

БЕЛОПАЛАНЧКИ ЗБОРНИК

8-9

2012/13.

БЕЛА ПАЛАНКА, 2015.

БЕЛОПАЛАНАЧКИ ЗБОРНИК 8-9 2012/13.

Годишњак радова

Издавач

Народна библиотека „Вук Караџић“ Бела Паланка

За издавача

Милан Спасић

Програмски савет

Проф. др Љубиша Митровић, председник; проф. др Данило Ж. Марковић;
др Никола Живковић; проф. др Јован Петковић; др Ђорђе Благојевић; др
Аца Спасић; мр Владета Живковић; Драган Јовановић, уредник НИН-а;
Срђан Павловић, власник фабрике обуће „Павле“; Слободан Стаменковић,
дипл.ек.; Милан Спасић, управник библиотеке

Редакција

Проф. др Милан Антић, мр Мирослав Живковић, Иванка Косанић, Јован
Младеновић, Живота Јоцић, Драган Крстић, Радијана Живковић, Зоран Митић

Главни и одговорни уредник

Проф. др Љубисав Ћирић

Лектори

Ирена Рангелов, Санела Цонић

Секретар Редакције

Ирена Рангелов

Графичка припрема

Жељко Цајић

Штампа

Медивест, Ниш

Тираж

400

ISSN 1452 - 9084

САДРЖАЈ

АРХЕОЛОГИЈА

<i>Мира Ружић и Мирослав Лазић,</i> Резултати археолошких истраживања на територији општине Бела Паланка у периоду од 2002. до 2014. године	7
---	---

ИСТОРИЈА

<i>Борђе Стаменковић,</i> Белопаланачки крај у Балканским ратовима и Првом светском рату	33
<i>Александар Динчић,</i> Одбрана Ниша на Златарици, стогодишњица Шпајске борбе	49
<i>Јован Младеновић,</i> Црква – капела са костурницом св. Кирила и Методија у Црвеној Реци ..	63
<i>Живота В. Јоцић,</i> Дивљански манастир као здравствени центар	79

ХРОНИКЕ СЕЛА

<i>Градимиr Маринковић,</i> Љубатовички поток, Гајбуца и Костенидол	109
--	-----

ЗАДРУГАРСТВО

<i>Векослав Пејчић,</i> Земљорадничке задруге у Белопаланачком и Лужничком срезу (1894 – 1946)	135
---	-----

ЕТНОЛОГИЈА

<i>Марина Цветковић,</i> Текстилна радиност у околини Беле Паланке	225
<i>Радијана Живковић и Јасмина Голубовић,</i> Завичајна кухиња белопаланачког краја	263

ОБРАЗОВАЊЕ

<i>Живота В. Јоцић,</i> Основна школа у Дивљани (1904-2006)	289
--	-----

КЊИЖЕВНОСТ

<i>Иванка Косанић,</i> Догађај код „Српске круне“ (одломци из романа)	347
<i>Лола Бурђевић,</i> Песме	363
<i>Драгољуб Златковић,</i> Приповетке и предања из белопаланачког краја	367

<i>Дејан Огњановић,</i> Заводник (одломак из романа)	391
---	-----

ЛИКОВНА КУЛТУРА

<i>Весна Голубовић,</i> Три поставке академских ликовних уметника из Беле Паланке у Галерији „Чедомир Крстић” у Пироту	409
<i>Миодраг Анђелковић,</i> Остри камен над Менхетном	423
<i>Зоран Костић Палански,</i> Чији је ово метак	425

ФИЗИЧКА КУЛТУРА

<i>Синиша Ранчић,</i> Соколско друштво у Белој Паланци 1910-1941	429
---	-----

ЛИЧНОСТИ И ДЕЛА

<i>Љубиша Митровић,</i> Поводом значајног јубилеја проф. др Данила Ж. Марковића	463
--	-----

КАЗИВАЊА И ДОКУМЕНТИ

<i>Јован Младеновић,</i> Посета краља Александра Обреновића Белој Паланци 1894. године	469
<i>Бора Рајковић,</i> Казивање Крсте Николића о Првом светском рату	473
<i>Радослав Петровић,</i> Казивања о ослобођењу Беле Паланке 13. октобра 1918. године	483
<i>Момчило Живковић,</i> Беше једном есперанто	485

ПРИКАЗИ И РЕАГОВАЊА

<i>Петар Голубовић,</i> Ж. Јоцић, Белопаланачка насеља	493
<i>Бора Рајковић,</i> Поигравање историјом	497
<i>Живота Јоцић,</i> Ко би да се поиграва историјом	511

IN MEMORIAM

Проф. др Милан Антић (1951-2014)	519
Др Ђорђе Благојевић (1933 – 2013)	521
Милан Митић Миланче (1932-2014)	525
Добривоје Боби Јовановић (1940-2014)	529

АРХЕОЛОГИЈА

Др Мира Ружић и др Мирослав Лазић
Филозофски факултет у Београду,
Археолошка збирка

РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ БЕЛА ПАЛАНКА У ПЕРИОДУ ОД 2002. ДО 2014. ГОДИНЕ

Апстракт: *Резултати археолошких истраживања која су од 2002. до 2014. године реализована на територији општине Бела Паланка недвосмислено потврђују ранија запажања да је тај део Понишавља имао динамичан и дуг културно-историјски развитак. Број евидентираних налазишта показује да је територија општине Бела Паланка увек била густо насељено подручје у коме су житељи из различитих епоха оставили значајна сведочанства о највишим донетима у развоју материјалне и духовне културе. Најстарија сведочанства о житељима Беле Паланке потичу из неолитског периода (V миленијум пре Христа). Током бронзаног и гвозденог доба (од IV до I миленијума пре Христа), долина Нишаве, у околини Беле Паланке, била је у саставу пространих територија брњичке културе и басараби културног комплекса. У првом столећу пре Христа, како сведоче латенски налази из Глоговаца, ову територију насељавали су Скордисци који су долину Нишаве користили као главну комуникацију за пљачкашке походе и нападе на богате трачке градове. У античком и рановизантијском периоду Ремезијана је била административно и религијско средиште са густо насељеном околином, где су се налазиле виле и сеоска имања њених имућних житеља. Њихове новооткривене гробнице и некрополе препуне су драгоценог накита и других прилога, који су у то доба били привилегија само најбогатијих.*

Кључне речи: Бела Паланка, Remesiana, археолошка истраживања, Гладно поље, Латинско гробиште, Глоговац – Поље, Јелинићево

Одавно се зна да древни антички град *Remesiana* лежи под темељима Беле Паланке, па тако она са Нишем, Београдом и Сремском Митровицом спада у градове са најдужом урбаном традицијом у Србији. Сведочанства о дугом трајању овог града и његовој бурној историји леже на сваком кораку: у градском језгру издижу се монументални одбрамбени бедеми, у близини су остаци ранохришћанских базилика, као и других јавних и приватних грађевина, а непосредна околина града била је окружена многобројним вилама и луксузно зиданим и опремљеним гробницама њихових власника,

које столећима немо сведоче о богатству и моћи становника Ремезијане.

О слави и значају овог античког града, никлог у долини Нишаве – једној од најважнијих балканских комуникација – сведоче и писани извори који бележе да су га 202. године, највероватније, посетили римски император Септимије Север који се тим путем из источних провинција Царства, са супругом Јулијом и сином Каракалом, враћао у Рим (Петровић 1999: 107–108). По свој прилици, Ремезијана је била и седиште царског култа, а ту су се повремено окупљали и високи представници (*consilium*) горњомезијских градова (Петровић 1999: 106–107). О слави овог града у ранохришћанско доба сведочи и податак да је био епископско седиште у којем је, крајем IV и почетком V столећа живео и активно деловао Никета Ремезијански.

У археолошкој литератури Ремезијана се први пут спомиње крајем XIX столећа, када су ентузијастички и љубитељи старина започели са истраживањима и описима затечених споменика. У другој половини XX столећа, нарочито током седамдесетих и осамдесетих година, спроведен је низ археолошких истраживања ограниченог обима, са циљем да се заштитно истраже споменици угрожени градњом савремених здања.¹ Тако се дошло до плана античког града и његове периферије, са положајем најзначајнијих грађевина и некропола које су настале у његовој околини (Гушић 1987; Милошевић 2004).

Нову етапу археолошких истраживања у Белој Паланци и њеној околини подстакли су, почетком XXI столећа, планови о изградњи аутопута Е–80 и инфраструктурног коридора од Ниша до Димитровграда. У склопу припрема за почетак градње, обављена су 2002. године детаљна рекогносцирања трасе аутопута и територије обухваћене *Просторним планом инфраструктурног коридора Ниш – граница Бугарске*. Циљ рекогносцирања био је да се открију, опишу и стручно обраде сва археолошка налазишта на траси аутопута Е–80, како би се пре његове изградње приступило заштитним археолошким истраживањима, као и да се прикупе сви потребни подаци о археолошким споменицима и другим културним добрима, која треба укључити у израду коначне верзије *Просторног плана*. После десетак година, тачније 2011, на основу резултата рекогносцирања, започета су заштитна археолошка истраживања налазишта угрожених градњом аутопута, а постигнути резултати подстакли су локалну самоуправу у Белој Паланци и Археолошку збирку Филозофског факултета у Београду да 2013. године започну сарадњу и заједничким снагама наставе археолошка истраживања у Ремезијани.

На траси аутопута Е–80 и на територији коју захвата *Просторни план инфраструктурног коридора Ниш – граница Бугарске*, на територији општине Бела Паланка евидентирано је више десетина археолошких

---

¹ За историјат археолошких истраживања уп. Гушић 1987. и Милошевић 2004.

налазишта и непокретних културних добара насталих у дугом раздобљу од неолита до средине XIX stoleћа. Када је, током 2011. године, траса аутопута Е–80 коначно утврђена, започета су и археолошка истраживања угрожених налазишта. Исте године истражени су локалитети *Ливаде*, *Слатина*, *Римски мост*, *базилика св. Константина и св. Јелене*, *Гладно поље*, *Латинско гробиште*, као и праисторијско налазиште *Поље* у селу Глоговац. Резултати до којих се дошло током ових истраживања омогућили су 2013. године да Завичајна збирка у Белој Паланци отвори сталну музејску поставку на којој су изложени најзначајнији археолошки налази који речито сведоче о дугој и богатој прошлости Ремезијане и њене околине. Исте године, у оквиру научноистраживачког пројекта који је покренут са циљем да се започну систематска археолошка истраживања у Ремизијани, започето је детаљно рекогносцирање градског језгра и његовог *suburbium*–а, као и систематско археолошко истраживање простране богаташке виле из античког периода на локалитету Јелинићево у северној периферији Беле Паланке.

РЕЗУЛТАТИ РЕКОГНОСЦИРАЊА 2002. ГОДИНЕ

Током рекогносцирања трасе будућег аутопута Е–80 и територије *Просторног плана инфраструктурног коридора Ниш – граница Бугарске*, 2002. године, на територији општине Бела Паланка регистровано је укупно 80 археолошких налазишта и других непокретних културних добара (цркве, црквишта, крстови-записи и сл).

Већина археолошких локалитета налази се у долинама Нишаве и њених притока Црвене и Коритничке реке. Археолошка налазишта нису равномерно распоређена, већ се групишу у неколико одвојених скупина, као што су оне у атарима села Долац, Црнче, Глоговац, Моклиште, Вргудинац, Мокра и Сињац. Посебну групу налазишта чине она откривена у Гладном пољу северно од Беле Паланке (карта 1).

Најстарија (праисторијска) насеља и некрополе откривени су у селима Крупац (карта 1/10), Глоговац (карта 1/18), Црвена Река (карта 1/19, 21), Вргудинац (карта 1/22, 31) и Мокра (карта 1/55, 58). На основу нађене грнчарије, може да се претпостави да већина ових налазишта припада бакарном и бронзаном добу. Антички локалитети (виле рустике, гробнице и некрополе) откривени су у атарима села Црнче (карта 1/7), Долац (карта 1/80), Вргудинац (карта 1/23, 26, 31), као и у Белој Паланци и њеној околини (карта 1/31, 33, 35, 59, 61, 63). Остаци из рановизантијског периода, осим у Белој Паланци, заступљени су у селима Црнче (карта 1/2), Моклиште (карта 1/28–30). Најбројнији су споменици из средњег века и нарочито каснијих периода, који су углавном равномерно заступљени на целој територији општине Бела Паланка. То су, најчешће, цркве, запуштена црквишта, некрополе и локална светишта на отвореном (крстови-записи).

ЗАШТИТНА АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НА ТРАСИ АУТОПУТА Е-80 И ИНФРАСТРУКТУРНОГ КОРИДОРА

На траси инфраструктурног коридора Е-80 регистровано је више од 20 археолошких локалитета (карта 1). Када је траса аутопута коначно дефинисана, пре почетка изградње, 2011. године, започета су заштитна археолошка истраживања непосредно угрожених налазишта. Њих је реализовала стручна екипа Археолошке збирке Филозофског факултета у Београду, у координацији са Републичким заводом за заштиту споменика културе у Београду. Процењено је да заштитним археолошким истраживањима треба обухватити не само непосредно угрожене локалитете већ и оне који ће због близине будућег аутопута бити значајно деградирани, као што су Латинско гробиште и Слатина (карта 2). У атару села Глоговац систематски су истражена два локалитета. То су: Поље – праисторијско насеље са некрополом и Латинска црква – темељи старе цркве са каменим крстом-записом (карта 1/16, 18).

1. ЛИВАДЕ

На потесу Ливаде, током рекогносцирања 2002. године, уочени су испрекидани остаци старог пута за који се није знало време градње (карта 2). Пробна археолошка испитивања на више локација потврдила су да је тај пут, највероватније, током XX stoleћа изградила и повремено користила југословенска војска у склопу својих стратешких и одбрамбених активности.

2. СЛАТИНА

Локалитет се налази око 4 km северозападно од Беле Паланке, на тераси изнад десне обале Нишаве (карта 2). Ту је делимично истражена касноантичка вила рустика (сеоска вила са окућницом, смештена ван градског језгра). Темељи ове грађевине састоје се од крупних речних облутака везаних блатом, док су лоше очувани остаци зидова зидани од крупних облутака и малтера. Она је имала најмање пет просторија лонгитудиналног типа и различитих димензија (скица 1). Покретни археолошки налази (новац, керамичке посуде) показују да је реч о објекту који се датује у другу половину IV stoleћа. Авионски снимци указују на постојање још једне грађевине (могуће са апсидом), југоисточно од овог објекта.

3. РИМСКИ МОСТ

Локалитет је евидентиран током рекогносцирања археолошких налазишта 2002. године. Археолошка истраживања обухватила су две локације са могућим остацима моста за које се веровало да потичу из античког периода (карта 2).

Прво је испитана стара база за мост кога мештани називају

„дрвени“, зидана од притесаног камена, везаног малтером, која се налази непосредно поред савременог бетонског моста на десној обали Нишаве (слика 2). Показало се да одсуство археолошког материјала, њен изглед и начин градње не допуштају поуздан закључак о времену када је настала.

На другој локацији истражени су лоше очувани остаци још једног моста преко Нишаве, који је познат под називом „турски мост“. То је подзид начињен од облутака и притесаног камена везаних малтером, са испуном од речних облутака и набијене земље помешане са кречњачком дробином (скица 2). Покретни археолошки налази недостају, па ни ту нема сигурних индиција да је овај мост грађен у римском или средњовековном периоду. На основу археолошких налаза, може да се закључи само то да је био коришћен у другој половини XIX и почетком XX столећа.

4. БАЗИЛИКА СВ. КОНСТАТИНА И СВ. ЈЕЛЕНЕ

То је налазиште које се налази на десној обали Нишаве, поред пута који води у Сврљиг (карта 1/36). Ту су осамдесетих година прошлог столећа обављена пробна археолошка ископавања која нису довела до значајнијих резултата. Поновљена систематска археолошка истраживања 2011. године, такође без резултата, сугеришу да су, ако уопште и постоје, остаци ове базилике на неком другом локалитету.

5. ГЛАДНО ПОЉЕ

Потес Гладно поље налази се око 2 км северно од Беле Паланке, на десној обали Нишаве (карта 1/35, карта 2). У археолошкој литератури евидентиран је седамдесетих година прошлог столећа. То је просторна речна тераса на којој су 2011. године заштитним археолошким истраживањима обухваћене три археолошке целине угрожене градњом аутопута. То су: а. касноантичка гробница у источном делу налазишта, б. античка грађевина са двориштем, у средишњем делу потеса и в. некропола са више десетина инхумираних покојника, која се налази на јужном рубу Гладног поља.²

а. Гробница у Гладном пољу

У источном делу потеса Гладно поље нађена је 2004. године гробница са скелетним остацима седам индивидуа (четири жене и три мушкарца) (карта 2). Гробни прилози су раније опљачкани. То је солидно зидана, полуобличасто засвођена гробница правоугаоне основе, оријентисана исток–запад. Темелји и ниски зидови израђени су од облутака везаних малтером, а свод и полукружни улаз зидани су од зракасто распоређених опека и малтера. Гробница је са споља и унутра малтерисана (слика 2).

² Истраживањима у Гладном пољу руководила је др Мира Ружић, научни сарадник у Археолошкој збирци Филозофског факултета у Београду.

б. Грађевина са двориштем

Грађевина у Гладном пољу истражена је 2011. године као археолошки споменик који је непосредно угрожен градњом аутопута (карта 2). То је објекат разуђене основе, са најмање девет просторија (вила рустика), на који се са источне стране надовезује пространо двориште (скица 3). Грађевина није истражена у потпуности. Дужина ископаног дела виле износи 23 m, а ширина је приближно 20 m. Зидови, ширине између 0.68 m и 0.72 m, грађени су од крупних облутака везаних малтером. У појединим просторијама сачувани су фрагменти малтерисаног пода. У средишњем, северном и западном делу грађевине присутне су преградње, доградње и накнадне адаптације појединих просторија. На источно крило грађевине надовезује се темељ оgrade дворишта, дужине око 30 m и ширине приближно 22 m, који је грађен као сухозид од крупнијих облутака.

Пратећи археолошки налази, који се састоје од грнчарије (питоси, амфоре, лонци, крчази, зделе), алатки од метала, новца итд, сведоче да је ова грађевина била у функцији крајем IV и почетком V столећа.

в. Некропола инхумираних покојника

На јужној ивици високе терасе која се издиже над Нишавом на потесу Гладно поље истражена је некропола са више десетина инхумираних покојника, укопана у слој винчанске културе настао током млађег неолита (карта 2). Покојници су сахрањени у слободно укопане раке – са или без ковчега. Положени су на леђа, а руке су им опружене (слика 3). Гробови су оријентисани различито (глава ка истоку или западу), а евидентирани су и двојни гробови.

У већини гробова нађени су прилози: керамички крчази, постављени испод ногу покојника, накит (фибуле, огрлице, појасне копче (пређице), украсни привесци и новчићи (слика 4). Ови налази показују да је некропола настала крајем прве половине IV столећа.

6. ЛАТИНСКО ГРОБИШТЕ – СЕВЕРНА НЕКРОПОЛА (БЕЛА ПАЛАНКА)

То је касноантичка некропола са зиданим гробницама, која се у археолошкој литератури први пут помиње крајем XIX столећа (карта 2). Током заштитних археолошких истраживања, откривене су две раније непознате касноантичке гробнице са скелетима и многобројним прилозима (фибуле, делови појасне гарнитуре, новац, керамичке посуде).³ Откривене гробнице, са полуобличастим сводовима, зидане су од притесаног камена и зракасто ређаних опека повезаних малтером. Улази су на источној страни (слика 5). У откривеним гробницама покојници су сахрањени у опруженом ставу, са накитом и гробним прилозима (слика 6).

³ Руководилац истраживања био је др Миодраг Сладић, научни сарадник у Археолошкој збирци Филозофског факултета у Београду.

Прилози из гробница сведоче да је некропола у Латинском гробишту настала крајем IV столећа и да је била коришћена и наредних 100 година – све до средине V столећа, када су настала три најмлађа, слободно укопана гроба.

7. ГЛОГОВАЦ – ПОЉЕ (ЦРВЕНА РЕКА)

Локалитет Поље у селу Глоговац евидентиран је 2002. године током рекогносцирања археолошких налазишта угрожених изградњом аутопута Е–80 (карта 1/18). То је пространо налазиште са израженом хоризонталном стратиграфијом, где су откривени некропола из развијеног бронзаног доба, насеља из старијег гвозденог доба и латенског периода, као и објекти (отпадне јаме и пећи) из позног средњег века.⁴

Некропола се налази у источном сектору налазишта и састоји се од више гробова спаљених покојника, чији су кремирани остаци смештани у керамичке урне које су потом укопаване и заштићене гробним конструкцијама начињеним од речних облутака. Нађен је и тројни гроб са покојницима који су инхумирани у изразито згрченом положају (слика 8). Покретни археолошки налази датирају ову некрополу у развијено бронзано доба или у период од XV до XIII столећа пре Христа (слика 9).

Насеље из старијег гвозденог доба откривено је у средишњем делу налазишта. Ту су истражени остаци станишта са пећима, керамичким посудама и другим пратећим предметима, односно алаткама коришћеним у овом насељу, које га смештају у VIII столеће пре Христа (слика 10).

Налази из млађег гвозденог доба (II – I столеће пре Христа) откривени су нешто јужније. То су келтске посуде (пехари и зделе) сиве боје израђене на витлу (слика 11).

Остаци насеља из позног средњег века откривени су у траговима. То су отпадне јаме и једна укопана пећ са ложиштем, грађена ређањем камена (слика 12). Оскудно декорисана грнчарија из ових објеката може да се датира у XV столеће.

8. МУЗЕЈСКА ПОСТАВКА У БЕЛОЈ ПАЛАНЦИ

Резултати археолошких истраживања и многобројни археолошки налази са локалитета на траси аутопута Е–80, подстакли су стручњаке из Завичајне збирке у Белој Паланци, Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду и Археолошке збирке Филозофског факултета у Београду да у јулу 2013. године формирају сталну изложбену поставку у просторијама пројектованим за будући музеј у Белој Паланци.⁵ Финансијску подршку за реализацију изложбе обезбедила је локална самоуправа у Белој Паланци.

⁴ Истраживањима је руководио др Мирослав Лазић, виши научни сарадник у Археолошкој збирци Филозофског факултета у Београду.

⁵ Изложбу су реализовали Марин Брнбољић, Зоран Митић, др Мира Ружић, др Миодраг Сладић, Стеван Ђуричић и др Мирослав Лазић.

У обновљеној галерији будућег музеја, поред конзервираних и рестаурираних остата градске базилике, у десетак нових витрина изложени су најзначајнији и најатрактивнији археолошки налази из Латинског гробишта, Гладног поља и Глоговца (слика 13). На овој изложби, грађани Беле Паланке и туристи, први пут на једном месту, могу да се непосредно упознају са богатом археолошком баштином Ремезијане и њене околине, која је настала у периоду дугом три миленијума – од развијеног бронзаног доба до позног средњег века.

9. АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА У БЕЛОЈ ПАЛАНЦИ ТОКОМ 2013. И 2014. ГОДИНЕ

Резултати претходних археолошких истраживања, подстакли су стручњаке Археолошке збирке Филозофског факултета у Београду, Завичајне збирке у Белој Паланци и надлежне у локалној самоуправи у Белој Паланци да, 2013. године, под руководством др Мире Ружић, започну заједнички научноистраживачки пројекат, са циљем да се археолошка истраживања Ремезијане наставе.

Током прве године реализације овог пројекта, започет је рад на ревизионом ископавању касноантичке виле на потесу Јелинићево, која је делимично испитана крајем XIX столећа. Упоредо, обављена је и детаљна археолошка проспекција ужег градског језгра, са циљем да се утврде, евидентирају и систематизују сва досадашња археолошка открића, као и други подаци о споменицима и налазиштима у Белој Паланци.

На локалитету Јелинићево систематски је истражен североисточни део грађевине, док је њен западни део само сондиран у намери да се провере план и запажања проистекла из првих истраживања спроведених пре више од једног столећа. Откривени зидови грађени су од облутака, притесаног камена и малтера (слика 14). Разлика у начину градње појединих зидова, допушта закључак да су на старије језгро грађевине из античког доба (њен југоисточни део) касније дограђене нове просторије. Покретни археолошки налази сведоче да је ова грађевина коришћена и адаптирана у касноантичком и византијском добу, али има налаза који упућују на закључак да су њени северни (скоро уништени) делови били настањени и током периода турске доминације. Стотинак метара источно од грађевине у Јелинићеву испитани су и остаци велике керамичке пећи на које су указали мештани. На дубини од приближно 1 m, откривена је њена дебела решеткаста основа начињена од запечене глине.

Са друге стране, анализом резултата ранијих заштитних археолошких истраживања и података о случајним археолошким налазима у Белој Паланци започета је систематизација раније прикупљене археолошке грађе.

Први пут дошло се до археолошке карте Ремизијане у коју су укључена сва позната археолошка налазишта на територији града и местима случајних налаза појединих споменика (слика 15).

И на крају, током 2014. године, када је уочена претња да се градњом аутопута Е–80 униште археолошки објекти на Гладном пољу, који се налазе изван раније заштитно истражених сектора, реализација овог пројекта усмерена је ка заштити угрожених споменика – пре свих, северног крила касноантичке грађевине са двориштем. Том приликом, поред новооткривених делова те грађевине, откривена је још једна касноантичка зидана гробница која баца више светла на то богато археолошко подручје, где се некрополе и профана здања непосредно и живо преплићу.

***

Резултати археолошких истраживања која су од 2002. до 2014. године реализована на територији општине Бела Паланка недвосмислено потврђују ранија запажања да је тај део Понишавља имао динамичан и дуг културно-историјски развитак. Број евидентираних налазишта показује да је територија општине Бела Паланка увек била густо насељено подручје у коме су житељи из различитих епоха оставили значајна сведочанства о највишим дometима у развоју њихове материјалне и духовне културе. Најстарија сведочанства о житељима Беле Паланке потичу из неолитског периода (V миленијум пре Христа). Током бронзаног и гвозденог доба (од IV до I миленијума пре Христа), долина Нишаве, у околини Беле Паланке, била је у саставу пространих територија брњичке културе и басараби културног комплекса. У првом столећу пре Христа, како сведоче латенски налази из Глоговца, ову територију насељавали су Скордисци који су долину Нишаве користили као главну комуникацију за пљачкашке походе и нападе на богате трачке градове. У античком и рановизантијском периоду Ремезијана је била административно и религијско средиште са густо насељеном околином, где су се налазиле виле и сеоска имања њених имућних житеља. Њихове новооткривене гробнице и некрополе препуне су драгоценог накита и других прилога, који су у то доба били привилегија само најбогатијих.

Наставак археолошких истраживања у Белој паланци и њеној околини допринеће несумњиво да Ремезијана открије још много својих тајни скривених испод дебелих наслага шута и рушевинских слојева каснијих насеља никлих на њеном урбаном средишту. Чињеница да се Бела Паланка налази на коридору Е–80, једној од најпрометнијих европских комуникација, нарочито истиче значај будућих археолошких истраживања. Постојеће грађевине и археолошки споменици, са оним које тек треба открити, учиниће да Ремезијана постане једна од најзанимљивијих

туристичких дестинација у Србији, где ће хиљаде будућих туриста, путника намерника, али и стручњака моћи да се врате у минута столећа, у време када је тај древни град, као административно, економско и религијско средиште, доживео свој блистави врхунац.

НАЈВАЖНИЈА ЛИТЕРАТУРА

Burn, A. E.

1903 – *Niceta of Remesiana*, Cambridge.

Валтровић, М.

1885 – Старине белопаланачке, *Старинар* II: 98–99.

Vasič, M.

2003 – Boravci Konstantina I u Nišu, *Zbornik radova “Kult Sv. Cara Konstantina između Istoka i Zapada”* Niš

Гарашанин, М. и Д.

1951 – *Археолошка налазишта у Србији*, Београд.

Гушић, С.

1987 – Урбанизам Ремезијане од I до VI века. *Саопштења* XIX: 21–35

1993 – *Remesiana*, у: Римски царски градови и палате, Београд: 184–188.

Gušić, S.

1995 – *Remesiana in the Late Roman period, The Age of Tetrarchs* (ed. D. Srejskić) Beograd: 126–137

Јелинић, Т.

1884 – Дописи, *Старинар*: 80–81.

Јовановић, А.

1980 – *Римски накит у Дарданији*, Београд

Калић, Ј.

1979 – Пиротски крај у средњем веку, Пирот 1877–1977, *Пиротски зборник*, књ. 8–9: 185–201.

Каниц, Ф.

1985 – *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. II, Београд

Мано-Зиси, Ђ. и Поповић, Јб.

1959 – Бела Паланка (Ремесиана), *Старинар* IX–XI

Мирковић, М.

1970 – Провинцијски сабор Горње Мезије, *Зборник Филозофског факултета* X–1: 83–89

1974 – Нека питања владе Константина и Лицинија, *Зборник Филозофског факултета* XII-1: 139–150;

Mirković, M.

1997 – *Decennalia des Licinius und die Schlacht bei Cibale, Živa antika* 47

Милошевић, Г.

2004 – Ремезијана – слика једног античког града. *Пешчаник* II

Мишковић, Ј.

1889 – Неки стари градови и њихова околина у Краљевини Србији, *Старинар* 4: 49.

Пејић, П.

1992 – Прилог топографији Ремесијане, *Нишки зборник* 11: 79–84

Петровић, П.

1976 – *Ниш у античко доба*, Ниш

1983 – Ниш у античко доба, у *Историја Ниша* I. Ниш

1993 – Naissus – задужбина цара Константина, у: *Римски царски градови и палате у Србији* (ед. Д. Срејовић), Београд

1999 – *Ниш у античко доба*, 2. допуњено издање. Ниш: Просвета

Petrović, P.

1978 – Naissus – Remesiana – Horreum Margi, *Inscriptions of Moesia Superior* IV

Петровић, В.

2007 – *Дарданија у римским итинерарима – градови и насеља*. Београд: Балканолошки институт САНУ

Поповић, И.

2001 – *Касноантички и рановизантијски накит од злата у Народном музеју у Београду*, Београд

Saria, B.

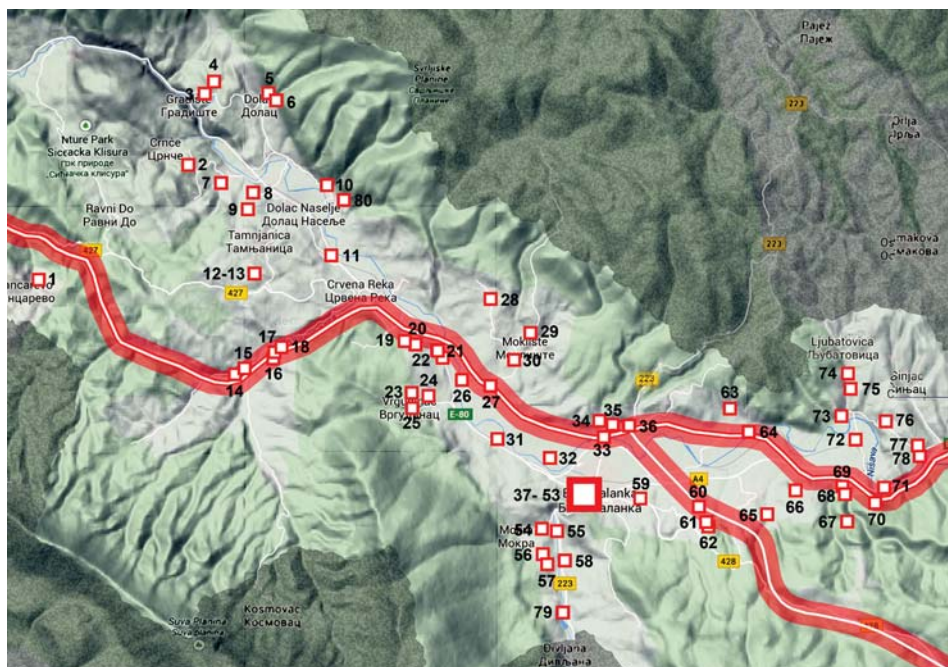
1925 – Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja u Beogradu, *Старинар* III: 71

Собовљевић, Д.

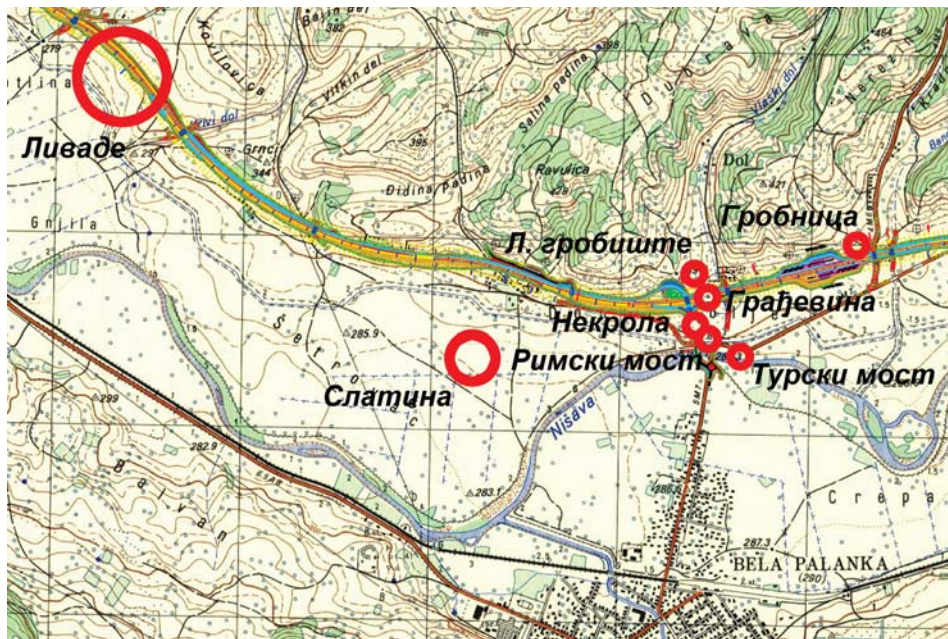
1887 – Дописи, *Старинар* IV: 91–99

1888 – Дописи. Старине из Беле Паланке, *Старинар* V–1: 66–70 .

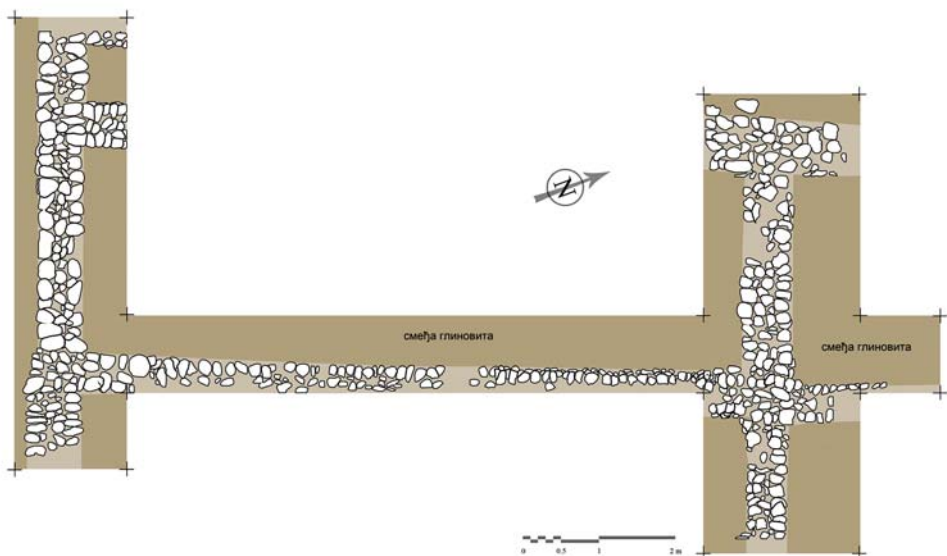

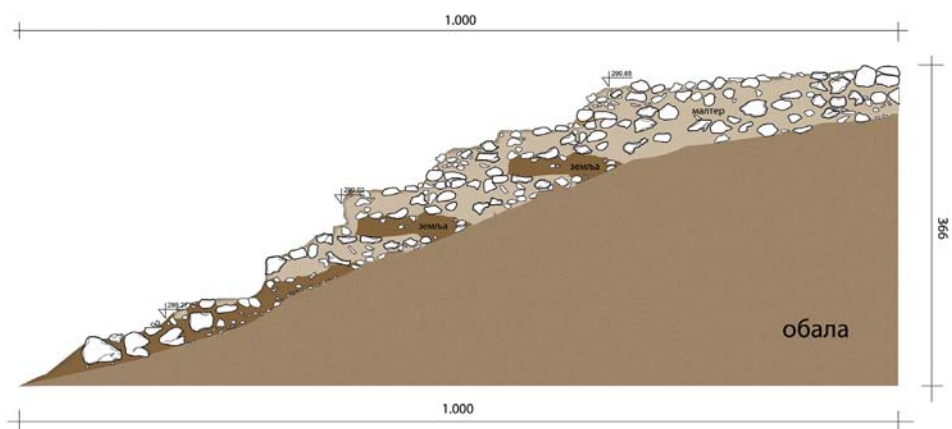
Карта 1. Општина Бела Паланка – археолошка налазишта на територији Просторног плана инфраструктурног коридора и траси аутопута Е-80

Карта 2. Археолошка налазишта у околини Беле Паланке угрожена изградњом аутопута Е-80

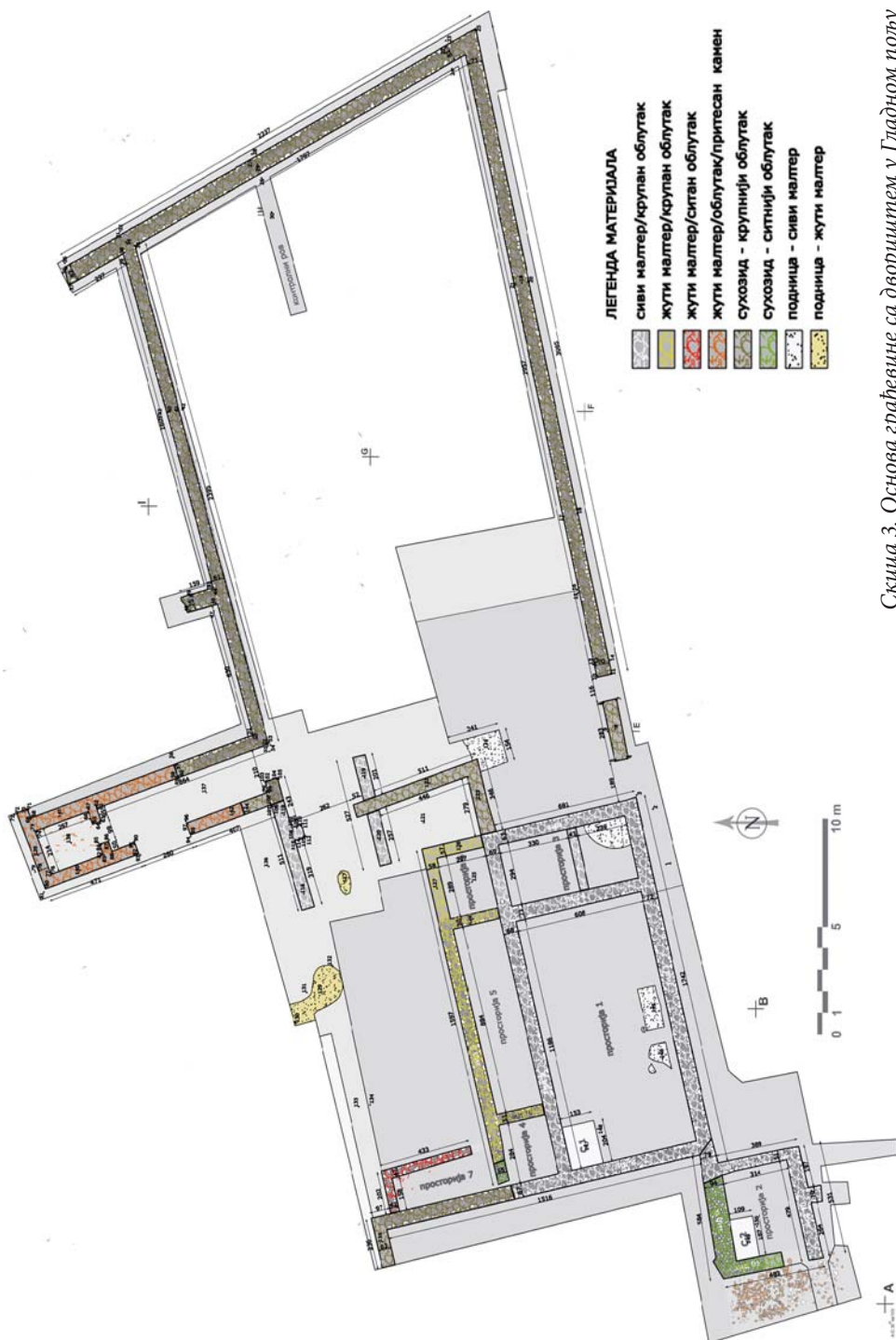

Скица 1. Основа сеоске виле на потесу Слатина
(друга половина IV столећа).

Скица 2. Остаци „турског“ моста преко Нишаве

Скица 3. Основа грађевине са двориштем у Гладном пољу

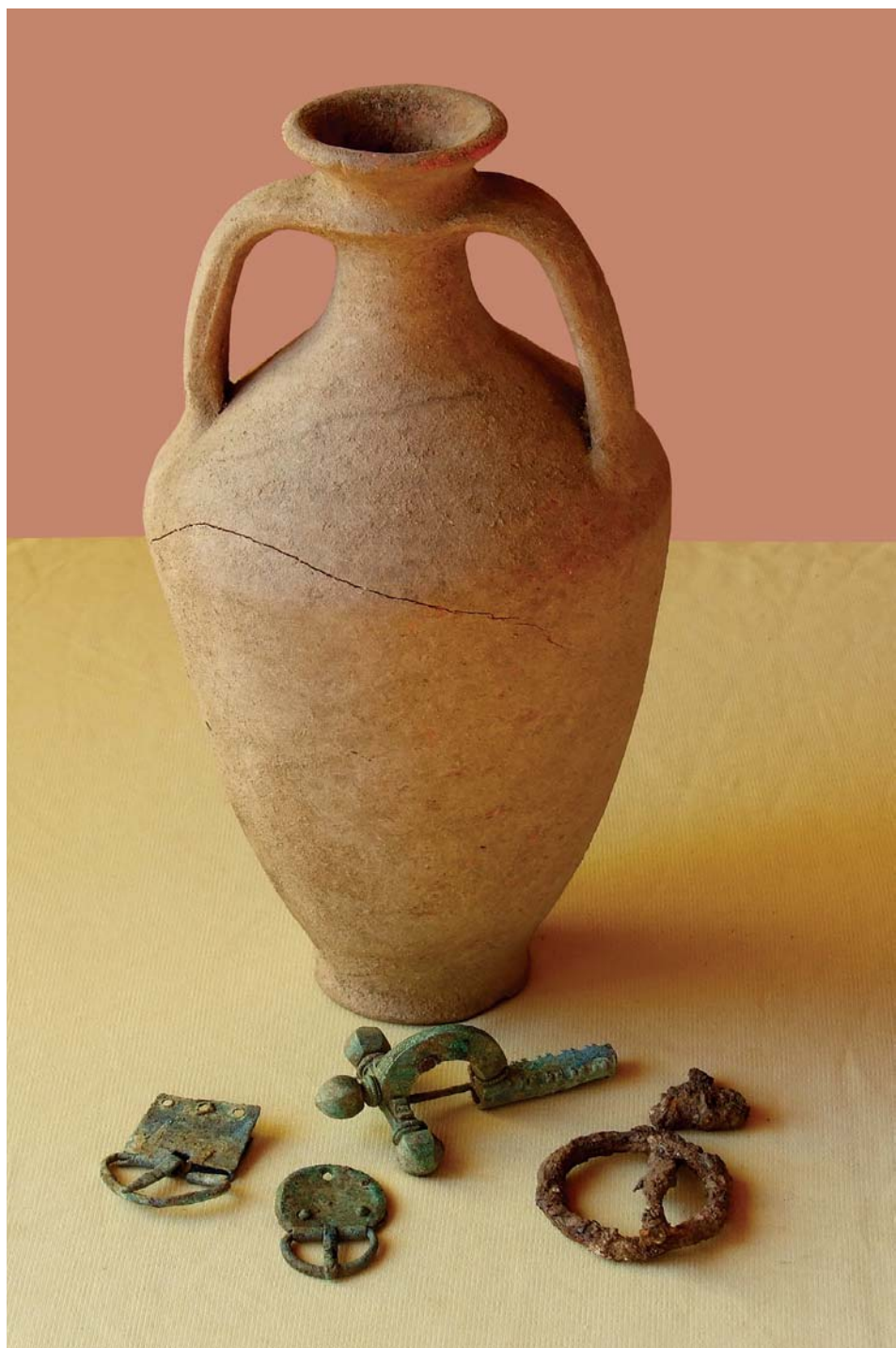
Слика 1. Остаци старог („дрвеног“) моста преко Нишаве

Слика 2. Гробница у Гладном пољу

Слика 3. Један од гробова у некрополи на Гладном пољу

Слика 4. Налази из једног од гробова у Гладном пољу

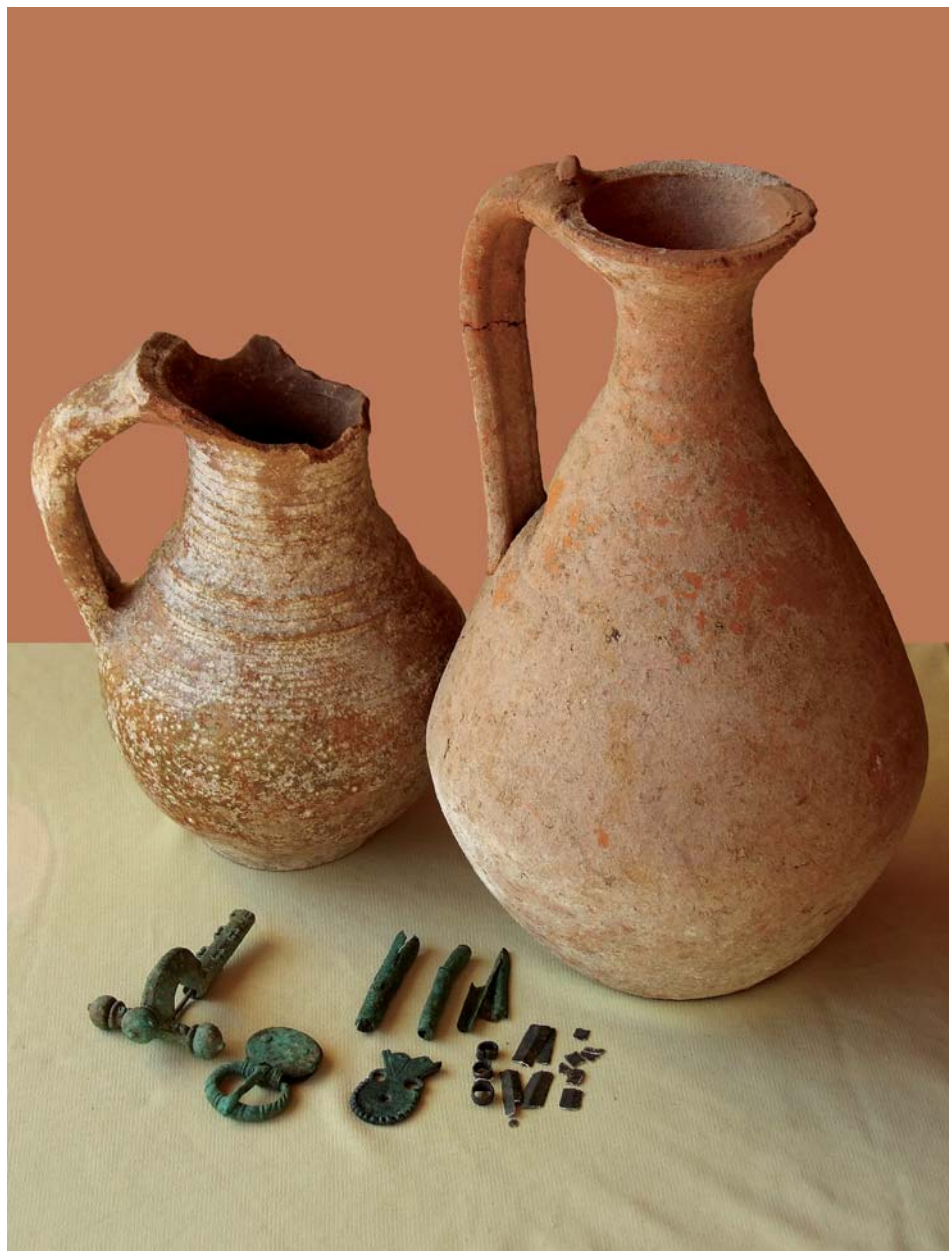

Слика 5. Латинско гробиште (Северна некропола) – откривене гробнице

Слика 6. Покојник сахрањан у Латинском гробишту, са крстастом фибулом *in situ*

Слика 7. Налази из гробнице 2 у Латинском гробишту

Слика 8. Део некрополе у Глоговицу са гробом три инхумирана покојника у згаченом положају

Слика 9. Глоговац – амфора из бронзаног доба

Слика 10. Остаци насеља из старијег гвозденог доба

Слика 11. Глоговац – пехар из млађег гвозденог доба

0 0,5 1 m

Слика 12. Пећ из средњег века у Глоговицу

Слика 13. Изложба у галерији Музејске збирке у Беој Паланци

Слика 14. Остаци грађевине на локалитету Јелинићево

Слика 15. Положај откривених грађевина и споменика у Белој Паланци: 1. Јелинићево – вила рустика, 2. Јелинићево – керамичка пећ, 3. Парохијски дом – античка грађевина, 4. Стара школа, 5. Јужна кула источне капије, 6. Стара пијаца – базилика, 7. Натпис посвећен С. Северу и Каракали, 8. Библиотека – остаци грађевине, 9. Дом културе, 10. Пошта, 11. Остаци грађевине – ранохришћанска базилика (?), 12. Уништена гробница (?), 13. Место налаза рељефа са представом Херакла, 14. Гробница, 15. Два гроба инхумираних покојника без прилога, 16. Гроб у пукотини потпорног зида поред пута, 17. Ранохришћанска базилика, 18. Бањица, и 19–20. Нова Мала – Источна некропола (две зидане касноантичке гробнице)

ИСТОРИЈА

БЕЛОПАЛАНАЧКИ КРАЈ У БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА И ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ*

Први балкански рат 1912. г.

[...] Краљевина Србија је објавила рат Турској 4. октобра 1912. године. Мобилизација је врло успешно и ефикасно извршена на територији Среза белопаланачког.

По одласку војних обвезника на фронт Срески одбор Црвеног крста у Белој Паланци развио је широку акцију на прикупљању добровољних прилога за помоћ војсци и сиромашном народу, односно оним породицама чији су се храниоци налазили у војсци. На тај начин добровољне прилоге прикупили су: начелник Војне станице белопаланачке прикупио је 286 динара и одређене одевне ствари; општина моклишка прикупила је 13 динара, 5 пари чарапа, 13 комада платна и 19 пешкира; Димитрије Поповић посебно је поклонио 5 пари чарапа; општина белопаланачка прикупила је 95 динара, 56 пари чарапа, 23 комада платна, 190 пешкира, 4 кошуље, 2 пара гаћа, 6 грудњака, 8 марамица, један пар опанака док је Симон Николић приложио 109 динара; општина доњокоритничка прикупила је 86 динара, 10 пари чарапа, 8 комада платна, један пар гаћа; општина шпајска прикупила је 19 динара, 7 пари чарапа и 18 пешкира; општина клисурска 77 пари чарапа, 5 комада платна, 47 пешкира и 3 кошуље; општина тамњаничка 13 пари чарапа и 2 пешкира; општина крупачка 25 динара, један пар чарапа, 2 комада платна, 4 пешкира и 2 марамице; општина љубатовичка 51 динар, 28 пари чарапа, 19 комада платна, 24 пешкира и једну кошуљу.

Среском одбору Црвеног крста у Белој Паланци послао је новачану помоћ Антоније Марковић у износу од 12 динара са службеног пута из Софије, а из Рушчука неки Губеделинов у износу од 150 динара.

Укупно је било прикупљено 453 динара, 236 пари чарапа, 70 комада платна, 311 пешкира, 8 кошуља, 3 пара гаћа, 6 грудњака, 10 марамица и један пар панталона¹. Помоћ је била скромна, али ако се пође од чињенице да је ово био један од најсиромашнијих крајева који је и сам оскудевао у

---

*Преузето из обимне рукописне монографије бившег директора Нишког историјског архива Ђорђа Стаменковића: *Бела Паланка – прилог историјском проучавању (рукопис)*, Ниш, 1977, чији се примерак чува у архиви Скупштине општине Бела Паланка. Наслов редакцијски, поднаслови ауторови.

¹ Извештај о раду Српског црвеног крста за 1912. – 1920. годину, стр. 28, 29 и 240. Изд. 1922. Београд.

храни и одећи, онда се тек може видети значај ове скромне материјалне помоћи која је у ствари имала велику моралну вредност.

У Балканском рату српска војска је потукла турску војску код Куманова и Битоља. И остали савезници су имали успеха у рату. Турска је морала да пристане на примирје које је закључено 3. децембра 1912. године а коначан уговор, уз активно мешање великих сила, потписан је у Лондону 30. маја 1913. године. По том миру Турска је изгубила све територије на Балкану осим Цариграда и малог дела Тракије. Тиме су Турци коначно протерани са Балканског полуострва. У Балканском рату 1912. године, са територије Среза белопаланачког, погинули су следећи војници:

1. Сава Т. Вељковић из Беле Паланке
2. Благоје Панајотовић из Беле Паланке
3. Душан Д. Здравковић из Кременице
4. Лазар Манић из Кременице
5. Милутин Т. Живић из Кременице
6. Драгутин Голубовић из Козје
7. Адам Нешић из Горње Гламе
8. Милан М. Војиновић из Доње Гламе
9. Жива Илић из Дола
10. Драгутин Јовановић из Дола
11. Стојан Петровић из Клења
12. Младен Павловић - Бошковић из Г. Коритнице
13. Ваца Бошковић из Г. Коритнице
14. Тодор Миловановић из Г. Коритнице
15. Ђура Живковић из Д. Коритнице
16. Јанко Стојановић из Д. Коритнице
17. Александар Николић из Д. Коритнице
18. Никола С. Крстић из Д. Коритнице
19. Антоније Ћирић из Д. Коритнице
20. Радивоје Стојановић из Дивљане
21. Ђура Ћирић из Дивљане
22. Јован Манић из Клисуре
23. Стојан Антић из Клисуре
24. Михајло Тричковић из Клисуре
25. Велимир С. Филиповић из Долца
26. Наца Р. Пејић из Сињца
27. Сотир Тошић из Сињца
28. Мића Т. Јевремовић из Сињца
29. Милисав Г. Ђорђевић из Сињца
30. Ђорђе С. Рамић из Сињца
31. Стеван Н. Митровић из Сињца
32. Станча Ђ. Соколовић из Трешњанаца
33. Ђорђе Ц. Младеновић из Љубатовице
34. Драгутин Н. Игњатовић из Мирановца

35. Нака Р. Младеновић из Мирановца
36. Димитрије Ј. Гојковић из Мирановца
37. Петар К. Ђорђевић из Мокре
38. Живко Пешић из Мокре
39. Димитрије Николић из Моклишта
40. Паун Цветковић из Моклишта
41. Драгутин Митровић из Дражева
42. Стојан П. Станковић из Пајежа
43. Милан И. Веселиновић из Вете
44. Милутин Р. Радојчић из Вете
45. Ђока Ђ. Лилић из Вете
46. Василије Г. Крстић из Тамњанице
47. Тошко С. Игић из Тамњанице
48. Петар И. Цветковић из Вргудинца
49. Тодор - Тонча А. Јовановић из Глоговца
50. Живадин Ј. Цветковић из Глоговца
51. Никола А. Живковић из Шпаја
52. Стојан Р. Николић из Шпаја²

Други балкански рат 1913. г.

Прошло је тек нешто више од 6 месеци како се завршио Први балкански рат а међу ранијим савезницима дошло је до сукоба. Јабука раздора била је Македонија на коју су своје претензије исказале Бугарска, Србија и Грчка. Због деоба интересних сфера у Македонији, Бугарска је напала Србију, без објаве рата. Краљ Петар је издао прокламацију о ратном стању са Бугарском 25. јуна 1913. године. Србији су притекли у помоћ Грчка и Црна Гора а Бугарску су нападе још и Турска и Румунија. Бугарска је претрпела праву катастрофу и била је принуђена да потпише мир 10. августа 1913. године. Македонски народ после балканских ратова био је подељен и национално поробљен.

У Другом балканском рату погинуло је 227 бораца са територије среза Белопаланачког. Наводимо само део оних који су погинули у Српско-бугарском рату од 1913. године:

1. Панча Ранђеловић из Беле Паланке	
2. Вукашин К. Николић	“
3. Пејча Игњатовић	“
4. Стеван И. Ранђеловић	“
5. Божидар Т. Ћирић	“
6. Драгутин М. Деспотовић	“
7. Спира Јанковић	“

---

² Драгутин Ђ. Здравковић: „Бесмртници округа Пиротског“. Изд. 1923. год. Ниш.

8. Дурко Мусић “
9. Алекса С.Станковић “
10. Јеленко Симоновић “
11. Јеленко Миленковић “
12. Милан З. Лилић “
13. Стеван И. Стојановић “
14. Никола А. Станковић “
15. Чедомир И. Николић “
16. Петар Ј. Младеновић “
17. Крста Вељковић “
18. Радисав С. Величковић из Кременице
19. Милоје Веселиновић “
20. Сава Антић “
21. Милан Ћирић (погинуо са своја два сина)
22. Спира Бончић из Кременице
23. Милоје Живић “
24. Никола Живадиновић “
25. Милан Стаменковић “
26. Живадин Соколовић из Козје
27. Јосип В. Петковић из Горње Гламе
28. Милан Голубовић “
29. Јордан Ж. Соколовић из Доње Гламе
30. Драгутин С. Живковић из Топонице
31. Јаначко И. Тричковић из Топонице
32. Јован М. Голубовић из Топонице
33. Тоша М. Живковић “
34. Стојан И. Крстић “
35. Јован И. Митић “
36. Живадин Т. Митић “ и још 191 борац³

Први светски рат 1914-1918. године

После свега 11 месеци од завршетка Другог балканског рата избио је Први светски рат, који је оставио тешке последице и на територији Беле Паланке и околине. Сви војни обавезници са територије Бело-паланачког среза поново су се јавили на месту свог ратног распореда. Већ 28. јула 1914. године стигао је телеграм из Беча у Ниш којим је Аустроугарска објавила рат Србији. Потпомогнута, од својих савезника, српска војска пружила је херојски отпор и потука непријатеља у чувеним биткама код Београда, на Колубари, Церу, Сувору, на Дрини и другим местима. Планови Аустроугарске и Немачке да ће Србија брзо „капитулирати“ нису се остварили. У првој години рата (од јула 1914. до октобра 1915.) Србија

---

³ Исто дело, са комплетним списком погинулих.

се успешно борила и сачувала своју независност уз огромне материјалне и људске жртве. Читав свет био је задивљен борбом једног малог народа за одбрану своје слободе и независности. Црна Гора, Француска, Енглеска и Русија пружиле су пуну помоћ Србији.

За даљи развој рата 1915. године од значаја је било држање суседне Бугарске.

Између српског и бугарског генералштаба потписан је споразум у Варни 18. јуна 1912. године у случају рата Србије са Аустроугарском. Овим споразумом Бугарска се обавезала да неће напасти Србију уколико дође до Аустроугарског рата. Немачка, Аустроугарска и њихови савезници обећали су Бугарској целу Македонију, Пиротски, Нишки и Врањски округ из састава Србије, уколико пређе на страну империјалистичког блока сила на челу са Немачком. Већ 6. септембра 1915. године⁴ Бугарска је потписала споразум са Немачком и Аустроугарском а неколико дана раније и са Турском. Тако је настао четворни савез. Српска влада је била обавештена о тајним преговорима између Бугара с једне стране и Немачке, Аустроугарске и Турске, с друге стране, те на време о томе обавестила Француску, Русију и Енглеску. Савезници нису поклонили обавештењу неку нарочиту пажњу, били су убеђени да Бугарска неће смети да се определи за централне силе. Они су упутили своје представнике у Софију 1915. године на преговоре. У преговорима је учествовао и кнез Трубецкиј, посланик царске Русије у Београду, који је касније причао како се бугарски председник владе „деда Радославов заклео⁵ на икону Св. Николе да неће напасти Србију“. Наивним обећањима веровали су и представници Енглеске и Француске. Једино Српска врховна команда није веровала већ очекивала мучки напад, она је упозоравала Руску владу „да Бугари врше мобилизацију“ али су Руси одговарали да Бугари то врше због Турака, те извршили притисак на Српску врховну команду да изда наређење „ко на граници Бугарској, са наше стране, отвори ватру на Бугаре, биће стрељан“.

У ноћи између 13. и 14. октобра 1915. године Бугарска је напала Србију. Тим поводом руски цар Николај Романов издао је манифест о објави рата Бугарској у коме се каже: „објављујемо свим нашим верним поданицима, да бугарска издаја словенске ствари мучно припремана од почетка рата и која се чинила немогућом, остварила се. Бугарске трупе нападе су нашу верну савезницу Србију окрвављању у борби против јачег непријатеља. Русија и велике силе, наши савезници, покушали су да одврате владу Фердинанда Кобурга од тог фаталног корака... Али тајни себични

---

⁴ Бугарски војни изасланик пуковник Ганчев потписао је 6. 9. 1915. уговор у Плесу (Немачка) са Немачком и Аустро-Угарском о приступању Централном савезу, под условом територијалног проширења.

⁵ Радославов Васил (1854 – 1929) бугарски политичар, истакнути германофил. Оснивач бугарске либералне партије. Председник владе од 1913-1918. која је спроводила насиље и терор над српским и македонским народом за време окупације током 1. светског рата.

рачуни који су надахнути од Немаца⁶ и братоубилачка мржња према Србима победили су. Бугарска, наше једноверче од скоро ослобођена Русијом из робства турског, хришћанском вером и словенством, руски народ гледа са болом на издајство Бугарске, која нам је била до последњег дана тако блиска и са крвавим срцем извлачи свој мач против тебе (Бугарске) предајући судбину издајника словенства праведној казни Божијој“.⁷

За команданта руске армије која је требала да оперише на Балкану, дакле да се бори против Бугарске, био је постављен генерал Сћербачев. Преко српског војног изасланика, руски цар из Петрограда, упутио је поруку, у којој се каже: „Нека Србија буде дубоко уверена да ће Русија учинити све да Србију помогне и олакша њен положај“. На тој основи и отворен је фронт у Галицији али до продора руских трупа није дошло због неуспеха Дарданелске експедиције и револуционарног врења у самој Русији. Србија је октобра 1915. године била нападнута са запада, севера и од Бугара са истока. Обећана помоћ савезника није се остварила, те је српска влада, Народна скупштина, Српска врховна команда и војска са масом народа предузела одступање преко Албаније, тамо је прихваћена од бродова Француске средоземне флоте, пребачена на Крф и друга острва Јонског мора, претрпевши велике губитке у људству и материјалу.

Бугарска окупација Беле Паланке и околине од 21. октобра 1915. до 13. октобра 1918.

Већ 12. октобра 1915. године почела је евакуација Пирота. Последњи воз Српских државних железница пошао је из Пирота за Ниш 13. октобра 1915. Краће време се задржао у Белој Паланци и примио део људства и материјала за евакуацију.⁸

Бугарске трупе ушле су у Белу Паланку 21. октобра 1915. године. Њихова окупација трајала је 3 године и за то време Бугари су починили велики број злочина, а посебно зверства. Са окупаторском бугарском командом ступио је у преговоре представник среског одбора српског Црвеног крста у Белој Паланци, с намером да упозори окупаторе на обавезе Хашке конвенције у односу према цивилном становништву за време рата. Међутим Бугари су прогласили „да Српски црвени крст не постоји и његову имовину опљачкали.“ Када је Аустроугарско посланство у Софији затражило извештај од бугарских органа о имовини Српског црвеног крста (под притиском неких неутралних држава) бугарски шеф санитета доктор

⁶ Под изразом „Војни себични рачуни“ треба разумети тежњу бугарске буржоазије за припајање Македоније и дела Србије.

⁷ Лична збирка докумената генерала српске војске Стојана Николића.

⁸ „Пиротски гласник“, први јануар 1919. године, Пирот

Бацаров одговорио је 27. новембра 1916. године „да су у Моравској области основани пододбори бугарског црвеног крста и да су они сву имовину српског црвеног крста инвентарисали и узели“⁹. Сходно члану 15 Хашке конвенције, који свакој од ратујућих страна налаже оснивање и одржавање Извештајног бироа о заробљеницима¹⁰, Бугарска је одбила да оснује биро све до 1917. године. Видевши да се судбина рата неповољно одвија по њих, Бугари су тек 1917 године основали извештајни биро о заробљеницима и интернирцима. Међутим прве податке доставили су 1918. године, дакле на крају рата и обавестили да у логорима Бугарске има и то:

- Заробљених официра и војника укупно 19.450;
- Цивилних интернираца укупно 14.924;
Свега ..... 34.374.

Подаци су били лажни, непотпуни. Са територије белопаланачког среза био је велики број грађана интерниран и убијен, а формалних умрлица које су достављене из Бугарске било је свега 2.418. Познато је да је број убијених и уморених прелазио више хиљада. Бугарска буржоазија послала је свега 2.418 умрлица из Бугарске, па испада да су „мало убили“, али ко је писао умрлице у покороној Србији? Само за време Топличког устанка 1917. године Бугари су у овом делу Србије убили 35.000 људи. О њима је умрлице написала историја нашег народа а не званични бугарски окупатори.

Бугарски злочин у Крменици 11/12. новембар 1915. године

Бугарски окупатор предузео је планске и организоване мере за физичку ликвидацију дела наше интелигенције која је живела у Пироту, Белој Паланци, Нишу и другим градовима. Већ 7. новембра 1915. године бугарски добошар, читао је по градским трговима „да се јаве команданству“ сви свештеници, професори, учитељи и чиновници најдаље до 10. новембра 1915. под изговором да приме „открит лист“, неку врсту бугарске личне карте. На основу ове наредбе Бугари су у казаматима Нишке тврђаве само за један дан ухапсили преко четиристотине људи и већ 11. новембра 1915. колона испребијаних и измучених, упутила се, стражарно, ка Белој Паланци. Предходно су их опљачкали, одузели чизме, опанке, блузе, часовнике, новац, прстење и остале драгоцености.

У Белу Паланку стигли су у касне вечерње сате. Већина ухапшених упућена је даље, у Белој Паланци задржана су 22 српска свештеника и два официра српске војске. Преузео их је Зарије Стојанов, бугарски окупаторски официр у Белој Паланци, који их је „тешио да ће само преноћити“ у кафани

⁹ Извештај о раду Српског црвеног крста 1912 – 1920. стр. 687. изд. 1922. године Београд.

¹⁰ Исто дело, стр. 678.

„Соколовић“. Пошто су растојање од Ниша до Беле Паланке прешли пешице, били су уморни, пападали су по поду у жељи да се одморе. На једном упали су, до зуба наоружани бугарски војници и наредили им да се построје испред кафане. Били су обмањивани да треба да крену даље, за Софију, а у ствари водили су их на стрељање. Колона свештеника и два српска официра стигла је код места Јанкова падина, која се налази иза Големог камена, у близини села Кренице и на једном бугарски војници постројени у стрељачком строју отпочели су са страховитом пушчаном ватром да пуцају у леђа ухапшених. Настало је јаукање, чули су се самртнички крици и роптање. Том приликом стрељани су: Добросав Марковић, окружни прота из Ниша; Лука Марјановић, свештеник из Ниша; Јован З. Поповић; Јанко И. Марковић; браћа Јанковић; Сава Петковић, парох ћићевачки; Стојан Стаменковић, парох љубешки; Драгутин Пешић, свештеник из Јагличја; Драгомир Јовановић, парох суковски; Јордан М. Ненчић, парох пиротски; Ђорђе Пешић, парох смрдански; Милан Марковић, парох малчански; Светозар Илић, парох хумски; Богосав Станић, парох рогљевски; Милутин Миленковић, парох бошњачки; Станко Костић, парох из Јаловик Извора¹¹; Илија Поповић, намесник из Беле Паланке; Душан Поповић, капелан клисурски; Алекса Јовановић; јеромонах Хилендарски Киријак и официр српске војске Таса Ђорђевић, из састава 13. пешадијског пука из Неготина. Са места стрељања успели су да се сакрију и побегну Милоје Јончић, свештеник и професор из Пирота, Тихомир Поповић, свештеник и један од српских официра, који су касније били једини преживели сведоци злочина код Јанкове падине. Већ сутрадан 12. новембра 1915. године на стратишту код Кренице стигао је један од бугарских официра са више окупаторских војника који су носили пуне канте бензина, полили убијене и њихове лешеве спалили.¹² На сличан начин Бугари су извршили стрељање наших грађана 28. новембра 1915. године у Јелашници, селу у близини Нишке Бање.

¹¹ Станко Костић био је досељник из Дебра. За време службовања у Дебру борио се против бугарских комитских чета а ту борбу наставио у Кривој Паланци. Осуђен је у одсуству, на смрт од стране бугарских комитета те је морао побећи у Србију и био постављен за сеоског пароха у Јаловник Извору. Ухапшен је 1915. и стрељан од Бугара код Беле Паланке. Његов син Предраг Костић завршио је Филозофски факултет и рано је постао члан СКОЈ-а и КПЈ. Бавио се марксистичком књижевном критиком. Већ 1941. године првоборац је Крајинског партизанског одреда. Погинуо је у једној борби против немачког окупатора.

¹² Душан Поповић, секретар ССДП и Триша Кацлеровић, народни посланик са листе ССДП боравили су у Стокхолму новембра 1917. и тамо објавили „Меморандум српске Социјалистичке партије о стању у окупираној Србији“. Меморандум је објављен на француском језику са циљем да се светска јавност упозна са злочинима, терором и безакоњем које Бугари примењују у Србији. Пишући о масовном стрељању свештеника, они наводе „Црква као политичка и социјална институција нема никакве важности и никакве моћи у нашој земљи. Свештенство има веома мало утицаја на политички живот. Свештеници не привлаче народне масе. Напротив, масе врше утицај на свештенство. Свештеници који су се енергично посветили ствари демократије једини су играли неку улогу у нашој земљи.“ (Историјски архив КПЈ. Издање историјског одељења ЦК КПЈ).

Остали злочини

Бугарски окупатор погазио је најелементарнија људска права која су загарантована, не само у демократским већ и у апсолутистичким државама. Бугари су убијали појединце, затим породице од 10-15 чланова, па и читава села. Примера ради наводимо случај који се догодио у Мокри, код места Дупне где су Бугари открили једног одбеглог српског војног заробљеника 1916. године и одмах га стрељали.¹³ Поред тога рушили су куће, спаљивали зграде, одузимали стоку, пљачкали домаћинства, вршили силовања, злостављања, поставили свирепе чиновнике који су окрутно спроводили бугаризацију односно денационализацију ових крајева.

Злочини су нарочито учестали после Топличког устанка 1917. године, те је Народна скупштина, саслушала извештај српске владе о бугарским злочинима и донела Резолуцију у којој се каже: „Народна скупштина је саслушала са дубоким болом саопштење владе о страховитим ужасима, почињеним од стране Бугара у јужној и источној Србији. Народна скупштина скреће пажњу свег цивилизованог света на паћенички живот једног витешког племена, које се нагло и систематски истребљује“. Отпочели су са ликвидацијом интелигенције а завршили са масовним стрељањем сељака, радника и надничара. Злочини су вршени самовољно, без икаквих пресуда, по вољи представника бугарске војне или цивилне власти. Обично би упутили „позив“ да се јави цела породица, па неке чланове затворе а друге бајаги „упуте“ у другу варош, па их при спровођу, негде у потоку или другом каквом скровитом месту стрељају, премлаћују кундацима, моткама или избоду бајонетима. Тако су и поступили у већ описаном злочину код Јанкове падине недалеко од Беле Паланке. Злочин су извршили мајор Дренков, потпоручник Нестор Симеунов, Стојан Ћуров.

Међутим, наредбе су долазиле из Софије, те је само у периоду од 25. новембра 1915. до априла 1916. неколико хиљада људи, већином учитеља, чиновника, трговаца, свештеника и земљорадника измасакирано и побијено. Када је новембра 1915. године пуцано на немачки воз у Сићевачкој клисури, влада из Софије упутила је 25 Ополченски пук, који је од Беле Паланке до Ниша вршио репресалије, убијао појединце, групе, премлаћивао оне које је срео на путу или у пољу, убијали жене, децу и старце.

Хашка конвенција, дакле међународно право, забрањује свако интернирање цивилног (неборачког) становништва и то како појединачно, тако и у масама. Међим, бугаски окупатори, позивали су грађане, да се јаве „у току од 2. до 4 часа“ и одмах их негде „спроводе“, не казујући ни где, ни зашто, ни како, не дајући ухапшеним времена ни да се опросте са својим, које више никад неће видети. Већ у новембру 1915. отпочели су са пописом

---

¹³ „Слободна трибуна“, Ниш, 23.6.1929. године, новине, бр. 90.-91.

становништва од 19 – 50 година. Поделили су га у три групе, а већ фебруара 1916. отпочели су са интернирањем. Лица која су била категорисана у прву групу, нису се никад вратила својим кућама, из друге групе вратио се мали број али уз велики откуп.¹⁴

Вељковић Божидар, из Врандола, који је имао 18 година у доба бугарске окупације, прича: „Бугарски војници дошли су у село и наредили да се сва мушка лица од 16. година јаве на збор. Кад смо дошли, они су нас спровели у Белу Паланку и обавестили „да смо регрутовани“ у војску бугарску и да одлазимо на одслужење војног рока. Преварили су нас. Из читавог белопаланачког среза стигло је око 2.000 омладинаца. Интернирани смо у логор Лом Паланку, на Дунаву. Није било барака ни других зграда те су нас затворили у влажне земунице. Били смо стално под јаком стражом. Муке су биле велике. Бугарски „старшија“ логора стално се кретао са једном мотком, чалобрњаком са буцом на врху и сваког дана мотком је убијао пет – шест наших другова. У логору се говорило: „од три ударца штапом бугарског старшије и смрт је ту“ и на тај начин и друге, убијено је неколико стотина младића са територије Белопаланачког среза. Глад је била стални пратилац, добијали су 300 грама хлеба дневно а радили по 16 часова. Вршили су утовар кукуруза и осталих пољопривредних производа у бродове, који су то Дунавом одвозили за Немачку. „Срећа је што смо товарили кукуруз, те увек уграбимо неколико зрна, строшимо их зубима, те смо се тако спасили да не скапемо од глади!“ – сећа се до данас Вељковић Божидар, један од ретких преживелих који се вратио из бугарске депортације.¹⁵

Други логор за депортацију становника из Беле Паланке и околине Бугари су организовали у Ески Џумаји. Поред осталих тамо су били депортовани Риста Поповић, свештеник из Моклишта; Виден Ћирић, свештеник из Клисуре; Иларион Јовановић, јеромонах манастира Дивљанског; Лукијан Ђорђевић, монах манастира Вета и други¹⁶.

Бугарска наредба број 7438.

Шеф војне инспекције за тзв. „бугарску Мораву“, Купинчев, и секретар Мустаков, упутили су трећој бригади, затим командантима својих трупа у Нишу, Пироту, Врању, Пожаревцу, Зајечару и Ћуприји, писмо следеће садржине: „Ослањајући се на наредбу генералштаба оперативне војске бр. 7438 од маја 1915. године, ја вам наређујем да покупите из надлештава,

¹⁴ Др Миљивоје Перовић: „Топлички устанак“. Српска влада 1916. упутила је ноту потписницима Хашке конвенције због повреде људских права од стране централних сила у Србији. („Срп. новине“ бр. 91 – 91. Год. 1916.).

¹⁵ Мемоарска казивања Вељковић Божидара из Врандола, забележио аутор овог рада за време прикупљања историјске грађе на дан 16. јула 1977. године.

¹⁶ Михајло Поповић. „Историјска улога српске цркве“. Изд. 1933. г.

књижара, приватних кућа: књиге, слике и карте, одаберете најважнија дела и пошаљете их министру просвете, а остало спалите. Књижаре могу продужити продају писаћег материјала, бугарских и страних дела али не и на српском језику. Ово извршите у најкраћем року и известите ме¹⁷.

Паралелно за злочинима вршена је насилна бугаризација на основу девизе бугарске буржоазије, војних врхова, дворске клике Корбурга, који су отворено најављивали истребљење читавог српског народа. На територији Белопаланачког среза стигла је бугарска наредба о спаљивању књига, новина, брошура, мапа, судских и административних аката. Аутор овог рада, иако је студијски боравио на терену Беле Паланке, није уопште наишао на архивску грађу, која је настала од 1915. године. Бугари су је спалили и уништили. Приступили су рушењу одређених споменика а занатлијама – каменоресцима наредили да не смеју исклесати ни једно презиме које се завршава на *-ић*, већ само на *-ов*. То је важило и у свим другим ситуацијама. По наредби требало је променити своју националност.

Све драгоцености које су се могле наћи у црквама, манастирима и школама, као културно-историјско благо, Бугари су опљачкали и пренели у Софију. Отворене су бугарске школе, књижнице, постаљени су учитељи и свештеници у Белој Паланци и у селима Белопаланачког среза, који су дошли из Бугарске те поучавали децу само на бугарском језику, а на истом одржавали и верске обреде. Спроводила се сурова политика денационализације. Ученици основних школа били су принуђени да силом рецитују песме у којима се вређа њихова земља, народ, обичаји и друго. Плански и организовано приступило се брисању свих трагова српске културе и просвете. Када су завршили са спаљивањем књига и списа државних установа и школа, почели су вршити и претрес приватних станова, те отуда износити „забрањене књиге“ и спаљивати их.

У Белој Паланци је још 1905. године основана Грађанска читаоница као претеча прве библиотеке. Располагала је значајним књижним фондом и одређеном периодиком. Међутим, Бугари су читаоницу опљачкали а део књига спалили. Употреба српског језика била је забрањена. Наредбом је био дозвољен само „говор бугарски“. Биле су забрањене српске народне песме, кола, ношња, шајкача, опанци са каишчићима, женска народна ношња и остали симболи, које је овај део српског народа вековима гајио у циљу очувања свог националног обележја.

У Нишу су бугарски окупатори издавали лист „Моравски глас“ који је доносио одређене вести из Беле Паланке, Поморавља и Понишавља. У броју од 17. септембра 1917. године „Моравски глас“ је донео неку врсту „интервјуа“ са неким Вучком Даранџијом - Белопаланчанином, који је говорио о српској управи у Поморављу а посебо у Белој Паланци и околини.

---

¹⁷ По књизи „Бугарска зверства“. Библиотека ИА Ниш

На питање да ли у Белој Паланци има „учених људи“, дакле школованих, он је одговорио да их је било мало, нагласио је да је сво чиновништво долазило из Србије а „наши младићи ишли су у Аустрију и Европу на школовање, али када су се враћали Срби их нису постављали у наша места, слали су их у Шумадију...“ За првог белопаланачког лекара Душана Стевчића, рекао је да се зове Душан Стеванов, али да је „побегао“ са војском, за два белопаланачка дипломирана правника (адвоката) Симу Соколовића и Марка Аранђеловића, такође је рекао да су „Соколов“ и „Аранђелов“. То је наглашено и за Вељка Стојановића, једног од првих официра из Беле Паланке. За све њих је наглашено да су „побегли са војском“. Бугарски окупациони лист признаје бар једну чињеницу: да је сва, иако малобројна, белопаланачка интелигенција, одступила са српском војском и да није хтела остати под бугарском окупацијом. Из емиграције она се борила за ослобођење свог народа.

Бугари су приступили масовном штампању разних књига и брошура са великобугарском и шовинистичком садржином. Тако је нпр. Стилијан Ћилингиров објавио 15. октобра 1916. године „расправу“: „Поморавље на основу српских извора“ преко које је грубо фалсификовао историјске чињенице о наводном „бугарском карактеру“ ових крајева. Занимљиво је истаћи да су књигу поново издали, дакле да је доживела друго издање, 1942. године, те су је бугарски фашисти такође користили у данима Другог светског рата да „историјски“ оправдају окупацију дела Југославије, односно Македоније и једног дела Србије.¹⁸

По завршеном Првом светском рату, одговарајуће комисије за утврђивање ратних злочина, утврдиле су листу од 6.600 бугарских злочинаца чије су руке биле огрезле у крви над недужним нашим и другим народима на Балкану. Требало је да им суди званичан суд. Међутим, послератне бугарске владе су их толерисале, процедурално одуговлачиле решавање овог питања, а када је 9. јуна 1923. године пала влада Александра Стамболиског и у крви угушен септембарски устанак, Александар Цанков фашистички диктатор, донео је одлуку о амнестији свих ратних злочинаца. Извршиоци окрутних злочина у Србији били су ослобођени сваке одговорности. Они су помогли Цанкову да заведе војно-фашистичку диктатуру, те им се он за ту услугу одужио са неколико „закона“ који су их ослободили сваке одговорности за оно што су починили као окупатори, убице и пљачкаши.

У сукобу са српском буржоазијом око поделе интересних сфера на Балкану, бугарска буржоазија, баш као и српска, светила се недужном народу свирепим методама и злочинима.

---

¹⁸ Са жаљењем се може констатовати да „Бугарска енциклопедија“ пуштена у продају 1977. и данас грубо фалсификује историјске чињенице, користи С. Ћилингирова, што значи да се и савремена Бугарска није ослободила свог грађанског наслеђа из прошлости.

На Солунском фронту бугарске трупе претрпеле су општи пораз у офанзиви коју су предузеле све савезничке трупе, а посебно српска војска у времену од 15. до 26. септембра 1918. године. Њен отпор на Солунском фронту трајао је свега једанаест дана, па је опет прибегла старом лукавству: бугарска буржоазија, не обавештавајући своје савезнике (Немачку, Аустроугарску и Турску), отпочела је тајне преговоре у Солуну с командантима источне војске ради примирја. Циљ преговора био је да се спаси што се може спасти и да се српској војсци не дозволи улазак на бугарску територију. Савезничка врховна команда у Солуну, са француским генералом Франш д'Епереом на челу, није нашла за сходно ни да обавести српску Врховну команду да се са Бугарима воде преговори о примирју, дакле преговори су вођени без знања српске Владе и Врховне команде. Представници Бугарске стигли су у Солун 20. септембра 1918. с молбом за примирје. Франш д'Епере издиктирао им је услове примирја, давши им за размишљање свега два часа. Међутим, Бугари су с преговорима отегли до поноћи 29. септембра. Хтели су да добију на времену и да прате развој војне ситуације. Војна ситуација на фронту није била по њих повољна: српска и француска војска успешно су завршавале свој велики, тактички задатак, свуда окружавале и разоружавале бугарске трупе на бојном пољу. Војни слом Бугарске био је неизбежан, на помолу је била окупација њихове земље од савезничких трупа. У таквој ситуацији, савезничкој војсци наређен је прекид војних операција у подне 30. септембра 1918. године. Потписивање примирја посматрало се као успех бугарске дипломатије. Српској врховној команди одобрено је да може разоружати 2.14 бугарску дивизију. Унутар Бугарске избио је преврат те је краљ Фердинанд, 3. октобра 1918, био принуђен да абдицира у корист свог сина краља Бориса.

Ослобођење Беле Паланке 13. октобра 1918. године

Осећање скорог ослобођења Беле Паланке и околине приметило се по непријатељским војним транспортима који су из правца Софије извлачили немачке трупе према северу, те ужурбано пролазили, одступали кроз Белу Паланку. Почетком октобра 1918. године на сектору средњег Понишавља и Беле Паланке деловале су трупе Прве српске армије и француске војске. Већ у 8 часова ујутру француска коњичка бригада, под командом генерала Гамбете, ослободила је Белу Паланку 13. октобра 1918. године. Бела Паланка била је брањена од слабијих противничких снага. Када је град ослобођен немачка и аустроугарска артиљерија отворила је слабију артиљеријску ватру у 9 и 45 часова и 12 и 30 часова. У артиљеријском бомбардовњу Беле Паланке неколико граната пало је у близини француске војске, и том приликом погинуо је француски официр Фор и неколико француских војника. Моравска дивизија распоредила је делове својих трупа на линији Грамада – Калафат – Каменита чука – Црни врх – Попова глава.

Борбе су се водиле за положаје на Поповој глави и убрзо је пут за Ниш, са правца Ниша и Мораве, био отворен.¹⁹

Француски војни лекар А. Х. Мије (А. Н. Millet), мајор савезничке војске, прошао је кроз Белу Паланку 14. октобра 1918. године, дакле сутрадан по ослобођењу, те је оставио запис о изгледу града. Он пише: „У поноћ, прошавши пут дуж кога је по јарковима било доста преврнутих и напуштених камиона, прошли смо кроз Белу Паланку, у којој се виде трагови јучерашњег бомбардовања, које је стајало живота команданта Фора и неколико француских стрелаца. Постављамо бивак на једној ливади северозападно од вароши, поред железничке пруге Ниш – Пирот баш у тренутку када се млад месец спремао за починак, ми смо га у томе следили. У 5 часова ујутру настављамо марш, поред пута у јендесима и даље видимо уништена кола и камионе. Железничке станице и кућице чувара прелаза Немци су, уз помоћ железничких прагова, цакова са песком и лимених плоча, претворили у мале тврђаве. Путем сусрећемо многе српске војнике, који с изврнутим пушкама, после ослобођења Ниша 12. октобра 1918. иду на одсуства у своја села.”²⁰

За народ Беле Паланке и околине Први светски рат био је завршен. У рату и под трогодишњом бугарском окупацијом он је претрпео велике штете у људству и материјалу. Само у рововима Првог светског рата погинуло је више од хиљаду војних обвезника са територије белопаланачког среза, не рачунајући број оних који су убијени од Бугара за време окупације или помрли од мучења у разним логорима Бугарске. Извршена је тотална пљачка имовине, инвентара, сточног фонда и другог. Села су била опустошена. На свако село у просеку је долазило 50 – 150 становника који су погинули. Слобода се није прославила само песмом већ и црним марамама и плачем за онима којих више нема. Приликом одступања непријатељ је железничку пругу Ниш – Бела Паланка – Пирот скоро уништио, демолирао, скретнице разорио, мостове порушио а велики број локомотива и вагона опљачкао и отерао у Бугарску. Било је потребно четири месеца да би се пруга обновила.

После претрпљеног пораза у Првом светском рату представници бугарске буржоазије објавили су разне књиге у којима су анализирали своје неуспехе. Бугарски пуковник Стефан Нојков објавио је књигу „Зашто нисмо победили?“ Али ниједан од њих није објавио књигу зашто су и како су над народом овог краја и других крајева наше земље вршили злочине геноцида у функцији окупатора?

¹⁹ Стојан Т. Николић „Операцијски дневник“. ИА Ниш.

²⁰ „Пиротски зборник“ бр. 4. год. 1972. „Кроз ослобођену Србију 1918. Сећања“ Париз 1923. А. Х. Мије. Превод.

ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД ПОГИНУЛИХ СА ТЕРИТОРИЈЕ СРЕЗА
БЕЛОПАЛАНЧКОГ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 1914-1918. ГОДИНЕ

Редни број	Назив општине	Укупан број погинулих	Чине је насеља
1.	Белопаланачка	80	Бела Паланка и Креница
2.	Бабинокалска	27	Бабин Кал, Козја
3.	Горњогламска	36	Горња и Доња Глама
4.	Долска	47	Дол, Клење и Букуровац
5.	Доњокоритничка	67	Д. и Г. Коритница, Дивљана и Ореовац
6.	Клисурска	40	Клисура, Чифлик, и Теловац
7.	Крупачка	120	Долац, Г. Рињ, Крупац, Врандол и Градиште
8.	Љубатовичка	77	Љубатовица, Трешњанци, Сињац
9.	Мирановачка	73	Витановац и Мирановац
10.	Мокрањска	44	Мокра и Ново Село
11.	Моклишка	72	Моклиште, Дражево и Доњи Рињ
12.	Пајешка	43	Пајез

(итд.)

(Напомена Редакције: Текст табеле је непотпун због оштећења рукописа)

ОДБРАНА НИША НА ЗЛАТАРИЦИ СТОГОДИШЊИЦА ШПАЈСКЕ БОРБЕ

Апстракт: У раду се на основу доступних извора и литературе домаће и стране провенијенције анализира историјска борба која се од 30. октобра до 3. новембра 1915. године водила за Шпајске положаје између Тимочке дивизије I позива и бугарске друге бригаде

Кључне речи: Шпајски положаји, Корија, Златарица, Планиница, Тимочка дивизија I позива, Бугари, чета...

ОБОСТРАНИ РАСПОРЕД СРПСКИХ И БУГАРСКИХ СНАГА НА ИСТОЧНОМ ФРОНТУ ОКТОБРА 1915. ГОДИНЕ

Општи напад Централних сила на Србију започео је 11. октобра 1915. године. Само три дана касније, у ноћи 13/14. октобра Бугари су отпочели напад на целом Источном фронту без објаве рата. Српска Врховна команда је тек 14-ог издала наређење да се поседну граничне линије и што боље утврђене бране.²

Територију Источног фронта је од напада Бугара бранила Друга српска армија под командом војводе Степе Степановића чији је штаб био у Пироту. Армија је држала фронт од планине Миџор до Дашчаног Кладенца. На северном сектору били су распоређени Моравска дивизија I позива под командом пуковника Стевана Миловановића која је држала фронт од реке Мургавице до реке Нишаве. Уз њено раме налазила се Тимочка дивизија I позива под командом пуковника Војислава Живановића, држећи фронт од Нишаве до планине Миџор. Као армијска резерва ангажовани су Коњичка дивизија под командом пуковника Бранка Јовановића, која се налазила у реону Височке Ржане југоисточно од Пирота и Шумадијска дивизија првог позива под командом пуковника Божицара Терзића која се налазила код Пирота. На јужном сектору налазили су се одред пуковника Владимира Туцовића који је бранио правац од Дашчаног Кладенца ка Власотинцу и Власински одред под командом пуковника Милована Плазине, држећи фронт од изворног дела Градске Реке до Патарице.³

¹ adincic21@gmail.com

² М.Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915. године*, Београд, 1954, 211.

³ *Исто*, 146-147.

Источни фронт нападала је Прва бугарска армија под командом генерала Климента Бојацијева. Бугарска 6. дивизија је тежиште свог деловања усмерила према Зајечару, 8. дивизија према Сокобањи, а 1. дивизија у правцу Пирота, Беле Паланке и Ниша. Нишавски правац је био под ударом Прве (софијске) дивизије којом је командовао генерал-мајор Јанко Драганов.⁴

Ситуација на Источном фронту није се добро развијала и било је само питање дана када ће српска војска, притешњена нападом Аустро-Угара и Немаца са севера ударом Бугара у леђа, морати да одступи. Бугарска 6. дивизија ушла је у Зајечар, Брзу Паланку и Салаш. Њихова осма дивизија је наступала ка Сокобањи. Већ 27. октобра почело је напуштање Источног фронта.⁵

ДОЛАЗАК ТИМОЧАНА У БЕЛОПАЛАНАЧКИ КРАЈ И НА ШПАЈСКЕ ПОЛОЖАЈЕ

Тимочка дивизија I позива је под притиском бугарске Прве армије морала да се постепено повлачи са првобитне линије одбране. Командант Друге армије добио је 26. октобра наређење Врховне команде да се због неповољног положаја Тимочке војске, Шумадиска дивизија II позива, стави под команду Друге армије и да се повуче на положаје за затварање праваца: Књажевац-Грамада и Јаловик Извор-Сврљиг, а остави одред за затварање правца ка Белој Паланци.⁶

Већ око поднева истог дана, команданту Друге армије стигло је наређење од Врховне команде да због неповољне ситуације и на источном и јужном фронту отпочне са повлачењем. Тимочка дивизија I имала се постепено повлачити правцем: Пирот-Бела Паланка-Црвена Река-Гацин Хан, па преко Чечинског моста на леву обалу Јужне Мораве ка Лесковцу.⁷

Према заповести Врховне команде, осим повлачења на леву обалу Јужне Мораве, дивизија је морала да штити безбедоносно извлачење осталих јединица из Ниша, утврђивањем линије одбране на правцу Бела Паланка-Ниш. Тачније, да пружи што дужи и јачи отпор и сачека евентуални контраудар. У исто време француска војска оперисала је у Македонији.

⁴ У састав Прве софијске дивизије улазили су: 1. бригада (1. софијски пук, 6. трновски пук), 2. бригада (16. ловчански пук, 25. драгомански пук), 3. бригада (41. и 42. пук), 4. артиљеријска бригада (4. артиљеријски пук, 14. брдски артиљеријски пук, 1. батерија), 1. пионирска чета, 1. дивизијски коњички ескадрон. У резерви су се налазили: 1. артиљеријско одељење, 1. хаубички пук, 1. софијски тешки артиљеријски пук. Укупно: 22.565 пушака, 117 митраљеза, 24 хаубица, 36 топа. (*Българската армия въ Световната война 1915-1918, томъ II (войната срещу Сърбия презъ 1915 година – Настъпление на I армия презъ границата отъ 1-и до 14-и октомврий – у даљем тексту: Българската армия въ Световната война, II)*, София, 1936, 887, 892.

⁵ М.Зеленика, н.д., 257.

⁶ *Велики рат Србије*-књига X, 132.

⁷ Исто.

Сл. 1 У подножју Сврљишких планина види се Дражево (слева), одакле је бугарска артиљерија тукла Шпајске положаје и село Моклиште (сдесна). У првом плану је Крст изнад којег се према гребену Суве планине уздижу Шпајски положаји (снимио: Ј. Младеновић, 2012)

Српска Врховна команда надала се да ће после сламања бугарске војске доћи до спајања са српском и дуго очекиваног контраудара. Тимочка дивизија и још неке јединице требале су да на достигнутим положајима сачекају велики преокрет на Источном фронту. Спољну одбрану Ниша остале јединице организовале су на Плочи и Грамади.⁸

Дивизија је утврђивала нове положаје западно од Беле Паланке на линији: Соколов камен - Ветанска чука (644) - Вучији дел (657), под заштитом 14. пешадијског пука, који је био на предстражи на Шпајском положају.⁹ На самом Шпајском положају, на десној обали Црвене реке налазила су се три батаљона из 14. пешадијског пука са једном батеријом.¹⁰ Батерија је била распоређена на Златарици, Корији и Планиници, односно, на брдима изнад атара села Шпај.

⁸ Тимочка дивизија је пре доласка у белопаланачки крај била у следећем саставу: 13, 14, 15. и 20. пук I позива; 4. батаљон 2. пука III позива; 3. хаубичка брзометна батерија; 1. и 3. дивизион Тимочког артиљеријског пука I позива (шест батерија); 1 вод 1.брдске хаубичке батерије; 1. брдска батерија Мод. 97. год. (4 топа); Крупова брдска батерија (4 топа); 3. Дебанжова батерија Пиротског градског одреда (6 топова). Укупно: 17 батаљона и 44 топа. (*Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца – десета књига 1915. година, трећи период (удружена Аустро-Немачко-Бугарска офанзива против Србије од 14. до 29. октобра 1915 – у даљем тексту: Велики рат Србије-књига X)*, Београд, 1926.18)

⁹ Исто.

¹⁰ *Велики рат Србије-књига XII*, 54.

Дана 28. октобра, у 10 часова све колоне Тимочке дивизије I позива стигле су у Белу Паланку а затим је отпочео планирани размештај по околним селима. У 13 часова артиљерија и пешадија стигли су у Црвену Реку. Трупe левог одсека, због поплаве Нишаве код Црноклишта и Чифлика, успеле су да пребаце возовима артиљерију, док је пешадија морала маршовати железничком пругом. Комора је била пребачена преко Плоче. До 18 часова трупе још нису стигле да заузму додељене им одсеке. Железнички мост пред Пиротом био је порушен. Штаб је 28/29. октобра био смештен у Панчареву. У току 29. октобра на фронту ове дивизије није се ништа значајније десило.¹¹

ВОЈВОДА СТЕПА СТЕПАНОВИЋ НА ПОЛОЖАЈУ

У периоду од 30. октобра до 3. новембра 1915. године, на простору од Суве планине до Плоче развила се тешка борба између бугарске 2. бригаде и Тимочке дивизије I позива.¹² Бугарска 1. дивизија се за напад на српске положаје који су затварали прилазе Нишу груписала на следећи начин: лево крило држали су делови 25. пешадијског пука, са два митраљеза, центар, делови 16. пешадијског пука и једна митраљеска чета, а десно крило су покривали делови хаубичке батерије.¹³

Одсудни напад Бугара на белопаланачком сектору отпочео је 30. октобра у 16 часова када су у напад кренуле све три колоне. Борба на фронту Тимочке дивизије трајала је до ноћи.¹⁴ Врло брзо освојен је Богов врх. Сат времена касније, српски војници покушали су да га поврате, али су криво били одбијени. За то исто време, десна колона је заузела положаје, извукла брдску артиљерију и до 18 часова загосподарила простором погодним за отварање артиљеријске ватре. До вечери, делови 25. пешадијског пука завладали су и Вргудинцем. Бугари су заноћили на линији: Моклиште-Вргудинац-подножје Боговог врха.¹⁵

Сутрадан, командант 1. софијске дивизије издао је заповест да лева колона (25. пешадијски пук, две пољске батерије, једно брдско одељење из 14. артиљеријског пука и делови 2. пионирске чете) утврде положаје од Топонице до Црвене Реке.¹⁶

Командант 25. пешадијског пука примио је наређење команданта бригаде да његове трупе овладају доминирајућим тачкама: Шпај (551), Глогов дел, јужно од Црвене реке. Командант пука наредио је да се за прво време овлада Шупљим каменом, Глоговим Делом, Златарицом и Планиницом.¹⁷

¹¹ Велики рат Србије-књига XII, 15.

¹² Българската армия въ Съвтовната война, IV, 390.

¹³ Исто.

¹⁴ Велики рат Србије-књига XII, 35.

¹⁵ Велики рат Србије-књига XII, 35; Българската армия въ Съвтовната война, IV, 392-393.

¹⁶ Българската армия въ Съвтовната война, IV, 400.

¹⁷ Исто.

У 6 часова, српска војска покушала је поново да поврати Богов врх, али је и овога пута била одбијена. Већ у 9.30 минута бугарска артиљерија отвара ватру на Корију, Големи Дел, Златарицу и Шупљи камен. Након тога, уследио је први пешадијски напад који није успео. Српска артиљерија приликом овог напада није отварала ватру.¹⁸ Операције на планинском земљишту додатно је отежавала киша и магла.¹⁹

У 11 часова уследио је напад на Големи дел. Напад је издашно помагала артиљерија која се налазила југозападно од Новог Села и непрестано гађала Златарицу и Планиницу. После једног часа борбе Големи дел (453) пао је у бугарске руке. У исто време, 16. чета овладала је и Шупљим каменом (350).²⁰ Бугарска артиљерија заузела је погодне положаје код села Вргудинац и одатле је од 15.30 до 16.30 часова непрестано засипала српску артиљерију на Планиници и Златарици, синхронизовано припремајући нови напад пешадије.²¹

Други напад наредио је мајор Константинов са неколико група у правцу Планинице, која је представљала најузвишеније место српских одбрамбених позиција на десном брегу од Црвене реке.²²

Тог дана Бугари су извели три напада на лево крило српских положаја који су одбијени чиме је артиљерија била осигурана. За време развијања бугарске колоне су биле тучене пешадијском и артиљеријском ватром са Шпајског положаја.²³ Бугари су успели да овладају линијом: Шупљи камен-Големи дел и источни гребени Суве планине.²⁴ Заноћили су на линији јужно од села Дражева, северозападна ивица Вргудинца, североисточна коса која се спушта са Боговог врха.²⁵

Командант 25. пешадијског пука је 1. новембра у 4 часа изјутра издао заповест да артиљерија осигура дејство ка Планиници са Глоговог дела, а да затим бугарска чета садејствује са једним водом западном страном Глоговог дела у циљу освајања Планинице.²⁶

Да је ситуација на целом фронту Тимочке дивизије I позива била озбиљна показује и присуство команданта Друге српске армије на борбеним положајима.

---

¹⁸ Исто, 401.

¹⁹ Велики рат Србије-књига XII, 49.

²⁰ Българската армия въ Свѣтовната война, IV, 401.

²¹ Българската армия въ Свѣтовната война, IV, 402.

²² Исто.

²³ Велики рат Србије-књига XII, 63.

²⁴ Българската армия въ Свѣтовната война, IV, 404.

²⁵ Велики рат Србије-књига XII, 63.

²⁶ Българската армия въ Свѣтовната война, IV, 404.

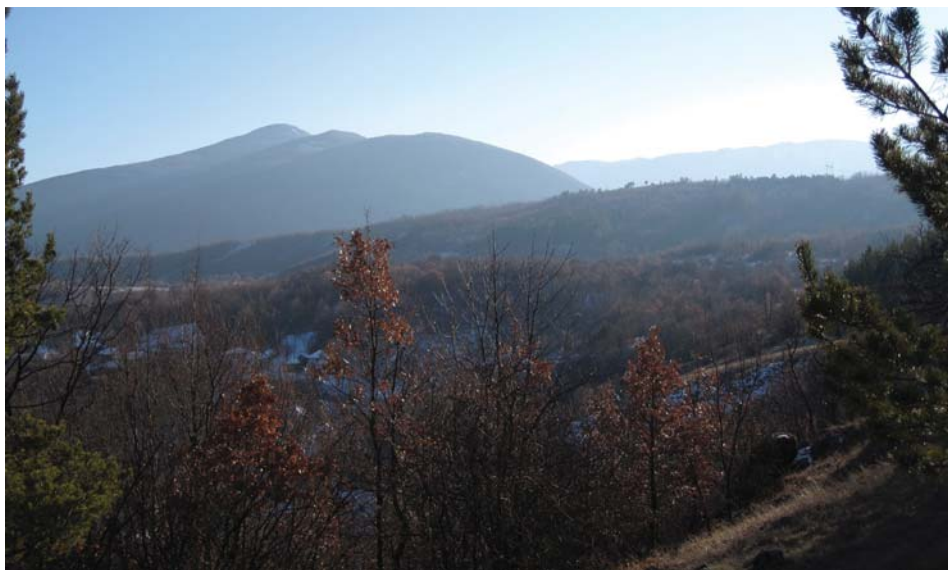
ТИМОЧАНИ И ЛОВЧАНЦИ НА БОМБУ И НОЖ

У ноћи између 30. октобра и 1. новембра било је само спорадичних чаркања. У 7.30 минута, 25. пешадијски пук кренуо је у напад дуж читавог фронта. Српска артиљерија отворила је најпре пушчану, а затим и артиљеријску ватру.

У 8 сати прва ударна група кренула је да завлада Планиницом упркос јакој артиљеријској ватри са Шпајских положаја.

На левом српском крилу наступале су две бугарске чете северним и северозападним падинама Боговог врха. Српски војници нису чекали главни удар већ су одступили југозападно од Планинице до Црвене реке.

У 9 часова командант батаљона послао је у помоћ неколико чета на Богов врх да помогну деловима 25. пешадијског пука. Овако јак притисак условио је да код српских војника настане извесно колебање. Кренуло је одступање најпре појединаца а затим и осталих група. Није много прошло, а положаји изнад Шпаја, Глоговог дела и Златарице били су отворени за бугарску пешадију.

Сл. 2. Богов врх - доминирајућа тачка ка Шпајским положајима. У подножју се види Златарица где је 1. новембра вођена крвава борба. Иза Златарице део Суве планине и у подножју село Космовац (снимио: Ј. Младеновић, 2012)

У 10 сати борба је достигла свој врхунац. Четири батаљона са четири митраљеза управили су свој напад на Шпајске положаје, док је једна чета вршила притисак на положаје који су се налазили на Шупљем камену.

Бугарска 16. чета отворила је крило 9. и 15. чети који су се потпуно приближили Корији. Како би олакшали Шпајски положај команда Тимочке

дивизије наредила је удар од Вргудинца до Шупљег камена и везивање бугарских наступајућих делова. У критичном моменту стигла је бугарска батерија из резерве и стабилизвала фронт.²⁷

На левом крилу нападани су српски положаји јаком ватром, али су редом били одбијени. Потом су Тимочани извршили један противнапад и збацили исту групу. За то исто време на Златарици одвијала се права ратна драма. Овде је нечујно из правца Вргудинца избила 13. чета из 25. Пешадијског (ловчанског) пука. Приближила се артиљеријским положајима на Златарици са тежњом да заплени топове са све послугом. Уз громогласне звуке *Шуми марица* и марша Ловчанског пука *Катових рбеспирно Ловчанци летјат* кренуо је силовити јуриш на српске положаје. Ситуација је у једном моменту била критична када је браниоцима понестајала пешадијска муниција. Тада је издата команда да се ставе ножеви на пушке и да се изврши јуриш на непријатеља. На Златарици се развила крвава борба прса у прса, севали су ножеви, праскале бомбе, мешали се узвици бодрења. У овом окршају Тимочани (делови 14. пешадијског пука) потпуно су разбили Ловчанце који су се у тоталном нeredу бежали са Златарице, остављајући лешеве својих другова по јаругама, шумама, увалама и ливадама. Шпајски положаји били су одбрањени, артиљерија недирнута. Силовит јуриш Тимочана потпуно је искидао бугарске колоне које су намеравале да после пада Златарице, овладају Коријом и Планиницом.²⁸

Један од очевидаца крваве борбе на Златарици био је свештеник Илија Поповић којег ће Бугари касније убити. Борба се није водила само по околним шпајским брдима - Росуљи, Корији, Ливађи, Златарици, Сипу, Стеванином кладенцу, већ и у средишту села и код цркве.²⁹

У новонасталој ситуацији тако развучене колоне лако су могле постати плен српској артиљерији. Међутим, велика киша која је тога дана падала онемогућила је брзо извлачење укопаних топова, њихово премештање на боље позиције и отварање ватре. Такође, теснаци су заклањали (штитили) непријатељско одступање. И убитачна артиљеријска ватра са Корије и Планинице онемогућавала је покрет са Златарице. Командант Тимочке дивизије извештавао је војводу Степу Степановића да су Бугари толико бежали да их нису могли стићи куршуми са Шпајских положаја. Непријатељ се повукао на целоме фронту штитећи своје одступање артиљеријском и пешадијском ватром.³⁰

Да би се искористила настала предност, наређен је општи противнапад на бугарске заостале делове и одбацивање Бугара. У том

²⁷ *Българската армия въ Сътовната война, IV*, 412-419.

²⁸ *Сборник на 16 п. Ловчански полк 1915-1918 г.* I, София, 1918, 160-162.

²⁹ Ј. Младеновић, „Биографски портрети Шпајских пароха“, *Белопаланачки зборник*, број 1, Бела Паланка, 2005, 139-140.

³⁰ *Велики рат Србије-књига XII*, 83.

смислу позвани су и 14, 15 и 20. пешадијски пук.³¹

У исто време, командант 2. бригаде, увиђајући тежак положај својих колона стално је слао појачања и на тај начин држао фронт под контролом.³² Борба је завршена око подне, кад је настало затишје. Непријатељски предњи делови заноћили су на линији Богов врх-Вргудинац. Командант Тимочке дивизије оставио је на линији Шпајских положаја један пук са једном батеријом, а осталу снагу повукао је на главни положај.³³

БУГАРИ УВОДЕ ПОЈАЧАЊА - НАПУШТАЊЕ ШПАЈСКИХ ПОЛОЖАЈА

Пошто је 14. пешадијски пук био исувише истакнут на предњим положајима, наређено је да се у току ноћи повуче на главну линију одбране. Већ тада почело је лагано напуштање Шпајских положаја. Наредба за извлањење издата је након што су Бугари добили појачања, заузели и угрозили бок и позадину Шумадиске дивизије II позива као и Тимочке дивизије I позива. Ситуација се није могла никако променити на боље. Због тога је Тимочка дивизија I позива добила наређење да групише јаче резерве на левом крилу и појача Шумадиску дивизију II позива за случај противничког напада на њу.³⁴ Пре одступања, срушен је мост у Црвеној реци. По ноћи текло је извлачење топова са Корије, Златарице и Планинице.

У 6 часова изјутра командант 2. бригаде издао је заповест команданту 25. пешадијског пука да овлада линијом: Шпај-Глогов дел-Планиница. Командант истог пука је у 8 часова наредио да се продужи наступање и заузимање српских положаја у Шпају. Већ у 10 часова изјутра стигао је извештај команданту бригаде да су Срби напустили положаје на Корији и Шупљем камену, па су после једног часа ови положаји без борбе били поседнути од стране Бугара.³⁵

Брдска батерија наступала је заједно са једном четом из 25. пешадијског пука и до вечери су заузели већ напуштене положаје на Планиници. Приликом поседања ових положаја било је и спорадичних сукоба са српским војницима који се још увек нису извукли.³⁶

У 16 часова и 15 минута чули су последњи пукњи топова са Шпајских положаја. Положај је ускоро напустио последњи борац па су у 17 часова Бугари заузели све доминирајуће тачке на Шпајским положајима.³⁷

По заузећу села, бугарски војници извршили су пљачку скоро у свим

---

³¹ Исто.

³² *Българската армия въ Съвтовната война, IV*, 420.

³³ *Велики рат Србије-књига XII*, 83.

³⁴ *Велики рат Србије-књига XII*, 154.

³⁵ *Българската армия въ Съвтовната война, IV*, 444.

³⁶ Исто, 445.

³⁷ Исто.

кућама. Позвали су путем црквеног звона и бирова-викача, да сви грађани изађу на одређено зборно место и понесу нужне ствари. Тако окупљени отерани су у Белу Паланку, задржани на Вашаришту дан и ноћ, а за то време Бугари су опљачкали скоро сваку кућу. Тамо где нису могли да отворе врата, обијали су и секли секирама.³⁸

У духу наређења команданта Друге армије од 4. новембра, наређено је команданту Тимочке дивизије I позива да се на левој обали Јужне Мораве организује.

ОБОСТРАНИ ГУБИЦИ НА ШПАЈСКОМ БОЈИШТУ

Приликом освајања позиција према Вргудинцу, 25. пешадијски пук је 30. октобра имао 1 погинулог и 5 рањених војника. У истом нападу заробљено је 8 српских војника.³⁹

Другог дана Шпајске борбе главне борбе вођене су за Богов врх. Приликом поседања ове доминирајуће тачке, Бугари су имали 3 мртва и 27 рањених.⁴⁰

Командант 2. бригаде налазио се 1. новембра западно од Беле Паланке на потезу Курило (кота 413), на путу према селу Ореовац у правцу Шљивовичког врха, одакле је посматрао борбу. Тачније, како су његове колоне у потпуности разбијене.

У тешким борбама за Златарицу бугарска 2. бригада била је начисто десеткована. Највеће губитке претрпео је 25. пешадијски (ловчански) пук, чије су две чете покушале на нож и јуриш да заузму Златарицу. У борби прса у прса са 14. и 15. пешадијским пуком Тимочке дивизије I позива, пук је изгубио 590 људи: 1 мртав официр и 87 погинулих подофицира и војника, 426 рањених и 76 несталих, који су по све прилике заувек остали на Златарици и нису могли бити однети.⁴¹

У 25. пешадијском пуку, јуришајући на Златарицу, погинуо је командант чете капетан Богданов, док су рањени: капетан Дечо Јорданов, поручници: Иван Шивачев, Симеон Германов, Михаил Гјуров, Иван Желјазаров, Васил Попов и подофицири: Григор Иванов Радичев, Петар Иванов Григоров, Крсто Михаилов Тодоров и Србин Никола Михајла Протић.⁴²

Истог дана, 16. пешадијски пук имао је 1 погинулог и 7 рањених. Једно одељење 14. артиљеријског пука добило је директан погодатак са Корије. Два војника су погинула, 1 официр је био рањен, баш као и још 8 војника.

³⁸ Ј.Младеновић, *н.д.*, 140.

³⁹ *Българската армия въ Свѣтовната война, IV*, 393.

⁴⁰ *Исто*, 403.

⁴¹ *Исто*, 420.

⁴² *Исто*, 419.

Хаубичко одељење имало је 1 погинулог официра и 10 рањених и несталих.⁴³

14. пешадијски пук је приликом одбране Златарице имао 11 погинулих, а 15. пешадијски пук - 31 погинулог. Истог дана, Бугари су успели да заробе и 2 официра и још 150 војника.⁴⁴

Сл. 3. Поглед на потез Трап где су се налазили резервни српски положаји и где је погинуо капетан Драгиша Жикић (снимио: Ј. Младеновић, 2012)

Према сведочанству Животе Стојановића, истог дана погинуо је капетан Драгиша Жикић, командант 1. чете 1. батаљона 14. пешадијског пука. Он је страдао на узвишењу Трап од бугарске ватре са Ливађа. Пао је и умирући изговорио: „Браћо, осветите ме“.⁴⁵

Другог новембра, приликом покушаја да се поседне линија Планиница-Големи дел, 16. пешадијски пук имао је 3 погинула и 7 рањених, док је 25. пешадијски пук имао 5 погинулих и 2 рањена. Приликом истог напада заробљена су 9 српских војника. Тимочка дивизија овог дана није имала губитака у погинулим и рањеним на Шпајском сектору.⁴⁶

У дану напуштања Шпајских положаја, бугарска лева колона која је журила да их што пре поседне имала је рањених 6 војника.⁴⁷ У одбрани Шпајских положаја и приликом повлачења према Црвеној реци, 14.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто, 420.

⁴⁵ Сведочанство Животе Стојановића (1946), пензионера из Шпаја

⁴⁶ Исто, 430.

⁴⁷ Исто, 438.

пешадијски пук имао је 6 погинулих, док је 15. пешадијски пук прошао без губитака.

На положају Шпај погинуло је 43 српских војника, а на положају Црвена Река - Плоча 9. У борбама је било доста рањених, који су склањани по кућама, превијани, а помоћ су им указивале жене и девојке.⁴⁸

ЗНАЧАЈ ШПАЈСКЕ БОРБЕ У СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ ОДБРАМБЕНОГ РАТА

Борба за одбрану Шпајских положаја на Златарици, Корији и Планиници од 30. октобра до 2. новембра 1915. године заузима значајно место у српској историји одбрамбеног рата. Сама борба, иако је трајала четири дана, била је исцрпљујућа, са елементима комбинованих артиљеријско-пешадијских удара, контраудара, контранапада, са великим бројем јуриша и обостраних жртава.

Немачки генерал Август Макензен, главнокомандујући заповедник Централних сила у нападу на Србију планирао је тотално опкољавање и уништење српске армије на Јужној и Великој Морави, али је био незадовољан бугарским дводневним кашњењем са општим нападом и њиховим спорим напредовањем са истока. Исто напредовање Прве бугарске армије спречавала је управо Друга српска армија која се плански повлачила са предње линије одбране дуж српско-бугарске границе, на резервне и даље.

Однос војних снага на Источном фронту био је у корист Бугара у сваком погледу. Док је српска војска другу годину заредом била у рату, осакаћена после славних битака 1914. године, паралисана епидемијом пегавог тифуса, дотле је бугарска војска била свежа, одморна, са јаким савезницима, који су муњевито притискали српски фронт са запада и севера. С тога, право је питање како српска линија одбране на Источном фронту није попустила првих дана већ када је кренуло планско извлачење. Шта више, повољна ситуација након дестабилизације бугарских колона 1. новембра, лако је могла да се претвори у дестабилизовање и паралисање читаве 1. бугарске дивизије, са њом и армије, али је издата наредба за напуштање положаја и повлачење према утврђеном плану. Није био задатак да се у повлачењу праве немогуће ратне бравуре за будуће ратне учбенике и Војне академије већ да се чекају савезничка појачања која никад нису стигла што борци на положајима нису знали. Свакако би отпор и морал малаксали првог дана да су војници знали да савезници неће стићи.

Велико је питање да ли би Друга српска армија извршила наређење Врховне команде за предвиђени марш-маневар да се непријатељ није

---

⁴⁸ Ј.Младеновић, *н.д.*, 140.

дочекао и довољно задржао и изнуривао на Шпајским положајима, где је поред пушке и топова другог дана борбе радила бомба и нож. Такође, питање је шта би се десило са Другом српском армијом да су Шпајски положаји пали пре времена и пре наређења да се поседне задња линија одбране Ниша – на Плочи. Српска армија била би према замисли генерала Макензена ухваћена у обручу са истока од Бугара и са запада од надирућих немачких и аустроугарских снага и не би се могла према плану пребацити преко Јужне Мораве. И управо је у томе највећи значај Шпајске борбе којом се не само бранио Ниш већ спашавала читава Друга српска армија. Тимочани су по ко зна који пут у историји српског ратовања показали како се часно бори и гине за Отаџбину. Жртвујући своје животе далеко од својих кућа и њива, они су спасили животе хиљаде других ратника. То је била превисока цена достојна сваког дивљења и истовремено вредна историјског помена.

Aleksandar Dinčić

The defense of Niš on Zlatica

The hundredth anniversary of the fight at Špaj

S u m m a r y

Numerous battles and fights were waged during World War I, but there is comparatively little written evidence of the heroic sacrifice of Serbian warriors in defending towns, settlements, commands and the whole armies. Instead of a dishonourable surrender, soldiers opted for the path to glory to the last grenade and bullet and the ultimate atom of strength. The battle which took place between the 30th of October and the 3rd of November 1915 was among the decisive ones. If there had not been for the battle on Gramada, Ploca and particularly in the village of Spaj, where the enemy was met, kept a while and exhausted, the whole manoeuvre tactic march that had previously been planned, would have been called in question. The soldiers used rifles, cannons, bombs and knives to engage the enemy. This work is dedicated to the hundred's anniversary of this historical event.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- *Българската армия въ Съвтовната война 1915-1918г. Томъ IV Войната срещу Сърбия презъ 1915 година. Настъплението на I армия къмъ долината на р. Морава и това на Северната група отъ II армия къмъ Лъсковец и Прищина отъ 22 до 31 октомврий*, София, 1940.
- М. Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915. године*, Београд, 1954.
- *Сборникъ на 16 п.Ловчански полкъ 1915-1918 г. I*, София, 1918.
- *Велики рат Србије за ослобођење и ујединијење Срба, Хрвата и Словенаца – десета књига 1915. година, трећи период (удружена Аустро-Немачко-Бугарска офанзива против Србије од 14. до 29. октобра 1915. године*, Београд, 1926.
- *Велики рат Србије за ослобођење и ујединијење Срба, Хрвата и Словенаца – дванаеста књига 1915. година, трећи период (опште одступање главне снаге на Косово Поље)*, Београд, 1927.

ЧЛАНЦИ У ЧАСОПИСИМА, ЗБОРНИЦИМА И НОВИНАМА

- Ј. Младеновић, „Биографски портрети Шпајских пароха“, *Белопаланачки зборник*, број 1, Бела Паланка, 2005.

УСМЕНА И ПИСАНА КАЗИВАЊА

- Сведочанство Животе Стојановића, пензионера из Шпаја (2015)

ЦРКВА-КАПЕЛА СА КОСТУРНИЦОМ СВ. КИРИЛА И МЕТОДИЈА У
ЦРВЕНОЈ РЕЦИ
ВЕЧНА КУЋА ЈУНАКА ТИМОЧКЕ ДИВИЗИЈЕ ²

Апстракт: У раду се ближе осветљавају догађаји пре и после борбе Тимочке дивизије I позива на Шпајској коси против бугарске војске, октобра месеца 1915. године. Указује се на пожртвованост житеља Шпаја у збрињавању рањених српских војника у току саме борбе, и касније, када су их достојно сахрањивали на самом терену борбе и приликом ексхумације 1936. и преноса у костурницу у црвеноречкој цркви. Значајна улога је спајског и црвеноречког пароха Јована Аранђеловића (1892–1949), народног посланика и националног радника који је подигао цркву-капелу са костурницом Св. Кирило и Методије у Црвеној Реци 1937, у којој почивају земни остаци педесет два погинула Тимочана, а у крипти - капели и њен градитељ. У прилогу се објављује по први пут Списак погинулих војника као писани споменик захвалности палим за одбрану и част Србије.

Кључне речи: црква, парох Ј. Аранђеловић, Шпај, Тимочка дивизија, костурница, списак

У борбама Тимочке дивизије I позива под командом пуковника Војислава Живановића, односно XIV пешадијског пука I позива и XV пешадијског пука *Стеван Синђелић* I позива на положајима Шпајска коса – Црвена Река – Плоче, од 14. до 21. октобра 1915. укупно су погинула педесет два српска војника и официра, на Шпајским положајима четрдесет три, док су Бугари, по њиховим извештајима, имали губитак од око сто педесет погинулих. Жестоке борбе вођене су од 19. октобра (1. нов.) до 21. октобра (3. нов.) у атару села Шпај, које на војној карти Србије има изузетно важан стратегијски положај и значај, јер представља предстражу за главну одбрану Ниша на положају Плоче у свим ратовима које је Србија водила, почевши од српско–турских до Другог светског рата.³ У време када је вођена борба на

¹ divnagorica@gmail.com | Датирање у раду по старом, у загради по новом календару.

² *Рађ је посвећен стогодишњици битке на Шпајској коси и погибије спајског пароха Илије Поповића у Јанкиној падини, као и свим Шпајцима који су учествовали у Првом светском рату, погинулим и рањеним, за част и слободу Отаџбине.*

³ За одбрану од напада Бугарске армије, командант Друге армије, војвода Степа Степановић,

више локација у непосредној близини села, Шпај је био општинско место са основном школом и црквом Св. Параскеве из 1869, имао је деведесет четири домаћинства са 658 житеља. Из самог села у Великом рату је учествовало осамдесет пет Шпајаца, од којих је њих деветоро погинуло.⁴ Шпајски парох и намесник белопаланачки Илија Поповић (1845–1915), живео је у Шпају од 1869. када је освећена сеоска црква, до своје мученичке смрти у ноћи између 11. и 12. новембра 1915, када је са групом свештеника убијен од бугарских окупатора у Јанкиној падини, поред села Крменице, близу Беле Паланке.⁵ У тешким ратним данима био је уз народ парохије и делио његове патње и страдање... Непосредно пре хапшења био је у Шпају и сведок борбе „прса у прса“ у средишту села.

приступио је организовању дејстава у складу са стратегијом одбране угрожене државне територије. „У то време Друга армија била је у следећем распореду: - Шумадијска дивизија другог позива заузела је положаје у зони Сврљишких планина, од Нишаве до Сврљишког Тимока. - Тимочка дивизија првог позива држала је положаје од Нишаве до Суве Планине у висини Плоча и са истуреним предстражама код села Шпај. – Својски одред био је на положајима код села Мезграја, а Јужноморавске трупе између Ветернице и Градишке реке. Цео фронт у дужини од 160. км. држале су снаге од 52. батаљона, 7 ескадрона коњице, 22 брзометне и једна спорометна батерија“. (Саво Скоко, Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић*, књ. 2, БИГЗ, Београд, 1990, 170–177).

⁴ Види шире: Тихомир Филиповић, „Природне одлике, историја и становништво села Шпај“, *Белопаланачки зборник*, 1/2005, Бела Паланка, 2005, 125–134; Јован Младеновић, „Биографски портрети шпајских пароха“, *Белопаланачки зборник*, 1/2005, Бела Паланка, 2005, 135–157. О настанку села и етимологији имена села Шпај, у изванредној историографској студији: Живота В. Јоцић, *Белопаланачка насеља у писаним изворима до 1877*, Народна библиотека „Вук Караџић“, Бела Паланка / Београд, 2014, 274 – 277. Аутор се захваљује госпођи Љубинки Прокић, кћери свештеника Јована Аранђеловића, на уступању докумената и фотографија за коришћење у овом чланку.

⁵ О погибији свештеника у Јанкиној падини упућујемо на мемоарски запис јединог преживелог свештеника из Пирота: Милија А. Јончић, *Убијање и спаљивање*, Црквени календар за 1923. годину, Београд, 1921–1923; Види: Таса Јовановић, Јован Младеновић, „Бугарски злочини над свештенством у нишком крају“, *Топлички устанак 1917*, зборник радова, Београд, 1997, 295–301. После ексхумације 1922, шпајски парох Илија Поповић сахрањен је на шпајском гробљу, али је споменик временом уништен. Аутор овог текста забележио је натпис: „Своме оцу Илији Поповићу, свештенику и намеснику из Шпаја, који је убијен од Бугара 12/13 новембра 1915. у Јанкиној падини и матери Пени... син Александар, 1922. година“. Свештеник М. Јончић навео је имена убијених свештеника који су служили у црквама у Нишком и Пиротском округу: Добросав Марковић, протојереј Нишког округа, свештеници - Лука Марјановић, Јован З. Поповић, Јанко и Марко Јанковић из Ниша, ћићевачки свештеник Сава Петковић, барбешки Стојан Стаменковић, јаглички Драгутин Пешић, суковски Драгомир Јовановић, пиротски Јордан М. Ненчић, смрдански Ђорђе Пешић, малчански Милан Миљковић, хумски Светозар Илић, рогљевски Богосав Стекић, бошњански Милутин Миленковић, јаловичко-изворски Станко Костић, намесник белопаланачки Илија Поповић, капелан клисурски Душан Поповић, крупачки Алекса Јовановић, јеромонах Киријак, старешина метоха хиландарског у Нишу и Таса Ђорђевић, потпоручник 13. пука из Неготина. Било би свакако упутно да се у склопу обележавања стогодишњице борбе на шпајским положајима постави и спомен-плоча првом пароху шпајском, Илији Поповићу. У шпајској парохији после подизања црквеног храма *Преподобна мученица св. Параскева* (Трнова Петка) и освећења на Крстовдан 1869. служили су пароси: Илија Поповић (1869–1915), Јован Аранђеловић (1920–1932), Арсеније Поповић (1932–1964), Ђорђе Панић (1965 – 1991), Драги Илић (1991–2008).

Најжешће борбе на Шпајској коси, по броју погинулих и рањених српских и бугарских војника, вођене су 19. октобра (1. нов.) 1915, и по прибележеном казивању старих Шпајаца „...радили су само бајонети и чуо се само понеки пуцањ“ и то у спајском атару у правцу села Вргудинца на потезу Росуља, Корија, Ливађе, Златарица, Сип, Стевани кладенац и у средишту села испод Трапа, код цркве. У борбама тога дана погинула су четрдесет три српска војника и официра. У борбама је било доста рањених који су склањани по кућама и превијани, а помоћ су им указивале жене и девојке. У средишту села рањеници су збрињавани у кући трговца Витана Спасића, у Тасиној, Савкиној код Горње чесме и др. После вишедневних борби, Тимочка дивизија тактички се повукла преко брда Трап, правцем Црвена Река - Глоговац - Црвени Брег према положају на Плочама и даље према Нишу, који су Бугари окупирали 23. октобра (5. нов.) 1915.

После крвавих борби и напуштања Шпајских положаја, у претходном договору са српском командом, старији Шпајци су сахранили погинуле војнике на више локација где су се водиле борбе и хумке видно обележили (дрвеним крстачама), што је касније олакшало ексхумацију (1935–1936).

За трајно меморијално обележавање и сећање на погинуле јунаке Тимочке дивизије, најзаслужнији је свештеник (парох спајско-црвеноречки) Јован Аранђеловић. После пресељења из Шпаја у Црвену реку 1921. уз подршку и помоћ скромним новчаним прилозима и материјалом житеља Црвене Реке и околних села, уз одобрење Министарства просвете, подиже зграду Основне школе 1926. године. Парох Ј. Аранђеловић са својим оцем Николом да је значајан новчани прилог, скоро сву породичну уштеђевину, како би се школа што пре подигла.⁶ Школа је отпочела са радом школске

---

⁶ Јован Аранђеловић (1892–1949), свештеник, учитељ, комита, народни посланик, национални радник, спајски и црвеноречки парох, рођен је 19. јануара 1892. у селу Вета у белопаланачкој општини, од оца Николе и мајке Лене. Основну школу учио је у Доњој Студени, гимназију у Нишу, школске 1909 / 1910 уписује Богословско – учитељску школу у Призрену. Васпитавао је на националним идеалима, те је као гимназијалац у Нишу ступио у Соколско друштво и националну организацију *Легија Сунђелић*, коју је водио знаменити комитски вођа, Воја Танкосић. У Балканском рату учествује као четник (комита) у борбама са Турцима и Арнаутима на Мердару, у Топличком округу. У Призрен се враћа 1913. где завршава Богословију, а за време арнаутске побуне (1913) као богослов, у првим борбеним редовима, учествује у одбрани Призрена и Богословије. После демобилизације, из Скопља где је био на војном распореду, ступа у Београду као добровољни болничар у XIII Резервну војну болницу, где је дочекао завршетак Балканског рата. По завршетку школовања био је 1913. учитељ у селу Павлица код Рашке, затим 1914. у Дивљани код Беле Паланке, 1919/1920. у Вети, Топоници и Шпају. У Првом светском рату ступа у Моравску болничку чету, а 1915. произведен је у чин болничког поднаредника. Приликом преласка Албаније са водом од четрдесет војника, којим је командовао скоро месец дана у брдима изнад Љеша, штитио је повлачење српске војске од арнаутских напада и пљачке. Са четом је по преласку Албаније био на опоравку на острву Видо и касније на Крфу, где се брине о тешким рањеницима и оболелима од тифуса. У пробоју Солунског фронта 1918. води болничку чету Моравске дивизијске болнице. Исте године произведен је у чин наредника – водника и ради на организовању Војне болнице Моравске дивизијске болнице у Нишу. По демобилизацији 1920. прима свештенички чин

1926/27. године по одобрењу Министарства просвете.⁷ После отварања школе, парох Ј. Аранђеловић је на другом делу плаца преко пута школе, на земљишту у државној својини уступљеном Министарству вера и црква, по пројекту цркве у селу Павлица крај Рашке, где је служио 1913, уз благослов епископа нишког др Јована, 1934. положио камен темељац цркве-костурнице Св. Кирило и Методије. Када се одлучивало где да се подигне црква-костурница, у Шпају на месту званом Крст, јер су у близини положаји где се водила борба између српске и бугарске војске у јесен 1915, или у Црвеној Реци на месту где се данас налази црквени храм, превагнуло је мишљење Ј. Аранђеловића да се кости погинулих војника и официра Тимочке дивизије ексхумирају и положи у цркву спомен-костурницу у Црвеној Реци.⁸

Изградња цркве отпочела је 1934, уз финансијску помоћ Министарства војске и морнарице Краљевине Југославије које је подржало пројекат, јер се радило о спомен-костурници, и подизањем црквеног храма трајно би се обележила борба на Шпајским положајима и јуначка погибија

и рукоположен је за пароха шпајског, са седиштем у Шпају. После годину дана (1921) сели се у Црвену Реку и посвећује се просвећивању, културном и економском напретку народа овога краја. У периоду од 1931. до 1938. два пута је биран за народног посланика Народне скупштине Краљевине Југославије са листе Народне радикалне странке у белоаланачком срезу (1931. и 1935). Круна његовог живота и националног рада је подизање основне школе у Црвеној Реци 1926 (данас носи име *Јован Аранђеловић*), и 1937. цркве-капеле са костурницом Св. Кирило и Методије са црквеним домом. Свештеник, народни добротвор, народни посланик и просветитељ преминуо је 19. маја 1949. године. У храму Св. Кирило и Методије, у костурници испод олтара, сахрањени су земни остаци педесет два погинула војника и официра Тимочке дивизије I позива у борбама на Шпајској коси са Бугарима, октобра 1915, а у крипти капеле њен градитељ и духовник, Јован Аранђеловић. (Упућујемо на неколико биографских написа о Ј. Аранђеловићу: Станојевић Воја Воке, *Заслужни синови; биографије заслужних људи са територије источне Србије и Поморавља*, књ. I, „Минерва“, Београд, 1941, 91–92; Сретен Аранђеловић, „Двадесетогодишњица смрти Јована Аранђеловића“, *Весник*, 480 / 1969, Београд, 1969, 8; „Аранђеловић Јован“, Српски биографски речник, I, А-Б, Матица српска, Нови Сад, 2005, 245; Јован Младеновић, „Биографски портрети шпајских пароха“, *Белоаланачки зборник*, 1 / 2005, Народна библиотека „Вук Караџић“, Бела Паланка, 2005, 142–147.

⁷ У београдском листу *Време*, поводом почетка рада црвеноречке школе објављена је вест: „... Министар просвете недавно је потписао решење, којим се одобрава отварање нове основне школе у Црвеној Реци, у белоаланачком срезу. За ту школу је сада подигнута једна лепа зграда.“ (Аноним „Нова основна школа у Црвеној Реци“, *Време*, 25. I 1927, Београд, 1927).

⁸ У то време Шпајци нису са одобравањем примили одлуку да се црква спомен - костурница подигне у Црвеној Реци, наводећи као разлог да она треба да буде у неком смислу меморијални комплекс интегрисан у аутентични амбијент где је вођена борба на Шпајским положајима 1915. Мишљења смо да је један од разлога био и тај што је у самом селу црква Св. Параскеве освећена кад и ветански манастир 1869. али и други разлог да црква костурница у Црвеној Реци представља заокружен школско-црквени комплекс и доступна је, због комуникације, бројним верницима и житељима села у широком појасу белоаланачке општине, што се временом, до данас, потврдило као правилна одлука. *Имајући у виду стогодишњицу борбе на Шпајским положајима и несумњиви историјски значај за судбину Србије у Првом светском рату, сматрамо да би подизањем примереног спомен-обележја са плочом са именима погинулих јунака Тимочке дивизије у селу Шпај, било сачувано историјско памћење на овај догађај и исказан однос поштовања народа овога краја.*

војника и официра Тимочке дивизије. Радовима је непосредно руководио парох Јован Аранђеловић, који је у исто време био и народни посланик, те са те позиције обезбеђивао додатну новчану помоћ, а многе радове плаћао је од своје уштеђевине. У време изградње цркве 1936. са житељима Шпаја и у сарадњи са деловођом Шпајске општине Божидаром Младеновићем (1896–1942), на потезу шпајског атара где су вођене борбе 1915, приступило се откопавању гробница и прикупљању костију погинулих. По казивању старих Шпајаца, сва гробна места била су обележена па је ископавање вршено на местима које је знао Ђурђе Тричковић (из фамилије Мојсиловаца), јер је после борби учествовао у сахрањивању и обележавању хумки.⁹ Тако су прецизно лоцирана места (гробови) у ширем рејону села: у Златарици близу једног извора, Стевани кладенцу, Росуљском трапу, Сипу, Планиници и др. У шљивару у средишту села, поред саме цркве, на црквеном плацу у непосредној близини шљивара Велимира Вељковића, до сеоског пута, биле су такође гробнице у којима су, поред војника, сахрањени и официри српске војске. Кости су вађене и паковане у беле платнене џакове, затим товарене у запрежна волујска кола и одвожене у у Црвену Реку где су положене у црквену крипту испод олтара.

Црква спомен–костурница Св. Кирила и Методија, по типу једнобродна базилика, чија је изградња трајала четири године, завршена је и освећена 1937. године. Поред ње подигнут је и црквени дом у коме је живео парох Јован Аранђеловић са својом бројном породицом. У документу *Пројекат санације и конзервације храма* из 2010. дат је опис и предлог санационих радова; црквени храм је „...здање које је пројектовано у смислу класичних схватања да храм одражава васиону – небо и земљу и сваки његов просторни део има својствено симболичко значење које је условљено богослужбеном функцијом и тачно дефинисаним обредом. Кроз масивни портал улази се у припрату (нартекс) квадратног облика, изнад које је организована галерија и изграђен звоник. На бочним странама припрате су формиране две просторије: лево степениште за галерију и звоник и десно капела са функцијом надземне крипте у којој је сахрањен градитељ основне школе и храма, пок. Јован Аранђеловић, свештеник из Црвене Реке. [...]

Часна трпеза је наслоњена на један централни масивни квадратни стуб, ван простора уграђене спомен–костурнице на источном делу олтарске апсиде. У овој костурници налазе се посмртни остаци 52 погинула војника и официра Тимочке дивизије у борби са бугарским окупатором током 1915. године.“¹⁰

⁹ По прибележеним казивањима Христине Младеновић (1896–1999) и других. По казивању Животе Стојановића, у близини места Раскрсе према Космовцу, у шуми, налази се хумка са надгробним белегом неком погинулом војнику или официру. Не зна се у каквом је стању данас гробно обележје. (Белешке и грађа из фонда породичне архиве Младеновић.)

¹⁰ *Пројекат санације и конзервације храма* (2010), аутора / пројектанта проф. др Војислава Кујунџића, дипл. инж. арх. из Београда, наручиоци, потомци Јована Аранђеловића (Љубинка

СПИСАК ПОГИНУЛИХ ВОЈНИКА И ОФИЦИРА ТИМОЧКЕ ДИВИЗИЈЕ I ПОЗИВА

Друга Армија под командом војводе Степе Степановића
Тимочка дивизија I позива под командом пуковника Војислава Живановића

Списак погинулих официра и војника XIV пешадијског пука I позива и XV пешадијског пука *Стеван Синђелић* I и II позива у борбама са Бугарима на положају Шпајска коса – Црвена Река – Плоче од 19. [1. нов.] до 21. [3. нов.] 1915.¹¹

XIV пешадијски пук I позива

1. чета 1. батаљон

1. Драгиша Д. Жикић	19. X 1915	[1. нов.]
активни капетан I класе - командир чете		
<i>Велика Врбица</i> (Зајечар)		
2. Анђелко Д. Мијаћевић	19. X 1915.	
редов из кадра		
<i>Рујиште</i> (Ражањ)		
3. Јеленко Ј. Живановић	19. X 1915.	
редов из резерве		
<i>Паљина</i> (Ниш)		
4. Драгутин – Драгољуб К. Вакић – Митровић	19. X 1915.	
редов из резерве		
<i>Церје</i> (Ниш)		
2. чета 1. батаљон		
5. Драгутин П. Вељковић	19. X 1915.	
каплар из кадра		
<i>Алексинац</i>		
6. Благоје Ђ. Маринковић	19. X 1915.	

Прокић, Надежда Јовановић, Јелица Трбојевић / пројектна група: проф. др В. Кујунџић, Дивна Прванов, професор књижевности, Драгана Тот, професор француског језика). Препорука из *Пројекта* је да се, поред радова на санацији, црква спомен-капела са костурницом прогласи спомеником културе као меморијални комплекс и стави под заштиту државе. Осим тога, предложено је и да се постави спомен-плоча у цркви са именима погинулих војника Тимочке дивизије у борбама на Шпајској коси. Предлог је у писменој форми поднет 2013. Заводу за заштиту споменика културе у Нишу (подносилац предлога Драгана Тот, професор француског језика из Сремске Каменице). Спомен - плоча до данас није постављена те остаје обавеза да се приликом обележавања стогодишњице шпајске борбе она постави, као и спомен обележје у самом селу Шпај. Аутор се захваљује госпођи Мињи Николић на труду око прибављања списка погинулих из Војног архива у Београду.

¹¹ Датуми у списку су по старом, у угластим заградама по новом календару.

- редов из резерве
Горњи Крупац (Алексинац)
7. Будимир Р. Николић 19. X 1915
редов из резерве
Алексинац
8. Једомир С. Милојевић 19. X 1915.
редов из резерве
Глоговица (Алексинац)
9. Светозар Љ. Живковић 19. X 1915.
редов из резерве
Нозрина (Алексинац)
10. Александар М. Трифуновић 21. X 1915. [3. нов]
редов из резерве
Мозгово (Алексинац)
11. Драгољуб (?) Јовановић 21. X 1915.
редов из резерве
Преконози (Алексинац)
12. Радивоје В. Симић 21. X 1915.
редов из кадра
Прћиловица (Алексинац)
13. Светомир В. Маринковић 21. X 1915.
редов из резерве
Корман (Житковац)
14. Војислав С. Стојановић 21. X 1915.
редов из резерве
Бобовиште (Алексинац)
15. Станко Д. Јовановић 21. X 1915.
редов из резерве
Ново Корито (Књажевац)
- 3. чета 1. батаљон**
16. Миливоје (?) Ђокић 17. X 1915 [30. окт.]
редов из резерве
Шурић (Житковац)
- 3. чета 2. батаљон**
17. Момир (?) Радосављевић 19. X 1915. [1. нов]
поднаредник из резерве
Мозгово (Алексинац)
18. Миладин (?) Ђурђевић, 17. X 1915.
редов из резерве
Вукашиновац (Алексинац)
19. Недељко Несторовић 19. X 1915.

каплар из резерве
Мозгово (Алексинач)

XV пешадијски пук *Стеван Синђелић* I и II позива

2. чета 3. батаљон

20. Милић М. Стаматовић, 19.X 1915.
редов из резерве
Медвеђа (Деспотовац)

3. чета 3. батаљон

21. Милутин С. Јовановић, 19.X 1915.
редов из кадра
Трупале (Алексинач)
22. Милосав (?) Милетић, 19.X 1915.
редов из кадра
Језеро (Деспотовац)

4. чета 3. батаљон

23. Милутин М. Миљковић, 19. X 1915.
поднаредник из кадра
Маскаре (Варварин)
24. Адам А. Љубисављевић, 19. X 1915.
редов из кадра
Плана (Параћин)
25. Радоје З. Јанковић, 19. X 1915.
редов из кадра
[место непознато]
26. Милутин Т. Ђорђевић, 19. X 1915.
редов из резерве
Ковачевац (Јагодина)
27. Љубомир Д. Милић 19. X 1915.
редов из резерве
Грабовац (Деспотовац)
28. Радосав М. Богојевић, 19. X 1915
редов из резерве
Плањане (Деспотовац)

2. чета 4. батаљон

29. Милутин А. Милошевић, 19. X 1915.
редов из кадра
Пањевац [сада Кочино село] (Јагодина)
30. Милан М. Спасић, 19. X 1915.
редов из кадра
Мишовић (Јагодина)

3. чета 4. батаљон

31. Ђорђе (?) Максимовић, потпоручник из кадра <i>Београд</i>	19. X 1915.
32. Живан (?) Марковић, редов из кадра <i>Толевац</i> (Варварин)	19. X 1915.
33. Љубомир (?) Марјановић, редов из кадра <i>Поповњак</i> (Деспотовац)	19. X 1915.
34. Богић (?) Голубовић, редов из кадра <i>Бобово</i> (Свилајнац)	19. X 1915.
35. Живојин (?) Миловановић, редов из кадра <i>Залоговац</i> (Варварин)	19. X 1915.
36. Јован Ј. Настић, редов из кадра <i>Велика Дренова</i> (Трстеник)	19. X 1915.
4. чета 4. батаљон	
37. Адам М. Стевановић, редов из кадра <i>Доњи Катун</i> (Варварин)	19. X 1915.
38. Вељко Р. Димитријевић, редов из резерве <i>Трешињевица</i> (Параћин)	19. X 1915.
39. Милан Х. Ковачевић, редов из резерве <i>Тршановци</i> (Брус)	19. X 1915.
40. Јован М. Радовић, редов из резерве <i>Ратаре</i> (Параћин)	19. X 1915.
1. чета 1. батаљон	
41. Милош Ј. Милићевић, поднаредник из кадра <i>Прилипац</i> (Чачак)	19. X 1915.
42. Ђорђе (?) Николић, редов из кадра <i>Параћин</i>	19. X 1915.
43. Миливоје М. Јовановић, редов из кадра <i>Мајур</i> (Јагодина)	19. X 1915.
2. чета 1. батаљон	

44. Живојин А. Николић, редов из кадра <i>Текија</i> (Параћин)	19. X 1915.
4. чета 1. батаљон	
45. Драгомир П. Стевановић, каплар из кадра <i>Седларе</i> (Свилајнац)	19. X 1915.
46. Милан (?) Николић, редов из резерве <i>Белица</i> (Јагодина)	19. X 1915.
1. чета 2. батаљон	
47. Љубомир А. Васић, редов из кадра <i>Пањевац</i> (Јагодина)	19. X 1915.
48. Светозар Г. Вучковић, редов из резерве <i>Пањевац</i> (Јагодина)	19. X 1915.
2. чета 2. батаљон	
49. Вукашин Ј. Николић, редов из резерве <i>Велкруш</i> (Рековац)	19. X 1915.
3. чета 2. батаљон	
50. Војислав Н. Јевтић, редов из резерве <i>Драгово</i> (Рековац)	19. X 1915.
51. Животије М. Јевтић, редов из резерве <i>Драгово</i> (Рековац)	19. X 1915.
[52] из Бојне команде (?)	19. X 1915.

Укупно је погинуло 52 српска војника, од тога на Шпајској коси 43,
а на положајима Црвена Река – Плоче 9.

По пуковима:

- XIV пешадијски пук првог позива - 19
- XV пешадијски пук I и II позива - 33

St. Cyril and Metody's church-chapel with an ossuary in Crvena reka

The eternal home to the Timok division heroes

S u m m a r y

This work is a detailed insight into the actions that preceded and followed the fight between the Timok division and the Bulgarian military forces near the village of Spaj in October, 1915. It emphasizes the dedication of the inhabitants of Spaj in taking care of the wounded Serbian soldiers in the course of the battle, and later on, when they buried the dead on the very battlefield, as well as on the occasion of exhumation and transfer of their remains to the ossuary in the church in Crvena reka, which occurred in 1936. The priest of the Spaj and Crvena reka churches, Jovan Arandjelovic (1892-1949), who was also a representative in the National Assembly and a national benefactor, had the church chapel with an ossuary erected in Crvena reka in 1937, which was dedicated to St. Cyril and Methody. The remains of the 52 soldiers killed in the battle in Spaj were buried in it, as well as the body of its founder. The Appendix contains the list of names of officers and privates who lost their lives defending the honour of Serbia and it represents a written monument of gratitude to them.

Извори и литература

- Саво Соко, Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић*, књ. 1 -2, БИГЗ, Београд, 1990.
- Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, СКЗ, 1984.
- Група аутора, *Сто година од почетка Првог светског рата*, зборник радова, Завод за издавање уџбеника, Београд, 2014.
- Живота В. Јоцић, *Белопаланачка насеља у писаним изворима до 1877*, Народна библиотека „Вук Караџић“, Бела Паланка / Београд, 2014.

Чланци у часописима, зборницима и новинама

- Јован Младеновић, „Биографски портрети Шпајских пароха“, *Белопаланачки зборник*, 1 / 2005, Народна библиотека „Вук Караџић“, Бела Паланка, 2005.
- Јован Младеновић, „Прилози за хронику села Шпај“, *Белопаланачки зборник*, 2 / 2006, Народна библиотека „Вук Караџић“, Бела Паланка, 2006.
- Живота В. Јоцић, „О цркви белопаланачког краја“, *Белопаланачки зборник*, 2 / 2006, Народна библиотека „Вук Караџић“, Бела Паланка, 2006.
- Тихомир Филиповић, „Природне одлике, историја и становништво села Шпај“, *Белопаланачки зборник*, 1/2005, Народна библиотека „Вук Караџић“, Бела Паланка, 2005.
- Таса Јовановић, Јован Младеновић, „Бугарски злочини над свештенством у нишком крају“, *Топлички устанак 1917*, зборник радова, Удружење ратних добровољаца / Војноисторијски институт Војске Југославије, Београд, 1997.
- „Јован Аранђеловић“, *Српски биографски речник*, 1/А-Б, Нови Сад, 2005.
- Сретен Аранђеловић, „Двадесетогодишњица смрти Јована Аранђеловића“, *Весник*, 480 / 1969, Београ, 1969.

Усмена и писана казивања

- Сведочанство Животе Стојановића (1946), пензионер из Шпаја (2015)
- Белешке сведочења старих Шпајаца из архивског фонда *Младеновић* (1985-1990)
- Документа и фотографије из личне архиве Љубинке Прокић

Сл. 1. Стара кућа у Шпају трговца Витана Спасића у време шпајске борбе октобра месеца 1915. у којој су збрињавани и превијани рањеници из Тимочке дивизије. (снимио: Ј. Младеновић, 2005).

Сл. 2. Црква преподобне мученице Св. Параскеве (Трнове Петке) у селу Шпај, 1929.

Сл. 3. Свештеник Јован Аранђеловић (први слева) и Јован Тошић из Беле Паланке у Солуну, септембар 1918.

Сл. 4. Свештеник Јован Аранђеловић са супругом Христином испред цркве Св. Ђурила и Методија у Црвеној Реци, 1937.

Сл. 5. Свештеник Јован Аранђеловић испред цркве Св. Ђирила и Методија у Црвеној Реци, 1937.

Сл. 6. Данашњи изглед цркве-костурнице у Црвеној реци, април 2015.
(снимио: Ј. Младеновић 2015)

ДИВЉАНСКИ МАНАСТИР КАО ЗДРАВСТВЕНИ ЦЕНТАР*

Стари и познати Дивљански манастир св. Димитрије код Беле Паланке проучаван је углавном као духовни, просветни и културни центар. Његова значајна улога у здравственој култури белопаланачког и лужничког краја до данас је у литератури маргинализована, те тако, углавном, остала непозната. Имајући у виду већ изречену оцену о овом манастиру да се он „у целом горњем Понишављу сматра за националну светињу”,¹ треба знати да је томе знатно допринела његова здравствена функција.

Више чинилаца је утицало да манастир св. Димитрије постане особено здравствено средиште овог краја: изванредни природни и климатски услови; поседовање светих мошти и реликвија; отварање манастирске амбуланте, апотеке и болнице; оснивање манастирског деčјег обданишта (дом сироте деце); изградња конака за летовање деце; и најзад, изградња великог одмаралишно-рекреативног и туристичког центра на манастирској земљи од 1956 до 1972. године.

ПРИРОДНИ САНАТОРИЈУМ

Давно је уочено да је Дивљански манастир подигнут на једној израженој тераси (кота 467 m) у подножју Суве планине, одакле „пропет пут неба влада околином”.² Да се налази у „дивној природној средини”,³ да има „доиста романтичан положај и околину”,⁴ али и да „опкољен лепом шумом и обдарен осталим природним лепотама, представља читав санаторијум”,⁵ односно „праву ваздушну бању”.⁶

Изузетне природне, климатске, хидролошке и друге особености манастирске локације потврдила су и новија научна испитивања, по којима је ово место показало знатна преимућства над другим излетничким

---

* Део рада је штампан (са много грешака) у „Пиротском зборнику“ бр. 25—26, (2000), стр. 171-184. Овде се штампа интегрални текст, допуњен и поправљен, са фотографијама.

¹ Љ. Антић, *Дивљански манастир*, Преглед цркве епархије нишке, бр. 1, Ниш, 1937, 38.

² Д. Стојановић, *Манастир св. Димитрије Дивљана*, Народне новине, Ниш, 25.8.1991.

³ Ф. Каниц, *Србија II*, Београд, 1985, 225. Био у манастиру 1889.

⁴ Т. Стевановић, *Права истина о Дивљанском манастиру*, Пастирска реч, бр. 46, Београд, 1907, 365.

⁵ Љ. Антић, *нав. дело*, 38.

⁶ М. Спиридоновић Пелех, *Дивљански манастир*, Православни календар св. Цар Константин за 1942. годину, Ниш, 1941, 61.

и туристичким локалитетима у ширем нишком региону.⁷ Али, чак ни изванредна природна средина ове локације није била одлучујућа за подизање манастира, већ један други у основи ритуално-здравствени чинилац. Наиме, „манастир св. Димитрија није изграђен само ради изванредне природне средине, већ и због непосредне близине Дивљанског врела. То је врело, као негдашњи минерални извор, било свакако на гласу због своје лековитости. Оно је у култном поимању предеоног становништва, имало функцију „светог места“. Услед деминерализације, Дивљанско врело губи своју средњовековну и потоњу култну функцију. Њу је преузео Манастир св. Димитрија”.⁸

Поред лековите и јувенилне воде, манастирско подручје одликује бујна вегетација са аутохтоном флором (буква, храст, сладун, цер, брест, клен, јавор, граб, црни јасен, све прошарано јоргованом) и засађеним црним бором, америчким јасеном и тополом, и повољан микроклимат, условљен положајем и висинском разликом, као „резултат међуутицаја жупне климе Коритничке котлине, на једној и висинске сувопланинске, на другој страни“. Место је у заветринском положају, изоловано од северних ветрова. У односу на шире подручје и околне градове, овај локалитет има топлије зиме и свежија лета. Најнижа годишња јануарска температура је -1,4°C, највиша средњогодишња јулска 21,2°C, средња годишња температура је 11,9°C, а годишња амплитуда 23,6°C. Најкишовитији је мај, а најсувљи фебруар и септембар. Годишњи талог од 604 mm је већи него у суседним нижим деловима. Снег пада у свим зимским месецима. Отуда и закључак да је овај локалитет имао и „има све климатолошке услове за комплексно рекреативно боравиште и средиште“, што је у прошлости делимично и био, а у новије време у потпуности афирмисао.⁹

Знајући за природне и здравствене погодности и терапијска својства манастирског окружења, од давнина су овде долазили на краћи и дужи одмор и „оздрављење“ многи ближи и даљни гости. Међу њима су били, готово редовно, ранији пиротски митрополити, нишки епископи, црквени чиновници, трговци, професори, лекари, адвокати, државни чиновници и други богатији посетиоци, а у новије време и породице високих државних и партијских функционера из Ниша и Београда.

Тако, на пример, из ретких сачуваних записа видимо да су у манастиру боравили почев од 19. марта 1854. године нишки трговци Никола Коканов

⁷ М. Костић, *Туристички центар Дивљана*, Гласник СГД, св. ЛП, бр. 2, Београд, 1972, 121-139

⁸ *Исто*, 136. Врело је и данас минерализовано и јувенилно и садржи хлориде, сулфате, СаО, Мго и флуор (*исто*, 127 – 128). Од 1972. године село, манастир и одмаралиште Дивљана снабдевају се врелском водом преко модерног водовода, а од 1986. године и град Ниш. Недалеко од врела, 300 м јужније, налази се мали извор млаке воде Бањица, који је до средине XX века активно коришћен од мештана по древним правилима народне медицине.

⁹ *Исто*, 126 – 129, где су наведени подаци дати шире и с позивом на изворе.

и Тодор Митачин и лекар из Софије Димитрије Стоименович;¹⁰ да је нову 1883. годину овде дочекао учитељ и ђакон пиротски Павле Јовановић;¹¹ да је 1888. године и од 1. маја 1895. године у манастиру боравио Сава Племић, професор београдске гимназије у пензији;¹² а 1925. г. Јован Аврамовић из Великих Радинаца у Срему.¹³

У XIX веку и почетком XX века вишедневни гости смештани су, углавном, у собама за издавање које су се налазиле на „горњем боју (спрату) Пиротских конака”, згради порушеној 1931. год. ради изградње трпезарије и зимске цркве св. Серафим.

СВЕТЕ МОШТИ И РЕЛИКВИЈЕ

Посебан вид здравствене улоге св. Димитрија, као и других манастира, огледао се у добро познатом вршењу психотерапије читањем молитви за оздрављење болесних и ослабљених и исповедањем грехова. При томе је од посебног значаја било поседовање светих мошти и реликвија. Њима је у прошлости придавана чудновата моћ, те је и вера у њихову помоћ била неизмерна.¹⁴ Храмови са св. моштима и реликвијама, по веровању народа, давали су веће могућности за оздрављење и исцељење. Посебно место у томе имао је сам патрон храма, у нашем случају Свети великомученик Димитрије, чувени солунски заштитник и заступник.

Данас се у Дивљанском манастиру, у посебном металном кивоту од никла,¹⁵ као изузетна драгоценост чувају делови („честице”) моштију св. Кирика и Јулите¹⁶ и св. Григорија новог Синаита,¹⁷ као и делови животворног

¹⁰ Запис у манастирском пентикостару, штампаном 1777. у Москви.

¹¹ И. Николић, *Пирот и срез нишавски 1801 – 1883*, Грађа, књ. I, Пирот, 1981, 777.

¹² Запис у поменутом пентикостару. И данас у манастиру.

¹³ Запис у манастирском србљаку из XIX века. И сада у манастиру.

¹⁴ Л. Мирковић, *Православна литургија I*, Београд, 1982, 189.

¹⁵ Величине 12 x 9 x 6,5 cm. Мошти су у црвеној чоји под стаклом (П. Гагулић, *Опис манастира св. Великомученика Димитрија у Дивљани*, рукопис, Ниш, 1957). На нашу молбу из 1989 г. нишки епископ Иринеј је дао благослов да фотографишемо све унутрашње делове храма и манастирски мобилијар у Дивљани, када је начињен и снимак кивота (види слику).

¹⁶ Млада жена племићког порекла, Јулита, са трогодишњим сином Кириком, погубљена је као хришћанка 304. године. У време цара Константина обоје есхумирани и канонизовани (Ј. Поповић, *Житија светих за јул*, Београд, 1975, 349-353). Њихове св. мошти данас се чувају у охридској цркви Света Богородица Болничка из XIV века (Д. Антонић – М. Зупанц, *Српски народни календар*, Београд, 1988, 125). Делови моштију у Дивљани су „поклон епископа Николаја” (*Главни инвентар манастира Дивљанског св. Великомученика Димитрија*, Дивљана, 1936). Еп. Николај Велимировић је био епископ охридски од 1919. до 1934. године.

¹⁷ Старешина новоподигнуте (1378) ставропигије кнеза Лазара Горњака, у коме је умро и погребен (Ђ. Радојичић, *Григорије из Горњака*, 194; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево, 1965, 196-198). У литератури је познат као Григорије Синаит Млађи, док је у Дивљани уписан као Григорије нови Синаит, а делови моштију су „поклон манастира Горњак” (*Главни инвентар...*).

Крста Господњег.¹⁸ Манастир је делове ових светих мошти и реликвија прибавио у новије време, под старешинством игуманије Диодоре између 1931.-1935. године.¹⁹

Да ли је и којим моштима манастир располагао у својој дугој историји раније, нема сачуваних података. Како је, међутим, с краја IV века, управо у време оснивања манастира св. Димитрија од ремезијанског епископа Никите,²⁰ била прописана саборском одлуком²¹ обавеза да се храмови подижу само изнад гробова мученика, односно да „нису смели бити пре освећени, док се не би налазиле мошти светитеља под престолом”,²² то је сасвим извесно да је висока одредба поштована и при оснивању нашег манастира. Највероватнијом се чини претпоставка да су се у његовим темељима, односно под престолом, нашли делови моштију самог патрона храма – солунског великомученика Димитрија, као и пре тога при подизању солунске цркве и после тога при подизању сирмијумске цркве (412. г.) посвећених истом свецу.²³ Предање о моштима св. Димитрија, или другог свеца, у Дивљанском манастиру је избрисано, вероватно, још у „паганском” делу историје овог храма, између 614. године, када су по доласку Словена разорене и запустеле хришћанске богомоље у Понишављу и 870. године, када је манастир св. Димитрија у новом таласу християнизације постао верски центар овог подручја, о чему сведочи и повеља византијског цара Василија II из 1019. године.²⁴

У селима око манастира преноси се предање, наиме веровање, да је „црква св. Гмитар на месту где се јављају разне подземне и надземне струје, што се увек осети после дужег задржавања у цркви, те човек изађе из ње као препорођен”.²⁵ У прилог овом колективном запажању ишла би и новија радиестезијска испитивања.²⁶

Околна паства и даљни намерници који су тражили излечење, или су излечени у манастиру, а нема села чији бар један житељ није овде лечен, остављали су у знак захвалности разноврсне поклоне у новцу,

¹⁸ „Поклон архимандрита Севастијана” по *Главном инвентару* из 1936 г.

¹⁹ Ауторитет и утицај ове чувене монахиње и манастирске управнице били су познати и поштовани у целој Србији.

²⁰ Ж. Јоцић, *Никета из Ремезијане*, Ниш, 1998, 190 – 198. Манастир је основан најкасније 398. године.

²¹ Картагински сабор из 401 г., канон 83.

²² Л. Мирковић, нав. дело, 188. Касније је и Седми васељенски сабор (787. г.) својим канонем 7. прописао исту обавезу.

²³ Л. Мирковић, *Хеортологија*, Београд, 1961, 74-75; К. Јиречек, *Хришћански елемент у топографској номенклаури*, Зборник К.Ј.И, 254.

²⁴ Опширније у Ж. Јоцић, *Никета из Ремезијане*, 197.

²⁵ По казивању (1967) Грује Петровића из Дивљане, са варијацијама забележеним у Шљивовику, Доњој Коритници, Мокри, Новом Селу, Белој Паланци и Космовцу од чланова Етнолошког друштва „Утукат” 1972. године.

²⁶ Саопштио Б. Рајковић из Беле Паланке, који је мерења и вршио. Његови рођаци из Новог Села су се „излечили у манастиру” између два светска рата.

стоци, разним предметима, посебно црквеним стварима и књигама. Тако у сачуваним записима читамо да су поклањали („писали“) грошеве за поправку или куповину књига, или да су те књиге „откупили“ (дали прилог за поправку), а све то „за телесно здравје и душевно спасеније“, или „за грех опроштеније“, или да им се при молитвама у манастирској цркви „помењују имена непрестано“.

У запису с краја XVIII века стоји: „сија књига летургија прав. мр. Димитр писа Јован Елена“.²⁷ Богдан из Паланке повезао је 1827. године манастирски октоих за 8 гроша „за своју душу да работи“,²⁸ али, независно од њега, исту књигу је ускоро „откупио“ Тодор из Паланке „за своју душу, да се спомена у света литургија“.²⁹ Миленко из Дивљане „откупио“ је око 1840. године за 8 гроша књигу коју је повезао Адам из Горчинаца, а све „да се помењују имена непрестано“.³⁰ Кад је напред поменути Адам постао манастирски старешина, повезао је једну књигу 1845. године „за телесно здравље и душевно спасеније највише за грех опроштеније“.³¹ Следеће године повезује манастирски триод Ђорго из Вргудинца „за душевно спасеније и телесно здравје“.³² Када су 1854. године одсели у манастиру рођаци Никола Коканов, Тодор Митачин и лекар Димитрије Стоименович, овај последњи је записао „в манастир Светаго Димитрија на поклоненије кој то да буде нам заступник и помошник“.³³ Исте године у истој књизи записао је Станко из Стола да је књигу повезао „за своју душу и за телесно здравје“.³⁴ Али, заштита од манастира се тражила и захвалност изражавала и колективно: „Сеј евангелиа купил и приложио сва обштина Мокранска и поклонио у м. св. Димитрија Дивљанског 1868 априлија 2“.³⁵ Трговац Тодор Манчић из Пирота са женом и четири сина учинио је поклон 1938. године „за спас душа своје породице“, насупротив рентијеру Станимиру Божиновићу из Пирота и његове супруге, који чине поклон манастиру у исто време, али као „тужни родитељи за покој душе свог јединца сина Божидача“.³⁶

Болесни су долазили у манастир сами, или су их доносили на коњима, најтеже су довозили запрежним колима, а касније чезама. Задржавали би се обично један дан, али су остајали и више дана. Највише их је било око празника. За време топлих дана лежали су по хладовинама око манастирске

²⁷ У службенику штампаном 1777. године у Москви. И сада у манастиру.

²⁸ К. Костић, *Прилози старим српским записима и натписима*, Годишњи извештај пиротске гимназије за школску 1908-1909 годину, Београд, 1909; исти, *Историја Пирота*, Пирот, 1973, 54.

²⁹ Запис у октоиху осмогласнику из XVII века. И сада у манастиру.

³⁰ К. Костић, *нав. дело* 54.

³¹ Исто.

³² Исто.

³³ У поменутом пентикостару.

³⁴ Исто.

³⁵ Запис у престоном јеванђељу штампаном 1857 у Бечу. И сада у манастиру.

³⁶ Записи на репродукцијама икона и слика у ман. конаку.

цркве, обично испод великог старог дуда. У другим приликама смештани су по собама манастирског конака. За време богослужења седали би обично по клупама лево и десно од улазних западних врата, где су тежим болесницима, положеним на клупе, и читане молитве. Данас болеснике довозе аутомобилима и после молитвословља убрзо враћају кућама.

МАНАСТИРСКА АМБУЛАНТА, АПОТЕКА И БОЛНИЦА

Први облици здравственог организовања у манастиру св. Димитрије, за које поуздано знамо, падају у новије време, по доласку руских монахиња 1931. године.

Да је и у старијој историји овог општежителија било неке организоване здравствене самозаштите (манастирска болница, апотека и др.), тешко је говорити при садашњем степену истражености манастирског комплекса. Међутим, неке чињенице иду у прилог таквом закључивању.

Оснивач манастира св. Димитрија, учени ремезијански епископ Никита (338-420), у својим делима користи „многобројне стручне изразе из стручног лекарског говора“³⁷ што га одређује и као врсног познаваоца верске и научне античке медицине с краја IV века. У самој Ремезијани (Белој Паланци), у то време иначе економски и културно високоразвијеном граду, била је добро позната и световна медицина на галенским принципима, о чему сведочи и апотекарска кашичица ископана у центру града код данашње цркве.³⁸ Реално је претпоставити да је епископ Никита своја прва два манастира, женски у Ремезијани и мушки овде у Дивљани, који су били добро насељени и узорно организовани,³⁹ снабдео и потребним лековима (апотеком), лекарским надзором и болничким стационаром.

И касније, од IX до XIV века, када је манастир св. Димитрије био централни верски објект средњег Понишавља и центар духовног живота овог краја, са властелинством од преко 1000 хектара земље, а тиме и са великом монашком колонијом, сасвим је извесно и постојање медицинских списа, апотеке и болнице, попут других већих манастира у средњем веку.⁴⁰ У манастиру је 1545 г. по турском попису, живео и њиме управљао јеромонах Максим Дабижив, а 1578 г. по запису немачког свештеника С. Герлаха у манастиру је живело пет калуђера који су држали школу и учили читању, писању и појању литургије и вршили преписивање књига, те је вероватан

³⁷ Ж. Јоцић, *Никита из Ремезијане*, 114, одакле су шири извод преузели и А. Спасић – Б. Рајковић, *Здравство на тлу Беле Паланке*, Б. Паланка, 1998, 6.

³⁸ А. Спасић – Б. Рајковић, *нав. дело*, 4. Приложена и фотографија.

³⁹ Опширније у Ж. Јоцић, *нав. дело*, 189-198.

⁴⁰ *Исто*, 197-198. При реконструкцији темеља старог конака 1969. г. пронађен је ливени монашки нагрудни крст од бронзе, палестинско – сиријског типа, цариградске израде из X-XIII века, дим. 48 x 35 x 10 mm (о њему више на другом месту).

и неки вид организивне здравствене заштите његовог братства и ученика, о чему, на жалост, још не знамо ништа.⁴¹

Када су марта 1931. године овде приспеле прве монахиње, Русиње, њих 30-ак на броју, под руководством чувене Диодоре, многе ствари су се у манастиру радикално измениле, Јер, ово монашко јато било је организовано по обрасцу чувеног руског женског манастира Љесне, који је поред 7 храмова са 300 монахиња, 3 духовника, 2 ђакона и 2 псалмочатца, имао и црквено-учитељску школу (око 300 ученика), дом за сироту децу (100 места), пољопривредну школу, дом за старе и немоћне, амбуланту са апотеком које су бесплатно пружале медицинске услуге и давале лекове (20.000 људи годишње), посебан конак за ходочаснике и подворје у Петрограду.⁴² У I светском рату Љесна је евакуисана пред Немцима најпре у Петроград, затим у бесарабијски Шапски манастир, а одатле, пошто је за богослужбени језик 1920. г. наметнут румунски, део обитељи прелази у српски манастир Хопово, где наставља са љеснинским устројством и руским богослужењем. Монахиња Диодора, од 1932. г. игуманија, и сама васпитаница Хопова, као и сестре које је довела, преноси љеснинске хуманитарне и добротворачке обрасце у Дивљански манастир, који постаје њено упориште, те отвара овде амбуланту, апотеку, дом сироте деце, болнички стационар и др.

Амбулантске и апотекарске услуге вршила је од почетка монахиња Евпраксија, која је имала медицинско образовање. Амбуланта и апотека биле су од марта 1931. г. у старом конаку, али су крајем године премештене у новосаграђени конак од 10 соба, северно од цркве, где остају до 1942. године. Од две келије у прочељу, једна је била претворена у ординацију с апотеком, а у другој је становала Евпраксија.⁴³

Амбуланта и апотека су организоване и функционисале као интерне службе за многобројну манастирску обитељ, која је стално расла. Око 1938. године њу су чинила 65 лица, од чега највише руских монахиња, затим велики број српских искушеница, три јеромонаха, десет сироте деце и неколико емиграната из царске Русије, који су овде били хоспитализовани (попут белогардејског официра Сошаљског) или упослени као послуга (Ђорђе Мрачковски, Андрија Козак).⁴⁴

Али, медицинске услуге су пружане и околном народу, најчешће деци. Код одраслих услуге су биле углавном интервентне, код санирања

⁴¹ Ж. Јоцић, *Манастирске школе у белопаланачком крају од XIV до XIX века*, Пиротски зборник, 23-24, Пирот, 1998, 139-145.

⁴² Подаци су из књиге *Општи илистровани водич по руским манастирима и светињама Руског царства*, Москва, 1907 (на руском), које нам је љубазно уступио (1989) г. Тарасјев, проф. Филолошког факултета у Београду.

⁴³ Овај конак постоји и данас. Прозори ћелија у којима су били амбуланта, апотека и стан Евпраксије гледају на асфалтни пут (види слику). На овој згради манастирска управа треба да постави спомен плочу са пригодним текстом о апотеци и амбуланти (в. нап. 93 и 111).

⁴⁴ О манастирским обитељама и послуги на другом месту.

разних повреда, посебно насталих у горосечи или од уједа змија на падинама Суве планине, у коју путеви из села Дивљане и Мокре воде поред манастирске порте.⁴⁵

Око 1935. године у манастиру је отворено и болничко одељење. Посебан, издвојен болнички стационар устројен је око 1937. године, када је у манастиру оболело више монахиња од туберкулозе, праве пошасте у то време. Тада је један конак, пописан иначе 1936. као „Стан за јеромонаха са собом и ходником”,⁴⁶ пренаменован за потребе болнице, те је као болнички вођен и 1946, када је службено означен као „Зграда за болеснике”.⁴⁷ Последице ове опакe болести саниране су тек 1942. године, пошто је већ однела најмање осам живота.

У манастирском гробљу је између 1933. и 1943. године покопано укупно 16 особа, 13 руског и 3 српског порекла, од чега 13 жена и 3 мушкарца. За првopочинулу Хионију („Монахиња Хионија, рођена у Русији 12.12.1891. г. Умрла 26. новембра 1933. г. Дивљански манастир св. Великомуч. Димитрија. Дивљана”),⁴⁸ није извесно од чега је умрла, али је следеће две младе монахиње деветнаестогодишњу Серафиму 1935. године и двадесеттpогодишњу Херувиму 1936. однела сушица. Исто се, по предању, десило и 1938. са Меланијом и Атанасијом, а 1939. са монахињом Јевфросинијом и цивилом Сошаљским („Раб божји Георгије Розалион Сошаљски, руски офицер. Рођен 9.10.1895. у Русији, преминуо 18.9.1939. у манастиру св. Димитрија - Дивљане”),⁴⁹ Исте судбине биле су и младе Српкиње послушница Јованка (22 г) и инокиња Параскева (21 г), умрле 1942. године („Инокиња Параскева, рођена 1921. у селу Риђевштици, срез трстенички. Ступи у манастир 1939. † 22.VII 1942. године у манастиру Св. Димитрије”).⁵⁰ Поред ових које нису излечене, у болници су лежале и лечене и друге монахиње. Какав је био лекарски надзор и режим лечења у манастирској болници не знамо ближе, али болничарки Евпраксији помоћ су пружали повремено и лекари из Беле Паланке.⁵¹

⁴⁵ По казивању мог оца Витомира (рођ. 1925), кога су два пута због прехлада водили у манастир „код Русиња на лечење”, једном пре поласка у школу а други пут као ђака, ствар је изведена овако: „Једна калуђерица нас је примила и увела у собу, затим ме добро прегледала, преписала и дала лекове и рекла оцу како да ме лече. А он је извадио нешто из бошче, што је мајка послала и ставио на сто као част”.

⁴⁶ *Главни инвентар манастира* (в. нап. 16).

⁴⁷ *Списи о експропријацији Дивљанског манастира* (6 докумената). Архива имовинско-правне службе СО Бела Паланка. Одлука Среског народног одбора од 25.4.1946. године.

⁴⁸ Текст са надгробног споменика.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Белопаланачки лекари били су тада: др Никола Банковић (1928-1944. и 1947-1958.), др Александар Михајловић (1930-1937), др Загорка Златановић, уд. Цветковић (1936-1937. и 1941-1955), др Меланија Златановић (1937-1945), др Димитрије Златановић (1937-1945) и др Фишек (1934-1941). Више о њима у А. Спасић – Б. Рајковић, *нав. дело*, 44-56.

У ово време, у пролеће 1934. године, отворена је и прва болница у Белој Паланци, чији је управник и лекар био др Фишек, по националности Чех а по струци хирург, али који је као болнички лекар само два пута оперисао, а иначе радио као лекар опште праксе све до (првог) затварања болнице 1941. Болница је располагала са 60 постеља у три одељења – два интерна (мушко и женско) и једно заразно. Највише је било оболелих од заразних болести у првом реду од туберкулозе, од које се најчешће и умирало.⁵²

Манастирска болница у Дивљани, поред ове у Белој Паланци, била је једина у срезу.

Велике промене наступиле су марта 1940. када је из Дивљанског манастира кренуло на пут велико селидбено јато од равно 40 душа, на челу са игуманијом Диодором, у св. Пречисту кичевску у Македонији.⁵³ У Дивљани је остало 9 руских монахиња, неколико српских искушеница и 2 руска јеромонаха. После неколико месеци из Кичева су се вратиле још 4 српске монахиње, међу њима и Дарија, која ускоро преузима управу св. Димитрија за наредних пола века.

Када су монахиње Рускиње напустиле Дивљану 1940. године, понеле су са собом већи део инвентара манастирске амбуланте и апотеке, остављајући део преосталој обитељи, у првом реду за потребе манастирске болнице. А када су и последње Рускиње са болничарком Евпраксијом напустиле овај манастир 1942. године, међу 15 Српкиња које су остале⁵⁴ није било ни једног стручног медицинског лица. Од тада у манастир долазе, по позиву, белопаланачки лекари.

Када су 1945. отворене државне амбуланте и домови здравља, почела је и манастирска обитељ св. Димитрија да користи њихове услуге. Тако је и данас.

МАНАСТИРСКИ ДОМ СИРОТЕ ДЕЦЕ И ЛЕТОВАЛИШТЕ

Дечје обданиште (дом сироте деце) у Дивљанском манастиру основано је 1932. године, заузимањем игуманије Диодоре и благословом епископа нишког Доситеја. То је први облик социјалне бриге о деци и прва социјално-заштитна установа у белопаланачком крају.⁵⁵

Са отварањем социјално-заштитних установа, одмах после I светског

⁵² А. Спасић – Б. Рајковић, *нав. дело*, 53-54.

⁵³ По казивању (1971) Милосава Митровића из Дивљане, главног манастирског мајстора између 1931. и 1940. године, који је у овој сеоби организовао и надгледао превоз од манастира до железничке станице у Белој Паланци. Види фот. захвалнице њему издате 1931 г.

⁵⁴ По казивању (1971) монахиње Нифодоре, која је као искушеница дошла у Дивљану септембра 1940. године.

⁵⁵ Тек по гашењу овог манастирског сиротог дома марта 1940. отворен је исте године у Белој Паланци државни Дечји дом, са 24 сирота детета, који је радио у саставу среске болнице до њеног затварања 1941. године. (А. Спасић – Б. Рајковић, *нав. дело*, 54).

рата 1919. године, прва је отпочела држава,⁵⁶ али се ускоро и црква укључује у овај вид каритативног рада. Најпре упућивањем монахиња у државна сиротишта ради њиховог вођења и опслуживања, а касније и отварањем оваквих установа при појединим манастирима.⁵⁷

За оснивање манастирског дома сироте деце у Дивљани и летовалишта за децу из других домова, посебан значај имале су сарајевске и нишке добротворне установе. Сарајевска црквена општина основала је средином 1929. године три добротворне установе: Дечји дом (сиротиште са 15-оро деце од 3 до 6 г., без једног или оба родитеља, смештених у две просторије са 20 кревета), Дечје забавиште (које су поред деце из Дома похађала и друга сирота деца од 3 до 7 година, користећи две просторије – једну за учење а другу за забаве) и Кухињу за сиротињу (где је сваког дана 30-ак градских просјака једном дневно добијало хлеб и јело, под забраном да просе испред градске Саборне цркве).⁵⁸ За потребе ових установа затражена је помоћ монахиња, те је одлучено да се из манастира Кувеждин у Срему пошаље 6 калуђерица и оне су (као: управница, куварица, нудиља, послужитељица) преузеле вођење ових установа у Сарајеву. Поред чувања и васпитавања деце, оне су и припремале и делиле храну деци и сиротињи. Посао је био одговоран и велики, а бесплатан. Идуће године две монахиње су одвеле децу из дома у манастир Кувеждин на двомесечно бесплатно летовање (јул-август).⁵⁹ Касније ће ова деца летовати у Дивљани.

Већ 1931. године у овај добротворни посао опслуживања дечјег дома и других установа сарајевске црквене општине, укључен је одлуком нишког епископа и Дивљански манастир.⁶⁰ Монахиње из Дивљане одлазиле су у Сарајево све до 1940. г., али последњих година нерадо, јер су послови постали напорни а услови смештаја лоши.⁶¹

⁵⁶ Тако су у Нишу отворени: Енглеско – српски дечји дом (1919-1945), Сироти дом (1919-1945), Обданиште фабрике дувана (1919-1945). В. Милојевић у *Историји Ниша II*, 1984, 518-519.

⁵⁷ У нишкој епархији: Дом слепих девојака у св. Петки у Сићеву (1930-1932) под управом монахиње Сузане Данилове, Рускиње (П. Гагулић, *У Сићевачкој клисури цркве и манастири II*, Ниш, 1980, 38); Дечје обданиште – дом у св. Димитрију у Дивљани (1932-1940); Дом слепих девојака (премештен из св. Петке) у св. Стевану у Липовцу (1932-1935); Дом ратне сирочади у истом св. Стевану (1945-1949); Дом дефектне деце у истом св. Стевану (1949-1963). П. Гагулић, *Манастир св. Стеван у Липовцу*, Београд, 1977. 77-80, 95-97.

⁵⁸ С. Петковић, *Српски женски манастир Кувеждин*, С. Карловци, 1930, 36-39.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Те године је отпочело велико и скупо уређење цркве св. Димитрија (израда живописа, иконостаса, ентеријера и др) и изградња трпезарије и десетособног конака, због чега је манастир запао у беспарицу и био приморан да за завршетак радова прикупља добровољне прилоге по васцелом Српству, па и по Босни, Далмацији, Лици и другим крајевима (о чему сведочи и свилом извезени натпис на прекривачу налоња: „Поклон Јове и Фрањице Ловрић, Дрвар. Манастиру Дивљанском 1931. г.”). Ради успешнијег прикупљања прилога по дабробосанској митрополији учињен је овај добротворни гест према сарајевској црквеној општини.

⁶¹ *Казивање (1992) бивше искушенице Дивљане (1935-1940) а сада настојатељице Благовештења Страгарског игуманије Михаиле Кнежевих.*

Када је игуманија Диодора одлучила да се у св. Димитрију оснује Дом сироте деце (манастирско обданиште), први његови питомци доведени су из сарајевског и нишког сиротишта. Средином 1934. у манастиру их је било осам – 7 девојчица и 1 дечак.⁶² Та деца, од 4 до 7 година, обучена у беле одоре, озбиљна лица, гледају нас са фотографије из 1934. године сачињене испред манастирског конака.⁶³ Већ 1939. било их је десеторо, 7 девојчица и 3 дечака.⁶⁴

Сироту децу у манастиру чувала је цела обитељ, али посебну бригу о њима водиле су за то задужене монахиње, Рускиње, које су имале педагошко образовање или завршени курс за васпитачице. Посебно се водило рачуна да се деца „васпитавају у православном духу”.⁶⁵ Један број деце, при прописаном узрасту, уписан је и похађао основну школу у суседној Мокри. Када је главнина сестринства прешла 1940. године у Македонију, са собом је одвела и сву децу из обданишта. Сва су она касније напустила манастир, када су се у 16-ој години живота опредељивала између монашког и мирског живота и расула се по свету.⁶⁶ Неки од ових манастирских питамаца сећали су се касније својих првих обитавалишта са захвалношћу. Један од њих био је Васо Башић, који је живео у Америци и као богат човек део имовине завештао неким установама и манастирима у Југославији, међу њима и Дивљанском манастиру.⁶⁷ Нерасветљен је однос између манастирског обданишта и Владимира Аранђеловића (1910-1983), рођ. у Нишу, који је живео у Америци и Београду и постао велики приложник св. Димитрија.⁶⁸

Упућивање сироте деце из домова на опоравак, односно летовање по богатијим манастирима, организовале су црквене општине, које су често сносиле само путне трошкове. Тако су упућена деца из сарајевског дома 1930. године у Кувеждин (в. напред), а из нишког дома 1935. у Липовац.⁶⁹ У Дивљану су почела да долазе деца из сарајевског дома, пошто су дом преузеле сестре св. Димитрија. Први документовани долазак био би 1934. г., а последњи 1940, када је записано да у овај манастир „деца сарајевског обданишта сваке године долазе на летовање”.⁷⁰ Док су у почетку деца

⁶² Исто. По доласку 1935. г. затекла их је у манастиру.

⁶³ На фотографији су и игуманија Диодора, јеромонаси Антоније и Ираклије, монахиње и искушенице.

⁶⁴ М. Спиридоновић Пелех, нав. дело, 64 и казивање из Дивљане.

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ Казивање игуманије Михаиле.

⁶⁷ Казивање (1981) монахиње Текле, и још да је „управа манастира попунила и оверила тражене папире и послала у Београд”.

⁶⁸ Казивање јеромонаха Тимотеја (1990) и још да је „једнаке износе завештао нашем манастиру и цркви св. Аранђела у Нишу”. О Владимиру в. у С. Димитријевић, *Путали смо, сада говоримо*, Ниш, 2005, 333-334 (и фотографија)

⁶⁹ П. Гагулић, *Манастир св. Стевана у Липовцу*, 80.

⁷⁰ М. Спиридоновић Пелех, нав. дело, 65.

смештана по слободним собама конака, касније је један конак, пописан 1936. године као „Стан за јеромонаха са две собе”,⁷¹ пренаменован у „Конак сарајевске црквене општине за децу сарајевског обданишта”⁷² а за време рата и до 1946. г. када малих излетника није било, коришћен је и званично вођен као „Зграда за становање послуге, са две собе”.⁷³ После 1946. овај конак опет служи за летовање деце, те је практично био нека врста нуклеуса за рађање данашњег модерног одмаралишта у Дивљани.

САВРЕМЕНИ ТУРИСТИЧКИ ЦЕНТАР НА МАНАСТИРСКОЈ ЗЕМЉИ

О излетничко-туристичким посетама манастиру може се говорити тек у новије време. Међутим, народна окупљања у порти св. Димитрија за време празника, литија, крштења и венчања, али и у смутним временима, одвијала су се од давнина. Раније су овде организовани и вашари, о чему је сачуван запис с почетка XVIII века: „Да се знае када бих (на) панађур у суботу света Богородица 1723”.⁷⁴

Манастир слави св. Димитрија (8. новембра), а сабори су на Петровдан (12. јула) и Тодорову суботу (март) „када га посећује веома велики број побожног света”,⁷⁵ нарочито на Петровдан када се „у њему слегне силан свет, не само из Беле Паланке, но из свих оближњих села, па чак и из Пирота, Сићева и Ниша”.⁷⁶ Исто се догађа и на великим празницима Ускрсу и Духовима, који су иначе и сабори суседних села Мокре и Дивљане.

О прослави Ускрса 1895. године сачињен је један изузетно сликовит опис: „Бујан живот пролећа осећа се на сваком кораку, птице својим певањем поздрављају васкрсење природе, а побожан народ врви Дивљанском манастиру да се помоли васкрсломе спасу... Непрегледно море народа из целог среза белопаланачког слегло се код малог манастирића.”⁷⁷ С тешком муком стало је око тридесетак људи у црквици, а пуна порта побожног народа са скинутом капом стоји и шапуће тихе молитве. Милина је ову слику видети. По свршетку литургије свет хита да се причести, па кад је и тој хришћанској дужности одговорено, прима се нафора и смерно се прилази свештенику да их руси (покропи водом). Стари се поздрављају а младеж се ухвати у оро, те се по неколико кола вије, а у подне све то хита кући да заједнички руча и да за здравље строши перашке”.⁷⁸

⁷¹ Главни инвентар манастира.

⁷² М. Спиридоновић Пелех, *нав. дело*, 65.

⁷³ *Списи о експропријацији*.

⁷⁴ Запис у поменутом октоиху.

⁷⁵ М. Спиридоновић Пелех, *нав. дело*, 64.

⁷⁶ Љ. Антић, *нав. дело*, 38.

⁷⁷ Ово је опис мале средњовековне цркве, порушене делимично (припрата) 1873. а потпуно (наос) 1902. године.

⁷⁸ Љ. Јанковић, *Велик-дан (Ускрс) у Мокрој*, Дело, Београд, 1896, 394. О писцу види опширније

На једном од тих окупљања између 1879. и 1892. године био је и познати писац Стеван Сремац, те касније уноси манастир у своје чувено дело *Зона Замфирова*.⁷⁹ Овде су 1909. године на екскурзији и пиротски гимназијалци са професорима, када усхићено бележе: „Величанствен је изглед овог манастира кад се гледа са североистока. Налази се на падини једног брда а са свих је страна опкољен шумарцима. После дужег одмора...” и разгледања манастирске околине, враћају се низ Коритничку реку.⁸⁰ Редовне посете и излете до манастира имали су и ђаци дивљанске основне школе са учитељима Јованом и Добринком Живковић, а о једној је сачувана и белешка: „1927. год. јуни 24. Јова Бљата, учитељ”.⁸¹

У манастирским ливадама у Белом брду од 1934. г. дивљански омладинци редовно организују и играју фудбалске утакмице, које су биле добро посећене. Посебно се памтила утакмица сеоског „Браћа Југовић” и белопаланачког „Јединства” из 1935. г. која је по посећености била права народна свечаност.⁸² Од 1934. до 1940. у манастиру су, како је већ описано, на редовном летовању и деца сарајевског обданишта.

И после 1946. г., оснивањем државног летовалишта, стање је остало непромењено, до данас. По опису из 1991. г. Дивљански манастир „вазда отворене порте дочекује чистотом и миром и заувек својим прелепим стаништем и густом листопадном шумом бива састајалиште разноликог света на Петровдан и Тодорову суботу и кад слави св. Великомученика Димитрија... Живи манастир са тим светом у својој већ традиционалној гостољубивости”.⁸³

Међутим, после II светског рата, у измењеним друштвено-политичким и економским односима, када је црква званично била одвојена од државе, „читава даља генеза подручја манастира св. Димитрија ка туристичкој афирмацији проистекла је из функционалне улоге и регионалног значаја овог културно-историјског споменика”⁸⁴ и државног коришћења његове експропријисане имовине. Јер, на одузетој манастирској земљи од 142,45 хектара, расутој око манастирске цркве и конака, отпочела је у државној режији изградња модерних излетничких, одмаралишних и спортских објеката, са пратећом инфраструктуром, и израстање овог

у Ж. Јоцић, *Бул девојче*, Ниш, 1979, 22.

⁷⁹ Наводно је Мане Кујунџија израдио и „сребрну ручицу за икону Богородичину у дивљанском манастиру”, која иначе и данас постоји у манастиру. С. Сремац, *Зона Замфирова*, Београд, 1903, II глава.

⁸⁰ *Извештај пиротске гимназије за школску 1908-1909 годину*, Београд, 1909, 37.

⁸¹ Запис у поменутом октоиху. Бљата је надимак овог учитеља, односно његове чувене белопаланачке фамилије.

⁸² *Казивање (1972) Вујице Тирића* (р. 1915.) из Дивљане, поратног председника белопаланачког среза (1950-1955) и општине (1955-1959).

⁸³ Д. Стојановић, *нав. дело*.

⁸⁴ М. Костић, *Туристички центар Дивљана*, 136.

комплекса у један модеран здравствено-туристички центар. Са манастиском црквом у средини, као светиоником.

Његово настајање текло је овим редом.

Експропријација манастирске земље 1946. г. Експропријација имовине богатог Дивљанског манастира извршена је у управном поступку од 17. фебруара до 4. маја 1946. године.⁸⁵

До експропријације стање је било следеће:

- У манастиру су живела 2 јеромонаха и 17 монахиња.
- Манастир је поседовао 152,50 хектара земље, од тога: шума 98,61; ораница 38,30; воћњака 3,20; винограда 2,63; ливада 9,13; порта 0,63 хектара.⁸⁶
- Манастир је, поред *цркве*, поседовао следеће зграде: *Трпезарија* са 1 собом, 2 одељења и предсобљем; *Стари конак* са 8 соба, кухињом, предсобљем, ходником, 2 подрума и 2 клозета; *Нови конак* са 10 соба, предсобљем и ходником; *Стан за јеромонаха* са 2 собе;⁸⁷ *Стан за јеромонаха* са собом и ходником;⁸⁸ *Радионица* за свеће са собом;⁸⁹ *Пекара* са собом за пекарку, са 2 собе и 2 одељења; *Амбар* за жито са 1 одељењем; *Штала* стара са 4 одељења; *Штала* код старе штале са 3 одељења;⁹⁰ *Живинарник* са 2 одељења; *Кош* за кукуруз и соба за становање, са 2 одељења; *Воденица* са 1 собом, предсобљем и 1 одељењем; *Појата* код воденице са 2 одељења; *Зграда у шуми* са 1 одељењем.⁹¹

После експропријације стање је следеће:

- У манастиру живе 1 јеромонах и 12 монахиња, остали су по одлуци нишког епископа Јована прешли у Суковски манастир код Пирота, који је претворен у женски.⁹²
- Манастиру је остављено 10,05 хектара земље, а одузето 142,45 хектара, од чега: шума 93,61; ораница 36,35; воћњака 1,53; винограда 2,43; ливада 8,53 хектара.

⁸⁵ Питањем манастирске земље бавимо се у посебном раду. Овде се дају само нужни подаци за разумевање питања настајања одмаралишно-рекреативног центра на манастирској земљи.

⁸⁶ Подаци су из службених списа – *Одлуке Среског народног одбора од 25.04.1946.* (в. нап. 47) и *Главног инвентара манастира* (в. нап. 16). Напомињемо да се подаци о земљишту, изузев укупне масе, у ова два акта разликују, односно у Одлуци су дати произвољно, нпр. у њој је шума 93,50 хектара, а у Главном инвентару 98,61 х, као и у катастру. У овом раду су стога, тамо где су разлике, коришћени, као тачни, подаци из Главног инвентара.

⁸⁷ Тако у Главном инвентару, а у Одлуци „зграда за становање послуге, са 2 собе (в. нап. 72, 73 и 94).

⁸⁸ Тако у Главном инвентару, а у Одлуци „мала зграда за болеснике” (в. нап. 46 и 47).

⁸⁹ Тако у Главном инвентару, а у Одлуци „столарска радионица”.

⁹⁰ Првостепеном одлуком о експропријацији одузето је од ове штале 2/3, те је пола зграде (2 одељења) порушено и однето.

⁹¹ Тако у Главном инвентару, у Одлуци „мала зграда у шуми”. У ствари, то је чувена келија, скит, игуманије Диодоре између 1931 и 1940, позната као „Диодорина келија”.

⁹² По казивању монахиње Текле (1970) пресељење је извршено „зато што после одузимања земље нисмо могле да се прехранимо, а помоћ у храни давали су нам сељаци из Дивљане”.

Од зграда манастиру су одузете све оне ван порте, односно све које су се нашле на одузетој земљи и то: Нови конак са 10 соба,⁹³ Зграда за становање послуге са 2 собе;⁹⁴ Мала зграда у шуми (Диодорина келија) са 1 собом;⁹⁵ Штала стара са 4 одељења; Штала код старе штале са 3 одељења;⁹⁶ Кош са собом за становање, код воденице;⁹⁷ Воденица са 3 одељења и са динамомотором;⁹⁸ Појата (овчарник) код воденице са 2 одељења.⁹⁹

- Експропријисане су и неке веће покретне ствари и део стоке.¹⁰⁰

Одузету манастирску земљу од 142,45 хектара и 8 одузетих зграда држава је доделила новим титуларима – Државном шумском газдинству и новоформираном Државном пољопривредном добру.

Шумском газдинству је уступљено укупно 106,78 хектара, а њих је чинила сва одузета манастирска шума од 93,61 хектара (топоними: Муртина падина 40,82; Мечји брлог 32,49; Пуалица 3,16; Слави двор 2,26; Бело брдо 7,49; Робов дол 7,39 хектара) и зиратна земља од 13,17 хектара (топоними: Црквена пољана 3,81; Горња провалија 8,68; Мечји брлог 0,68 хектара¹⁰¹). Шумском газдинству су уступљене и све манастирске зграде на овој одузетој земљи, односно првих пет у напред датом прегледу одузетих зграда. На овом компактном комплексу манастирске зиратне земље од 13,17 хектара окружене високом шумом, а који ће убрзо бити пошумљен црним бором, нићи ће савремени „Туристички центар Дивљана“. А три манастирске зграде на тој земљи (конак од 10 соба, конак од 2 собе и Диодорина келија) одиграће

⁹³ Види нап. 43. и 111. По жалби манастира и интервенцији јавног тужиоца Аграрни суд у Пироту донео је 29.7.1947. одлуку да се конак врати манастиру зато што „није могао бити експропријисан јер се налази у манастирској порти и служио је за становање манастирског братства“. Одлука, међутим, није спроведена, а овај објекат је одиграо значајну улогу у развоју будућег државног децега одмаралишта (в. даље). Постоји и данас, опет као манастирски конак.

⁹⁴ Види нап. 87. Служио је једно време за летовање деце сарајевског обданишта. Био је недалеко од Диодорине келије. Порушила га Шумска секција 1948. године.

⁹⁵ Била је 250m западно од цркве, на рубу шуме Пуалице и Црквене пољане. Порушила је Шумска секција 1948. године.

⁹⁶ Ове две штале налазиле су се близу места где је данас базен за купање. Биле су напуштене и руиниране. Порушене 1948. године. Види нап. 116.

⁹⁷ Западно од друма Б. Паланка – Бабушница, где је била турска кула на чивлику. Порушен 1950. г. и одмах подигнут нов, али је и он порушен пре 2000 г.

⁹⁸ Порушена 1949. године ради изградње нове, модерне, која руинирана стоји и данас на обали акумулационог језера, а не ради од 1963. године.

⁹⁹ Била је испод самог Робовог дола, срушила се пошто је делимично потопљена изградњом акумулационог језера 1982. године.

¹⁰⁰ Од манастирске стоке одузети су: 1 коњ, 2 јунице, 1 теле, 20 оваца, 20 кокошака и 20 кошница. Од већих покретних ствари и инвентара одузете су: 1 воловска кола, 1 полуфијакер, 1 вршалица с мотором, 1 динамомотор са турбином за струју, 1 центрифуга за цеђење меда, 1 прскалица, 1 муљача за грожђе, 15 буради од 50 до 4000 литара, око 6 каца разних величина. Одузета стока и покретне ствари и 35,67 хектара одузете зиратне земље, чинили су сву почетну имовину новоформираног Државног пољопривредног добра (в. нап. 103).

¹⁰¹ Од 1947. године до реституције на овој бившој манастирској њиви Мечји брлог био је државни шумски расадник, са кога је расад црног бора коришћен за пошумљавање манастирског (одмаралишног) комплекса и ливада у Коњском на врху Суве планине.

кључну улогу у оснивању и развоју дечјег одмаралишта, као претходнице данашњих модерних објеката.¹⁰²

Државном пољопривредном добру уступљена је сва преостала одузета манастирска зиратна земља од 35,67 хектара (топоними: Слави двор 2,66; Радин трн 0,52; Клисурска корија 8,75; Муртина падина 0,75; Нерезина 5,53; Бело брдо 2,20; Река 10,80; Игриште 3,02; Ћитица 1,44 хектара)¹⁰³ Њему су припале и три манастирске зграде које су се нашле на овом земљишту (воденица, овчарник и кош са собом). На овој земљи, топ. Река, је преграђивањем Коритничке реке 1982. године изграђено акумулационо језеро.¹⁰⁴

Ушавши маја 1946. г. у посед одузете манастирске земље и објеката на њој држава је могла да се размахне и на плану социјалне бриге о деци, што је и учинила већ у јулу исте године, отварањем првог државног Дечјег одмаралишта у овом крају, непосредно поред манастира, на његовој земљи и у његовим зградама.

Отварање државног дечијег одмаралишта. У експропријисаном конаку са два одељења, на рубу шуме, који су пре рата користили руски јеромонаси а затим деца сарајевског црквеног обданишта, а за време рата манастирска послуга, смештена је јула 1946. г., у организацији Црвеног крста из Ниша, прва група излетничке деце.

Зграду је најпре за своје потребе адаптирала Шумска секција, као нови власник, али је одмах уступљена Црвеном крсту као привремено решење, у ишчекивању коначне судске одлуке о одузетом конаку од 10 соба.

Услови смештаја били су неодговарајући, простор скучен, те је као додатна просторија коришћена и Диодорина келија у непосредној близини.

Ова два објекта служила су истој намени и следећег лета, а 1948. г. су порушена, пошто се дечје одмаралиште преселило у комфорни 10-то собни конак надомак цркве.

Већ 1946. г. белопаланачки гимназијалци су имали организован излет до манастира, као и следеће године. Од тада, излетничке терене традиционално посећују и синдикални активисти 1. маја (првوماјски

¹⁰² Од 1946. до 1963. године манастир је реокупирао од ове имовине, углавном приликом замена парцела због ширења одмаралишног комплекса, укупно 3,85 хектара и то 1,31 х шуме у Муртиној падини и 2,54 х зиратне земље непосредно око манастира (нпр. бившу башту у Слави двору од 0,38 х). Ове промене су констатоване званично 1963. године приликом државног премера земље и ушле у катастарске операте по којима манастир св. Димитрије од тада има укупно 13,90 х.

¹⁰³ О првим годинама овог добра в. М. Костић, *Коритница*, САН, Сез, књ. 67, Београд, 1954, 231-232. Ту је нетачан податак да је добро располагало са 45.00 хектара манастирске земље, уместо 35,67 х.

¹⁰⁴ Од овог земљишта датог новоформираном Пољопривредом добру манастиру је 1994. г. враћено 3,48 хектара. Најпре у Нерезини, испод пута за село Дивљану, 1,68 х, а затим у Слави двору 2,80 х. Тако манастир од 1994. године располаже са укупно 17,38 х земље.

уранак) и ученици осталих белопаланачких и сеоских школа. Излетнички туризам и летовања у Дивљани су тиме отпочела.¹⁰⁵

Експропријисани конак од 10 соба, у коме су од 1931. г. живеље монахиње и биле смештене амбуланта и аптека, постао је у лето 1948. г. централни објекат за летовање деце у Дивљани. Најпре га је за своје потребе реновирала Шумска секција 1946. г. која га и користи до 1948. г. Иако је другостепеном судском одлуком враћен манастиру, држава га је противправно задржала за себе, управо из ових разлога.

Како је простор за смештај деце значајно увећан, а услови смештаја знатно побољшани, то се од ове године летовање деце обавља у више турнуса током јула и августа. Све у организацији нишког Црвеног крста.

Шири манастирски плато југозападно од цркве (Црквена пољана и Горња провалија), где су биле манастирске њиве, ливаде и велико гувно, пошумљен је 1950-55 године црним бором, америчким јасеном и тополом.¹⁰⁶ Под контролом инжењера и шумара белопаланачке Шумске секције сађење је извршила углавном омладина из села Дивљане, али и из других оближњих села и Б. Паланке (види слику).

Изградња прве државне виле 1956. и других објеката. На реци код Дивљанског врела направљен је 1956. г. велики модерни мост, а стари пут до манастира (1,5 км) поправљен и пресвучен уваљаном макадамском подлогом. Тиме су манастир и одмаралиште добили савремени прикључак са селом и регионалним путем Бела Паланка-Бабушница.¹⁰⁷

Исте године изграђена је, као први и централни објект будућег модерног одмаралишта, велика вила нишког Црвеног крста са 8 соба. Првих година у њој су били смештени поред деце, наставног особља и домара, још и кухиња, здравствена станица са апотеком и разгласна станица. Удаљена је 400 м западно од цркве (види слику). Одмах је, преко манастира, прикључена на електро мрежу сеоске централе у Дивљани.¹⁰⁸ Изградњом виле десетособни конак је исте године враћен Шумској секцији.

Две године касније, 1958, за потребе одмаралишта је изграђен први водовод (1 км), са новоископаног бунара поред реке код манастирске

¹⁰⁵ По Извештају Државне реалне гимназије у Белој Паланци за школску 1946/47 годину, Пирот, 1947, 10-16, 18, једна од екскурзија била је до „Дивљанске шуме” (у ствари: манастирске шуме), а једна од тема за писмени задатак из српског језика у III разреду: „Излет до манастира близу села Дивљане”.

¹⁰⁶ М. Костић, *Туристички центар Дивљана*, 129.

¹⁰⁷ Асфалтиран је 1994. г., седам година после асфалтирања сеоских улица у Дивљани.

¹⁰⁸ Манастир је за време игуманије Диодоре инсталирао 1937. г. малу хидроцентралу у својој воденици, одакле се струјом напајао до 1946. г. када је држава експропријисала воденицу са електропостројењем. Те године манастир је прикључен на електро мрежу дивљанске сеоске централе (подигнуте 1942) чију струју користи до 1962. г. Сеоски електричар Светислав Тошић одржавао је мрежу и у манастиру и одмаралишту, али убрзо прелази за домара одмаралишта, где са породицом остаје до пензије, као први стално запослени радник одмаралишта.

воденице. Воду су избацивале две пумпе смештене у подстаницама код бунара и на платоу изнад Робовог дола.¹⁰⁹

Исте 1958. године преко пута виле изграђена је трпезарија са кухињом капацитета 300 obroka дневно.¹¹⁰

Напред помињани конак од 10 соба, у коме су летовала деца до 1956. г., а који је од тада користила Шумска секција (у прочељу је становао шумар где је раније била апотека), уступљен је 1959. г. угоститељском предузећу „Ремезијана” из Беле Паланке, које га дограђује у северозападном делу и реновира у ресторан са 10 соба за преноћиште. Од идућег пролећа прима госте.¹¹¹

Године 1960. изграђена је модерна шумарска кућа – стан, на ивици борове шуме, јужно од игралишта и у њу одмах усељен шумар са породицом.¹¹²

Следеће 1961. године изграђен је, 50 м северно од централне виле, већи приземни павиљон са 10 соба и 70 кревета за смештај деце нишког Црвеног крста.¹¹³

Одмаралиште и манастир су 1962. г. прикључени на новосаграђену регионалну електро мрежу високог напона, чиме је напајање електричном енергијом коначно решено.¹¹⁴

Наредне 1963. изграђен је нови водовод са високог дивљанског пољског извора Врбица (4 км), којим су напајани село, манастир и одмаралиште, природним падом воде, без пумпи. Велики сабирни базен био је изнад цркве у Муртиној падини.¹¹⁵

Следеће 1964. изграђен је велики отворени базен за купање, дим. 13 x 31 м, први и до данас једини у белопаланачком крају.¹¹⁶

Исте године направљен је широк макадамски пут од одмаралишта

¹⁰⁹ Од 1946 до 1955. г. потрошња воде у одмаралишним објектима (ман. конацима) била је знатно мања и захватана је са манастирске чесме. Од 1956 до 1958 вода се у летњим месецима два пута дневно довози комбијем, у металним кантама, са Дивљанског врела или сеоске чесме.

¹¹⁰ М. Костић, *Туристички центар Дивљана*, 131. Грађена је за потребе Шумске секције али је одмах придодата одмаралишту Црвеног крста.

¹¹¹ До 1997. г. овде је била кафана-депаданс под називом „Конак”, а 1998 је враћен манастиру и после реновирања одмах насељен монасима, чиме је после 52. г. приведен првобитној намени.

¹¹² Порушена 1992. г. пошто је последњих година била ненастањена.

¹¹³ 1996. г. је реновиран и дозидан је још један спрат. Од тада је то модерни објекат „Гај“, нишког Црвеног крста у коме се и данас смештају елитни белопаланачки гости (странци, политичари, музичари, глумци и др.)

¹¹⁴ Трафостаница је подигнута преко пута цркве, а преко ње се од идуће године снабдевало струјом и село Дивљана до 1972. г.

¹¹⁵ Копање и затрпавање рова, полагање цеви и изградњу сабирних базена и разводних шахти обавили су мештани Дивљана а Одмаралиште је финансирало израду пројекта, набавку материјала и стручни надзор и дало бесплатан прикључак селу на трафостаницу високог напона код цркве.

¹¹⁶ Подигнут је, као и остали каснији спортски терени, на месту где је до 1946 била манастирска башта и део гувна. Ту је раније био извор који је каптиран 1943. г. и водоводом (300 м) спроведен до чесме у манастирској порти. Види нап. 96.

до села Мокре преко платоа Равниште, трасом планинског пута.¹¹⁷ Овај пут је код места Три моста излазио на регионални пут Б. Паланка-Бабушница. Тиме су се одмаралиште и манастир нашли на кружном путу и питање комуникација дефинитивно решили.

Године 1965. изграђен је камп дрвених кућица за издавање. Повод је био Међународни фестивал есперантиста одржан тог лета у Б. Паланци и делом у Дивљани.¹¹⁸

Следеће 1966. граде се објекти за одмор радника појединих предузећа – вила нишког водовода и одмаралиште нишке штампарије.¹¹⁹

Тако је овај јединствени комплекс са два чврсто одељена језгра: културно-историјског (Манастир) и рекреативно-здравственог (Одмаралиште), израстао у познати туристички центар овог дела Србије. По службеним подацима 1967. г у Дивљани је било око 3000 излетника и око 700 стационираних гостију са 8500 ноћења (од тога: 500 деце са 7500 ноћења и 200 одраслих са 1000 ноћења).¹²⁰

Готово сваки посетилац одмаралишног центра обавезно посети и разгледа и манастир.¹²¹

Изградња модерних павиљона и хотела 1970/71. г. Скупштина општине Бела Паланка донела је 1968. г. урбанистички план „Одмаралишно-рекреативни центар Дивљана”. Сва будућа изградња одвијаће се по овом плану.¹²²

Нишки Фонд за деју заштиту изградио је 1970-71. г. два велика, модерно опремљена павиљона (партер и два спрата) и велики савремени хотел у два нивоа, све са сопственим централним грејањем.¹²³ Хотелски ресторан има 500 седишта, колико има и лежачевог у павиљонима центра.¹²⁴ У хотелу су смештени, поред пословних просторија управе центра и лекарска ординација и апотека.¹²⁵

¹¹⁷ Асфалтиран 1979. г. Изградњом овог пута запостављен је давнашњи пречи пут од манастира преко Слави двора и Биволице за Мокру и даље за Б. Паланку, који данас близу манастира и не постоји.

¹¹⁸ Истим поводом штампане су и прве разгледнице одмаралишта (у боји), са базеном у првом и одмаралишним објектима у другом плану. Издавач „Књижевне новине” Београд.

¹¹⁹ М. Костић, *Туристички центар Дивљана*, 131.

¹²⁰ Исто, 134.

¹²¹ У манастиру се могу купити поред верске штампе, литературе, икона и млеко, сир, јаја, мед, вино, ракија и др.

¹²² М. Костић, *Туристички центар Дивљана*, 131-132. План (елаборат) је урадио нишки Завод за урбанизам, 1967. г.

¹²³ Хотел је подигнут на месту порушеног старог ресторана из 1958. г. Сви новосаграђени објекти нашли су се у новој серији разгледница (у боји) урађеној 1976. г., издавач „Задругар” Сарајево. Посебан проспект-туристички водич центра још није урађен.

¹²⁴ М. Костић, *Туристички центар Дивљана*, 134.

¹²⁵ Медицинско особље центра пружало је мање здравствене услуге и излетницима, као и мештанима села Дивљане, а из апотеке су им издавани лекови на рецепт, које су исписивали

Не рачунајући излетнике, чији је број сваке године растао, одмаралишне објекте у Дивљани 1971. године је користило 2800 гостију (1600 деце и 1200 одраслих) са остварених 36000 ноћења.¹²⁶ Коначно „центар је на гласу по свом изванредном амбијенту за боравак и рекреацију”, и о томе се афирмативно пише, попут чланка у нишким Народним новинама „Дивљана оплеменењује децу”.¹²⁷

А следеће 1972. г. изграђен је савремени водовод са дивљанског врела (1,5 км), чиме је питање снабдевања водом одмаралишта, манастира и села дефинитивно решено.¹²⁸

Исте године изграђени су савремени отворени спортски терени за фудбал, кошарку, рукомет и одбојку.¹²⁹

Године 1973. отворена је стална Школа у природи (наставно-рекреативни центар), са континуираним 15-то дневним сменама нишке школске деце до осмог разреда. Школа располаже са више учионица опремљених потребним училима. У центру је стално присутан потребан број наставног, здравственог и кухињског особља за опслуживање преко 300 ученика у турнусу. Школа ради без прекида целе године. Званични назив јој је „Школа у природи Др Сава Петровић - Дивљана”.¹³⁰ И данас је активна.¹³¹

Изградња акумулационог језера 1982. г. Мало акумулационо језеро, површине 10 хектара,¹³² на експропријисаној манастирској земљи, лок. Река, изграђено је 1982. г. Ту су биле најбоље манастирске њиве до 1946. г. Источно је од манастирске цркве непун километар. Језеро је порибљено, а уздигнута западна обала, коју чине терасе Бело брдо и Робов дол, је засађена црним бором. Поред излетника и спортских риболоваца, користе га за рекреацију и обуку и нишки студентски клубови, специјалне војне јединице и др. У организацији манастира св. Димитрије, од 2011. г. на језеру се сваког 19. јануара светкује празник Христовог крштења- Богојављање, када се освештава језерска вода и организује пливање за часни крст у језерској води. (в. слику).¹³³

лекари одмаралишта.

¹²⁶ М. Костић, *Туристички центар Дивљана*, 134.

¹²⁷ Исто, 132.

¹²⁸ Види нап. 8.

¹²⁹ Сви непосредно око базена за купање. В. нап. 116.

¹³⁰ Др Сава Петровић (1839-1889) је био лекар и ботаничар, уз то и лични лекар краља Милана на чији је предлог проучио флору околине Ниша 1879. г. Овај велики научни подухват (прикупљено и проучено 1400 биљних врста) обухватио је и белопаланачки крај и Суву планину, а несумњиво је др Сава био и у манастиру. Издао је знамените књиге „*Флора околине Ниша*” и „*Лековито биље у Србији*”.

¹³¹ Школа је привремено престала са радом 1992-2004 када је у објектима центра било смештено преко 500 српских избеглица (в. даље).

¹³² Срачунато збиром катастарских површина потоњених манастирских њива.

¹³³ Инвестициона вредност објекта износила је 9.500 000 динара (Б. Рајковић, *Брана*

Одмаралиште као избеглички центар 1992-2004. г. Крајем 1992. г. по избијању грађанског рата у Југославији и великом приливу српских избеглица из Босне, Херцеговине и Хрватске, у Дивљанском одмаралишту је смештено око 520 жена, деце и рековалесцената. Од 1995. г њихов број значајно опада а последњи су напустили центар 2004 г. Првих година, када је било много избегличке школске деце, наставу су организовали и изводили у павиљонима одмаралишта (учионицама Школе у природи) учитељи и наставници из Беле Паланке. После НАТО агресије на Србију 1999 г. један број избеглица са Косова смештен је у дивљанском одмаралишту.

Пружањем уточишта расељеним лицима (смештај, исхрана, медицинске услуге и др.), одмаралиште у Дивљани је постало својеврсни социјално-заштитни центар под директним надзором Црвеног крста и државног Комесаријата за расељена лица.¹³⁴

Неколико избеглица стационираних у одмаралишту нашло је стално упослење у манастиру св Димитрију, док је један део укључен у сезонске пољопривредне послове на манастирском имању, као и у суседним селима, где су обезбеђивали допунска средства за живот.¹³⁵

Реституција (враћање) експропријисане манастирске земље 2008 г. После 62 године коришћења од стране државе, одузета манастирска земља од 142. хектара, на којој је саграђен и модерни одмаралишни центар, враћена је манастиру Св. Димитрију, као вековном титулару. Решење о враћању земље бр. 146-03-46-00-512/2008 донела је, по захтеву манастира, државна Агенција за реституцију из Београда. Манастир је ушао у посед 110 хектара, а део земљишта оптерећен изграђеним објектима: акумулационо језеро; зграда Црвеног крста (одмаралиште „Гај“); објекти Школе у природи (ОРЦ „Дивљана“), је још у поступку. Тиме су се ови објекти, као усамљена егзотична острва, нашли унутар великог манастирског комплекса, настављајући своју примарну одмаралишно-туристичку делатност.

пустила, Народне новине, Ниш, 30.7.1982).

¹³⁴ У I светском рату у Дивљанској школи су смештене избеглице из Македоније. И у II светском рату Дивљана је примала избеглице из других српских крајева. Тако је у манастиру живео и чинодејствовао протерани јеромонах скопске епархије Максим Прибановић, а у једној напуштеној сеоској кући живела је петочлана избегла српска породица са Косова.

¹³⁵ У ово време, манастир је обавио велике грађевинске радове: изграђена је велика шупа за гаражирање механизације; пут до ове шупе; нова модерна звонара; урађено је 300 м заштитног зида од камена; преправљени су кош и амбар; над подрумом је подигнута велика зграда; дорађени су потпорни зидови у порти; изграђен је нови живинарник; дозидана је штала, и започете припреме за изградњу главне улазне капије и новог конака са трпезаријом. Главни грађевински мајстор је био Илић Димитрије из Дивљане, а помоћни радници неколико избеглица смештених у Одмаралишту.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Скромна „ваздушна бања“ и духовни центар Св. Димитрије израсли су у савремени духовни, здравствени и туристички центар Дивљана, највећи у средњем Понишављу.

Данас су Манастир и Одмаралиште у Дивљани готово срасли, у кругу од 500 м. Увек бучно и раскомоћено одмаралиште раније је реметило строги манастирски мир и пуну контемплацију обитељи. О томе је остављена опора белешка 1974. г.: „У близини манастира, под Сувом планином, подижу се многе зграде за дечије одмаралиште. Подижу се, такорећи, уз сам плот манастирског имања, остављеног манастиру после аграрне реформе, која је одузела манастиру преко сто хектара шуме и обрадиве земље, а манастиру са црквеном портом и путевима оставила свега десет хектара. Ако је ово одмаралиште морало да се изграђује на одузетом манастирском земљишту, ма да се није морало, могло се изграђивати даље од имања остављеног после реформе манастиру“.¹³⁶

Међутим, ово суседство после реституције манастирске имовине 2008. г. , све више показује своју добру страну. Корист је обострана, те се може говорити о идеалном споју старог и новог, духовног и профаног, лепог и корисног. Сви посетиоци одмаралишног центра посећују и манастирску цркву ширећи тако знања из историје, културе, уметности и духовности. Манастир тиме обезбеђује завидну бројку посетилаца и васпитава младе посетиоце у православном духу.

---

¹³⁶ Н.Н., *Једна корисна посета*, Глас православне епархије нишке, бр. 3-4, 1974, Ниш, 62-63. Реч је о посети групе свештеника Жичке епархије Дивљанском манастиру јула 1974. г.

*Дивљански манастир, фреска
Богородице са малим Христом,
у врху олтарске апсиде
(Фот. З. Величковић, 1989.)*

*Нови конак Дивљанског манастира, подигнут 2008. г. на месту старог конака
(Фот. Д. Крстић, 2011)*

*Игуманија Диодора, Русиња, знаменита старешиница
Дивљанског манастира 1931-1940 г. (Фот. 1934)*

*Дивљански манастир, кивот са светим моштима
(Фот. З. Величковић, 1989)*

Дивљански манастир, обитељ са децом из манастирског Дома сироте деце
(Фот. испред старог конака, 1934. г).

Захвалница Дивљанског манастира из 1931. г. издата Милисаву Митровићу из Дивљане за положени прилог за осликавање манастирске цркве. Документ садржи манастирски печат, штампил и потпис игуманије Диодоре, тада још увек монахиње. (Архива аутора. Преснимљено 2012)

Радници из Дивљане који су 1950-1955. г. пошумљавали бором, јасеном и тополом експропријисане манастирске њиве, данашње Одмаралиште (Фот, 1955.)

*Прва вила (1956) и трпезарија (1958) у Дивљанском одмаралишту.
Темпера на стаклу, рад (1963) С. Тошића из Дивљане, дугогодишњег домара и економа Одмаралишта.*

*Дивљанско одмаралиште, зграда хотела
(Фот. 2011, Туристичка организација Б. Паланка)*

*Дивљанско одмаралиште, павиљони Школе у природи
(Фот. 2011, Туристичка организација Б. Паланка)*

*Деца из Одмаралишта у посети манастирској цркви
(Фот. јеромонах Тимотеј, 1990)*

*Пливање за Часни крст на залеђеном Дивљанском језеру - Богојављање, 19. јануар
(фот. 2015. г. Туристичка организација Бела Паланка)*

ХРОНИКЕ СЕЛА

ЉУБАТОВИЧКИ ПОТОК, ГАЈБУЦА И КОСТЕНИДОЛ

Код данашњих житеља Беле Паланке и околних села горњи наслов ће вероватно побудити више асоцијација. Прва ће се сигурно односити на село Љубатовицу, једно од већих и напреднијих у некадашњем белопаланачком срезу. Гајбуца и Костенидол ће многе подсетити на стотинак и више винограда и разноврсне воћке, на сталну вреву људи и вику пудара, на веселе бербе грожђа.

Данас на овом простору нема готово ниједног винограда, штрче усахле гране некадашњих воћака, ретко се може срести понеки човек, а и село Љубатовица је спало на тридесетак становника, од 682 колико их је било пре само 60 година.

Мало ко може да замисли да је тај невелик простор некад био релативно густо насељен – било је неколико села, доста људи, много стоке. Зато – вратимо време назад. У даљу прошлост. Али, подсетимо се, најпре, неких природних карактеристика и вредности.

Неке карактеристике слива Љубатовичког потока

У Белопаланачкој котлини Љубатовички поток је десна притока реке Нишаве. Извориште потока је на северном ободу котлине, у атарима села Бабин Кал и Горња Глама, на надморској висини око 600 м. Тече правцем север–југ, у дужини око 6 км, и улива се у Нишаву (атар Љубатовице – 310 м надморске висине). Највећом дужином, 4 км, поток тече кроз атар Љубатовице, а слив потока захвата делове атара четири села: Бабиног Кала, Горње Гламе, Доње Гламе и Љубатовице. Површина слива је око 1.400 ха, што је на нивоу атара једног села средње величине у белопаланачкој општини. Највећи, јужни део слива припада љубатовачком атару (912 ха). Бабинокалском атару припада велики северни део потеса – Гајбуца (192 ха), горњогламском атару потес Костенидол, а доњогламском атару потеси Доња Гајбуца и Станислав Дол.¹ У оквиру сваког од ових великих потеса, за мање површине земљишта, месно становништво користи по десетак назива места – топонима.

---

¹ Строго узевши, Станислав Дол је у краткој долиници истоименог, још краћег, повремениг воденог тока што се улива у Нишаву, и није у сливу који се разматра, али је у непосредној близини и атарски му припада.

У горњем току Љубатовички поток има два саставка. Један настаје од извора Кренча у бабинокалском атару – потес Горња Гајбуца, а други од извора на потесу Кечин дел – у горњогламском атару. Најзначајнија притока је поток Костењак који долази са леве стране, са горњогламског потеса Костенидол. Ови потоци спајају се код извора Калуђеровац, на северној ивици Љубатовице.²

Значајнији извори, поред већ поменутих, јесу још и Рајкова страна, Ждребан, Ћанин шопур, Лалковица, Падина, Код Цолиних и др. У Љубатовици су изграђене и две чесме, а има и бунара.

Вода извора и потока вековима је коришћена за пиће, прање, напајање стоке, прскање винограда и заливање башти. Било је и воденица. Нажалост, последњих година, у веома сушним периодима, дешава се да Љубатовички поток понекад готово и потпуно пресуши.

Корито потока, његових саставака и притока је удубљено и стешњено стрмим странама. И само дно корита је на многим местима стеновито, што је некада служило за прање постелине, вуне, бељење платна и сл. На уздужну долину потока, са једне и друге стране, избија по двадесетак бочних јаруга дужине од 300 до око 800 м и дубине 4 до 6, а понегде и 8, па и 10 м. Огољене, стрме и често вертикалне стране корита потока и јаруга показују наслагане редове стена испод танког слоја земље. На спојевима уздужне долине и бочних јаруга и долиница настала су ерозивна проширења на којима су смештени поједини крајеви Љубатовице, а и поједине парцеле обрадиве земље. Ипак, највеће обрадиве површине су на деловима између долина и у блажим доловима. Такви су потеси: Големи дел, Калуђеровац, Грнчарица, Дел, Костани дол, Дуње, Градинће, Неђин дел, Нејин дел, Падина, Дојчево, Равниште и др. Највећи шумски комплекси су на потесима Густа шума и Гламски дел.

Дуж потока, почев готово од његовог ушћа па навише до потеса Доња Гајбуца, води колски пут, који кроз Љубатовицу има тврду подлогу, а затим прелази у пољски и шумски пут без подлоге. Даље, из потока, пут иде кроз атар Доње Гламе и изводи на регионални пут Р-244 (Бела Паланка–Буцак–Сврљиг) и то на потес Друм – баш на вододелницу између Љубатовичког потока и потока Бандол. Пут на многим местима прелази са једне обале на другу у истој равни са потоком без икаквих мостовних објеката. Од извора Калуђеровац одваја се један крак овог пута и у успону води косом Калуђеровац у Горњу Гајбуцу и атар Бабиног Кала. Последњих година, изузев кроз село, ови путеви су запуштени, ерозијом земљишта оштећени и, услед смањене употребе, зарасли у коров и друго растиње. Изван Љубатовице користе се углавном за извлачење огревног дрвета.

---

² По том извору је назван и потес (Калуђеровац) између ова два потока, од њиховог ушћа, у щубатовичком атару, па навише, готово све до Манаилових кућа у бабинокалском атару.

У геолошком саставу тла у сливу потока заступљени су глиновити шкриљци покривени дебелим слојевима кречњака, лапорца и доломита, а педолошки, површински покривач састоји се највише од иловастог типа земљишта са смоницом и смеђим земљиштем на кречњаку. На вишим теренима, неким нагибима, косама и падинама настао је подзол („беловина“) са доста песковите примесе, па се назива пескуљава земљиште. У појединим доловима образовало се и црвенкасто земљиште познато као црвеничина. Простор слива углавном оскудева у минералним сировинама. Нешто већу заступљеност имају различите врсте глина, а најзначајнији је цементни лапорац. Било је претпоставки да се у средњем веку експлоатисала руда сребра и злата у гламском атару – потес Јаме, који се налази на једном од изворишта Љубатовачког потока. Топоним Јаме, са синонимима: рупа, рудник, подземни коп, може означавати место на коме се ископава руда. Међутим, све досадашње тезе о експлоатацији племенитих метала заснивају се на посредним подацима.³

Неке озбиљније и аргументованије тврдње, у смислу постојања археолошких налаза, не постоје. На пример, у досадашњим истраживањима није било „узорковања минералних и енергетских материјала, шљака некадашњих топионица, убицирања старих рудокопа и археолошких налазишта.“⁴ И мештани у свом сећању немају никакве информације о рударској делатности.

С обзиром на то да је земљиште у сливу потока махом на већим или мањим нагибима, оно је веома подложно ерозији. Зато је овај простор и избраздан вододеринама и многим сувим јаругама. За време летњих киша и провала облака настају снажне бујице, које у поток носе земљу, песак, камење и грање дрвећа и чине велике штете. Тако је код ушћа потока у Нишаву настало заравњено спрудно проширење пуно каменитог наноса.

Насеља у сливу Љубатовичког потока и њихово помештање

Слив Љубатовичког потока насељен је врло давно. У щубатовичком атару налажена је римска опека, а западно од села (потес Русалије) налази се гробље непознате старости. Преко атара Љубатовице, десном обалом Нишаве, ишла је северна траса чувеног пута *Via militaris*, касније Цариградског друма. О давној насељености овог простора може се судити и по томе што је брдо Градиште, у сињачком атару, само два километра од источне границе слива Љубатовачког потока. А, како је познато, на

³ М. Костић, *Белопаланачка котлина*, Београд, 1970, стр. 139; Ј. Петковић, *Бела Паланка – Ремизијана*, Ниш, 2001, стр. 38

⁴ Д. Митић, *Средње Понишавље*, Ниш, 2006, стр. 254. По С. Георгијевићу „гламско сребро“ више би се односило на сребро из окна Глама на Копаонику, где су у то време потврђене топионице.

Градишту је пронађена глачана камена секира из бронзаног доба, а касније је на њему стајао антички кастел.⁵ Јуна 2013. године, током градње аутопута (источни крак коридора 10), археолози су код Сињца пронашли гробнице из гвозденог доба (пре 2.500 година).⁶

М. Костић, у делу „Белопаланачка котлина“, износи претпоставку да је на простору северног дела Белопаланачке котлине у средњем веку постојао српски властелински посед којем је припадао и део слива Љубатовичког потока. По доласку Турака, у 15. веку, установљен је љубатовачки војнук, који је држао сеоски војнучки род Узуновци.⁷ Назив војнука везује се за име неког Љубомира, по коме је, по једној претпоставци, настао и назив села.

Први досад познати писани трагови о насељима у сливу Љубатовачког потока су из турског времена, тј. из пописа знепољског зијамета Али-бега из 1444. г, када је пописано село Костен дол са седам кућа и село Аглаха са 24 куће.⁸

Следећи писани траг односи се на попис из 1516. г. када је у дефтеру записано: село Аглама са 11 кућа и Мерза Костиндол, орница споменутог села, односно Агламе. *

Петнаестак година касније, у попису Пиротског кадилука 1530. године, уписано село Горња Гојбогца са 32 куће, село Доња Глама са 36 кућа, село Глама Мала са 24 куће, село Љубатовци са 15 кућа, као и селиште (мезра) Стаслав Дол (1570) води се као мезра Ста(ни)слав).*

Упоредни преглед пописа насеља у сливу Љубатовичког потока (Извод из табеле Ж. Јоцића)⁹

С е л о	1444. кућа	1530. кућа	1624. кућа	1878. кућа стан	
1. Бабин Кал (Горња Гојбогца)		(32)	17	42	297
2. Горња Глама	7	26	19	25	193
3. Доња Глама	24	39	31	19	144
4. Љубатовица		15	19	41	328

⁵ М. Костић, *Ђурђево Поље*, стр. 31 и 33; М. Костић, *Белопаланачка котлина*, Београд, 1970, стр. 41, 138 и 201.

⁶ Претпоставља се да су ту сахрањени ратници. Том приликом, поред већег броја ножева и копаља, нађене су и алке, нитне и бронзани украси.

⁷ Војнук – то је турски полувојнички ред и припадник османлијске лаке коњице која је формирана од Влаха и других хришћана почев од 14. века. Задужења су им била пре свега снабдевање војске, одржавање коња, заштита путева и објеката на њима и сл. Они су имали слободне баштине и умањено давање пореза.

⁸ Ж. Јоцић, *Белопаланачка насеља у писаним изворима*, Белопаланачки зборник 5/2009. стр. 60 и 7/2011, стр. 32, 81. * Исто.

⁹ Ж. Јоцић, *Белопаланачка насеља у писаним изворима*, Белопаланачки зборник 5, 2009. стр. 63

Овде треба истаћи да се из дефтера не може установити тачна локација за сва четири-пет поменутих насеља, али за четири од њих постоји довољно података за тврдњу да су се у 15. и 16. веку налазила у сливу Љубатовачког потока.

Наиме, у наведеном попису из 1530. г. дословно стоји: „мезра Бабин Кал, сејалиште реченог села Горња Гојбогца“, што јасно указује да је Бабин Кал у то време био ненасељен али је припадао Горњој Гајбуци. Значи, ова места су била у једном атару, као што је то случај и данас, с тим што је касније, како ћемо видети из пописа, дошло до пресељења становништва из Гајбуце на простор Бабиног Кала, тј, до помештање насеља.

И за Костен дол се са сигурношћу може тврдити да се ради о насељу у данашњем атару села Горња Глама, пошто је до данас остао назив потеса Костенидол у горњогламском атару, у сливу Љубатовачког потока, а на том потесу (место Рогопек) налажени су костури и многобројни трагови насеља. Поред тога, код мештана је све до данас сачувано и предање о помештању овог села баш из Костенидола.

За мезру Ста(ни)слав локација је, такође, неспорна пошто и данас у доњогламском атару постоји топоним Станиславдол (код тремеђе атара Доње Гламе, Клења и Љубатовице).

Најзад, Љубатовица је од тог првог познатог пописа 1530. до данашњег дана на истој локацији, па образложења нису потребна.

Друкчије стоји ствар са локацијом петог села – Агламе. Пратећи тадашње пописе, а узимајући у обзир поменуте локације и називе насеља, намећу се три закључка. Прво: Аглама је претходни назив за Доњу Гламу, а Костен Дол за Горњу Гламу. Друго: мерза Ста(ни)слав, како је пописана 1570. г, више се не помиње у пописима, што указује да је убрзо припојена доњогламском атару и такво стање је остало до данас. Треће: тешко је претпоставити да је Аглама била на месту садашње Доње Гламе. То би, ипак, било подаље од Костен Дола. Од садашње локације Доње Гламе Костенидол је удаљен 3,5 км. И, преко два брда. Сва Аглами суседна села у том периоду (и Горња Гајбуца, и Љубатовица, и Станислав Дол) била би ближе него Костен Дол. Садашња локација је и на нешто већој надморској висини од положаја Костенидола (580–640 према 500–630), што доводи у питање одреднице „доња“ и „горња“. И не само то. Доста је и других података који указују да су та два суседна села била ближе једно другом. Наиме, у попису из 1516. г. одмах иза села Аглама наведено је: „Мерза Костиндол, орница је споменутог села“ – дакле Агламе, тј, Доње Гламе. У попису из 1530. г. први пут се појављује одредница „доња“. Тада је пописано „село Доња Глама“, а одмах иза њега, уместо Костен Дола – село Глама Мала. Ово би се могло тумачити као Глама – велика, и Глама – мала, а можда и као Глама-малá, тј. један крај, један део оне прве, веће Гламе. И једно и друго, углавном, ставља под знак питања удаљење од 3,5 км. Већ 1576. г. били су наведени

називи „Долња Глама“ и „Горња Глама“, што се понавља у свим наредним пописима до данас.

Да Доња Глама није одвек била на данашњој локацији указује и М. Костић, али не прецизира где је било старо селиште, већ само да је напуштено после „старе чуме“ од 1815.г.¹⁰ Његова констатација се највероватније заснива на казивању старијих мештана, који су о томе имали нека сазнања.

Наравно, логично се намеће питање: где је онда била локација Агламе тј. Доње Гламе?

Судећи по свему, као могућа локација долази у обзир Доња Гајбуца (на десној обали Љубатовичког потока) – отприлике на месту доњогламског нејинског имања и шире (око 2 км југоисточно од данашње локације). На овом релативно великом потесу, са једним повећим заравњеним тереном, посебним топонимима су означена следећа места: Голема ровина, Диђино, Дојчево, Ждробан, Код појату, Код липе, Равниште, Тирино, Циглин Дол. И управо по називу локалитета – Доња Гајбуца, Глама је могла да добије и одредницу „доња“.

Даље, на овом потесу је тзв. Нејинско гробље у којем, поред тридесетак видљивих, има и више крстова затрпаних земљом и могуће је да на овом месту нису сахрањивани само Нејинци, те да је гробље, можда, постојало и пре њиховог насељавања. То, такође, указује на могућност да се на овом месту налазило насеље – старо селиште Доње Гламе.

Најзад, још један податак иде у прилог претпоставци да је на овом месту било старо селиште Доње Гламе. Наиме, све до 1837. г. Доња Глама је била у саставу љубатовичке парохије,¹¹ а када је поп Василије умро од „чуме“, нови парох је седиште парохије пренео у Клење, па је Доња Глама до 1881. г. била у саставу клењске парохије, а Горња Глама, на пример, све време у саставу осмаковске парохије. Сматрамо могућим да је на то утицао положај Доње Гламе у Доњој Гајбуци који је просторно ближи Љубатовици и Клењу него садашња локација. Ово указује и да је до помештања села дошло доста касно. У сваком случају, анализирана претпоставка може послужити као теза за будућа истраживања по овом питању.

Према свему наведеном, има основа за тврдњу да су сва ова три-четири насеља у то време била на старим локацијама, тј. у Гајбуци и Костенидолу. А када укључимо и Љубатовицу, која, иначе, није мењала селиште, долазимо до закључка да су се на релативно уском простору слива Љубатовичког потока у 15. и 16, па и 17. веку налазила 4–5 села.

Разлог за такву релативно густу насељеност треба тражити како

¹⁰ М. Костић, *Белопаланачка котлина*, Београд, 1970, стр. 38, 39.

¹¹ Ж. Јоцић, *О цркви белопаланачког краја*, Белопаланачки зборник, 2/2006, стр. 63, 64. Наиме, на овом простору у 18. и до средине 19. века била је Љубатовачка парохија која је, поред Љубатовице, обухватала и Букоровац, Доњу Гламу и Клење. Претпоставља се да је користила Сињачки манастир.

у близини нишавске долине, тако и у близини Цариградског друма и постојању насеља Клисуре (Куричешме) – с оне стране Нишаве – која је у тим временима била богато и напредно српско село, „незаобилазна путна станица и коначиште на царском друму”¹², са разним занатлијама и могућношћу да се тамо набаве неке потрепштине, да се нешто купи и прода. С друге пак стране, Нишава је била брана од упада војске и пљачкашких банди које су пролазиле и крстариле долином и друмом.

Иначе, у том периоду се живело крајње сиромашно: у земуницама, кошарама или ниским једноделним кућицама, плетарама, овалног или четвороугаоног облика, омазаних блатом и покривених сламом, често без прозора. Имале су огњиште на средини и врло мало рукодељног покућства. С обзиром на сталну несигурност, поред кућа за стално становање, скоро свако село је имало неко скровито место за градњу земуница, где су се могли склонити од харања разбојничких хорди или од епидемичних болести. Оваква места позната су под називом „дувчишта“, а саме земунице „дувке“. У Глами се помиње дувчиште на потесу Стране и Кучевац, а у Бабином Калу – Вучинсће земунице и др.

И много десетина, па и стотина година касније на овом простору су се, из разних разлога, скривали људи у земуницама. Тако је, на пример, било за време бугарске окупације од 1915. до 1918. г, па и током Народноослободилачке борбе и неколико година после ослобођења.

Након пописа из 1624. г. о поменутих селима нема писаних трагова више од 200 година, све до Харачког списка пиротске нахије из 1844. г. До тог времена (середина 19. века), или нешто дуже, допиру и сећања најстаријих данашњих генерација, а по њиховим казивањима, села о којима је реч су на садашњим местима готово двеста година. Наиме, у домету њихових сећања сва ова села била су на садашњим локацијама. Значи, током тих двеста последњих година у сливу Љубатовичког потока постојало је само једно село – Љубатовица, а делови слива који припадају другим селима били су, углавном, ненасељени. То је, у ствари, последица помештања Бабин Кала и Гламе као и нестајања појединих села – Ста(ни)слав дола.

Овде долазимо до питања: зашто и када је дошло до измештања Бабиног Кала, Горње и Доње Гламе из слива Љубатовичког потока, тј. са простора Гајбуце и Костенидола?

У више писаних извора забележено је народно предање да је до помештања Горње Гламе дошло због најезде мрава („много се населили бробињци”). Али о времену помештања – ништа. За друга два села, осим наведених пописа, нема готово никаквих трагова.

Ипак, узимајући у обзир напред наведено о карактеру земљишта у сливу потока и насељима, могу се извести одређени закључци и то пре свега

---

¹² Ж. Јоцић, *Белопаланачка насеља у писаним изворима*, Београд, 2014. стр. 130

у смислу да су прави разлози за помештање у ствари социјални и економски разлози. Врло је вероватно да је густа насељеност – четири села на релативно уском простору – и умножавање броја становника, један од важних разлога који је довео до тога да се на тако малом простору нису могле задовољити потребе повећаног броја људи. Наиме, плитка и недовољно плодна земља на овом простору није могла обезбедити довољно хране за људе којих је с временом било све више. Уз то, дошло је и до испошњавања те земље и њеног спирања од бујица којима је овај рељеф подложен. Тим више што је сигурно дошло и до уништавања шума због сече за градњу и огрев и као последица чувања коза. Није занемарљив разлог ни вода. Иако у сливу Љубатовачког потока има доста извора, они нису довољно издашни и многи у сушном периоду године пресушују, а и поједини водотоци постају суве јаруге.

У таквим условима ратарством се није могло обезбедити довољно хране и оно је бивало све мање рентабилно. Тешко да је могло давати било какве тржне вишкове. Зато су људи, вероватно, тражили решење у већем окретању ка сточарству, од којег се могло рачунати на јагњад, вуну, кожу, млеко, сир, масло, тј. на производе који су се, у случају потребе, могли размењивати. Међутим, чување стоке у знатнијем броју на тако уском простору и далеко од планинских пашњака није било могуће или је било отежано. Зато се логично наметала потреба пресељавања и приближавања оним деловима сеоских атара који су били ближе планинским испашама. Чак и на новим, садашњим локацијама готово свако домаћинство ових села имало је појате за стоку у вишим, планинским деловима атара – што ближе испашама.

Осим тога, пресељавањем на данашње локације, Бабинокалци су, на пример, имали на располагању свој (Бабинокалски) поток и десетак извора, а Гламци, такође, поред више извора, и свој водоток – горњи ток потока Бандол.

Према томе, реално је да су социјални и економски разлози диктирали да се разређенијим положајем насеља дође до услова за боље и ефикасније коришћења природних ресурса. Наравно, не могу се искључити ни други утицаји који су довели до пресељења као што су епидемије (посебно епидемије куге¹³), ратна разарања, турски зулуми и сл. С обзиром на то да су куће онога времена, како бележе путописци, биле „без чвршћих и трајнијих делова” и „увек спремне за сеобу”, помештање (у оквиру атара, на удаљењу 2–4 км) је могло бити обављено релативно лако, али је, свакако, трајало током дужег периода.

Када је дошло до помештања наведених насеља?

---

¹³ Овај крај је захватило више епидемија куге. Посебно се помиње она из 1521. и неколико у 19. веку (1802, 1805, 1815, 1836). Велика страдања становништва дешавала су се и у време аустро-турског рата 1737. и током проласка силне турске војске нишавском долином и Цариградским друмом, 1813.г. која је довела до слома Првог српског устанка.

Што се тиче Бабиног Кала има основа за веровање да је до помештања дошло између 1570. и 1576. г. Како је већ наведено село Горња Гајбуца поменуто је у попису 1530. и 1570. године, а у попису целепских домаћинстава у Пиротском кадилуку 1576. године тог назива нема, него је пописано „село Бабикал” које је имало две хришћанске куће са више од 25 брава оваца и коза. Село Бабин Кал наведено је и у пописима 1580. и 1624. г. Све то сведочи да се између 1570. и 1576. године са тог простора губи село Гајбуца и насељава своју бившу мезру – Бабин Кал.

У поменутим пописима (1576, 1580, 1624) увек су пописивана и села Горња Глама и Доња Глама. Углавном увек у једним те истим атарским границама, али не постоје посебни трагови о томе на којим су тачно локацијама у то време била ова села. Вероватно је да су напред већ истакнуте околности принудиле и њихово становништво да, у оквиру својих атара, потраже нова станишта за насељавање. Пошто је код Горњогламаца још увек присутно предање о старом селишту у Костенидолу, а код Бабинокалаца се готово изгубило, може се претпоставити да се Горња Глама дуже задржала на простору Костенидола, те да је до помештања Горње Гламе дошло касније у односу на Бабин Кал, што важи и за Доњу Гламу.

Како је већ истакнуто, М. Костић наводи да је старо селиште Доње Гламе напуштено после „старе чуме” од 1815. г. У прилог ове претпоставке иде и предање које се до данас одржало међу Гламцима, а које се везује за родоначелника Лилћинске фамилије – Лилу. Он је умро 1885. г, а живео је преко 100 година. По предању, он је, једини од двадесетак чланова породичне задруге, преживео помор „чуме”, наводно зато што се родио у суботу. Предање не каже када је и где то било, али је могло бити и 1805. и 1815. године, када је Лила још био млад, што га доводи у везу и са Костићевим наводима. Притом, у поменутом делу М. Костића истичу се наводи за још десетак староседелачких гламских фамилија да су њихови најстарији преци преживели „помор чуме” од 1802. г.¹⁴ А познато је да је после помора „чуме” врло често наступало помештање насеља на неку другу локацију.

Иуопште, треба имати у виду да је у том периоду, из напред поменутих разлога, често долазило до пресељавања људи, породица и читавих села и до насељавања других, тако да се тешко може говорити о континуитету боравка предака једне данашње фамилије током векова на истом месту. Могуће да су то само ретки случајеви о којима, ипак, до данашњих генерација није остало никаквог трага. Уосталом, данас смо сведоци да је током само последњих 50 година наша села напустило толико људи да се више од половине сеоских

---

¹⁴ Овакве тврдње односе се на шест фамилија из Горње Гламе: Дацћини, Јанковци, Јовановци, Лилћинци, Петковци, Ђанинци, а такође за четири фамилије из Доње Гламе: Бојинци, Војинови, Д’нћинци и Соколовци.

фамилија „затрла”, тј. из многих фамилија, које су у њему живеле стотинак и више година, данас у селу нема ниједног човека.

Због тога се може са доста сигурности закључити само то да су Горња и Доња Глама на садашњим локацијама с почетка 19. века, што не искључује могућност да је до помештања са старих селишта дошло и раније, при чему је могуће да су Горњогламци напустили Костенидол пре него што су се преселили Доњогламци. Исто тако, нису се сви становници из Костенидола населили само у Горњу Гламу, и обрнуто. На примеру Нејинске фамилије познато је да се из Гајбуце једна породична задруга ове фамилије населила у Горњу Гламу, а друга у Доњу Гламу. А таквих је случајева сигурно било више.

Верујемо да ће се с временом, можда, доћи до неких нових података који ће постављена питања и изнете претпоставке веродостојније осветлити.

Напуштена селишта

Од напуштања селишта прошло је много времена, најмање два века. На простору слива Љубатовичког потока остало је, како је већ истакнуто, само једно село – Љубатовица, које, иначе, заслужује посебно разматрање. Овде ћемо се нешто више задржати само на бившим селиштима у Гајбуци и Костенидолу.

Поменута селишта су до данашњих дана остала у саставу атара својих села – Бабиног Кала, Горње и Доње Гламе. И велика већина домаћинства ових села имала је понешто од имања на овом простору: њиве, винограде, ливаде, шуме. Оно што је данашњим старијим генерацијама, с почетка 20. века, највише остало у сећању то су разноврсно воће и виногради. Лискунасто земљиште погодновало је узгоју винове лозе, а положај ових старих селишта, који је нижи у односу на данашње локације села, добро осунчан и ближи нишавској долини, омогућавао је раније сазревање усева, воћа и грожђа.

После ослобођења од Турака, а посебно крајем 19. и почетком 20. века, када су се стабилизовале општинске управе, када је читав крај нешто економски ојачао и када су се појавили расадници воћа, почело се са масовнијом садњом различитог воћа и винове лозе. Почело се и с калемљењем воћака, на чему су се ангажовале и сеоске општине. У сваком винограду била је понека трешња, вишња, брескве и цвеће. Тако су напуштена селишта – Гајбуца, Костенидол и Станиславдол, временом постали виноградарски и воћарски рејони, које су људи из села радо посећивали од раног пролећа, када су почињали радови на резивању и окопавању винограда, па у време бербе трешања, вишања и кајсија, током прскања и чувања винограда од птица, све до бербе грожђа, бресака, дуња и оскоруша – у позну јесен. Нека домаћинства су тамо имала и своје баште, а узгајала су и бостан.

Током лета, посебно у време сазревања воћа и грожђа, ова места су постајала посебно интересантна и привлачна и за младе и за старије. Када

негде око Преображења грожђе почне да се „шара” и зри, у винограде се шаљу пудари који чувају „грозје” од птица – ћосаваца (чворака). Разлегали су се узвици: Иша-а-а!, уа-а-а!, аха-а-а!, вртеле се чегрталке, лупало се у старе плехане канте, вијорила се страшила. Чула су се и довикивања, вриска, смех и песма. Кладенци су били места где се долазило по воду и уједно весела састајалишта младежи. У то време одлазило се у та места као на излет, као на свечаност.

До средине 20. века на овом простору, тик уз винограде, јасно су се разазнавали трагови бројних специфичних објеката званих *земљице*. Ови објекти, до крова укупани у земљу, служили су за справљање и чување вина и представљали су неку врсту винарских подрума. У многим виноградима градиле су се мале колибице – „ковёрће”, у којима су боравили пудари и где су се људи могли склонити од невремена. Понекад би старији укућани долазили предвече, ложили ватру испред колибица и ноћивали у виноградима. Шесдесетих и седамдесетих година 20. века неки су градили и омање кућице типа викедница, од којих данас још стоје рушевине.

Берба грожђа је, иначе, била посебан доживљај. Позивани су пријатељи и родбина, припремала се кола, кошеви, корпе, али и судови за прављење и чување вина: каце, бурад и бачве. Чули су се повици, шале, певале се песме. Са нестрпљењем се чекало „блага вино”.

Тадашњим и многим каснијим генерацијама ђака из ових села, због блискости опеваних тема са оним са чим су се у виноградима и сами сусретали и преживљавали, остали су у живом сећању стихови из песме „Чворак” Ј.Ј. Змаја, као и берба грожђа из „Ђачког растанка” Б. Радичевића.

И без обзира на то да ли је и у којој мери сачувано сећање на ранију насељеност ових места, она су у свести становника сва три села, оних који су у њима рођени, дуго времена имала посебно место. Осећала се одређена емоционална везаност, што свакако указује на дубље корене. Горњогламац Цветковић Ђурица, у свом рукопису о Глами, то овако објашњава:

„Једно је, ипак, било очевидно код Горњогламца – Костенидол је имао посебно место у свести наших предака. Говорећи о њему у најобичнијим приликама јасно се из разговора уочавала топлина и приврженост овом месту, као што се то уочавало код Доњогламца кад су спомињали Гајбуцу или Станиславдол. Иако је овај део атара много ближи суседним селима (Осмакова, Трешњанци, Љубатовица), готово се не памти (до новијег времена) да је икоји Гламац продао парче земље сељаку из суседног села. Имовина у Костенидолу се чувала готово као нека светиња, ни један домаћин није хтео да се одрекне привилегије да има свој део поседа овде, чак и онда када је имао прилику да ову плитку, сиромашну и песковиту земљу замени за много плоднију надомак самог села... Иако је земља у околини села неупоредиво квалитетнија у поређењу са костенидолским пескуљакком, цена је била обрнуто пропорционална. Сељаци из околних села, која окружују

Костенидол, просто су горели од жеље да купе парче те земље од наших предака и плаћали су много већу цену. Па ипак не памти се да је неко то урадио. Костенидол је био нераздвојни део битисања Горњогламаца, једнако као Станиславдол и Гајбуца за Доњогламце.”

Интересантно је истаћи и то да је и након напуштања поменутих селишта на њима готово увек дуже или краће време живело по неко домаћинство из села којем тај део атара припада.

Познато је да је на простору Доње Гајбуце више од пола века живела доњогламска фамилија Нејинци. Средином 19. века то је била породична задруга од двадесетак чланова. Тамо је, 1875. године рођен и Јованча Ђорђевић, који је крајем 19. и почетком 20. века био познати трговац стоком, а стоку и качкаваљ извозио је у Солун, па и у Египат. Пред почетак балканских ратова био је и председник општине у Глами.

По старом кућишту у Гајбуци, Нејинци и данас носе породични надимак – Гајбуцанци. Од тог старог кућишта данас је остала само омања гомила камења, а из новијег времена једна напуштена појата. Остало је и већ помињано гробље.

У Горњој Гајбуци, где је некад било старо селиште Бабиног Кала, више од пола века живела је породица Манаилових из бабинокалске Стаменовске фамилије, од којих је такође остало једно мање гробље. И њих су у Бабином Калу звали – Гајбуцанци.

Манаил, који је живео 112 година, населио се у Гајбуцу почетком 20. века. Манаилов син Јован (1882) имао је петоро деце, од којих два сина: Витомир (1912) и Бранко (1922), а од Витомира три сина и доста унучади, тако да у овој породичној задрузи једно време било 12 чланова. За воду су користили свој бунар. Последњи од Манаилових потомака напустили су кућиште у Гајбуци седамдесетих година прошлог века. Неки су се преселили у суседну Љубатовицу.

Ђорђија Петковић – Јаначков, из бабинокалске Јођинске фамилије, населио се после Првог светског рата и такође је живео, радио и водио посебно домаћинство тридесетак и више година у Горњој Гајбуци. Дуго година је живео сам. Из села су често долазили његови и доносили му храну. Последњих година са њим је живела и једна жена из села – Николица. Имао је кућу и помоћне зграде, а из оближњег извора и потока вагом је довео воду на свој повећи комплекс земље, наводњавао башту, гајио воће и грожђе.

На свом имању имао је узоран виноград, а квалитетним поврћем и воћем једно време је снабдевао неке пиљарнице у Белој Паланци, па и у Нишу. Виђан је у друштву угледних Паланчана, Крсте Соколовића и др Банковића. Са својим производима, са имања у Гајбуци, више пута се појављивао на пољопривредним изложбама и добијао признања. Међу потомцима је остала у сећању његова изрека о паприци: „две паприке – кило сир”, која се односи на то што је узгајао, поред осталог, и тако крупну

паприку да у две паприке приликом пуњења стане килограм сира. Године 1936. одликован је Краљевским орденом Светог Саве као један од ретких, напредних узгајивача воћа и поврћа у нашем крају. Он је у воћарству, виноградарству, па и повртарству, највише постигао у Бабином Калу и ближој околини.

Старине на простору слива.

Пошто се ради о подручју давно и релативно густо насељеном, нормално је очекивати да се на њему нађу и одређене старине. Може се рећи да материјални остаци, који би потврђивали постојање поменутих насеља у давним временима, нису тако бројни како би се могло очекивати. Главни разлог је што нека посебна археолошка истраживања старина до сада нису вршена на овом простору. Оно што се данас зна заснива се на народним предањима, налазима и казивању мештана, као и на теренским опсервацијама неколико људи који су се бавили и баве се проучавањем прошлости Средњег Понишавља и белопаланачког краја.

Ипак, и данас постоји један број старина у виду остатака разних објеката и религиозних обележја као што су црквишта, манастиришта, заветни крстови-оброци и гробља.

На основу таквих извора претпоставља се да је најстарији објекат на овом простору средњевековно **Манастириште Св. Богородице** у Љубатовици (по једном народном предању задужбина Мрњавчевића). Овај објекат помиње се и као Црквица. Остаци овог објекта откопани су на имању Душана Николића, у центру села. Може се видети само унутрашњи део дела цркве, затим делови средњевековне опеке, квадрати од бигра и један носач стуба од црвеног пешчара. Испред црквишта, 1917. године укопан је крст-оброк.

У атару Љубатовице, на северној ивици села, изнад извора Калуђеровац, нађени су остаци још једног верског објекта – **манастира Св. Архангела Гаврила**. Помиње се и као црквиште Св. Архангела. У народу се верује да је и извор и цео потес северно од њега – Калуђеровац, добио назив по калуђерима који су некад служили у том манастиру. Црквиште је откопано крајем 19. или почетком 20. века, а на основу визије у сну Тодоре Цветковић из фамилије Цолини. При откопавању црквишта нађен је стари крст са неким натписом. Ископан је и један црни сто, неке црквене посуде и више малих крстића.¹⁵ Готово ништа од тих налаза није сачувано.

---

¹⁵ Д. Митић, *Када су апостоли ходали Понишављем*, Ниш, 2009, стр. 298.

Д. Митић износи претпоставку да је црни сто од ебановине, што је врло вероватно јер се ово дрво, због карактеристичне црне боје, користило у магичним и другим обредима. Иначе, оно се ценило и као украсно дрво и употребљавало за израду украсних предмета. Веровало се и да штити од страха, па су се од овог дрвета правиле и колевке за бебе.

На откопаним темељима подигнута је чатмара а одржавање је преузела Тодорина сестра Денка. Године 1916. на црквишту је, близу источног зида, укопан крст-оброк. Потомци из фамилије Цолини и данас се о Св. Архангелу – летњем (26. јула) окупљају код овог црквишта у славу свеца и у знак сећања на своје претке. Последњих година зграда цркvice је обновљена и са спољне стране добила јарко цигла-боју, па, пошто је на узвишици, уочава се са велике удаљености. На западној страни, изнад улазних врата, уграђена је икона Св. Архангела Гаврила.

Поред поменутих црквишта и манастиришта у сливу Љубатовичког потока има и више крстова-оброка.

Најстарији оброк на овом простору је свакако онај у Гајбуци из 1836. године. Да ли припада доњогламској Нејинској фамилији, јер се налази на њиховом имању (потес Дојчевац), или је сеоски крст, за сада се не може поуздано тврдити. Крст је поломљен и из земље вири само тридесетак сантиметара плоче са делом доњег вертикалног крака на коме још стоји само натпис „1836.“. Малих је димензија. Данашњи потомци немају сазнања о томе коме је свецу био посвећен и да је код овог obroка икад вршен какав обред.

Нејин крст је један од старијих крстова-оброка у атару Доње Гламе – из 19. века. Налази се на потесу Друм, у ствари на пресеку друма са сеоским колским путем који из Доње Гламе води у Доњу Гајбуцу. Гламци га зову и Гајбуцански крст. Крст је посвећен Богородици, а ктитори су неколицина људи из доњогламске Нејинске фамилије. Натпис је знатно оштећен временом и лишајевима, али се са доста вероватноће може рећи да гласи: **„Оброк Светој Богородици. Приложеници: Неја, Јованче, Милан, Ана, Гога, Влајко... 1881.“** Носи назив по најстаријем ктитору из ове фамилије, а верује се да је крст подигнут у време пресељења ове фамилије из Гајбуце у село. Овај крст је византијског стила на коме се посебно истичу четири бушотине облика семенке које раздвајају кракове. Украшен је ободном линијом, иницијалима Христовог монограма и на свакој бочној страни има по четири „полујабуке“.

Почетком 20. века у Љубатовици су подигнута два крста-оброка и то оба поред већ поменутих црквишта (манастиришта). Испред црквишта Св. Богородице крст-оброк из 1917. године посвећен је **„Богородици и св. Петки“**, а уз западни зид цркvice у Калуђеровцу стоји оброк са натписом: **„Храмъ свети Рангел под Тодора Иосивова од село Вранище за Љубатовицу 1916. г.“** Оба крста подигнута су за време бугарске окупације овога краја, о чему сведоче и поједина слова у натпису на крсту у Калуђеровцу.

На улазу у Љубатовицу, на левој обали потока налази се крст-оброк **Св. Герман (Ђерман)**, подигнут 1959. г. после једне од већих поплава приликом провале облака.

Најзад, у Љубатовици, на локацији „при крс“, налази се и један необичан оброк. То је обрађени камен, сличан некој врсти мермера, четвртастог облика, димензија 65x50 см, који је имао функцију заветног крста, а зове се и „престол“. Наиме, о Ђурђевдану око њега се обаљао обред, а камен је служио као часна трпеза. Могуће да је „престол“ у ствари носач неког стуба још из средњег века.

На бабинокалском потесу Горња Гајбуца још увек постоје три крста-оброка. Сви су подигнути у првој половини 20. века.

Најпре је, 1934. г. подигнут Јаначков крст на имању бабинокалске Јођинске фамилије. Јођинци су подигли крст код свог светог дрвета „миро“. Крст још стоји на свом месту мада је напукао. Натпис гласи: **„Храм цар Костадин.¹⁶ Сп. подиже Јаначко и Ђорђе и унуци и парауници 1934.г.“**

Следеће године повећа група Бабинокалаца у Гајбуци, на потесу Дуње, с леве стране пута Остри Камен – Кренча, подиже крст заштитнику винограда, што је на њему и написано: **„Оброк светом Трифуну мученику. Друштво: Васиље Митић, Давид, Никола, Петар, Живојин, Петар Петровић, Радисав Митић, Ђирић Давид, Павлови, Тикомир Васиљковић, Тодор Стаменковић, Војислав Пејић, 1935.г.“** И овај оброк је у добром стању али се натпис тешко разазнаје.

Десетак година касније Бабинокалци – Јонини, на свом имању, на потесу Остри камен, подижу крст са натписом: **„Оброк Ђурђевдан, Никола и Св.Ранђел под. Мирко Мика Мијодраг Раденковић 1946.г.“**

Гробља, као извор значајних података о људима, такође представљају сегмент старина које вреди забележити. Поменуто је већ гробље на потесу Русалије. Топоним Русалије може имати митолошко значење у чијој основи је претхришћанско веровање старих Словена у виле – русалке, које су замишљане као младе девојке, дуге, расплетене косе. Према разним митовима, ова натприродна, тајанствена женска бића живе у облацима, лебде по дрвећу, има их у језерима, покрај река и потока. Окупљају се ноћу и играју тзв. вилинско коло, понекад до бесвести и умирања.¹⁷ Могу бити добродушне и помагати људима, али понекад у своје игре увлаче људе и могу да их уморе. За русалска гробља се сматра да су могла настати на местима сукоба двеју група вила – русалки у којем су многе страдале или на местима сахране жртава русалки, што укључује и утопљенице.

¹⁶ Римски цар Константин Велики (274-337), рођен је у Нишу (Naissus), у коме је имао и резиденцију. Донео је познати Милански едикт 313. г. којим је проглашена верска равноправност. Био и ктитор при изградњи многих цркава. Од стране цркве проглашен је за свеца. Јаначков крст у Гајбуци је један од ретких у нашем крају који је посвећен овом римском цару и свецу.

¹⁷ Ово веровање је пренето и у неке народне обичаје када жене играју обредне игре (коледарске игре, лазарице, краљице). За игру „краљице“, које се изводе око Ђурђевдана и Духова, очувао се и стари пагански назив – русалије, а девојке које играју – русалке. О томе постоји много примера и разних верзија у причама и народној поезији.

Поред наведеног, на овом простору постоје три православна гробља. Највеће гробље је љубатовичко. Најстарији надгробни споменици у гробљу су из 1838. и 1866. г, а по сећању мештана, на овом гробљу је 1837. г. сахрањен и поп Василије из фамилије Опанчаревци.

Друго гробље је старо Нејинско гробље у Гајбуци. То је, у ствари, породично гробље доњогламске Нејинске фамилије на којем су сахрањивани чланови ове фамилије око пола века. И данас на овом месту, испод огромне крошње дрвета, има тридесетак надгробних споменика из 19. и 20. века. Најстарији је из 1815. г. (Неја, Невена, Никола, Витан, Стојан, Вука), затим из 1831. (Петрија), 1838. (Никола, Јован...), 1873. (Тана). Најинтересантнији је онај из 1838. г. На њему је старословенски натпис и гласи: **„Овде почива раб божји Нејин Никола, Јован, 1838.”** Особеност крста састоји се у томе што је једини у овом крају, који као декоративни симбол, на бочним странама плоче што се уповава у земљу, има исклесане мушке гениталије. То може да значи жељу за плодношћу уопште (негде се такви крстови посвећују празнику – Младенци), или исказивање заветне жеље да се у фамилији или породици рађају мушка деца (тамо где се узастопно рађају само кћери).

На горњогламском потесу Костенидол, када су тридесетих година 20. века Лилћинци риљали земљу за винограде, ископавали су читаве гробове. Поред костура људи, налажени су и делови кућног посуђа и доста мањих металних предмета. То је свакако указивало да је тај простор био насељен и да је постојало гробље. Нажалост, тада се нико није интересовао за пронађене предмете, па је тај део прошлости остао неразјашњен.

У бабинокалском делу Гајбуце такође постоји једно мање породично гробље фамилије Манаилових. Налази се у близини њиховог кућишта, педесетак метара западно од великог Бердинског мира. Тамо су, у 20. веку, сахрањени: Манаил Стаменковић, његов син Јован Илић и Јованова супруга Милева.

Још неки важнији догађаји и дешавања.

Један од најзначајнијих догађаја везан за овај простор односи се на време ослобођења белопаланачког краја од Турака. Наиме, при нападу на Балу Паланку, 23/24. децембра 1877. г, решавајућу улогу имала је левокрилна колона Књажевачке војске (пет батаљона пешадије, два ескадрона коњице и једна артиљеријска батерија). Ове јединице су током ноћи, по снегу и преко сметова, завејаним путевцима преко Острог камена, Гајбуце и Неђин-дела, стигле до Љубатовице и Нишаве, где је по леденој води направљен мост.

Селјаци Клења, Љубатовице и Доње Гламе дали су свој допринос тиме што су, по великом децембарском мразу, навезли у Нишаву своја запрежна кола, натоварена камењем, и, додавши потребну количину дасака, обезбедили прелаз преко реке за главне снаге Књажевачке војске. Тако је она,

након преласка реке, кренула ка Паланци са источне стране, одакле је Турци нису очекивали, изненадила их, а тиме им уједно пресекала одступницу ка Пироту.

Није прошло ни месец дана од ослобођења, а у Љубатовици се појавио тифус, који је у кратком времену однео 14 живота. „Онај кога болест снађе умре за 24 сата” – стајало је у извештајима. (Архив Србије, ПО-64, бр. 144, телеграм).

Након ослобођења од Турака, при организовању власти, 1878. г. формирана је љубатовичка општина у којој су била и села Сињац и Трешњанци. Љубатовица је и наредних година скоро увек била општинско место, па је на почетку 20. века, 1901. г, била седиште општине за шест села: Бабин Кал, Горња Глама, Доња Глама, Козја. Љубатовица, Сињац и Трешњанци.

Изградња железничке пруге од Ниша до Пирота, 1887/88. г, био је велики догађај и за овај део белопаланачког краја. Не само да је добијена савремена веза са светом, већ је један број људи нашао и стално запослење и извор зараде на железници. То се посебно односи на Љубатовчане, али и на Гламце. А преко Гајбуце и Љубатовице Гламци и Бабинокалци су имали најкраћи пут до воза са постаје Чифлик. Нарочито када се путовало у Пирот.

Међутим, да би се дошло до воза требало је прећи Нишаву. Дуго година се за прелаз користила скела.¹⁸ Дрвени мост на Нишави од Љубатовице ка Чифлику саграђен је пред Други светски рат (између 1937. и 1939.г.), па је тиме обезбеђена повољнија веза насеља на десној обали Нишаве са железничком постајом Чифлик. Током рата Немци су овај мост спалили, али је убрзо после рата обновљен. Уместо дрвеног, 1966–1967. г, изграђен је бетонски мост који и данас служи.

Везе између села на овом простору биле су многоструке. Двадесет година љубатовачка деца су похађала основну школу у Горњој Глами, пешачећи до ње 4–5 км, све док, 1930. г, није отворена школа у самом селу. Убрзо је, 1934. г, основана и земљорадничка задруга.

Љубатовица је добила струју 1966. г, а преко ње и обе Гламе и Бабин Кал.

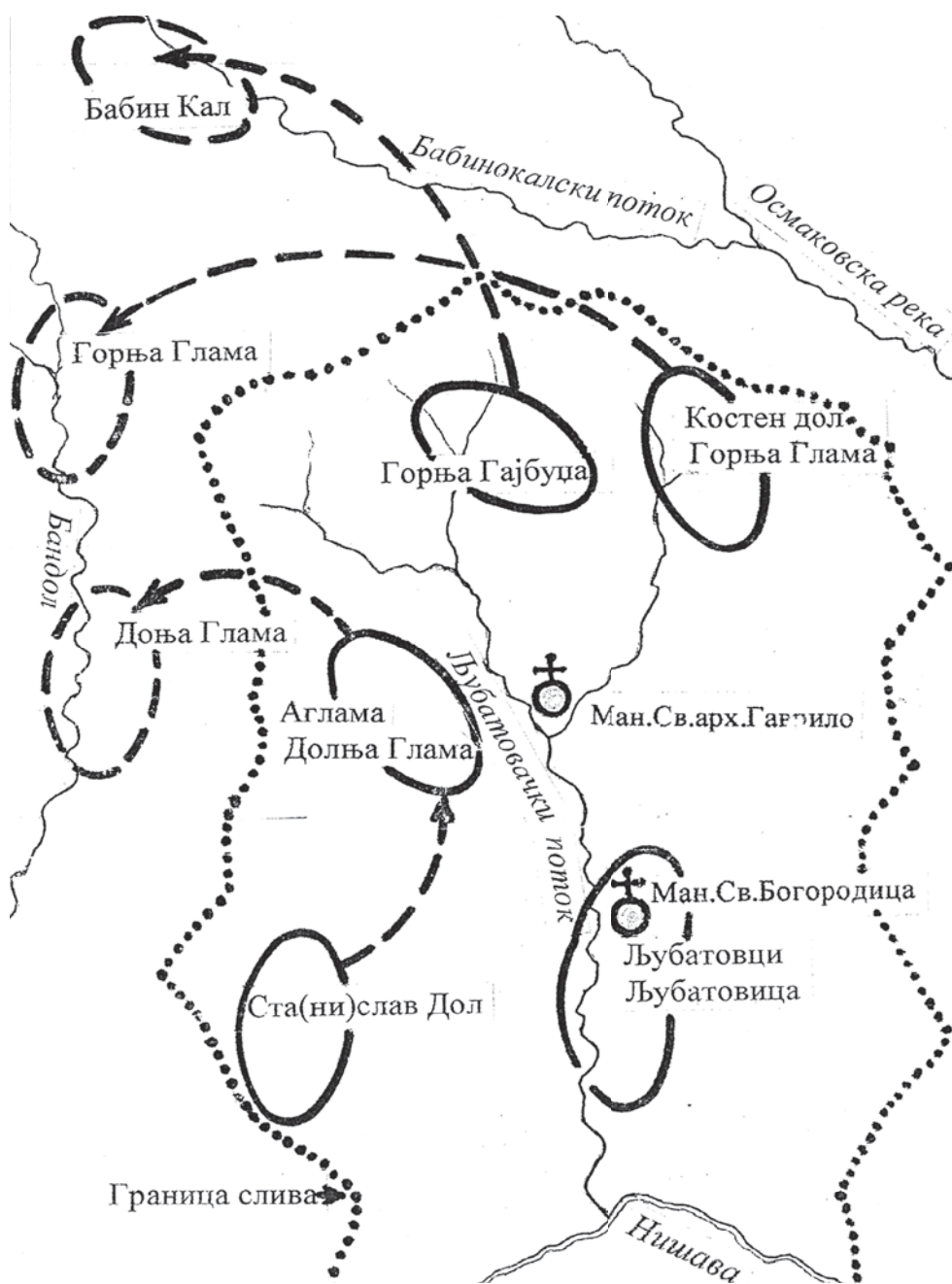
Године 1959. љубатовичка општина, као и остале сеоске општине, укинута је и припојена НОО Бела Паланка. Од Љубатовчана, Живојин Китановић, рођен 1925. г, био је и председник Белопаланачког среза (1950/51.), а касније и председник белопаланачке општине (1960–1967).

После открића цементног лапорца у атару Љубатовице, једно време су разматрани планови за изградњу цементаре, али се из еколошких разлога одустало.

¹⁸ Живојин-Жика Китановић, поред низа других, дао је и податке о мостовима. По његовом сећању, пре дрвеног моста, превоз преко Нишаве вршен је једним чамцем који су мештани звали „лађа“, а чамцију – „лађар“. По томе је настао и један топоним – назив за део десне обале Нишаве око тог прелаза – Лађа.

Као што је познато, данас је у току изградња савременог аутопута – источног крака Коридора 10, чија траса, недалеко од ушћа Љубатовичког потока, прелази са десне на леву обалу Нишаве. Тиме се простор слива, о коме је овде реч, још више приближава (на 2 до 5 км) главној балканској и једној од значајнијих европских саобраћајница. Да ли ће ова чињеница омогућити оживљавање овог краја – показаше будућност. Могло би да се бар заустави одлазак оно мало становника, да се обнове засади воћака и виногради, наравно плантажног типа, јер се у прошлости показало да су земљишни и климатски услови за воћарство и виноградарство врло повољни. Са становишта екологије, мање пожељно било би коришћење цементног лапорца, којег на овом простору има доста. Али, ни то се не може искључити.

Надајмо се да ће, ипак, и за ову микротериторију доћи бољи дани. Пресек вишевековног битисања људи на овом простору, који је напред изложен, показује да време доноси сталне промене.

Положај насеља у сливу Љубатовачког потока у 15. и 16. веку и правци помештања на нове (садашње) локације

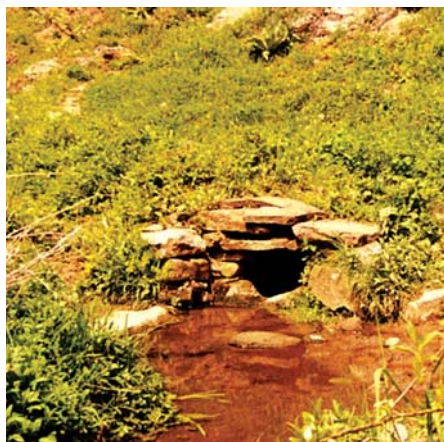
Слив Љубатовачког потока (са карте 1:50 000)

Доња Гајбуца и Калуђеровац (изглед од Љубатовачког гробља)

Поток и пут кроз село Љубатовицу

Кладенац - Кренча, 2002.

*Љубатовачки поток код извора
Калуђеровац, 2013.*

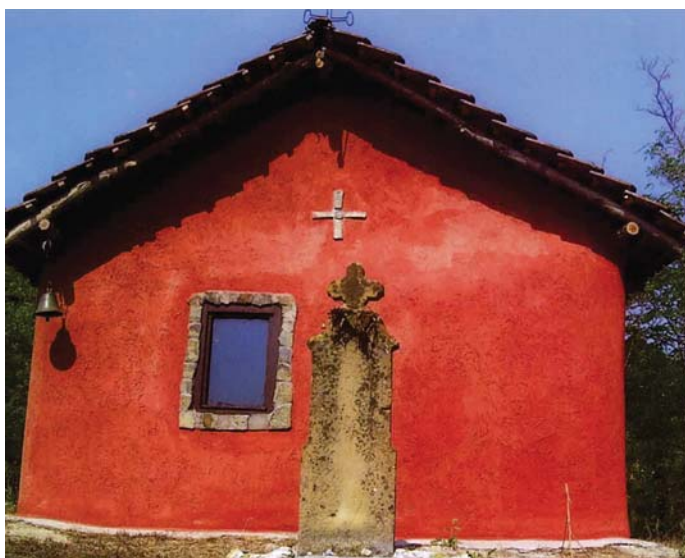

*Спомен чесма у Љубатовици
из 1950. год.*

Црквиште и крст - оброк Св. Богородица код улаза (Фото: Г. Маринковић, 2013.)

Манастириште Калуђеровац и крст - оброк Ав. Архангел Гаврило (Фото: Г. Маринковић, 2013.)

Оштећени крст - оброк из 1836. и надгробни споменик из 1838. на доњогламском Нејинском имању у Доњој Гајбуци (Фото: Г. Маринковић, 2013.)

Крст - оброк Св. Трифун (лево) и Цар Константин (десно) у бабинокалском атару Горња Гајбуца

ЗАДРУГАРСТВО

ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ ЗАДРУГЕ У
БЕЛОПАЛАНАЧКОМ И ЛУЖНИЧКОМ СРЕЗУ
(1894 – 1946)

Истраживање историје земљорадничких задруга у Пиротском округу почео сам давне 1994. године у Одељењу периодике Библиотеке града Београда, када је на функцији начелника посебних фондова тог одељења био Јован Пејчић, наш познати књижевник и професор. У то време он је био преокупиран мишљу: да ли да се приволи новој радној позицији професора факултета у Нишу, или да остане у том мирном кутку препуном стваралачких изазова. Наше ретко и истоветно презиме нас је зближило, па смо често разговарали о разним темама, тако и о његовој професионалној дилеми. Он се 1996. године определио за рад на факултету у Нишу, а ја сам, као радник Беобанке, наставио истраживања на ову тему. Међутим, временом су се друге теме наметале као приоритет, после 1999. године десиле су се и значајне друштвене промене које су ме бациле у тежку социјалну позицију, удаљивши ме од истраживања историје задругарства. Њему сам се вратио тек 2009. године са све чвршћим уверењем о великој празнини у нашој локалној литератури, па самим тим и потреби, за информацијама о прошлости земљорадничких задруга, које су, поред цркве и школе, најчешће биле једине и најважније сеоске установе. Бавио сам се периодом од њиховог зачетка до првих година после Другог светског рата, те је овај текст настао као део таквог разумевања, а у оквиру рукописне студије под радним насловом: Земљорадничке задруге у Пиротском округу 1894 – 1946.

Кратак преглед историје задругарства

Удруживање људи ради остваривања неког циља познато је од најранијих времена. Најпре су се удруживали приликом одласка у лов, одбране од моћних дивљих животиња али и од других људских племена, а касније, у време ратова, ради освајања туђе или одбране своје територије. У периоду развоја земљорадње и усвајања житарица у исхрани, удруживали су се у обради земље. Све ове чињенице, у свом континуитету, потврђују да је човек пре свега друштвено биће и да својим удруживањем постаје много моћнији и да лакше остварује своје циљеве у вечитој борби за свој опстанак и развој. Насупрот овоме, кад год се удаљавао од своје заједнице, било

племенске или шире друштвене, увек је ризиковао да буде на ветрометини моћнијих и да остане без адекватног решења у својој одбрани. Моћ људског удруживања је у 19. веку, у неким западним земљама (Енглеској, Француској, Немачкој и др.), искоришћена у привредно-економској области у виду организовања задруга, чији циљ је био одбрана угрожених сиромашних слојева друштва у вртлогу сурових капиталистичких друштвено-економских односа. Како су градови били средишта сукобљавања потлачене и безочно експлоатисане радничке класе од стране капиталиста, задруге су се најпре појавиле у њиховој средини, а потом су постале и метод одбране и простор за развој угроженог сељаштва.

Задруге су се појавиле као економске организације за заједничко привређивање у одређеној делатности (радника, службеника или ситних произвођача), које путем самопомоћи чланова обављају различите делатности, превасходно ради заштите својих економских и других интереса.¹ Михаило Аврамовић (1865-1945), отац српског земљорадничког задругарства, земљорадничке задруге дефинише као веће сеоске заједнице у којима се удружује више пољопривредника с циљем да се заједнички старају и испомажу око прибављања потребних намирница, а које почивају на солидарном јемству.²

Познати српски социјалистички теоретичар задругарства, Михаило Вучковић (1908-1979), у широј формулацији, о задругама говори као о колективним економским организацијама, чију улогу, форму и садржину одређују друштвени услови под којима се оне налазе, тј. да карактер задругарства одређује карактер власти и карактер привреде у којој су оне организоване.³

По Драгољубу Јовановићу, једном од наших најбољих познавалаца економских доктрина између два рата, земљорадничке задруге су *слободна удружења малих људи и малих економских сила, са циљем да се у заједници створи оно што се не може изоловано постићи, укидајући безрадни доходак*.⁴ У трагању за путевима развоја опустошене и разорене Србије после Првог светског рата, он, поучен искуством других земаља, види излаз у удруживању економски угрожених слојева називајући задруге кооперативама: „Сељаци, занатлије, чиновници, и уопште економски слаби, удружују се у кооперативама где се солидарном производњом и потрошњом одупиру превласти крупних капитала и избегавају терет једне рђаво организоване продаје”.⁵

Знани српски учитељ, велики ентузијаста задругарства и публициста,

¹ Привредни лексикон, Загреб, 1961. Стр. 761.

² Михаило Аврамовић, Учитељ и земљорадничке задруге, Београд, 1897. Стр. 11.

³ Др Михајло Вучковић, Задругарство, Београд. Без године издања, стр. 1.;

⁴ Др Драгољуб Јовановић, Аграрна политика, Београд 1930. Стр. 363.

⁵ Др Драгољуб Јовановић, Слобода од страха, Београд, 1991. Стр. 5.;

Сретен Динић, пише да су задруге скуп поштених људи, који су се удружили да један другоме помогну и заједнички иду ка бољитку и напретку.⁶

Један од најбољих познавалаца и теоретичара задругарства, посебно историје и проблематике сеоских дугова, Милан Комадинић,⁷ земљорадничке задруге одређује као удружења земљорадника, основана у циљу да се удруженом снагом самих земљорадника створе бољи услови за економски, морални и друштвени развитак привреде и личности самог земљорадника.⁸

Поред бројних организационих типова најчешће њихова појава у привредним и ванпривредним делатностима дели их у три основне групе: потрошачке, произвођачке и кредитне.

Прве задруге су се појавиле у области потрошње и имале су циљ да уклоне посредништво у снабдевању као и штетне последице капиталистичког изабљивања потрошача и ситних произвођача. Зачетници тог задругарства су ткачки радници у малом индустријском месту Рочделу, у Енглеској. Они су 21. децембра 1844. године, пошавши од идеја реформистичког покрета, познатог под називом *чартизам* и од идеја социјалисте - утописте Роберта Овена, основали прву задружну продавницу, регистровану под називом „Задруга часних рочделских пионира”. Задруга је организована на основу свог манифеста, а преко ње се могло купити: брашно, шећер, масло и свеће.⁹ За оснивача произвођачког задругарства, које се најпре појављује у Француској, сматра се Шарл Фурије (1772-1837). На његовим идејама и на делатности Филипа Бишеа и Луј Блана у области задругарства, формиране су произвођачке задруге у Лиону (1848) и Лилу (1849).¹⁰ Прве земљорадничке и занатско-кредитне задруге појавиле су се у Немачкој, њихови творци су били Фридрих Вилхелм Рајфајзен (1818-1888) и Херман Шулц-Делич (1808-1883), главни представник такозване либералне или индивидуалистичке школе задругарства. Први покушаји кмета вајербушке општине и социјалног радника, Фридриха Рајфајзена, оснивањем *Фламерфелдског друштва за помоћ сиромашних земљорадника* 1849. године и *Хедесдорфског добротворног друштва* 1852., били су засновани на религиозним постулатима - „хришћанској љубави и љубави према ближњем“ и одсуству личне користи, и нису били дуговечни. Међутим, Рајфајзен је у овој области наставио своју стваралачку активност и по угледу на већ постојеће занатске задруге Шулц-Делича, које су се заснивале на самопомоћи њених чланова, 1864. године основао је задругу назвавши је „Хедесдорфска позајмица”.

⁶ Учитељ и земљорадничка задруга, збирка радова. Земун 1925. -- Сретен Динић, Учитељ као културни радник у земљорадничкој задрузи. стр. 36.

⁷ Обрен Благојевић, Економска мисао у Србији до Другог светског рата, Београд 1980. стр. 737

⁸ Милан Комадинић, Земљорадничке задруге, Београд 1914. Стр. 12.

⁹ Др Михајло Вучковић, исто. стр. 21.

¹⁰ Др Михајло Вучковић, исто., стр. 27-30.

Била је то прва кредитна задруга за земљораднике, чија правила је, затим, годинама дограђивао, чиме се удаљио од идеја Шулц-Делича. Године 1872. Рајфајзен је заокружио форму својих земљорадничких задруга у правилима, која су постала идеолошка основа земљорадничког задругарства не само у Немачкој већ и општег поимања земљорадничког задругарства. Та правила су садржана у седам тачака: 1) земљорадничка задруга се мора оснивати на самопомоћи својих задругара; 2) пословање задруге се заснива на солидарном јемству свих задругара; 3) задруга се не сме простирати ван области једног села или једне општине; 4) руководиоци задруге обављају функцију волонтерски, једино је секретар - благајник плаћено лице; 5) задруга не дели добит, а сви приходи се уносе у недељиви резервни фонд; 6) задруга даје позајмице само својим задругарима; 7) давањем позајмица и помагањем задругара, задруга је поред решавања материјалних проблема, својим критеријумима, тежила истовремено и подизању њихових моралних вредности.¹¹

Положај сељака у Србији крајем 19. века, појава пољопривредних подружја и првих земљорадничких задруга

У Србији је крајем 19. века било више од 20 % сељака без земље и својине. Осим овог процента бескућника, велики број пољопривредника је био без иједног грла стоке за рад, без икаквог алата, оруђа, најпотребнијих осталих средстава без којих је рад у пољу незамислив („*Број гвоздених плугова је тако мали да не долази један плуг на свако четврто домаћинство, а број дрвених плугова и ралица је знатно већи, али је њихов квалитет тако рђав да они који их поседују ништа не би изгубили да их уопште не користе*” - писао је Михаило Аврамовић у аналитичком тексту „*Српске земљорадничке задруге у 1905. години*”, који је у више наставака излазио у „Земљорадничкој задрузи” 1907. године). Такође је било доста сељака са малим земљишним поседом и незнатним новчаним приходима, који су били недовољани за издржавање породица („*Сеоски капитали одагнати су у градове, села су остала без капитала и у највећој су новчаној оскудици*” – сведочи на истом месту Аврамовић). На другој страни, постојао је процентуално много мањи слој богатих - разнородних зеленаша, каишара и шићарџија које су углавном чинили трговци, дућанџије, кафеџије и интереџије. Та тенденција привредног и социјалног суноврата се убрзавала, а јаз између слоја сиромашних и слоја богатих је био све већи. На повећање социјалних разлика утицало је и распадање породичних задруга, све јачи продор трговине и промена потрошачких потреба у расту стандарда – потискивање традиционалних материјала ручне израде у одевању и обући, као и продор

---

¹¹ Михајло Аврамовић, Тридесет година задружног рада (1894-1924) Београд 1924. Стр. 91-95.

нових оруђа за рад, затим, дажбине према држави, и уз све то - слаби услови зараде и све веће потребе за новцем. Тадашњи финансијски положај сељака Аврамовић овако описује: „*Сељак се задуживао или кад година изда, или после поплаве, или кад мало роди, или кад грло угине, или кад умре ко у кући, а врло често и ради скупих обичаја: славе, прославе, венчања, крштења, даће итд. Задуживање за боље грло или какву справу било је посве ретко...*“¹² Новца је било, али у непостојању банкарских установа, он се налазио у рукама богатих, у варошима, који су га уступали са нереално високим каматама и строгим захтевима у поштовању рокова отплате. За свако закашњење у исплати лихвар је камату приписивао главници, па се дуг сиромашу увећавао. Дешавало се да због слабе финансијске моћи дужника дуг толико нарасте, да је лихвар, према потписаном уговору, могао да продаје његову покретну и непокретну имовину да би намирио своје потраживање. И држава сиромаша онда није штедела, у ондашњим службеним „Српским новинама“ могло се прочитати како се и за 5 динара дуговања пореза узимала у попис и продавала земља неком невољнику на јавној лицитацији од стране Пореске управе.¹³ У таквој позицији сељак је био усамљен и без ичије заштите и помоћи, а она ће, испоставиће се касније, стићи из његових сопствених редова, када се буде окренуо сам себи и када се увери у снагу удруживања, и тако крене у превазилажење постојећег стања.

Анализом ондашњег друштвеног стања и трагањем за путевима развоја бавило се више напредних појединаца тог времена. Међу њима је свакако најистакнутији социјалистички теоретичар, свестрано образована личност и национални револуционар Светозар Марковић (1846-1875), који је, под утицајем Чернишевског и по угледу на руски „мир“ излаз из заосталости српског села видео у развоју задругарства.¹⁴ (По Хенри Мендрасу, у делу „Сељачка друштва“ основне карактеристике ове традиционалне руске заједнице која је ојачала укидањем кметства су: сеоско имање се састоји од обрадиве земље и пашњака; пашњаке заједнички користе; стоку чува сеоски пастир; поље је подељено између чланова заједнице; сваки члан обрађује своју парцелу; сваки новорођени син у одраслој доби добија нови комад земље, па се уместо слабљења очев посед повећава. Тако сељак не брине за будућност своје имовине, већ се бави тренутном производњом и окућницом која није подложна периодичној расподели. Међутим, како породице неуједначено расту долази до неједнаке поделе заједничког сеоског власништва. Скерлићев миљеник, Светозар Марковић, преминуо је млад, у својој 29. години живота, био је прогоњен, схваћен и цењен за живота само

¹² Михаило Аврамовић, Учитељ и земљорадничке задруге, Београд, стр. 7-8

¹³ Михаило Аврамовић, исто. стр. 7-8.

¹⁴ Др Михајло Вучковић, исто. стр. 59. Види и Југословенска социологија села, Београд 1987. стр.45. Види и Обрен Благојевић, исто стр. 383

од малог броја појединаца. Његове идеје за добро села показале су своју вредност тек после његове смрти. Он је истицао принцип добровољности као основни принцип у задругарству, корене је видео у српској породичној задрузи заснованој на крвном сродству, али и у удруживањима сељака у моби, позајмици, спрегу и бачијању. Идеје Светозара Марковића су пресудно утицале на организовање произвођачких (занатских) и потрошачких задруга у Србији.¹⁵

Изучавањем економског стања српског друштва, као и идејом задругарства и питањима његовог организовања бавили су се и Паја Т. Тодоровић, Љуба Новаковић, Драгиша Лапчевић, Милић Радовановић, Милан Комадинић и други. Најдаље је ипак у тој области отишао свршени ученик трговачке школе и касније управник Подунавске окружне задруге, Михаило Аврамовић, који је цео свој живот посветио земљорадничком задругарству и постао његов водећи идеолог, истраживач и практичар, обезбедивши општепризнати епитет оца српског земљорадничког задругарства. Он је обавио више студијских путовања у Немачку, Италију и друге земље да би се упознао са тамошњим искуствима у кредитирању сељака, чиме се иначе бавила његова Окружна задруга. Стечена запажања, посебно она у Немачкој која су се заснивала на идејама водећих идеолога и практичара задругарства Хермана Шулц-Делича, оснивача градског кредитног и занатског задругарства, и Фридриха Рајфајзена, творца земљорадничких кредитних задруга, пресудно су утицала на формирање његових ставова и практично деловању у организовању прве земљорадничке задруге у Србији, у ондашњим њеним границама, 1894. године у селу Вранову, код Смедерева.¹⁶ (У садашњим границама Србије, најстарија пољопривредна задруга код Срба је Земљоделска задруга у Тителу, која је основана је 1868. године.¹⁷)

На првом конгресу земљорадничких задруга, одржаном у Смедереву од 29. августа до 1. септембара 1896. године, одлучено је да се земљорадничке задруге у Србији оснивају на Рајфазиновим начелима, јер су, како је установљено, оне биле: 1) најадекватнија замена породичним задругама, које су биле у завршној фази свог распадања; 2) показале се као најподесније у очувању малог поседа; 3) подстицале су усавршавање производње увођењем савршенијих справа; 4) најефикасније су у сузбијању зеленаштва; и 5) заједничком одговорношћу и солидарношћу задругара спречавале су несавесност, нерад и неморал.¹⁸

Како је потреба за новцем у то време на селу била веома изражена, требало га је приближити и омогућити сељаку како би се лакше, брже и

¹⁵ Југословенска социологија села, Београд, 1987. стр. 46-47.

¹⁶ Обрен Благојевић, исто стр. 489.

¹⁷ Христивоје Пејчић, Пољопривредна задруга зашто и како. Алексинац 2004. стр. 104.

¹⁸ Зељорадничка задруга, Београд, 1900. бр. 8. стр. 241.

равноправније укључио у тадашње привредно-економске токове, па су прве земљорадничке задруге у Србији биле, нужно, кредитне. Оне су прибављале новац и у виду кредита га уступале својим задругарима и примале на штедњу њихове новчане вишкове са одређеном каматом. Међутим, због изузетно тешког стања у ондашњем српском селу, удаљеном од трговачких центара, многе од њих нису биле искључиво кредитне, већ су се бавиле и набавком средстава за потребе задругара, набавком пољопривредних справа за заједничко коришћење, набавком намирница и других средстава широке потрошње као што су: со, гас, шећер, семе разних култура, опанци, алат, прибор и сировине: гвозђе, челик и др. Оне су, такође, организовале и заједничку производњу јечма, кукуруза, дувана и винове лозе, бавиле се продајом задругарских производа и помагале су задругарима у случају болести, смрти, неродице и др.¹⁹

Према Извештају управног одбора Главног савеза српских земљорадничких задруга за 1903-1904 у Србији највећи број задруга су биле кредитне, чак 397, а све остале су биле у самом зачетку. Тако су поред ових постојале и две земљорадничке задруге за заједничку набавку и употребу справа, две виноградарске, четири млекарске, три потрошачке и једна главна.²⁰ Али независно од основног опредељења у својој делатности све оне су имале штедно-кредитни карактер и то ће остати главно обележје земљорадничког задругарства до Другог светског рата, у периоду капитализма.

Пољопривредна подружина. Знатно пре појаве земљорадничких задруга, у Београду је 1869. године основано Српско пољопривредно друштво са циљем да ради на унапређењу пољопривредних делатности. Оно је радило на пропагирању и набавци савршенијих машина и алата, нових – квалитетнијих сорти семена и стоке, организовало предавања из области пољопривреде, бавило се издавањем листова и поучних књига, подизањем огледних добара, оснивањем подружина, организовањем изложби и др. У својим активностима и остваривању задатих циљева Српско пољопривредно друштво је било запажено и у периоду између два светска рата.

Прва Подружина Српског пољопривредног друштва у Пиротском округу основана је у Пироту 3. марта 1885. године, заузимањем окружног лекара Јована Валенте и њеног првог председника, као и председника Округног суда Јована Босића. Међутим, како је већ наредне године доктор Валента добио премештај у Београд и сама Подружина се убрзо угасила.²¹ Следећа Подружина Српског пољопривредног друштва је основана тек 22. фебруара 1892. године, као једина у округу, у ондашњем стрижевачком

¹⁹ Зељорадничка задруга Београд, 1900. Бр. 8. стр. 194.

²⁰ Годишњак Главног савеза српских земљорадничких задруга за 1903. Београд 1904. стр. 1.

²¹ Тежак, Београд, 1885. стр. 286. 22. Пољопривредни календар, Београд 1896. стр. 100.

засеоку Бела Вода. Иницијатор оснивања ове Подружине је био народни посланик Виден Станковић из Стрижевца и њен први председник, а остали чланови су били: благајник Атанасије Поповић, свештеник из Горчинца, деловођа Љубинко М. Ристић, општински писар из Проваљаника, одборници: Славко Поповић из Стола, Сима Јовановић из Љуберађе, Пота Крстић из Бабушнице, Алекса Тричковић, тежак из Ресника, Андон Ристић, народни посланик из Стрелца и Милован Маринковић из Модре Стене. Подружина је имала непокретно имање од 0,40 хектара под ливадом.²²

Заслугом Војина Ћирковића, у Пироту је Подружина основана 1896. године. Поред њеног председника Ћирковића управни одбор Подружине чинили су и: потпредседник Петар Живковић, трговац, благајник Димитрије Мијалковић, ђакон, секретар Виден Јанковић, учитељ, и одборници: Алекса Христић, Ђорђе Митковић и Панајот Ћирић. Подружина је те године имала 156 редовних чланова.²³

И у Белопаланачком срезу је постојала Подружина Српског пољопривредног друштва. О времену њеног оснивања за сада нема података, али у информацији коју је 1902. године пренео „Тежак” стоји да је Белопаланачка подружина Српског пољопривредног друштва одржала годишњи збор 28. априла, када је за њеног председника изабран Јован И. Николић, народни посланик из Шпаја. За остале чланове управног одбора тада су изабрани: за потпредседника Милован М. Миљковић, срески економ, за секретара Димитрије Павловић, учитељ, за благајника Маринко Соколовић, трговац, а за чланове: Таса Живковић, председник општине, Стеван Стојановић, трговац из Беле Паланке, Тоша Огњановић из Моклишта, Аранђел Поповић из Мокре, Коста Ракић, економ из Клисуре и Илија Поповић, свештеник из Шпаја. На збору су изабрани и повереници за свако село у срезу. Подружина је имала 30 чланова.²⁴

Стање села у Пиротском округу почетом 20. века и појава првих земљорадничких задруга

Стање села у југоисточној Србији почетком 20. века, у времену када су се земљорадничке задруге појављивале као установе његовог препорода, било је поражавајуће. То стање 1911. године понајбоље описује дописник ондашњег дневног листа „Пијемонт”, а који је и на својим странама пренела „Земљорадничка задруга”: „Када би дубље зашао у села југоисточне Србије запрепастио би се када би видео под каквим хигијенским и економским

²² Пољопривредни календар, Београд 1900. стр.93

²³ Пољопривредни календар, исто. стр. 94. Види и: Земљорадничка задруга Београд, 1900. бр. 8. стр. 194.

²⁴ Тежак, Београд, 1902. стр. 118.

условима живи наш народ. Уверавам те да у овим крајевима не би нигде нашао ни трага од културе и цивилизације. Село, у коме сам сада, не само да нема школе и цркве, већ нема ни три писмена човека. Језа ће те обузети када ти кажем да на 100 рођених у овом крају умире 97. Број сифиличара (едемског) из дана у дан расте; алкохоличара, исто тако. Овде и мала деца пију ракију, јер их мајке уче да ракија чува од „шаптавице”. Хлебац, који сељак овог краја једе, тврд је као камен, а по укусу је такав да га ни пас не би ољушио. На справљање каквих хранљивих јела нико и не помишља. Земљу врло нерационално обрађују. О повртарству нигде ни помена. Стока је мршава и једва употребљива. На сваком кораку осећаш да си у царству мрака, у живом гробљу”.²⁵

Међутим, знатно ведрију слику од виђења дописника „Пијемонта”, преноси учитељ основне школе у Великом Боњинцу Никола Ристић, у извештају који је он као председник Друштва лужничких учитеља поднео школском надзорнику Кости Н. Костићу, одговарајући на питања о стању школства и „културно-народним приликама” у Лужничком срезу, он бележи: „С погледом на то: како је овај крај скоро ослобођен од турског ига; како држава и државне власти у погледу овом ништа нису предузимале, култура је не само добра но се може рећи и одлична. Да је овако доказ је то што готово сваки грађанин зна по два жива језика бугарски и румунски, (- очигледно се односи на бројне печалбаре који су са овог простора у суседне земље одлазили у печалбу, примедба В.П.); што има културне установе: земљорадничке задруге, читаонице, Пољопривредну подружину, стрељачке дружине, одбор Црвеног крста и др.; што располаже пољопривредним алаткама: круњачем, гвозденим плугом, ветрењачом, тријером, сецалицом, центрифугом, Ђерзоном кошиницом, вештачким меховима итд.”²⁶ У коментару ових навода учитеља Ристића, мора се рећи да је он изнео чињенице које нису биле општа појава и основна карактеристика друштвеног стања тог времена, већ да су оне биле у самом повоју, у свом зачетку, па самим тим и у спорадичним случајевима.

У темељној студији посвећеној народном животу „Из Лужнице и Нишаве”, објављеној 1910. године, Владимир Николић, поред више примера безочног зеленашења – давања новца и волова под вајду (интерес), наводи да је у том периоду било села где од сто домова само десет није било задужено, и да од сто домова трећина није имала волове, онда јединог средства за вучу и радове у пољу, и што је, свакако, било мерило стандарда.²⁷

О стању првих земљорадничких задруга почетком 20. века у Пиротском округу важне информације се, између осталог, могу наћи

²⁵ Земљорадничка задруга, Београд, 1911. Стр. 1132.

²⁶ АС, МПС, Ф. 71. П108/1909. год.

²⁷ Владимир Николић, Из Лужнице и Нишаве, (Српски етнографски зборник, књ. 16 САНУ). Београд 1910. стр. 34-38.

у извештајима школских надзорника. Тако Софроније Симић, у свом извештају, који је права студија о стању школства у Пиротском округу 1903. године, кратко бележи: „У овом округу имамо 6 земљорадничких задруга чији су творци и душа учитељи”.²⁸

У извештају из 1909. године, познати пиротски професор и историчар Коста Н. Костић, као школски надзорник у Лужничком срезу, о улози учитеља у оснивању задруга, о њиховом стању као и положају сељака, пише: „Земљорадничке задруге у овом углавном сиромашном срезу лепо напредују и народ економски поддижу и ослобађају га од сеоских „чорбација” и зеленаша. Душа ових, тако корисних и потребних установа, су наставници. Где год постоји земљорадничка задруга, ту је учитељ секретар и благајник. Најуређенија и највећа задруга у овом срезу, као и у целом Пиротском округу, је Стрелачка земљорадничка задруга, коју је створио учитељ Алекса Поповић. Пружајући потребитима кредит са јефтиним интересом и набављајући им потребне намирнице и алатке по јефтинју цену, задруге у овом срезу имају као непомирљиве и озорчене противнике сеоске богаташе и дућанције, који сељанину продају ствари по скупу цену и дају му новац са интересом 150-180 % . У тој борби, наставници, штитећи интересе задруга и опстанак сиромашног народа умели су се ипак одржати на достојној висини. Задруге имају и морални утицај на народ: где има задруге, нестаје пијанства, свађе, боја, сеоске су механе празне. Г. Алекса Поповић ме уверава: да се сада, од како је основана задруга у Стрелцу, троши и мања количина алкохола.”²⁹

Прва земљорадничка задруга у Пиротском округу основана је 5. марта 1899. године у Балта Бериловцу, селу које је по ондашњој административној подели припадало Нишавском срезу и територији Пиротског округа.³⁰ Потом су, у тим првим годинама у Пиротском округу, основане земљорадничке задруге и у Вртопу (стоји Вртовци – Вртовска зем.зад.), срез нишавски, 6. априла 1899. год.; Мирковацу, срез нишавски, 19. јуна 1899. год.; Церови, срез нишавски, 30. јуна 1899. год.; Сукову, срез нишавски, 6. новембра 1899.год.; занатлијска задруга у Белој Паланци - Белопаланачка обућарска задруга 30. новембра 1899.год.; прва земљорадничка задруга у Лужничком срезу у Горњем Крњину 13. марта 1900. год.; прва земљорадничка задруга у Белопаланачком срезу у Орљи 18. марта 1900. год.; Клисури, срез белопаланачки, 31. марта 1900.год.; Моклишту, срез белопаланачки, 1. априла 1900.год.; Кални, срез нишавски, 3. априла 1900. год.; Крупцу, срез нишавски 5. априла 1900; Јаловик Извору, срез нишавски, 15. априла 1900. год.; Шестигабру, срез нишавски, 28. маја 1900.год. итд.

²⁸ Просветни гласник, Београд, 1903. стр.691.

²⁹ АС, Ф. 71. Р. 108/1909.

³⁰ Земљорадничка задруга, Београд 1899. бр. 7-8

Организовање земљорадничког задругарства је појачало присуство новца на селу, што је по аутоматизму ширило развојне могућности и потребе сељака за прехранбеном робом, алатима и уређајима, који су продирали на тржиште из развијених западних земаља. Задруге су у таквим условима наставиле да штите угрожено сељаштво од трговаца – дућанџија, механџија и путујућих агената – шверцера, обезбеђивањем повољнијих услова куповине уређаја и животних намирница и сигурнијом продајом производа својих чланова. Развијање робно-новчаних токова у крилу кредитних задруга се показало као веома вредно искуство, које ће ове потоње поступно преобразити у набављачко-продајне задруге, и које ће одиграти веома важну улогу у развоју села. Почев од 1903. године овај тип задруга је заузимао све значајнију улогу и њихов број је после Првог светског рата и поред бројних потешкоћа и противника био све већи – тако да је до 1941. године остао мали број насеља која нису имала своју набавно-продајну задругу. Прва набављачко-продавачка задруга у Пиротском округу, у новим друштвено-економским околностима и новоствореној држави Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, основана је у Белопаланачком срезу и то 12. јануара 1920. године у Моклишту, затим је 7. фебруара 1920. године у Нишавском срезу основана задруга овог типа у Смрдану, садашњем Петровацу, а 7. априла 1920. године у Бабушници итд.

У Царибродском срезу, који је 6. новембра 1920. године припојен Србији по Нејском споразуму, као надокнада за велика ратна разарања, злочина и покољ недужног српског живља у Првом светском рату од стране бугарске војске, прва земљорадничка задруга (према непотпуним истраживањима) основана је 1921. године у Славињи, селу у коме је до 1939. године формирано чак пет различитих типова задруга (поред набављачке, још и кредитна, сточарска, пчеларска и задржавствена), затим 1925. године у Жељуши, селу које је постало познато и по својој млекарско-сточарско-живинарско-одгајивачкој задрузи, која је регистрована у ГССЗ 1933. године. Према годинама регистрације у Царибродском срезу су биле основане задруге: Височка 1926. год, Погановска 1928. год, Смиловачка 1929. год, Боровска 1930. године итд.

Захваљујући својим природним условима и традицији у удруженом гајењу оваца - у бачијама, имећу два рата у Пиротском округу су уз подстицај из Главног савеза, организоване и земљорадничко-овчарско-млекарске задруге. Прва таква задруга, према досадашњим истраживањима, у Пиротском округу је Блатска земљорадничка млекарска задруга која је 1924. године регистрована у Главном савезу, потом је 12. септембра 1925. године основана задруга тог типа у Горњој Глами, названа Гламска земљорадничка сточарска задруга, која је регистрована 1931. године. По свему судећи прва овчарско-млекарска задруга у Лужничком срезу је била задруга у засеоку Бела Вода, која је основана 1931. године захваљујући агилном учитељу

Светомиру Николићу; и најзад, у Царибродском срезу прва задруга овог типа основана 1929. године у Славињи.

У Пиротском округу до 30. јуна 1914. године било је 15 земљорадничких задруга, а до 30. јуна 1921. основано је нових 25 па их је те године било укупно 40.³¹ У наредне две деценије задругарство на овом простору се континуирано развијало, са повременим падовима и успонима и сталном борбом са деструктивним силама, које су најчешће чинили сељачки примитивизам, припадници разних политичких странака и економски моћници тог времена. Било је и извесне противуречности у његовом функционисању, она је пре свега долазила из прокламоване политичке, верске и националне неутралности, што се битно косило са стварношћу, поготово када је био у питању однос политичких странака према њима. *„Оно је дете капитализма, које је уморено против очевих грехова, а с друге стране дело радног света. Према томе, може ли задругарство као такво, као организација најширих слојева села и града, остати скрштених руку кад се ради о основним интересима тих слојева? Свакако не.”*³²

Из задружне организације

Ко није могао да буде задругар. Програм земљорадничких задруга, који је прецизирао организацију њиховог рада одређивао је и критеријуме ко је могао да постане члан задруге, а ко не. Задругар није могао да буде пијаница, картарош, нерадник, као и појединци вишег социјалног статуса какви су зеленаш - интережџија, ситничари, прекупци, дућанџије, механџије и др, па су чланови могли да буду само сељаци – земљорадници - поштени, уредни и радни људи - примерног владања и угледни домаћини.³³

Правила. Организација, права и обавезе задруга и њихових чланова били су регулисани одређеним правилима која су била формулисана на основу Закона о земљорадничким и занатским задругама донешеног 1898. године и која су у типској форми задруге добијале од Главног савеза при учлањењу под његовом ингеренцијом. На њима је до 1941. године извршено више измена и допуна, које су задруге биле обавезне да прихватају и на основу њих прилагођавају своју активност.

Средства за пословање задруге формирана су : 1) из удела задругара који су били обавезни да уплате одређени износ приликом уписа у чланство задруге; 2) из штедних улога; 3) из зајмова код варошких кредитних завода и других корпорација, као и од

³¹ Земљорадничка задруга, Београд 1921. бр. 2. стр. 48.

³² Задружни календар Београд 1946. Др Михаило Вучковић, Да ли је задругарство икада било неутрално, стр. 34.

³³ Земљорадничка задруга, Београд 1904. стр. 226

појединаца; 4) из резервног фонда.

Органи задруге су: Скупштина, као највиши орган задружне управе, која је одлучивала о целокупном пословању задруге, бирала и смењивала чланове управног и надзорног одбора, а одлуке које је она доносила биле су обавезујуће за све чланове и органе. Остали органи су: управни одбор, који је као пословно-извршни орган пуноважно заступао задругу и руководио њеним радом и надзорни одбор, који је контролисао исправност рада управног одбора и службених лица: благајника, књиговође и магационера. Председници и чланови управних органа су волонтерски обављали своје дужности, док су службена – плаћена лица, били: благајник, књиговођа (секретар, пословођа) и магационер.

Проблем са кадровима. Организовање задруга је у ондашњим условима представљало револуционарну промену у развоју села, које је, бројним новинама у суштинском уређењу, захтевало и одговарајуће оспособљене кадрове. Србија се крајем 19. и почетком 20. века борила против изразите неписмености свог становништва, а увођење задруга је захтевало додатно – економско образовање, што је било једна од основа за њен привредни преображај. Такво је стање било у градовима, а у селима је оно било још израженије. Једини образовани појединци на селу су били учитељ и новообразовани свештеници, па се од њих и највише очекивало, и они су и поднели највећи терет у организовању задруга. Они су поред рада на оснивању задруга преузимали и најодговорније дужности какве су биле дужности благајника и књиговође и истовремено водили пословну преписку, скупштинске записнике, састављали годишње извештаје и др. Међутим, и њихово економско образовање и познавање организације земљорадничких задруга није било потпуно поуздано, они су могли само лакше и брже да усвоје потребна знања, до којих су у тадашњим условима могли да дођу преко посебних публикација Министарства народне привреде и Главног савеза као и путем одговарајућих предавања и курсева. Прво предавање за учитеље о земљорадничким задругама одржао је Михаило Аврамовић на Учитељској скупштини у Крушевцу, 3. августа 1897. године, када је позвао посебно учитеље са села да у својим срединама раде на њиховом оснивању и успешном раду. Ово предавање је те исте године штампано као издање Министарства народне привреде и разаслато сеоским основним школама.³⁴

И у београдској архидијацији је изражена спремност да се подржи и конкретним активностима подстакне ширење и развој земљорадничког задругарства. Митрополит Инокентије је 1899. године позвао све отаџбинске архијереје да у својим епархијама ступе у сарадњу са учитељима, економима и свим виђенијим људима и заједно с њима активно учествују у оснивању земљорадничких задруга.³⁵

³⁴ Михаило Аврамовић, Учитељ и земљорадничке задруге, Београд 1897.

³⁵ Земљорадничка задруга, Београд, 1899. бр. 3-4 стр. 61

Главни савез. По одредбама закона о земљорадничким задругама све задруге су морале бити учлањене у Главни савез српских земљорадничких задруга, који је био стожер и главна ревизиона установа свих задружних организација. Он се бавио руковођењем – организационим усмеравањем, ревизијом, администрацијом својих чланица и оснивањем пословних централа за задруга по областима занимања, поседовао је своје складиште које било централно складиште за снабдевање земљорадничких задруга. Обласне пословне централе Главног савеза биле су: Главна земљорадничка набављачка задруга (1929), Главна земљорадничка сточарска задруга (1933), Главна земљорадничка произвођачка задруга (1935) и Главна земљорадничка кредитна задруга (1936).³⁶

У складишту Главног савеза 1899. године земљорадничким задругама од пољопривредних „справа“ су стајале на располагању: сејалице „Тирингија“ жеталице „Континентал“, тријери „Кригер“, вејалице „Ватшау“ и „Идеал“, сецкалице, дрљаче „Лакеове“, ручне америчке грабуље, те „Сакови“, „Еберхардови“ и „Екертови“ плугови. Од семена за потребе задруга 1904. године у овом складишту било је семена: детелине, мухара, граорице, експарзете, хељде, семе сточне репе, багрема, белог дуда, гледичја, ситне проје, конопља, лана и др.

Задружни кош. Стара сеоска установа, из доба кнеза Милоша, задружни кош (у локалном говору сачувана као „селџи салош, селџи кош, општинџи салош, селџи амбар, општинџи амбар“) одржала се и дуго била од велике важности и у времену задружног организовања села. У њему су задругари, према правилима и одлуци Скупштине задругара, улагали одређену количину хране (житарице и др.) до одређеног рока у једној години. Циљ улагања је био да задругари обезбеде своју исхрану и сачувају довољно семена за сетву у неродној години или насталих штета од невремена, поплаве или пожара. За уложену храну задругар је добијао књижицу са евиденцијом о свом улогу.³⁷

Суд добрих људи. Претходница мировних већа из социјалистичког периода био је суд добрих људи, који је настао под окриљем земљорадничких задруга у првим годинама њиховог настајања. Циљ ове волонтерске институције је био да учврсти и очува добре односе међу задругарима, али и да стишава и посредује у разним споровима између задругара - око потрице, подужице, случајева међусобне свађе и др”.

Према правилима из 1938. године свака парнична страна бира по једног задругара као члана суда, а ова двојица бирају међу задругарима трећег члана. Суђење се заснивало на обичајном праву, што је значило: на здравом разуму, доброј намери и устаљеном народном схватању правичности. На решење

³⁶ Земљорадничко задругарство Србије кроз историју, Каталог, Београд 1994. стр. 4.

³⁷ Земљорадничка задруга, Београд 1898. стр. 159.

овог суда ниједна страна није имала право жалбе. Многе спорове суд добрих људи је без судских и других трошкова успевао да разреши, измири или пресуди парничарима, успешније и брже од званичних државних судова.³⁸

Белопаланачки срез

БЕЛА ПАЛАНКА

Белопаланачка обућарска задруга основана је 30. новембра 1899. године. Циљ оснивања ове занатске задруге је био да набавља од домаћих и страних фабрика сву полупрерађену робу, сав прибор и алат потребан за обављање обућарског заната, и да израђује и продаје разноврсну обућу. Задруга је основана на рок од 10 година, на основу удела задругара и са ограниченом одговорношћу³⁹.

Белопаланачка земљорадничко-набавно-продајна задруга. Постојање земљорадничке задруге у Белој Паланци се вероватно косило са интересима трговаца који су имали велики утицај на политичка и привредна дешавања у варошици па је идеја о њеном оснивању дуго потискивана. Према писању Михајла Костића, земљорадничка задруга у Белој Паланци је основана тек 1941. године,⁴⁰ у задњем моменту пред сам рат, али и у периоду када се земљорадничко задругарство већ афирмисало као тржишни и финансијски фактор у развоју ондашње привреде.

БУКУРОВАЦ

Букуровачка земљорадничко-набавно-продајна задруга је основана 1941. године.⁴¹

БЕТА

Ветанска земљорадничка набављачка задруга (срез белопаланачки, округ пиротски) регистрована је у ГССЗЗ 1926. године под редним бројем 2021. Област задруге није наведена. Управни одбор: председник Антоније Тошић, чланови: Пејча Веселиновић и Иса Петровић. Надзорни одбор: председник Александар Станковић, чланови: Божидар Тошић и Антоније Живковић. Благајник јермонах Лукијан, књиговођа Милорад Томић, магационер Пенча Лилић⁴²

³⁸ Земљорадничка задруга, Београд, 1907. стр. 90 .

³⁹ Земљорадничка задруга Београд, 1900. Бр. 1. стр. 21.

⁴⁰ Др Михаило Костић Белопаланачка котлина Београд 1970. стр.51.

⁴¹ Михаило Костић исто, стр. 51.

⁴² Земљорадничка задруга, Београд 1926. Бр. 11. стр. 466

После гашења 29. маја 1931. године, дошло је до њеног обнављања 1939. године, када је регистрована под редним бројем 4716. Област Задруге: Вета. Управни одбор: Антоније Живковић, Милутин П. Лилић, Стеван Стојић, Јован Ђорић, Таса Живковић. Надзорни одбор: Илија Стојић, Милан Костић, Стојан С. Митковић, Димитрије Божић, Витомир Лилић. Књиговођа: Петар С. Јовановић. Благајник: Драгутин Божић. Магационер Јован Стојановић. Број задругара: 79.⁴³

ВРГУДИНАЦ

Вргудиначка земљорадничка набављачка задруга је основана и учлањена у ГССЗЗ 1937. године под редним бројем 4443. Област задруге: Вргудинац. Управни одбор: Богосав Пејчић. Антоније Лилић, Сава Д. Николић, Виден Митић и Ранђел Митровић. Надзорни одбор: Милош Лилић, Драгутин Митић, Милош Митровић, Тодор Живковић и Вукашин М. Цветковић. Књиговођа: Драгутин И. Манић. Благајник: Милан Пејчић. Магационер: Жарко Д. Пејчић. Број задругара: 45.⁴⁴

Како је задружна свест у селу била довољно развијена, Задруга је већ до краја те 1937. године имала 65 учлањених задругара, што је износило 75 % од укупног броја сеоских домаћинстава. Међу задругарима било је и добрих и угледних домаћина. Новчани капитал Задруге по појединачном задругару износио је 92 динара, што још није било довољно да подмири све потребе задругара. Потрошња се одвијала у готовини.⁴⁵

ГЛОГОВАЦ

Глоговачка земљорадничка набавно-продајна задруга је основана 1941. године.⁴⁶

ГОРЊА ГЛАМА

У скромним условима и са мало средстава, 12. септембра 1925. године у Горњој Глами су основане **набављачка и млекарска задруга**. Уз тешку борбу са противницима задругарства, задруге су успеле да окупе у своје редове све домаћине, тако да 1936. године у Горњој и Доњој Глами није било ни једне куће која није била учлањена у обе задруге.

⁴³ Земљорадничка задруга, Београд 1939. бр. 49-59. стр. 825.

⁴⁴ Земљорадничка задруга, Београд 1937. бр. 28. стр. 465.

⁴⁵ Земљорадничка задруга, Београд 1938. бр.12. стр. 15.

⁴⁶ Др Михајло Костић исто, стр- 51.

Задругари Горњогламске набављачке и овчарско-млекарске задруге 1936. године после годишње скупштине

Горњогламска набављачка задруга је регистрована у ГССЗЗ 1926. године под редним бројем 2014. Област Задруге: Горња Глама, Доња Глама и Бабин Кал. Управни одбор : председник Живојин Нешић, чланови: Александар Станковић, Алекса Соколовић, Јеленко Тодоровић и Душан Петровић. Надзорни одбор: председник Растислав Шпирић, чланови: Ђорђе Петковић, Пенча Петровић, Јован Војиновић и Јован Младеновић. Књиговођа – благајник: Светозар Цветковић, Магационер: Милан Лилић. Задругара при оснивању 58.⁴⁷

Из записника са годишњих скупштина 1935 - 1941. На годишњој скупштини одржаној почетком марта 1935. године, која је била посвећена раду Задруге у 1934. години, од укупно 141 члана, било је присутно 82 задругара. У дискусији су учествовали Живојин Нешић, Светозар Цветковић, Пенча Петровић и Владимир Цолић. Како се у записнику констатује, они су говорили о згодама и незгодама кроз које је задруга пролазила у току протекле године, а само се конкретније наводи питање Светозара Цветковића: зашто је Грађевински одбор за изградњу Задружног дома исплатио мајстору 7000 динара више од лицитираног износа. Одговор је дао председник овог одбора Пенча Петровић, рекавши да је прекорачење лицитираног износа исплатио управни одбор без знања Грађевинског одбора. Да је овим учињен

⁴⁷ Земљорадничка задруга, Београд 1926. бр. 10. стр. 4.

прекршај види се из доста сажетог записника, јер је скупштина донела одлуку да се за крађу прозорских стакала са новоизграђеног задружног дома и прекорачење лицитације поступи по закону. Скупштина је одлучила и о висини задуживања задруге, као и о каматној стопи на улоге и штедњу.⁴⁸

Задружни дом. Захваљујући елану, ентузијазму и слози међу задругарима, у Горњој Глами је 1935. године подигнут задружни дом, најлепши у Белопаланачком срезу у то време и један од најлепших у старом Пиротском округу. Организацију изградње овог објекта обављао је Грађевински одбор чији председник је био Пенча Петровић. По свему судећи, радови на опремању осталих просторија за њихову употребу, изузимајући простор продавнице, дуго су трајали, јер је тек 10. марта 1940. године у његовој просторији одржана прва скупштина - 15. редовна годишња скупштина Земљорадничке набављачке задруге, а до тада су оне, како се најчешће наводи, одржаване у просторији Државне основне школе.

Горњогламска овчарско-млекарска задруга је основана 12. септембра 1925. године овером правила од стране Пиротског Првостепеног суда, а у ГССЗЗ је регистрована тек 1928. године под редним бројем 2077. Управни одбор је тада био: председник Ђорђе Петковић, чланови: Светозар Цветковић, Душан Златковић, Јован Војиновић и Драгутин Голубовић. Надзорни одбор: председник Александар Станковић, чланови: Живојин Нешић, Јован Младеновић, Ставра Војиновић и Теофило Соколовић.. Задруга је том приликом окупила 52 задругара.⁴⁹

Горњогламска овчарско-млекарска задруга и **Горњорињска земљорадничка сточарско-млекарска задруга** су прерађивале млеко на заједничкој бачији у Горњој Глами.⁵⁰ Ове задруге су биле основане на задружним уделитема са задатком да примају млеко од својих задугара и заједнички га прерађују и продају. Остали програмски циљеви ових задруга били су: набављање расне стоке за своје чланове; набављање семена крмног биља и брига о томе да се на што већем простору подигну вештачке ливаде; набављање млекарског прибора; упућивање и ширење потребних знања о гајењу и храњењу млечне стоке.⁵¹

Међународни дан задруга. Задругарство у Србији је сваке године, прве суботе у јулу, између два рата, свечано обележавало Међународни дан задруге. 1938. године овај празник је обележен 3. јула, а та свечаност одржана је и у Горњој Глами. У кратком извештају, који је тим поводом послат „Земљорадничкој задрузи”, истакнуто је да Набављачка задруга има сто хиљада динара на улог и штедњу код стоваришта Главне земљорадничке

⁴⁸ АС, Ф - Д 2 / 162.

⁴⁹ Земљорадничка задруга, Београд 1928, бр. 3 и 4. стр. 136.

⁵⁰ Др Михајло Костић Белопаланачка котлина. Београд 1970, стр. 51.

⁵¹ Мирослав Д. Милојевић Развој и особине сточарства у источној Србији, Београд 1972. стр. 56.

набављачке задруге у Пироту, а да је овчарско-млекарска задруга те године произвела око један вагон качкаваља, који је продавала Николи Пашиласу из Св. Ивана.⁵²

Задругари Горњогламске задруге 1938. године на прослави Међународног дана задруга

ГОРЊИ РИЊ

Горњорињска земљорадничка набавно-продајна задруга је установљена 1940. године.⁵³

ГРАДИШТЕ

Друга Градишка земљорадничка набављачка задруга. Регистрација ове задруге у ГССЗЗ је објављена 1935. године (регистарски број 4050). Област задруге: Градиште и околна села. Управни одбор: Душан Ђорђевић, Светозар Ж. Костић, Љубомир Јовановић, Лазар Крстић и Михајло Крстић. Надзорни одбор: Душан Крстић, Станко М. Крстић, Живојин Крстић, Витомир Величковић и Чедомир Крстић. Књиговођа - благајник: Милан Ј. Савић. Магационер: Сотко Ђурић. (Због штампарског пропуста у извору, број задругара није познат.)⁵⁴

ДИВЉАНА

Дивљанска земљорадничка набављачка задруга је основана 28. маја 1933. године, а регистрована у ГССЗЗ 1934. године под редним бројем 3694. Област задруге: Дивљана. Чланови управног одбора: председник Давид Ћирић, Витомир Пешић, Пенча Стојановић, Матеја Ћирић и Димитрије Крстић. Чланови надзорног одбора: Стојан Јоцић, Филип Јоцић, Бранко Тричковић, Александар Стојановић и Војислав Живковић. Секретар - благајник: Јован Ћирић. Број задругара при регистравању 40.⁵⁵

⁵² АС, Ф – Д 2 / 162. Види и Земљорадничка задруга, Београд 1936. бр. 23. Живојин Нешић, Резултати задружног рада у Горњој и Доњој Глами. стр. 376.

⁵³ Др Михајло Костић, Белопаланачка котлина, Београд 1970. стр. 51

⁵⁴ Земљорадничка задруга, Београд, 1935. год. бр.17-18. стр. 281

⁵⁵ Земљорадничка задруга, Београд, 1934. год. Бр.5. стр.79.

Окружни надзорник. Одлуком Главног савеза српских земљорадничких задруга у Београду од 5. септембра 1930. године за хонорарног надзорника свих земљорадничких задруга у Белопаланачком и Лужничком срезу постављен је Љубодраг Пешић, учитељ и управитељ Основне школе у Дивљани.

У свом првом допису који је упутио земљорадничким задругама у ова два среза Љубодраг Пешић је тражио: да управни одбори држе задружне књиге исправно и да их воде како налажу књиговодствена правила и тиме избегну неправилности и злоупотребе; да одмах пошаљу Главном савезу неизмирену надокнаду за ревизионе трошкове и котизацију, и да се претплате на „Земљорадничку задругу”.⁵⁶

Дужност надзорника земљорадничких задруга Белопаланачког и Лужничког среза обављао је Љубодраг Пешић, потом и као учитељ основне школе у Доњој Коритници све до 1941. године.

ДОЛАЦ

Долачка земљорадничка набављачко-потрошачка задруга. У току НОБ квислиншка влада Милана Недића, која је на овом простору имала утицај до лужничког села Горњи Стрижевац, конкретније мере у развоју села је предузела 1943. године. Извршни одбор Земаљског савеза привредних комора те владе је на седници одржаној 31. марта 1943. године разматрао привредно, здравствено и културно стање на селу и заузео став да се постојеће стање може превазићи добрим организовањем сеоског становништва на начелима самопомоћи тј. оснивањем земљорадничких задруга уз тесну сарадњу и помоћ државе издашним и јефтиним кредитима. Тада је извршена класификација земљорадничких задруга на кредитне, производно-продајне, набављачко-потрошачке и др. које је требало спојити у једну врховну задружну организацију.⁵⁷ Ефекти таквих ставова били су запажени у ондашњем Белопаланачком срезу, када су те исте године основане земљорадничке задруге у Долцу, Црвеном Брегу и Врандолу,⁵⁸ као и Мокрањска електричарска земљорадничка задруга.

ДОЊА КОРИТНИЦА

Коритничка земљорадничка набављачка задруга (срез белопаланачки, Бановина моравска) је регистрована у ГССЗЗ 1933. године под редним бројем 3677. Област задруге: Доња Коритница, Горња Коритница,

⁵⁶ Земљорадничка задруга, 1933. р. 48. стр. 805.

⁵⁷ АС, Г-9, Ф-3/1943.

⁵⁸ Др Михајло Костић, исто, стр.51.

Ореовац и Дивљана. Чланови управног одбора : Мирко Стојановић, Филип Вељковић, Борисав Младеновић, Жива Живковић и Јеленко Живковић. Члан надзорног одбора: Станко Павловић, Светислав Јовановић, Милисав Крстић, Ставра Крстић и Милисав Веселиновић. Књиговођа - благајник: Љубодраг Пешић. Магационер: Миладин Митић. Број задругара 88⁵⁹.

Коритничка земљорадничка млекарска задруга је основана 1935. године, а уписана је у Регистар земљорадничких и занатских задруга Округног суда у Пироту 23. фебруара 1937. године. Том приликом су уписани, као правозаступници пред државним органима и другим правним и физичким лицима („пред судом и ван суда”), и чланови управног одбора и то: Борисав Ђ. Младеновић (председник), Стојан Вељковић, Ранђел Лилић, Владимир Бошковић и Мирко Стојановић. За члана ГССЗЗ примљена је 1. јуна 1937. и заведена у списак чланица под редним бројем 4521. Информација о регистрацији објављена је наредне 1938. године, где је поред већ поменутих чланова управног одбора објављен и састав надзорног одбора, а чинили су га: председник Неја Митић (Д. Коритница), Добривоје Живковић (Д. Коритница), Јован Цветковић (Г. Коритница), Сава Миловановић и Душан Стојановић (Дивљана). Благајник задруге био је Љубодраг Пешић, учитељ. Број задругара у време регистрације у чланству Главног савеза био је 34, а већ крајем августа број чланова се попео на 86. Област задруге су чинила села: Доња Коритница, Горња Коритница и Дивљана.⁶⁰

Бачије у „Три локве” и „Бројачки”. Бачије као прастари облик удруживања и организовања сточара у чувању оваца и преради млека изван кућног простора, на њивама или планини, у појатама, има посебно дугу традицију у југоисточној Србији. Бачије, по Светозару Марковићу, специјализоване су сточарске задруге засноване на добровољном удруживању земљорадника. Христивоје Пејчић их дефинише као стари, изворни облик самоорганизовања и самопомоћи породичних газдинстава, који има одлике сезонске задружне организације, коју чине ортаци, формирано стадо оваца као и средства за производњу и прераду млека⁶¹ Величина стада на бачијама зависила је од броја удружених газдинстава и величине њихових појединачних стада и могла је бројити и преко хиљаду оваца.

Узгој оваца на бачијама и уопште живот човека са овцама у прошлости, сходно природним условима и очуваној многовековној човековој зависности од њих, утицао је на начин живота људи овог простора, осмишљавао га, и уз многе потешкоће доносио и много радости и, свакако, користи. Он је формирао производну традицију, начин одевања

⁵⁹ Земљорадничка задруга, Београд, 1938. бр. 23. Стр.373. Види и АС, Д-2 /286.

⁶⁰ Земљорадничка задруга, Београд, 1938. бр. 23. Стр.373. Види и АС, Д-2 /286

⁶¹ Христивоје Пејчић, Управљање породичним пољопривредним газдинством, Ниш 2013. стр. 173

и исхране, али и обogaћивао духовни живот народа кроз разне митове, веровања, причу, песму, свирку, игру, забаву и друго. То искуство у чувању оваца и преради млека је тридесетих година прошлог века прерасло у једну нову, комерцијалну форму, организовањем земљорадничких овчарско-млекарских задруга, које су функционисале према својим утврђеним правилима и према ревизионим захтевима свог стожера Главног савеза српских земљорадничко-сточарских задруга, са седиштем у Београду. (О бачијама у Пиротском округу су у прошлости писали многи истраживачи, а у новије време, са ширим аналитичким приступом и искуством и у другим српским сточарским крајевима, писао је *Христивоје Пејчић*, у студији *Бачије или самоорганизовање сточара, 2007. год.*)

Коритничка земљорадничка млекарска задруга је образовала бачије на Сувој планини, у горњем простору Валождја, иза Ракоша, у приграничном делу атара села Великог Крчимира, у месту „Три локве” и атара Доње Коритнице у месту званом „Бројачка”, на око 1.300 метара надморске висине. Планински пашњаци овог простора су чували дугу традицију овчарења. По ослобођењу од Турака, како преноси *Каниц* у књизи *Србија земља и становништво*, простор око Ракоша и његове чесме закупљивали су номадски сточари Црновунци, који су сваке године 1. маја, по старом календару, стизали са својим породицама и са око 3.000 оваца и 180 коња и остајали до 13. новембра, када су силазили у топлије крајеве Нишаве и Топлице (према Јовану Минићу (1908-1992), из Бежишта, зиму су проводили и на простору Ђевђелије и Битоле). Има информација које сведоче да су понекад зиму дочекивали и на имању дивљанског манастира Св. Димитрија, као и у селима: Бежиште, Шљивовик, Ореовац и Ресник. На крају млечне сезоне на коњима су преносили качкаваљ и сир преко Бежишта за Пирот, где су га продавали трговцима. Према писању *Михајла М. Костића*, у студији *Коритница*, они су сточарење на Сувој планини практиковали до 1930. године.

У поменутој студији Костић такође преноси да је до 1892. године овај простор (сават) – део Валождја и Ракош са крашким врелом - био власништво Турака Ибраима и Јусуфа браће Мехмедовића, који је те године на државној лицитацији уступљен Светозару Пантелићу, механџији из Пирота, а овај је 1894. једну половину продао сељанима Великог Крчимира, а другу половину сељанима Бежишта, Горње и Доње Коритнице и Младену Јоцићу из Мокре.

Традицију овчарења потврђује и *Миливоје Савић* у вишетомном делу *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, информацијом да су двадесетих година прошлог века коритничке бачије производеле 12.000 килограма полупланинског, или како га још зове, према ондашњој трговачкој терминологији – полубалканског качкаваља. Костић тврди да је, по одласку Црновунаца, Горња Коритница имала бачију на Ракошу и да се качкаваљ од млека са те бачије справљао у Белој Води.

У Ономастици белопаланачког краја, Љубисав Ћирић, у тумачењу значења назива микротопонима „Бројачка” у доњокоритничком атару, бележи да постоји „Горња и Доња Бројачка” и да су овим називима означена два узана пролаза међу стенама који су погодни за бројање оваца при пролазу кроз њих, и да је на месту ових двеју „Бројачки” постојала млекара у којој се производио качкаваљ за извоз.⁶²

У прилог овом иде и чињеница да је и у Горњој Коритници 1935. године била основана земљорадничко-сточарска задруга, међутим, о њој осим кратког дописа из пореске управе у Белој Паланци, послатог 10. фебруара 1938. године, којим се од те задруге тражи пореска пријава за разрез друштвеног пореза за 1935, 1936. и 1937. годину, нема других података. Она по свему судећи није успела у свом организовању, јер је велики број чланова Доњокоритничке задруге био из Горње Коритнице, а и сам председник и водећа личност у њеном раду Борисав Ћ. Младеновић је био из овог села.

Објекти, овчарници или како је уобичајено у локалном говору – „појате” или „колибе”, на овим локацијама, у извору који сам користио, нису описани, и о њима нема никаквих података, па се претпоставља да су они већ постојали из ранијег бачијања. Једини податак о њима јесте да је задружни млекарник, „шупа”, била покривена простом ћерамидом. Према сведочењу Јована Минића, на овом простору је било десет појата.

Појате су импровизоване грађевине у виду дубоких надстрешница, најчешће полукружне или многоугаоне, необлепљене плетаре, подграђене каменом, покривене сламом (ређе црепом) и подупрте дирецима, са широким и ограђеним предворјем, трљаком, и са нешто уређенијом малом просторијом за чобана - мале кућице, обично једнособне, која је била у њеном склопу, у продужетку, или издвојена од ње.

Задружну бачију у периоду до 1940. чинило је пет стада (буљука), власништва чланова задруге, па је то условљавало да је она била смештена у исто толико појата.

Склапање уговора са трговцем. По оснивању, а на основу овлашћења управног и надзорног одбора, председник Задруге Борисав Ћ. Младеновић, из Горње Коритнице је 1. марта 1937. склопио уговор са Крстом Ћурићем, трговцем из Пирота, власником дашчарско-гвожђарске трговачке радње и стоваришта цемента, којим је поменути трговац закупио целокупну производњу сира – под „ћесим”, како се онда говорило, од 1000 млечних оваца и 400 коза и то по цени од 7 динара за 1 килограм. Преузимање сира је уговорено на „шупи” (локални назив зграде у којој је вршена прерада млека) у месту званом „Три локве”. У опису квалитета сира се наводи да он мора бити израђен тако да буде подесан за израду качкаваља, а да се покварени и неупотребљив неће примати. Рок испоруке сира је одређен за

---

⁶² Љубисав Ћирић, Ономастика белопаланачког краја, САНУ, Београд 1997. стр. 129.

период од 17. маја до 2. августа те године. Закупац је том приликом Задрузи дао 10.000 динара капаре, а Задруга је била обавезна да му у тој вредности у континуираној испоруци надокнади одговарајућу количину сира. По измирењу капаре сиром, у преосталом периоду, испоруку сира закупач је био обавезан да исплаћује сваких седам дана.

Сарадња са Крстом Ђурићем и његовим синовима настављена је и наредних година, тачније до 1940, уз потписивање уговора сличне садржине. Изузетак је била 1939. година када је закупач откупио сав израђени пресни качкаваљ који је израђивао мајстор по његовом избору, а израда качкаваља се обављала, како дословно стоји у задружној млекари, у месту званом „Бројачка”. Ког је мајстора трговац Ђурић изабрао за израду качкаваља, у извору нема информација. Истовремено се мора рећи да је ово је једина информација о производњи качкаваља на овој задружној бачији, јер се из уговора сирара, мајстора који су се бавили прерадом млека, запажа да су они уговарали, углавном, израду сира, масла и вурде.

Крста Ђурић је иначе био познати трговац на овом простору, који је 1928. године, по писању Михајла М. Костића у студији Коритница, са сточаром Драгољубом Крстићем из Мокре и Николом Стоиљковићем из Беле Паланке, формирао бачију на Ракошу, највећим делом од закупљене стоке, чији број је био преко 2.000 брера, оваца и коза.

Сирари. 1937. Први уговор са мајстором за прераду млека Задруга је склопила 5. маја 1937. године са Чедомиром М. Вељковићем, из Доње Коритнице. Садржај тог уговора је овако сачињен :

„Овим потврђујем да сам са вама закупио израду сира, масла и вурде као сирарски мајстор за 1.320. динара. Сир ћу бити обавезан да израђујем онакав какав је потребан за израду качкаваља; исто тако, обавезан сам изградити масло и претопити га; као и изградити вурду и спремити је за продају. Све ово – сир, масло и вурда - мора бити одличног квалитета. Све што трговац приликом пријема одбије, као кварно, пада на мој терет. Обавезна прерада млека почиње 15. маја, па до 3. августа 1937. године. За обезбеђење тачности мога рада дајем кауцију и то: 1.000 динара у готову новцу и млеко од моје стоке, јер предујам не тражим. По свршетку рада, тј. после 3. августа 1937. год. има да ми се врати кауција од 1.000 дин. и да ми се исплати млеко које моја млечна стока у току сезоне млека буде дала као и суму од 1.320 дин. мог погођеног ајлука. Све ово има да ми се исплати после обрачуна о раду Задруге. Одобравам да се од предњег новца кауције, ајлука и зарађеног млека од моје стоке наплати све што буде мојом кривицом учињено на штету Задруге.”

У овој првој години рада Задруга је на својој шупи од остатака у преради млека - сурутке, „цвика” и другог, хранила осам свиња. Са овом праксом се наставило и наредних година, с тим што је, за разлику од ове, рад са њима улазио као уговорна обавеза сирарских мајстора.

Од постојећих пет буљука, Чедомиру Вељковићу је те године, у времену од 19. маја до 2. августа, предато 48.892 кг млека, од које количине је он израдио 7.622,6 килограма сира – количина која је те године предата купцу. Према буљуцима испорука млека је изгледала овако: предавалац млека и истовремено чувар стада („овчар”) првог буљука Добривоје Живковић из Доње Коритнице, предао је 3.809 кг овчјег и 6.414 кг козјег млека. Неја Митић из Доње Коритнице, предао је 2.610 кг овчјег и 3.227,5 кг козјег млека од другог буљука; Миле Крстић из Горње Коритнице, чувар трећег буљука, предао је 5.304 кг овчјег и 10.143 кг козјег млека; Младен Вељковић из Доње Коритнице, чувар четвртог буљука, предао је 4.114,5 кг овчијег и 6.099,5 кг козјег млека, док је Драгутин Митић из Горње Коритнице од петог буљука предао 4.697,5 кг млека овчијег и 2.472,5 кг козјег.

Када је реч о овој години, ваља навести и податак, из доста систематичне бележнице, означене као „Књига предаје сира за 1937. годину”, на чијем крају стоји записник о извршеној ревизији 22. јуна од стране управног одбора, председника надзорног одбора и овчара Драгутина Митића, са сазнањем: колико се сира добија од 50 кг овчијег а колико од исте количине козјег млека. Они су тог дана установили, према квалитету млека тог периода, да се од 50 кг овчијег добија 11 кг и 600 г сира, а од исте количине козјег 6 кг и 800 г сира.

1938. Светислав Ј. Ћирић из Дивљане је 16. маја 1938. године, као сирарски мајстор, закупио израду сира, масла и вурде, прихвативши и обавезу да храни свиње које Задруга буде на товљење примила код Задружне шупе.

1939. Сирарски мајстор, Аћим Живковић из Шљивовика, закупио је израду сира, масла и вурде од 17. маја до 2. августа 1939. године, са ајлуком од 550 динара месечно.

1940. На изради сира, масла и вурде у 1940. години радио је Србислав Николић из Доње Коритнице, са ајлуком од 1.580 динара.

Судови, алат, прибор, материјали и др. Прегледом признаница, рачуна, налога и нота сусрећемо се са разним помоћним средствима која су коришћена на бачији, а пре свега на задружној шупи код прераде млека. Овде их само појмовно наводим, да би асоцирали на своју функцију и чиме је све задружна шупа била снабдевена, тј. шта је мајстор сирар у тим, ипак доста примитивним условима, користио у току рада на преради млека: 1.200 литара маје за сир, 8 комада великих цедила, бурад, канте за масло, четка рибаћа, 3 цака соли, казан, тезга за израду сира, каце за млеко, каце за вурду, бућкалице за масло, гвинт за тескање сира, калуп, казан за прераду млека, со у крупницама, млевена со, бурад за масло од 200 литара, флаше, боте за воду, камена со, метла, сандук, гас (петролеум) за осветљење, фењери, 11 метара платна за цедило, лончић од килограм, фењер (мали), левак велики плехани, вага са теговима, сапун за прање, конопац од 8 метара, цакови за цедила, штранге за везивање, даске за подупираче („кушаци”) тезге, даске за

скелу, цинк – плех за ђевђир, шпоринг (сто) округли за ручавање, шпоринг полуокругли за алке, паклу разних нитни и др.

Када се има у виду висинска разлика и удаљеност бачије од њеног седишта у Доњој Коритници, лоша, скоро сурова комуникацијска веза у савладавању те планинске стрмине, и обим свих потреба за какво-такво функционисање бачије и њене „шупе” на простору Валојја, не можемо се отети утиску да је целокупно ангажовање, рад на бачији и одржавање веза између ових двеју локација пратио велики ентузијазам и љубав према овци и планини, али и, очигледно, велика упорност у остваривању материјалне добити у борби за опстанак у том тешком времену.

Стада - буљуци. О стадима, или како је уобичајено у локалном говору – буљуцима има више података, једни су сачињени на дан „премлаз” – премуза, док други потичу из посебних прегледа о задругарима, као и из „Књиге предаје сира”. За ову прилику издвојићу податке из 1940. године, када је Задруга имала 111 задругара, који су од својих стада формирали пет буљука чији укупан број грла је био 1.733 бржава, од којих је било 1.080 млечних оваца, 480 млечних коза и 173 јалових бржава.

Стадо Ђорђа М. Живковића, земљорадника из Доње Коритнице, било је сачињено од оваца и коза 42 задругара, мештана овог села. Њихов укупан број износио је 569 бржава од којих млечних 322 овце и 169 коза као и 78 јалових бржава. Са највећим бројем оваца и коза у овом стаду учествовао је Тодор Ћирић са 9 оваца, 25 млечних коза и 22 јалових бржава; Ранђел Лилић, који је имао 27 оваца и 23 козе, потом је следио Никола Стојановић са млечних 9 оваца и 28 коза и 9 јаловица, Недељко Стефановић са млечних 7 оваца и 23 козе и 14 јаловица, Јован Живковић са млечних 10 коза и 23 овце итд.

На премuzu („премлаз”) овце су дале 163,2 килограма, а козе 156,15 килограма. Власници оваца су за со плаћали 0,50 динара по формули - 1 брав 0,333 кг x 1,50 динара. Накнада чувару оваца за млечну стоку била је 10 динара, а за јалову 5.

Стадо Стаменка Цветковића, земљорадника из Доње Коритнице, било је сачињено од оваца 32 задругара, од којих су 22 задругара били из Доње Коритнице и 10 задругара из Дивљане, са укупно 582 бржава (307 млечних оваца, 206 млечних коза и 69 јалових). По величини стада појединих задругара из Доње Коритнице истицао се Лазар Цветковић 29 млечних оваца, 11 млечних коза и 14 јалових бржава, потом је следио Живојин Пејчић са 12 млечних оваца, 27 млечних коза и 14 јалових бржава, као и Радивоје Цветковић са 17 млечних оваца и 20 млечних коза итд. Међу задругарима из Дивљане, са највећим стадом учествовао је Бошко Вучковић са 17 оваца и 33 козе, затим Панта Јоцић са 14 оваца и 9 коза, Борисав Јоцић са 14 оваца и 9 коза, Младен Стојановић са 7 оваца и 14 коза, док су остали учествовали са бројем који је био испод 20 грла.

На премрузу овце су дале 140,35 кг, а козе 186,6 кг млека.

Стадо Бошка В. Бошковића, земљорадника из Горње Коритнице, било је сачињено од индивидуалних стада 25 задругара, његових сељана, чији је укупан број био 293 брава (287 млечних оваца и 6 јалових брава; коза у овом буљуку није било). По броју грла истицали су се Никола Миловановић са 28 оваца, Влајко Младеновић са 24 овце, Јеленко Бошковић са 21 овцом итд.. На премрузу стадо је дало 124.71 кг млека.

Стадо Владимира Јоцића, земљорадника из Горње Коритнице, било је састављено од индивидуалних стада 11 задругара, мештана овог села. Оно је бројило 233 брава од којих је било 140 млечних оваца, 92 млечне козе и 1 јалови брав. По броју грла истицао се задругар Ђура Јоцић са 33 овце и 21 козом, Борисав Ђ. Младеновић са 22 овце и 20 коза, Лазар Крстић са 21 овцом и 20 коза, Јеленко Крстић са 11 оваца и исто толико коза. На премрузу овце су дале 69, 25 кг, а козе 89, 6 кг млека.

Неја Митић, земљорадник из Доње Коритнице, као члан Задруге чувао је само своју стоку од 56 брава, од којих 24 млечних оваца, 13 млечних коза и 19 јалових. На премрузу његове овце су дале 10, 5 кг, а козе 9, 8 кг. Интересантно је овде напоменути то да иако је Неја Митић чувао само своју стоку од Задруге је ипак добио надокнаду од 465 динара, како стоји у издатом рачуну - на име чувања задругарске стокe - и то по 10 динара за млечну и 5 за јалову. Ова информација потврђује постојање задружног организовања сточара на њиховој бачији, где настале обавезе нису плаћали мештани – чланови Задруге, од чије стокe је формирана бачија и буљуци, већ сама Задруга из својих прихода.

Књиговођа и благајник. Поред сирара, чобана – чувара стада - или како се чешће у локалном језику чује „овчара” који су били плаћена лица у тромесечном уговореном бачијању, једино стално плаћено лице у овој задрузи био је књиговођа и благајник, а који је обављао и послове секретара. У целом периоду постојања Задруге до 1940. године ове послове обављао је учитељ основне школе у Доњој Коритници и хонорарни надзорник Главног савеза Љубодраг Пешић, чији је допринос у успешном организовању Коритничке земљорадничке млекарске задруге био од пресудне важности.⁶³

КЛИСУРА

Клисурска земљорадничка кредитна задруга основана је 31. марта 1900. године. Регистрована је у Главном савезу као 250. српска земљорадничка задруга, када је имала 26 задругара.⁶⁴ Задруга је почела са радом тек 1. децембра те године са 21 задругаром, пошто је њих пет у

⁶³ АС, Д – 2 / 286 Коритничка земљорадничка сточарска задруга

⁶⁴ Земљорадничка задруга 1900. год. Бгд. бр. 11. и 12. стр. 374

међувремену одустало од чланства. Главни иницијатор за оснивање задруге у овом селу био је учитељ Антоније Младеновић.

Пре формирања задруге у Клисурси је постојало извесно Друштво орача „Власи”, које је управни одбор успео да приволи да и они ступе у чланство Задруге и уложе свој новац.

Прву годишњу скупштину Задруга је одржала 21. јануара 1901. године. Према годишњем рачуну, с којим су задругари тада упознати, Задруга је у првој години рада остварила приход од 20,7 динара. На поменутој скупштини задругари су донели више одлука које су представљале смерницу за рад у наредној години. Тада је одлучено: 1. Да у току 1901. сваки задругар може примити највише 1.000 динара. 2. Да сваки задругар улаже месечно по 1 динар на сталну штедњу. 3. Да стална штедња траје 5 година. 4. Да се задруга може задужити највише до 800 динара, и то : 500 динара за набавку соли и гаса, а осталих 300 динара за набавку два плуга и једне вејалице. 5. Да камата на штедне улоге буде 6 % , а на позајмице 8 %. У току прве године рада задруга је издала 6 позајмица у износу од 200 динара.

Рад прве скупштине обележен је и предавањем учитеља Антонија Младеновића које је било посвећено значају и користи земљорадничких задруга за правилно обрађивање земље.⁶⁵ Задруга је у току ове потоње године имала 33 седница, у току исте издала је 25 позајмица које су задругари користили за плаћање пореза, набавку сточне хране, набавку стоке, справа, одужење дуга, куповину земље, набавку материјала за грађење зграда и др. Задруга је на новац примљен од задругара на име штедне плаћала 6%, а на позајмицу 8% камате. Позајмицу је одобравала само оним задругарима у чију је поузданост била сигурна. Те године задруга је обезбедила подесан плац за подизање задружног дома.⁶⁶

1901. године дошло је до пожара у складишту Војног санитета па су се те године на позив за обнову одазвале својим добровољним прилозима преко Српског друштва Црвеног крста и многе земљорадничке задруге. Међу задругама које су прикупиле добровољне прилоге својих задругара била је и Клисурска земљорадничка задруга. Захваљујући тој активности лист „Земљорадничка задруга” као и службене „Српске новине” су те године објавиле списак њених 22 задругара: 1. Антоније Младеновић, учитељ - 3 дин. 2. Алекса Тошић, земљорадник - 1,10 дин. 3. Ћира Крстић, земљ. - 1,10 дин. 4. Вељко Јовановић - 0,80 дин. 5. Јован Цветковић - 1,20 дин. 6. Пенча Антић - 0,50 дин. 7. Спаса Петковић - 1,10 дин. 8. Петар Манић - 1,10 дин. 9. Виден Антић - 1,15 дин. 10. Пеја Стевановић - 1,15 дин. 11. Крста Ђурић - 1,10 дин. 12. Мита Живковић - 1,10 дин. 13. Симеун Т. Крстић - 1,10 дин. 14. Јосиф Мијалковић - 1,10 дин. 15. Никола Џенић - 0,60 дин. 16. Денча Ђурић

⁶⁵ Земљорадничка задруга, Београд, 1901. год. бр.1 и 2. стр. 65-66.

⁶⁶ Земљорадничка задруга, Београд, 1903. стр. 159

- 0,40 дин. 17. Џуна Стевановић - 1 дин. 18. Коста Ћирић - 1,10 дин. 19. Тодор Живић - 1,10 дин. 20. Ђорђе Петковић - 1 дин. 21. Станко Крстић - 1,10 дин. и 22. Ранча Манчић - 1,10 дин. Збир ових прилога је 24 динара.⁶⁷ Српске новине поред укупног чланства Задруге преносе да је тада председник Задруге био Џуна Стевановић, председник надзорног одбора Алекса Тошић, секретар - благајник Сима Крстић, а члан управног одбора учитељ Антоније Младеновић, чијом заслугом је очигледно обављено прикупље наведених прилога.⁶⁸

На редовној годишњој скупштини одржаној 30. јануара 1902. године донето је више одлука - да се губитак исказан те године од 3,85 динара разреже на све задругаре, да Задруга узме под закуп неко земљиште на коме ће задругари заједнички радити, као и то да задругари долазе на сахрану умрлих задругара, а ко не буде дошао да се казни са 0,50 динара. Ова одлука је била у складу са ондашњим правилима земљорадничких задруга којим се подстицало заједништво и међусобна солидарност, њоме је, уствари, браћен један од основних постулата земљорадничких задруга - „сви за једног - један за све”. Рад ове скупштине био је обележен предавањем учитеља Антонија Младеновића које је посветио дужностима и правима задругара.⁶⁹

Клисурска земљорадничка кредитна задруга је 1910. године искључена из чланства Главног Савеза, јер, према њеном извештају, ни један задругар није отплаћивао своје обавезе нити су давали обавезне улоге. У првим годинама рада (1900 - 1906) ова Задруга је била једна од најуреднијих у Пиротском округу, а онда се у њене редове увукло „партизанство” (вероватно са значењем раздор, непослушност и неприхватљиве идеје), које је увукао један задругар. Трогодишња борба Задруге и овог задругара разбила је јединство задругара што је довело до њеног гашења.⁷⁰

Клисурска земљорадничка набављачка задруга је почела са радом двадесетих година, после Првог светског рата али је 29. маја 1931. године искључена из чланства Главног савеза, а поново је отворена 1934. а регистрована наредне 1935. када је њена област по правилима задруге обухватала само Клисуру. Председник управног одбора је онда био Сокол Пејић, а задругу је чинило 66 задругара.

Клисурска земљорадничка сточарска задруга. Учлањење у ГССЗЗ ове задруге објављено је 1937. године, а њен регистарски број је био 4458. Област задруге: Клисура. Управни одбор: Душан Живковић, Божидар Живковић, Јован Манчић, Владимир Р. Николић и Влајко Ћ.

⁶⁷ Земљорадничка задруга Београд, 1901. бр. 9 и 10 стр. 427.

⁶⁸ Српске новине, Београд 1901. бр. 266 стр. 2.

⁶⁹ Земљорадничка задруга, Београд 1902. бр. 36 и 37. стр. 315.

⁷⁰ Земљорадничка задруга, Београд, 1910. стр. 120

Манић. Надзорни одбор: Ранко Савић, Сокол Пејић, Светислав Јанковић, Војислав Голубовић и Вукашин Нешић. Благајник: Светислав Јанковић. Број задругара 20.⁷¹

КОСМОВАЦ

Космовачка земљорадничко-набављачка задруга основана је 1940. године.⁷²

КРУПАЦ

Крупачка земљорадничка набављачка задруга је примљена у чланство ГССЗНЗ са једним уделом на седници управног одбора одржаној 13. октобра 1939. године..⁷³

ЉУБАТОВИЦА

Љубатовичка земљорадничка набављачка задруга је основана 1934. године.⁷⁴

МИРАНОВАЦ

Мирановачка земљорадничка набављачка задруга (срез белопаланачки, округ пиротски) регистрована је у ГССЗЗ 1930. године под редним бројем 2654. Област задруге: Мирановац, Витановац, Козја и Пајеж. Управни одбор : председник Видојко Митић; чланови: Дојчин Живковић, Милан Јовановић, Адам Аранђеловић и Илија Радовановић. Надзорни одбор: председник Радисав Пешић; чланови: Душан Аранђеловић, Божин Соколовић, Тодор Крстић и Анте Првуловић. Благајник : Алекса Јовановић. Књиговођа : Козјекомјевић (?) . Магационер : Тодор Спасић. Задругара 103.⁷⁵

МОКЛИШТЕ

Моклишка земљорадничка кредитна задруга је регистрована као 234. у Главном савезу, а основана је 1. априла 1900. године. Област задруге: село Моклиште. При оснивању у задругу се учланило 20 задругара.⁷⁶

⁷¹ Земљорадничка задруга, Београд 1935, стр. 21.

⁷² Др Михајло Костић, исто стр. 51.

⁷³ Земљорадничка задруга, Београд 1939. год. бр. 48. стр. 808

⁷⁴ Др Михајло Костић, исто, стр. 51.

⁷⁵ Земљорадничка задруга. 1930. Београд. бр. 10. стр. 409.

⁷⁶ Земљорадничка задруга, Београд, 1900. год. бр.9-10. стр. 234

Моклишка земљорадничка набављачка задруга је регистрована 16. јануара 1920. године у задружни регистар Првостепеног суда у Пироту. Том приликом су уписани и чланови управног одбора: Младен П. Лилић (председник), Јеленко Стојановић и Михајло Петковић; као и чланови надзорног одбора: Владимир Николић (председник), Жива Стевановић и Цветко Јовановић, који су, како се наводи, изабрани на оснивачкој скупштини. Дан наведене регистрације, судећи према каснијој архивској документацији, означен је даном оснивања ове задруге.

Оснивање. Оснивачка скупштина Моклишке земљорадничке набављачке задруге је одржана 28. децембра 1919. године, у просторији Основне школе, а сазвао ју је срески економ Михајло Видановић. Скуштином, на којој је било присутно 108 мештана, руководио је Вучко Младеновић. Поред већ поменутих управних органа, на овој скупштини је за књиговођу изабран учитељ Станимир Ђокић, а за магационера Василије Огњановић.

Након оснивачке скупштине, већ 1. јануара 1920. године уследила је прва седница управног одбора коју је сазвао Младен П. Лилић, кога су остали чланови овог одбора том приликом изабрали за председника. На овој седници је најпре донешена одлука да се, уз присуство свих чланова одбора, Правила Задруге и легитимација управног одбора овере у Начелству белопаланачког среза, које ће потом председник однети у Првостепени суд у Пироту и регистровати Задругу. Друга важна одлука је била да Јеленко К. Стојановић и Михајло Т. Петковић оду у Београд, у Главни савез српских земљорадничких задруга и обавесте се непосредно о будућем раду Задруге и набаве сав потребан канцеларијски материјал.

У међувремену (16. јануара) Задруга је регистрована код Првостепеног суда у Пироту, а ова двојица задругара и чланови управног одбора су у Београду боравили 9. фебруара 1920. када су, између осталог, у ГССЗЗ поднели и молбу за пријем Моклишке земљорадничко-набављачке задруге у његово чланство. Не задуго, већ 16. фебруара, из Главног савеза је стигао одговор који је потписао председник овог Савеза и главни поборник оснивања земљорадничких задруга у Србији, Михало Аврамовић, да је Задруга примљена условно у чланство, а да ће се коначна одлука донети онда када надзорник Савеза, приликом прегледа осталих задруга у Пиротском округу, прегледа и Моклишку и притом нађе да је она испунила све неопходне услове за пријем.

Задружна област Моклишке земљорадничке задруге 1938. године имала је око 430 домова, а 31. децембра те године Задруга је имала 137 задругара - од којих су по полу били 129 мушких и 8 женских. Међу њима је свакако највећи број био из Моклишта, али било је задругара и из Дражева, Доњег Риња и Дола. Структура задругара по занимању била је: 132 задругара су били земљорадници, 1 је био занатлија, 2 учитеља и 2 општинска службеника. Писмених је било 116, а неписмених 21.

Задругари. На оснивачкој скупштини, одржаној већ поменутог 28. децембра 1919. године, било је присутно 108 мештана, будућих задругара. Књиговођа Задруге у оснивању и скупштински записничар, учитељ Станимир Ђокић је том приликом забележио ова имена: 1. Станимир Ђокић, учитељ 2. Стојан Стојановић, земљорадник 3. Јеленко Миладиновић, земљорадник 4. Величко Поповић, земљорадник 5. Милан Пенић, земљорадник 6. Милан Р. Лилић, земљорадник 7. Цветко Т. Петковић, земљорадник 8. Жива Стевановић, земљорадник 9. Вуча Тричковић, земљорадник 10. Јеленко Стојановић, земљорадник 11. Неја Живић, земљорадник 12. Драгитин П. Живић, земљорадник 13. Драгутин П. Живић, земљорадник 14. Младен П. Лилић, земљорадник 15. Мален Тошић, земљорадник 16. Коста Д. Крстић, земљорадник 17. Василије Огњановић, земљорадник 18. Ранђел Поповић, земљорадник 19. Јеленко Ђорђевић, земљорадник 20. Живадин М. Манојловић, земљорадник 21. Владимир Младеновић, земљорадник 22. Неја Вучковић, земљорадник 23. Никола Младеновић, земљорадник 24. Тодор Ранђеловић, земљорадник 25. Цветко Јовановић, земљорадник 26. Давид Митић, земљорадник 27. Димитрије Крстић, земљорадник 28. Димитрије Крстић, земљорадник 29. Михајло Тошић, земљорадник 30. Цветко Стојановић, земљорадник 31. Ђорђе Спасић, земљорадник 32. Светозар П. Аранђеловић, земљорадник 33. Давид Миладиновић, земљорадник 34. Вуча М. Илић, земљорадник 35. Пенча Лилић, земљорадник 36. Ваца Ранђеловић, земљорадник 37. Рака Стојановић, земљорадник 38. Стојан Огњановић, земљорадник 39. Милисав Илић, земљорадник 40. Живојин С. Поповић, земљорадник 41. Неја Николић, земљорадник 42. Александар Лилић, земљорадник 43. Михајло Петковић, земљорадник 44. Милан Ж. Лилић, земљорадник 45. Пенча Ж. Јовановић, земљорадник 46. Сава Пејчић, земљорадник 47. Савка, удова Пеше Стојановића 48. Румена, удова Николче Тошића 49. Јеленко С. Тричковић, земљорадник 50. Јеленко Н. Тричковић, земљорадник 51. Адам Тричковић, земљорадник 52. Пота Спасић, земљорадник 53. Невена, удова Димитрија Николића 54. Спаска, удова Јеленка Николића 55. Светозар Манић, земљорадник 56. Јован Огњановић, земљорадник 57. Вуча Живић, земљорадник 58. Јевта Јоцић, земљорадник 59. Крста Спасић, земљораник 60. Жива Петковић, земљорадник 61. Љубомир Ћирић, земљорадник 62. Алекса Стојановић, земљорадник 63. Адам Николић, земљорадник 64. Алеса Тошић, земљорадник 65. Никола Тошић, земљорадник 66. Драгитин А. Лилић, земљорадник 67. Ранђел Пејић, земљорадник 68. Севка, удова Ђорђа Пенића 69. Димитрије Голубовић, земљорадник 70. Анта Младеновић, земљорадник 71. Јеленко Н. Петковић, земљорадник 72. Стојан Видојковић, земљорадник 73. Мијалко Стојановић, земљорадник 74. Коста Младеновић, земљорадник 75. Михајло Ранђеловић, земљорадник 76. Петар Божић, земљорадник 77. Давид Тошић, земљорадник 78. Владимир Вељковић,

земљорадник 79. Јоца Младеновић, земљорадник 80. Милан Станојевић, земљорадник 81. Михајло Петковић, земљорадник 82. Анта Р. Младеновић, земљорадник 83. Владимир Тирић, земљорадник 84. Михајло Николић, земљорадник 85. Величко Живковић, земљорадник 86. Дара Раде Марковића 87. Димитрије В. Лилић, земљорадник 88. Петар Вељковић, земљорадник 89. Нака Младеновић, земљорадник 90. Петар И. Вељковић, земљорадник 91. Лена, удова Јевте Стојановића 92. Анта Милојковић, земљорадник 93. Вучко Младеновић, земљорадник 94. Мита Крстић, земљорадник 95. Николица, удова Ђорђа Ранђеловића 96. Цуна, удова Тодора Вучковића 97. Јаћим Пенић, земљорадник 98. Алекса А. Ђорђевић, земљорадник 99. Димитрије Игић, земљорадник 100. Адам Лилић, земљорадник 101. Живко Ранђеловић, земљорадник 102. Милан Игић, земљорадник 103. Вучко Милошевић, земљорадник 104. Пота Р. Миладиновић, земљорадник 105. Јеленко Спасић, земљорадник 106. Божидар Костић, земљорадник 107. Јеленко Николић, земљорадник 108. Петар Јовановић, земљорадник.

При оснивању (судској регистрацији) **1920.** године, у Задругу се учланило 105 задругара. Приступање у чланство обављано је, по ондашњем Закону о земљорадничким и занатским задругама, изјавом, обрасцем стандардног садржаја у којој је сваки појединац потврђивао да као члан Задруге уписује одређену новчану вредност – удео, и да ће одговарати за десет пута увећану вредност његових удела и то како за њене будуће обавезе, тако и за обавезе Задруге које је она већ била преузела. Последња, четврта тачка изјаве је обавезивала задругара да пристаје на поштовање и осталих прописа задругиних Правила. Овако попуњену изјаву, нови члан Задруге је, без наплате таксе, подносио на оверу код средског писара и то уз присуство два сведока. На крају је изјаву о приступању у чланство Задруге потврђивао и Првостепени суд у Пироту, и тиме је та административна формалност била завршена.

А број задругара се у наредним годинама овако кретао: **1923.** године било их је 106, **1925.** 105 задругара, међу којима се према висини свог највећег удела истицао Јеленко Јовановић из Дола са 173,25 динара; **1926.** 109 задругара; **1927.** 122 задругара; **1929.** 127 задругара; **1931.** 112 задругара; **1932.** 110 задругара са 160 удела.; **1934 .** 113 задругара; **1936.** 140 задругара са укупно 213 удела.

Висина удела који су задругари уписивали и били обавезни да уплате приликом учлањења у задругу одређивана је на скупштини задругара. Тако је на оснивачкој скупштини одлучено да вредност једног удела буде 40 динара. Овај износ је могао да се уплати одједном, али по Правилима земљорадничких набављачких и продавачких задруга, донешених 1931. године, сваки задругар је био дужан да уплати најмање 1/10 од броја удела који је уписао. Овако прикупљена средства су улазила у резервни фонд који је служио за покривање непредвидивих издатака или губитака.

Председници управног одбора: Младен П. Лилић 1920-1922; Давид Миладиновић 1923; Живадин Милошевић 1923-1924, 1933-1934; Драгутин Живић 1924-1926; Величко Поповић 1926-1927; Цветко Петковић 1929-1930; Вучко Милошевић 1931-1932, поред ове дужности, у овом периоду, он је био и председник моклишке општине, а према подацима из 1926. он је по занимању био кафеџија; Јеленко Стојановић 1934-1939.

Председници надзорног одбора: Владимир Николић-Вељковић 1919. - на Оснивачкој скупштини; Жива Стевановић 1920-1921; Цветко Т. Петковић 1922-1923. На годишњој скупштини одржаној 24. фебруара 1923. године уместо Цветка Т. Петковића који се налазио у „странству”, за председника надзорног одбора изабран је Ранђел Поповић. Младен Пенић 1923; Младен Лилић 1924-1925; Јеленко Стојановић 1925; Љубомир Ћирић 1926-1927; Јеленко Петковић 1929; Дојчин Ћ. Влајковић 1931-1934; Живојин Минић 1934; Михаило Г. Ранђеловић 1934-1935; Крум Анђеловић 1935; Душан Игић 1936.

Магационери: Први магационер Моклишке земљорадничке набављачке и продавачке задруге, како се дословно наводи у архивској документацији тих првих година назив ове задуге, био је **Василије Огњановић**, који је ову дужност обављао у периоду 1920-1922, и који је окончан његовом смрћу 7. фебруара 1922. године. Због неповерења у карактер необразованих, и пре свега сиромашних људи, у прилици, када се велики број артикала први пут појављује у сеоској средини, и када је претила могућност крађе и најразличитијих злоупотреба са робом и новцем, којима заједнички располажу удружени задругари, први магационер Задруге Василије Огњановић је морао Главном савезу српских земљорадничких задруга дати писмену обавезу – гаранцију на износ од 4.300 динара. То је значило да у случају ако би надзорник Главног савеза за време обављања дужности магационера – благајника, или по гашењу Задруге и завршним рачунима утврдио какву велику злоупотребу у новца, робе и непокретности, био је обавезан да означену вредност надокнади. Магационерову обавезу су, уз то, потврђивали и два задругара, као јемци. Скупштини су се том приликом пријавили учитељ Станимир Ђокић и Жива Стевановић, земљорадник, који су то потврдили потписом у Полицијској управи. Стеченим искуством, и јачањем полицијских и судских органа, Главни савез у каснијим годинама од осталих магационера потписивање овакве обавезе више није тражио. У овом делу треба истаћи и то је Задруга смрт првог магационера Василија Огњановића пропратила са посебном пажњом и захвалношћу приредивши му парастос, „јер се он „највише заузимао око Задруге, а шта више он је и оснивач Задруге”, како стоји у Записнику годишње скупштине одржане 15. фебруара 1922. године.

У почетку рада Задруге, задружни магацин, или како се у тим првим годинама још говорило - задружно стовариште, био је у згради моклишке

школе. Премештајем учитеља Станимира Ђокића, који је обављао дужност књиговође и благајника, или како се онда ословљавала та дужност – пословође, магационер Василије Огњановић је до доласка новог учитеља преузео ову дужност, а за магационера је изабран **Јеленко Пејчић**. Магацин је онда био смештен у згради Младена Лилића, са киријом од 10 динара месечно. Затим су дужност магационера обављали овим редом: **Вуча Младеновић** 1922-1923, у магацину који је најпре био смештен у просторији Димитрија Голубовића, а потом је био у његовој згради; **Милан Р. Лилић** је изабран за магационера почетком 1923. године и обављао је ову дужност до 1. маја те године, када је оптужен за проневеру, која у дужем судском поступку ипак није доказана. „Роба је можда покрадена из задружног магацина који није био у мојој згради већ у згради Јеленка Поповића”- изјавио је пред надзорником Главног савеза и управним одбором. До годишње скупштине 1924. године, на дужност магационера поново је изабаран **Вучко Младеновић**. **Јефта Ђ. Миладиновић** је био магационер у периоду 1924-1926, са платом од 150 динара месечно; магацин је тада био смештен у његовој згради. На годишњој скупштини 9. марта 1924. године, када је Младеновић изабран на ову дужност, одлучено је да магацин буде отворен по цео дан петком и недељом, сваке седмице, а и онда кад преко седмице буде неки празник. У овој одлуци заслужује пажњу став да магацин мора бити отворен петком цео дан, што значи да је овај дан сматран празником као и недеља. А тај празник, који је представљао дугу народну традицију у Нишкој епархији, епископ Димитрије је овако описао у свом извештају Архијерејском сабору 1885. године: *„Наш народ је поред многих малих светаца светковао и такозване „младе петке”. Празновање овог дана нигде није било тако развијено као на простору Нишке епархије. Народ је веровао да петак треба празновати са већим поштовањем од саме недеље, јер, како се говорило, „света Петка је Недељина мајка”. Отуда је за време Турака, а и после ослобођења, народ у већем броју одлазио у цркву петком него недељом.*⁷⁷ Независно од става епископа Димитрија, други извори потврђују да се петак празновао у целој Србији.⁷⁸ Рад Јефте Ђ. Миладиновића је окончан 28. фебруара 1926. године, на седници управног одбора, када је смењен са озбиљном примедбом да је почео „да се бави шпекулацијом и да напушта магацин у време када треба да ради”. Уместо Миладиновића, на предлог управног одбора, на Ванредној скупштини задругара изабран је дотадашњи председник овог одбора **Драгутин Живић**. Магацин је тада смештен у кући Бонке, снаје Вучка Младеновића, као најподесније за ту потребу. Живић је ову дужност обављао до почетка децембра те године, када га је наследио **Радован - Радоје Марковић**, који је дужност обављао и

⁷⁷ АС, МПС-Ц, 1886. год. Несрећена грађа, кутија 3212.

⁷⁸ Календар “Село”, Београд, 1925. Др. Урош Стајић – Шта наше село све празнује, стр. 177.

наредне 1927. године. За време рада овог магационера, у ноћи између 12. и 13. децембра 1926. године, дошло је до обијања продавнице, када је учињена штета од 3.201,67 динара. Задружно стовариште је онда радило сваког дана јутром и вечером, по два сата, а петком и недељом и осталим празницима по цео дан. **Милутин Поповић** 1926 -1927; **Јевта Ђ. Миладиновић** 1928. **Величко Поповић** је био магационер до ванредне скупштине 1929. године. На Ванредној скупштини Задруге, одржане 16. јуна те године, за магационера је поново изабран Јефта Миладиновић, међутим, из Главног савеза је стигао допис са наредбом да се уместо њега изабере неко друго лице, пошто се Миладиновић бави или се бавио сопственом трговачком радњом, а о престанку тог посла Главни савез није добио одговарајуће решење. У складу са ставом Главног савеза, управни одбор га је на седници одржаној 29. јуна 1929. године искључио из чланства Задруге, јер је паралелно држао и своју трговачку радњу и радио у задружном магацину. Након искључења Миладиновића из Задруге, краћи период, до одржања ванредне скупштине Задруге и избора новог магационера, ову дужност је обављала **Дарина – Дара Марковић**, жена већ поменутог магационера Радоја Марковића. **Жива Стевановић** био је магационер у периоду 1929-1931, са месечном платом од 350 динара, рачунајући ту кирију за магацин у своју зграду и превоз робе од Беле Паланке до Моклишта. Архивски извор потврђује да је **Урош Станковић** био магационер средином 1933. године, а крајем те исте године ову дужност је обављао **Јеленко Лилић**, кога је заменио **Цветко Јовановић**. На седници управног одбора држаној 1. априла 1935. године за магационера је поново изабран **Жива Стевановић**, с напоменом да управни одбор, према задружним Правилима, у њега има поуздано јемство. Његова плата је онда износила 300 динара месечно. Рад Живе Стевановића, међутим, није дуго трајао, јер се већ у јуну те године као нови магационер спомиње његов син **Владимир Стевановић**, који је радио и наредне 1936. Према записнику управног одбора, скупштинска одлука овог магационера је обавезивала на целодневни рад у магацину: у радне дане и дане празника, како би сви чланови Задруге имали прилике да у свако доба набављају потребне намирнице. Али на његов рад су почеле да пристижи примедбе многих задругара, и то пре свега на затварање магацина у току дана. Након разматрања разлога напуштања радног места од стране магационера, управни одбор је закључио да је скупштинска одлука неодржива, јер је и магационеру потребан одмор за време ручавања, па је скупштинску одлуку кориговао утолико што је магационеру дозвољено слободно време од 12 до 14 часова за одмор и ручавање, а да у осталом времену магацин мора бити отворен. Уз ово, наређено је магационеру да то објави огласом који ће ставити јавно на увид свим задругарима. И наредне 1936. године Стевановић је упозорен да не напушта магацин, већ да стално седи у њему, пошто Задруга у селу има конкурента у приватном дућану. На првој редовној седници управног

одбора 1936. године, 14. априла, за магационера је по трећи пут изабран **Жива Стевановић**, са месечном платом од 260 динара, који је дужност обављао до 30. октобра те године, када је дао отказ. Њега је заменио **Цветко Јовановић** који је радио и наредне године, држећи магацин у својој згради. Међутим, попут још неких, од великог броја задругара који су ову дужност обављали, Цветко Јовановић је смењен 30. новембра 1937. године, када је обављеним пописом установљен велики мањак у магацину (5.410,28 динара), али и после озбиљне примедбе од стране управног одбора: „да дућан Задруге стално држи затворен и једнако ради на свом имању и обавља своје послове”. Председник Јеленко Стојановић је на седници одржаној тог дана предложио његову смену и избор другог магационера, којом приликом је између три кандидата изабран **Дојчин Влајковић**, који је затим радио и 1938, као и 1939. године. Влајковић је ове потоње године имао плату 200 динара месечно. Управни одбор од њега није тражио кауцију, односно гаранцију, као и у избору осталих магационера, пошто је имао лично поуздано јемство, јер је био доброг имовног стања и прави старешина свог имања, те би се свака настала штета његовим радом у задружном магацину могла надокнадити. Архивски извор потом преноси да је **Ранђеловић Светозар** био магационер 1938, као и **Владимир Ж. Стевановић** 1939.

Вересија. Продају робе у задружној продавници сиромашним члановима Задруге пратила је продаја робе на вересију, тј. са одложеним плаћањем, које магационер евидентира у посебној књизи. Ову појаву у раду задружне продавнице запазио је надзорник Главног савеза Урошевић, који је у завршној напомени ревизорског Протокола забележио: „Нека Задруга и даље овако ради, али само без вересије, јер вересија је „гола шија” – на тај начин задружни капитал лежи бесплодан и са њиме задруга ништа не ради, нити има какве користи, него само чисте штете; због тога се једино вересија забрањује, јер се тиме жели само добар успех у задружном раду.”

Снабдевање робом. **1920.** Уписом у чланство и регистрацијом у Главном савезу српских земљорадничких задруга Моклишка земљорадничка набављачка задруга је била обавезна да снабдевање робом обавља преко стоваришта Главног савеза у Београду, јер мрежа стоваришта овог савеза још није била довољно разграната. Набављаче робе је одређивао управни одбор, а по робу су ишли возом, обично двојица чланова овог одбора, и возом је превозили до Моклишта. На седници одржаној 9. маја, управни одбор је саставио списак артикала које је требало да набављачи обезбеде на стоваришту Главног савеза у Београду. Списак артикала је састављен према израженим потребама задругара, а на њему су се нашли: плави камен, со, рафија, опанци, сапун, маја за подсиривање, челик, гвожђе, косе, шећер, брусеве и „друго што буде на стоваришту Главног савеза”, како стоји у записнику са те седнице. Те године, на седници управног одбора, одржаној 16. септембра, по извештају магационера, било је потребно што

пре набавити робу, пошто је продата, а потраживања задругара су била велика. Тада је одлучено да се по робу упуте Василије Огњановић и Коста Крстић. Међутим, како је снабдевање робом преко овог стоваришта било скопчано са бројним проблемима, од којих је један био доста чест: да због необавештености и велике потражње снабдевачи не нађу тражену робу, тада су се враћали необањена посла или су били приморани да је потраже код других добављача.

У превазилажењу почетне праксе, роба је наредних година набављана у ближним трговачким центрима, Нишу, Пироту, као и у Белој Паланци.

У првој години рада у задружном магацину, први магационер Моклишке земљорадничке набављачке задруге, Василије Огњановић, продавао је: шећер у коцки, пиринач, опанке, ексер, конопце, зејтин, челик, шила за точкове и за обруче, плави камен, жижице, писаћу хартију, коверте, окрајке (фурда) од опанака, со у крупцама, нитне, тамњан, шине обручне и рабацијске, браве, катран, цакове од хартије и јуте, мали сандук, канте од гаса (петролеума) и празну бурад у којима се паковао катран.

1921. *Окружни савез земљорадничких задруга.* Крајем јуна 1921. у Задругу је приспео допис у којем се преноси информација да је са радом почео Окружни савез земљорадничких задруга у Пироту, који је примљен у чланство Главног земаљског савеза, и да се његова канцеларија налази близу Градића, у дућану „Код Војводе Момчила” Јеленка Петровића, механције. У истом допису је истовремено упућен позив свим задругама, које су постале чланице Савеза, да уплате уписане уделе, како би Савез могао да ради онако како се од њега очекивало. Допис је завршен обавештењем да је Савез издејствовао пет вагона соли у крупцама из стоваришта Управе монопола у Београду, који ће се, како се прецизира другом приликом, задругама делити према броју уписаних удела. Према инструкцијама из Савеза требало је да задруге со поделе својим задругарима према броју чланова у кући или према броју расположиве стоке.

1922. Почетком априла 1922. године Окружни савез је имао у свом стоваришту још увек доста скромну понуду робе: дрљаче, семе детелине и сточне репе, француску обућу, воћарске маказе, гуме, црева, гумице и пужиће за прскалице, а очекивало се и допремање копачица типа „Кумулус”. Те године ово стовариште било је снабдевено косама и плавим каменом, а како у једном допису стоји, оно је било смештено у кући **Чедомира Милошевића**, учитеља, који је ове дописе потписивао у функцији управника.

Име овог учитеља заслужује много више пажње, али овде, због ограничености простора, треба истаћи да је он својом активношћу постао истакнути поборник задругарства у Пиротском округу, који је остао запажен по својим наступима на неким конгресима задругара, по залагању за отварање стоваришта Главног савеза у Пироту; био је хонорарни надзорник земљорадничких задруга у Пиротском округу, а пред рат, као пензионер, нашао се у управним органима Главног савеза.

1924. Рад задружног магацина у тадашњој задружној организацији био је под потпуном ингеренцијом управног одбора. Како је то изгледало у пракси добар пример је садржај дневног реда на његовој Трећој седници одржаној у задружном магацину 25. марта 1924.године: 1. Читање записника; 2. Преглед и предаја новопримљене робе магационеру; 3. Одређивање цене новопристигле робе; и 4. Питања и предлози. Потом се по овако конципираном дневном реду радило: 1. Прочитан је записник са прошле седнице, који је примљен без измена. 2. Одбор је у пуном саставу и у присуству магационера Јевте Миладиновића приступио прегледу новопримљене робе од набављача Живе Стевановића и Јевте Миладиновића. Њих двојица су по налогу Одбора робу купили од Ћире Божиловића, трговца из Пирота и Монополистичког стоваришта у Пироту. На списку набављене робе нашло се: со 50 кг, шећер 50 кг, глазирани пиринач 50 кг, гас (петролеум) 38 кг, кафа 5 кг, алева паприка 5 кг, зејтин 18 кг и кесе 3 кг. 3. Након прегледа, Одбор је прешао на формирање цена производима узимајући у обзир набавну цену, затим трошкове за подвоз од стоваришта до железничке станице, трошкове превоза робе железницом, као и висину цена тих намирница у Белој Паланци. На крају је записнички наложено магационеру да се мора строго придржавати формираних цена на

Управник пиротског Стоваришта Чедомир Милошевић у разговору са Јеленком Стојановићем, председником моклишке Задруге. Снимљено 1938.год.

тој седници за наведене артикле и да ће за сваку произвољност у продаји бити одговоран.

Следећа набавка те године обављена је према одлуци управног одбора од 30. јуна, када је магационер Јефта Ђ. Миладиновић набавио робу у Нишу и према набавној цени и учињеним трошковима одредио јој продајну цену. Иначе, те године задругари су у магацину, поред већ наведене робе, могли да купе и опанке од бивоље и говеђе коже, пресне опанке, прављене мушке и женске, грађанске мушке и женске опанке, јужарију, свеће воштане, тамјан, цезве, левке, куке, косе, српове велике и мале, мистрије, вангле, гвозђе, челик, ланац, обручну шину за кола, браве, мају (сириште), чекић и наковањ, зумбу, бибер, рафију, боје (розе, „рујева” и црна), фирнајз, катран, четке, разне величине прозорских окана, окове прозорске, куке за прозоре, фарбу – зелену и црну, ексерс обичне и рабацијске, сапун „чист и пераћи”, крижуље, писаћу хартију, плајвазе (оловке), коверте, канте, плави камен, камену со, галицу, виле дрвене, сандук велики и челични, каиш (црни и жути), теслу, гумено црево, брус, грабуље и малтерку.

Наредне **1925.** године, управни одбор је знатно проширио асортиман робе, па је Миладиновић у задружном магацину продавао и: пиринач (кочански и глазирани), риљаче - ашове, лопате, лонац (мали и велики), четке за кречење (велике и мале), бич (велики и мали), секиру, со - ситну, у крупицама, у праху и морску; сач, сапун (жути, пиротски и за лице), опанке (грађански, пресни бивољи и шабачки правени), уларе, шину обловану, гвозђе (округло и за мотике), лопате дрвене, прозорска окна разних димензија, маказе (велике и мале), шећер у коцкама, каиши од свињске коже, улари воловски и др.

На седници управног одбора, одржаној у згради магацина Задруге, 15. марта, те године, усвојен је предлог књиговође Вукашина Миловановића да се набави један орман за књиге, тезга за колонијалну робу и једне теразије за мерење на ситно. На истој седници је разматрана и појава да су многи задругари, немајући готов новац за набавку робе у задружном магацину, уместо новца нудили своје пољопривредне производе. У вези с тим је одлучено да се закључи уговор са неким трговцем који би откупљивао те њихове производе да би задругари готовим новцем могли да купују робу.

1926. У овој години међу артиклима у задружној продавници нашле су се и бомбоне, а запажају се и ови: калем конац, катанац, конопац, шински ексерс, гасарчић, стакло за лампе, лампе, винске чаше, палидрвца и др. Те године роба је набављана и у Белој Паланци преко познатог трговца тог времена **Маринка Соколовића**. (Овај угледни трговац се осим трговином робе широке потрошње бавио и производњом качкаваља у закупу. Миливоје Савић, у студији *Наша индустрија, занати и трговина*, преноси да је имао производњу качкаваља од 12,5 вагова, што га је, поред цариградског Јеврејина Јакоба Папоа, сврстсвало међу највеће извознике овог производа у Пиротском округу. Он је поред производње качкаваља на локалном простору

исти посао обављао и у бачким селима Дероњи, Мошорину, Стапару, Турији и Товаришеву, где је 1923. године произвео 36.523 килограма качкаваља.)

Како су потребе са вином за Ускршњи празник биле повећане управни одбор је онда набавио 600 килограма од понуђача Војислава Ристића из Сићева.

Те године у магацину се продаје и ракија, и прима се кукуруз за робу, уместо новца, што је утицало на губитке Задруге у тој години.

1929. *Шећер* се више година набављао директно из српско-чешке фабрике шећера и рафинерије у Ћуприји, а онда је почетком 1929. године фабрика пренела право продаје свом Генералном заступнику филијали Прашке кредитне банке у Београду па је Задруга била упућена на снабдевање преко ове филијале.

1931. Магационер Жива Стевановић је поред разних ситница продавао и плави камен, сумпор, рафију, пиринач, шећер, кафу, со, туцану паприку, бибер, зејтин, петролеум, разну гвожђурију, опанке и сапун.

Стовариште у Пироту. 12. новембра 1931. године у Задругу је стигло обавештење из стоваришта у Пироту да је почело са радом, да је робом већим делом снабдевано, а да се остала очекује сваког часа. Стовариште је било смештено у магацинима трговца Панте Вељковића, у улици Краља Александра бр. 24, до куће Чедомира Милошевића, учитеља у Пироту, управника тог стоваришта и хонорарног ревизора Главног савеза. Према подацима које је касније преносила „Земљорадничка задруга”, ово стовариште је почело са радом 16. новембра 1931. године и у тој години у укупном промету робе Главне набављачке задруге учествовало је са 2,2 %, у време када је у Пиротском округу било 29 набављачких задруга.⁷⁹

Обавештавајући их о почетку рада, истовремено је упутио позив свим задругама у округу да убудуће набављају робу у његовом магацину, јер, како се у другом допису каже, циљ стоваришта је да се задругари снабдевају „задружним путем, на задружној основи” да би задругарство обезбедило уштеду која је до тада ишла као профит у незајажљивим рукама трговаца.

1932. *Економска криза*, која је тих година захватила све слојеве друштва, у највећој мери је погодила село и сељаке чији производи су пали у бесцење, док су истовремено све намирнице и средства за производњу пољопривредних производа постали изузетно скуп. Да би се последице економске кризе колико-толико ублажиле управни одбор Главног савеза донео је 21. јануара одлуку, којом је набављачким задругама одобрено да могу сву робу продавати задругарима у замену за пшеницу, чија је цена била утврђена на основу Закона о откупу пшенице.

На Скупштини одржаној 27. марта 1932. године одлучено је да се задружни магацин снабдева робом у стоваришту ГЗНЗ у Пироту. Међутим,

---

⁷⁹ Земљорадничка задруга, 1932, Београд, бр.7. стр. 101

ако се утврди да су његови артикили скупљи него у вароши и ако роба није била траженог квалитета, управни одбор је могао отказати куповину робе и у том случају је набавка обављана код приватних трговаца.

1934. У задружном магацину се могло купити: стари правени опанци, пресни опанци, штављени опанци, тестере - челичне, лампе – висеће и зидне, фењер-лампа, гасарци, шарке за врата и прозоре, гвоздене виле, плехане лопате, новчаник платнени, старе и шутаре браве, метар и чешагија.

Пресни опанци. Одлуком министра Народног здравља објављеном у Службеним новинама 3. септембра 1920. године забрањена је продаја пресних опанака, од непрерађене коже, у бакалницама и радњама у којима се продају прехранбене намирнице. Међутим министрова одлука је после више године пала у заборав па су се ови опанци појавили у продаји у свим земљорадничким и набављачким задругама. Увидевши ову појаву срески начелник Белопаланачког среза је 23. фебруара 1934. године доставио допис свим општинским управама и жандармеријским станицама у Белој Паланци и Црвеној Реци, као и Одељењу финансијске контроле у Белој Паланци, у коме је указао на важећу одлуку министра Народног здравља и издао им наређење да с места позову управе свих земљорадничких задруга, на свом подручју, и на потпис им саопште да одмах и без икаквог изговора све пресне опанке уклоне из продавница и у њиховом присуству их спале, јер је коришћење оваквих опанака опасно по здравље.

На ову начелникову наредбу председник Надзорног одбора Михајло Младеновић и председник управног одбора Живадин Милошевић упутили су молбу, у којој су покушавали да избегну уништавање пресних опанака, наводећи да Задруга поседује посебну просторију у којој би могла да смести ове опанке, чија вредност је износила 1.500 динара, и који би могли ту да стоје до продаје, а након тога Задруга их више не би набављала. Из Начелства је на ову молбу одговорено да се не могу вршити никакви уступци у овом случају и да се задруга мора придржавати издатог наређења. На све ово убрзо је стигла наредба и из ГССЗ да се обустави продаја пресних опанака, па су затечене залихе морале бити уништене.

Коришћење пресних опанака у пракси српског сељака се преноси из 19. века, мада је сасвим извесно да се они користе и много раније и да је и истовремено и здравствени проблем који су они доносили био таквог датума. Забрана њиховог ношења је била на снази и у доба Краљевине Србије, али због недоследности у поштовању министарских одлука проблем се прећутно провлачио. Код ношења по лошем времену они се расквасе, опусте и изгубе своју форму, па више не штите ногу, већ јој, због бактериолошке разградње, труљења у таквим условима, наносе здравствени проблем, изазивајући озбиљне упале. Унешењем у топлу собу, долазило је до испаравања које је развијало несносан задах; али невоље са овим опанцима

се овде не завршавају: кад се осуше, јако се стврдну и постају потпуно неудобни као обућа.

У задружном магацину, иначе, тих година се продавао приличан асортиман опанака. Магационер Јевта Миладиновић је приликом преузимања дужности 1929. године примио поред остале робе и овакве опанке: стари правени, шумадијски, правени разни, биволски, морски, правени мушки, правени женски, опанци гумени – правени и биволски пресни. Уобичајено је било да се опанци онда од добављача набављају на меру, па су тако и продавани, мерењем на вагу. А управо то је пружало магационерима простор за манипулацију и злоупотребу. Кад су запазили да су се сувише сасушили, квасили су их водом да би били тежи, или су их мерили мало мање или мало више, и, тако, злоупотребом, остваривали вишкове.

1935. На седници управног одбора одржаној 25. децембра 1935. године одлучено је да се роба набавља за готов новац у стоваришту ГЗНЗ у Пироту, а превоз од Пирота до задружног магацина да се изврши колима са палубом.

Наредне **1936.** године, управни одбор је одредио дневницу члановима одбора који буду ишли по набавку робе, која је са дотадашњих 15 скинута на 10 динара. Да се превоз робе колима плаћа од стоваришта у Пироту до задружног магацина 0,10 пара по килограму. А када се роба превози од Беле Паланке да се на килограм плаћа 0,75 динара (што је износило две и по паре ондашњих).

Један од захтева управног одбора у набавци робе те године био је да се од добављача набаве шила, шила за оков кола, нитне, ашови и риљачи. На једној од седница управног одбора, председник Јеленко Стојановић је предложио да се у магацину држи *со и дукан*, над чијом продајом је држава имала монопол, а да таксе и остале трошкове Задруга преузме.

1937. У овој години је продато робе у вредности од 100.957,00 динара, а роба је уступана, како се онда говорило уместо данашњег продавана, само задругарима, на шта им је управни одбор изразио захвалност, али је упутио и осуду оном малом броју неверних задругара који су „бисаге пунили код разних бакала и трговаца”. Бакале и трговце задруге су онда сматрале за своје велике противнике, јер како се у ондашњем жаргону истицало – задругар, војник задружне армије, дајући новац приватној трговини, мимо задруге, даје муницију свом противнику којом ће је он гађати. Ово је, без сумње, био један од елемената, колико то теоретичари задругарства порицали, из надоласеће комунистичке идеологије, којим ће јој задруге и њихов систем организовања прокрчити пут до отелотворења.

Књиговођа - благајник: Станислав Ђокић, учитељ, 1920 -1921; Коста Крстић, 1921; Душан М. Стојановић, учитељ, 1920 – 1921; Учитељ Душан М. Стојановић је на ванредној седници Скупштине, одржаној 4. децембра 1921. године, предао књиге и рачуне наводећи притом да више не може бити

књиговођа, због тога што Задруга готово ништа не ради и што је оптерећен у школи, где ради са 120 ученика; Светозар Т. Манић, 1922; Иво Микелић, учитељ, 1923; Вукашин Миловановић, учитељ, 1924-1927; *Књиговође*: Крум Анђеловић, учитељ, 1929; 1941. Јевта Ј. Петровић 1929-1932, 1935-1939, општински писар - деловођа; Владимир Ј. Соколовић 1926, 1928, 1934-1935, деловођа моклишке општине; Виктор И. Плеше, учитељ, 1934-1935, са платом од 100 динара.

Са организовањем *курса за књиговође и благајнике*, због недостатка таквог кадра за потребе задруга, Главни савез земљорадничких задруга је отпочео већ првих година после Првог светског рата. Из стожера земљорадничких задруга је редовно стизао позив за обуку на овом курсу и у Моклишкој земљорадничкој задрузи, али управни одбор, осим сеоског учитеља, дуго није имао писменијег задругара кога би могао да пошаље на обуку за посао књиговође. Због веома скромних услова за одржавање тог курса, ма где се он одржавао, Главни савез је обавештавао Задругу да је курсиста дужан да понесе и потребну опрему и прибор који ће моћи да користи за време боравка у месту одржавања курса. Тако је за курс који је 1929. године требало да се одржи у Нишу, у црквеној кући нишке Саборне цркве, курсиста био дужан да понесе: резервну чисту преобуку, један јастук, покривач и ако има једну празну сламарицу. Тада су курсисти учили: књиговодство, рачуницу, правила, закон, задругарство и задружну преписку.

Наредне, 1930. године курс је за потребе задруга у Пиротском округу био организован у Пироту. Дописом из Главног савеза Задруга је обавештена да ће се курс у Пироту одржати 8. децембра и да ће трајати двадесет и пет дана. Кандидат је морао да буде пунолетан, да је одслужио војни рок или да је ослобођен служења војног рока, али да је бар свршио основну школу. Курсиста је тада требало да понесе: један тањир, кашику, виљушку и нож, једну топлију поњаву, празну сламарицу, празан јастук и два убруса.

Међутим, те године Главни савез је очигледно повећањем предавачког кадра, планирао и курс за спремање секретара, књиговођа и благајника и у Белој Паланци, који би се те јесени и зиме одржавао само празником, а на коме би полазници учили: вођење задружних књига, задружно законодавство, административно општење са властима и друго. Саопштавајући ову идеју Савеза, окружни надзорник Љубодраг Пешић завршава допис констатацијом да би се тиме оспособио потребан број особља без посебних трошкова, што за материјалне могућности среза и задругара није било занемарујуће.

На тражење Главног савеза, на седници управног одбора, одржане 25. децембра 1938. године, одлучено је да се задругар Гаврило Живојина Милић пошаље на курс за књиговођу, пошто је испуњавао потребне услове.

Благајници. У пракси земљорадничких задруга, најчешће због недостатка образованих људи, дужност благајника је обављао књиговођа или магационер, тако је било и у Моклишкој земљорадничкој набављачкој

задрузи. Међутим, 1927. године било је услова да ова дужност буде издвојена, а за коју је онда био изабран Јеленко Миладиновић. Потом су ову дужност обављали и задругари: Давид Младеновић 1929, Љубомир Ћирић 1929-1931, Божидар З. Костић 1933, Светозар Ђ. Ранђеловић (син покојног Ђорђа и удове Николиће) 1934. и 1936.

Годишње скупштине. На Првој годишњој скупштини, одржаној 12. фебруара 1921. године, први председник управног одбора, Младен П. Лилић је, говорећи о раду Задруге, нагласио: „Ми смо основали задругу ради побољшања и јефтинијег набављања намирница. У овоме се успело јер је Задруга јефтиније намирнице продавала но што је било у вароши. (У задружној продавници цене су биле и преко 20 % ниже од цена у трговинским радњама у Белој Паланци). Али капитал нам је био слаб, а нисмо били богзна како умешни у вођењу Задруге, те немамо приходе какви су се можда очекивали”. Из активности ове Задруге у првим годинама постојања издвајам и информацију из 1921. када је од Главног савеза наручила једну прскалицу за потребе једног задругара са напоменом да их више неће набављати, „јер нам крај“, како дословно стоји у допису, „иначе, није виноградарски.”

Годишње скупштине Задруга је одржавала најчешће од јануара до марта, и то у згради основне школе. Прва годишња скупштина, ван школске зграде, одржана је у новосаграђеном задружном дому, тек 1939. године (2. априла). Задругари су позивани на годишњу скупштину позивима и „викањем сеоског бирова”. Дневни ред су диктирала Правила Задруге као и годишње активности и тренутне актуелности у њеном раду. Из обимне архивске грађе о раду ове задруге, најобимније о раду једне задруге у Пиротском округу у периоду до 1945. године, издвајам садржај дневног реда из записника са Пете редовне годишње скупштине Задруге одржане 8. марта 1925. године: 1. Прозив присутних чланова. 2. Преглед годишњег рачуна задруге за 1924. годину и извештај благајника. 3. Бирање чланова управног и надзорног одбора, према чл. 18. и 29. Правила 4. Бирање благајника, књиговође, магационера и одређивање њихових награда и кауције. 5. Давање разрешнице управном одбору за рад у прошлој 1924. години. 6. Решавање о задуживању задруге као и суми до које ће се Задруга задуживати у текућој 1925. години. 7. Одређивање дана у које има пословати стовариште. 8. Одређивање казне задругарима који не долазе на скупштину. 9. Питања и предлози. 10. Бирање три члана за оверу записника и списка задругара.

Улози и задружна штедња . На оснивачкој скупштини одлучено је да се од једног лица може најмање примити на штедњу по виђењу, „обичну штедњу”, по 60 пара, а највише 2.000 динара. Укупна сума улога по поједином задругару у току године није смела бити већа од 300 динара.

1922. Одељење за кредит и штедњу је 2. децембра 1922. године упутило допис задругама у коме позива све задруге да раде на буђењу

свести о важности штедње и то не само међу задругарима већ и код осталог становништва, чиме би се прекинуло са дотадашњом праксом да готовина бескорисно лежи код њихових кућа.

1925. На штедњи по виђењу, или како се онда говорили на „обичној штедњи”, било је три уплата и то: Драгутин Митић са 1.018,15 динара, Болеснички фонд са 457 динара и Фонд за образовање задругара са 228,49 динара.

1926. На штедњи по виђењу број улога се није променио, једино што је Драгутин Митић повукао свој улог, а као нови штедиша се појавила Нада Ранка Младеновић, са улогом од 1.579, 24 динира.

Задружни дом. Иницијативу о изградњи задружног дома покренуо је председник управног одбора, Вучко Милошевић, на редовној годишњој скупштини 27. марта 1932. године, који је тада тражио да се реши питање куповине земљишта за плац задружног дома, као и његове изградње. Међутим, из дискусије која је потом уследила одлучено је да се то питање одложи до боље материјалне ситуације Задруге. Та боља материјална ситуација, ако се у опште тако може рећи, дочекана је 1936. године, када је, 8. марта, на седници управног одбора, на предлог председника Јеленка Стојановића, одлучено да се купи парцела Димитрија Ранђеловића, из Моклишта, са циљем да се на њој подигне задружни дом. Ова парцела, коју је одбор платио 675 динара, налазила се на периферији села, чију границу је с истока чинио сеоски пут, а с југа кућни плац Милисава Илића. Куповином ове парцеле, с обзиром на њен неодговарајући положај, више је учињена услуга њеном власнику да дође до новца, него што би стварно на њој могао да се подигне задружни дом. Ово утолико пре што је истог дана, на другом састанку управног одбора, одлучено да се изврши трампа са парцелом власника Милисава Илића - празно земљиште, у средини села, на простору који мештани зову „Барака”, а чија прометна вредност се поклапала са вредношћу већ купљене парцеле.

Пошто је обезбеђен плац на подесној локацији, на седници управног одбора одржаној 15. јула 1936. године, председник Јеленко Стојановић је предложио да се приступи набавци грађе на јавној лицитацији. На овој седници установљена је и скица распореда просторија будућег задружног дома, по којој би он требало да има просторије за продавницу, магацин и канцеларију, а све ове три просторије би биле повезане ходником. Од идеје да се грађа купи на јавној лицитацији се одустало, пошто је на седници управног одбора 15. марта 1937. одлучено да се покуша са откупом старе зграде, као јефтинијег решења. У складу с тим, најпре је прегледана једна зграда у Новом Селу, али је ипак изабрана зграда Михајла Петковића, земљорадника из Моклишта, која је купљена за 1.450 ондашњих динара. Потом је 14. децембра уследила лицитација за избор мајстора, када је од три учесника, изабран је Душан Ј. Митић из Моклишта, који је понудио

најповољнију цену за грађевинске радове - 1.680 динара. Остали учесници на лицитацији су били мајстори Витомир Костић и Радомир Манојловић. Према условима лицитације, мајстор је био дужан да зграду пресели на задружном плацу, постави је, напуни блатом кованице, омаже блатом и окречи је, а сав материјал који буде недостајао Задруга је била обавезна да набави о свом трошку.

Носећа дрвена конструкција ове зграде је подигнута већ у току те 1937. године, а довршење осталих радова обављено је наредне 1938, када је на седници управног одбора, одржаној 25. априла, одлучено да чланови оба одбора обиђу задругаре од куће до куће и наложе им да својим колима, запрегом, у први празнични дан, а био је то Први мај, дотерају сви по једна кола камена, како би могла да се уради цокла и како би се наставило са осталим радовима. Тада је одлучено и то: да се кулуком доведе сав остали материјал, како би се остварила што већа уштеда. Међутим, на седници управног одбора, 14. маја, констатован је слаб одзив задругара јер су се одазвали само чланови одбора. Како је покушај да се до камена дође бесплатно, кулуком задругара, пропао - јер је дотерана количина била недовољна, одлучено је да се камен обезбеди куповином из средстава Задруге.

Ако је судећи на основу дописа, који је управни одбор послао Главној земљорадничкој набављачкој задрузи у Београду, 31. октобра, у коме се немогућност исплате преостала три удела од стране Задруге оправдава „трошковима око изградње задружног дома, који је на скором завршетку”, - завршни радови на његовој изградњи и усељење су обављени до краја 1938. године.

Описмењавање. Поред организовања курсева за образовање кадра за задружне секретаре и књиговође, из Главног савеза су у Задругу пристизале и иницијативе о одржавању курсева за неписмене задругаре. Једна таква иницијатива се налазила у допису датираном на 1. новембар 1923. године, у коме се каже да „ове јесени треба позвати све оне који желе научити писменост”. При том се додаје: да се треба споразумети са учитељем или са млађим свештеником, који би радили са полазницима, а Савез ће им платити по 40 динара за сваку особу коју буду описменили, и послаће им букваре за обуку, уколико им благовремено буде послан списак полазника.

На какав је одзив наишла ова идеја Савеза није познато, али, очигледно да је, и поред рада основне школе, у то време, ипак, био велики број неписмених у Моклишту.

Задружни шљивик. Задруга је имала своју парцелу која је била засађена шљивама, чији род је продаван на јавној лицитацији. Једна таква лицитација одржана је 18. јула 1937. године, у кафани Богосава Младеновића. Лицитација је одржана по протоколу који је утврђен на седници управног одбора, а услови су били: 1) Плод се даје за бербу у 1937. години. 2) Гране се не смеју ломити, ни стабла љуштити или на било који начин повредити. 3)

Излицирана сума се одмах по закључивању лицитације полаже благајнику уз признаницу. 4) Берба плода је допуштена закупцу одмах по закључивању лицитације и наплате куповне цене. Лицитацију је обавио председник управног одбора, Јеленко Стојановић, уз присуство и чланова овог одбора: Светозарем Т. Манићем, Божидарем З. Костићем, Вучком Милошевићем и књиговођом Јевтом Ј. Петровићем.⁸⁰

МОКРА

Мокрањска земљорадничка млекарска задруга је регистрована у ГССЗЗ 1933. године под редним бројем 3619. Задружна област: Мокра и Ново Село. Чланови управног одбора: Нака Ћирић, Петар Н. Крстић, Владимир Д. Крстић, Светозар Т. Ђорђевић и Михајло Тошић. Чланови надзорног одбора: Видан Д. Николић, свештеник; Живадин Ристић, Манојло Пејић, Душан Мишић и Јован Н. Петровић. Књиговођа: Радомир М. Јовановић. Број задругара: 16⁸¹.

Традиција овчарења у овом селу, као и на целом овом простору, веома је дуга и има своју богату историју. Крајем 19. века, тачније 1892. године, у овом селу су, како је онда писао у *Тежаку* учитељ Петар М. Стојановић, постојале две бачије, од којих је једна бројала 1.000 брава – „које коза, које оваца”, а друга мања од 600 брава.⁸²

Бачија Јована Николића (1909. год). 1909. године професор Сточарске школе Александар Т. Јовановић је обавио студијско путовање у Пиротски округ, по налогу министра народне привреде, с циљем побољшања квалитета качкаваља и његово усклађивање према захтевима трговине на домаћем и иностраном тржишту. У ондашњој пракси израде качкаваља до Министарства народне привреде су пристизали раличити и противуречни описи и извештаји о његовој технологији, а да би се дошло до побољшања квалитета став министра је био да је неопходно предходно истражити и упознати се са начином израде качкавања на просторима где се он производи, поготово у Пиротском округу који је био водећи у Србији по количини произведеног качкаваља у то време. Професор Јовановић је тада обишао бачију Иванковића код Барје Чифлика, бачију Кола Ћирића код Крупца, бачију Ћурића код Ђњилана и на крају бачију Јована Николића из Мокре, који је тада имао своју бачију у подножју Суве планине, на простору изнад Дивљанског манастира.

Приликом овог обиласка он је обратио посебну пажњу на израду качкаваља, али и израде масла, вурде и сурутке и детаљно их описао у општем запажању, као и бачијску зграду (у локалном говору звану *шупа*), услове за рад у њој, њен намештај и прибор, као и рад на бачији.

⁸⁰ АС, Д - 2, Ф - 98.; Моклишка земљорадничка набављачка задруга

⁸¹ Земљорадничка задруга, Београд, 1933. год. Бр.32. стр. 550.

⁸² Тежак, 1892. Београд, бр. 27. стр. 267

У анализи карактеристика квалитета овчијег млека бачије Јована Николића дошао је до следећих података: специфична тежина млека вечерње муже је износила 35,65; проценат масти је био 7,5%; садржај масти у качкаваљу 30,39%; масло (маслац) из вурде од мешавине овчијег и козјег млека је било са садржајем масти од 72%.⁸³

Двадесетих година 20. века на бачијама у Мокри производио се качкаваљ у количини од 7.000 кг.⁸⁴

Мокрањска земљорадничка набављачка задруга је регистрована 1939. године под редним бројем 4616. Задружна област: Мокра. Управни одбор: Радивоје Поповић, Милисав С. Крстић, Јеленко Крстић, Светозар М. Поповић и Драгољуб Пејчић. Надзорни одбор: Чедомир М. Крстић, Радислав С. Митровић, Илија П. Вељковић, Лазар Ђорђевић и Владимир Ђ. Митровић. Књиговођа: Живојин П. Докић. Благајник: Петар С. Крстић, Магационер: Дојчин Т. Поповић. Број задругара: 99.⁸⁵

Мокрањска електричарска земљорадничка задруга (Задруга за набавку електричне енергије). На изложби у Архиву Србије, приређеној поводом стогодишњице земљорадничког задругарства у Србији била су изложена и три архивска документа која су сведочила о подизању електричног постројења на Мокрањској реци 1943. године. Први докуменат је Решење којим се одобрава коришћење водене снаге Мокрањске реке за покретање електричног постројења, а који је из Беле Паланке, у време владе Милана Недића, послат ресорном министарству 26. маја поменуте године. Други докуменат је била Молба за новчану помоћ Мокрањске електричарске земљорадничке задруге, која је из Мокре упућена Влади 10. јула 1943. године. Трећи докуменат је био без датума, а на њему је приказана скица Мокрањског врела и реке са постављеним воденицама.⁸⁶

Увидевши значај поменутих докумената, архивираних под сигнатуром АС, Г-9, покушао сам да их потражим у Архиву Србије и да се упознам са њиховим садржајем. Нажалост, покушај је био неуспешан: докуменат је или враћен у погрешну фасциклу, или је, његовим прегруписавањем, одложен у другу групу докумената.

Међутим, нису ово једини извори о електричној централи на Мокрањској реци, јер постоје и такви који потврђују њено постојање и много пре од овде наведене 1943. године. *Миливоје М. Савић*, у вишетомној студији *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, објављеној 1930. године, забележио је да кроз Белу Паланку протичу Врелска и Мокрањска река, на којима постоје 8 воденица од по 4 камена и једна хидроцентрала од 40

⁸³ Илија Николић, Пирот и срез нишавски 1894-1918, грађа III. Пирот, 1982. Стр. 838-848

⁸⁴ Миливоје М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, VIII део. Сарајево 1930. стр.95.

⁸⁵ Земљорадничка задруга, Београд, 1939. год. Бр.14-15. стр. 217.

⁸⁶ Земљорадничко задругарство Србије кроз историју- Каталог, Београд, 1994. године. стр. 24.

коња. Затим додаје, да Мокрањска река са својим извором има доста велики водени пад, који би могао послужити за подизање каквог индустријског предузећа, а да постојећа електрична централа има Францисову турбину од 40 коња и да покреће динамо-машину од 20 киловата и 2 пара камена за млевење, поред 3 камена која покреће водени притисак на буку⁸⁷

ОРЕОВАЦ

Друга (II) Ореовачка земљорадничка набављачка задруга (срез белопаланачки, бановина моравска) је регистрована 1933. године под редним бројем 3596. Задружна област: Ореовац. Чланови управног одбора: Стеван Ј. Антић, Милисав Веселиновић, Цветко Поповић, Војислав Здравковић и Сретен П. Веселиновић. Чланови надзорног одбора: Милутин Антић, Јеремија Ђурић, Филип Веселиновић, Стојан Јовановић и Стојан Живковић. Књиговођа: Драгутин М. Манић. Благајник: Милан Ђ. Живковић. Магационер: Вукадин Ђ. Живковић. Број задругара: 40.⁸⁸

Ореовачка земљорадничка овчарско-млекарска задруга регистрована је 1937. под редним бројем 4336. Област задруге: Ореовац и околна села. Управни одбор: Драгутин Манић, Филип Веселиновић, Цветко Поповић, Милутин Поповић и Гаврило Здравковић. Надзорни одбор: Стојан Живковић, Димитрије Стојановић, Живојин Поповић, Сретен Ђ. Веселиновић и Војислав Здравковић. Књиговођа – благајник: Вукадин Живковић. Број задругара: 25⁸⁹

ОРЉА

Орљанска земљорадничка кредитна задруга основана је 18. марта 1900. године. Област задруге: село Орља. Број задругара при оснивању: 35. Руководство задруге при оснивању - управни одбор: Риста Митић, председник; чланови: Петар Петковић и Димитрије Живић, сви земљорадници. Надзорни одбор: Тодор Голубовић, председник; чланови: Минча Монић (можда Манић или Минић), Неја Јовановић и Живан Нешић; секретар: Манојло Петровић, благајник; Ђорђе Лазаревић, сви земљорадници.⁹⁰

Према административној подели од 15. марта 1890. године Орља је припадала Белопаланачком срезу, па је означени датум оснивања њене задруге, важио за прву земљорадничку задругу у Белопаланачком срезу.

⁸⁷ Миливоје М. Савић, Исто. Стр. 94.

⁸⁸ Земљорадничка задруга 1933. бр. 26. стр. 455.

⁸⁹ Земљорадничка задруга, Београд, 1937. бр.1-2.стр.29.

⁹⁰ Земљорадничка задруга, Београд 1900. бр.6 и 7. стр.220

Међутим, због неактивности и несарадње са Главним савезом, престала је са радом 1902. године.⁹¹

ПАЈЕЖ

У табеларним приказима 1901. године о стању земљорадничких задруга у Србији налази се податак да је **Пајешка земљорадничка кредитна задруга** основана 1900. године, других података о њеном раду због неактивности и несарадње са Главним савезом нема⁹². Престала је са радом 1902. године.⁹³

Пајешка земљорадничка набављачка задруга, (срез белопаланачки, бановина моравска) је регистрована у ГССЗЗ 1931. године под редним бројем 2792. Област задруге: Пајез. Чланови управног одбора : Милан Живић, Чедомир Младеновић, Никола Божић и Добросав Младеновић, сви земљорадници. Чланови надзорног одбора: Витомир Величковић, Виден Бојић, Урош Лалић, Видосав Тодоровић и Свет. Димитријевић, земљорадници. Благајник: Видосав Миланковић. Књиговођа: Јован Костантиновић. Магационер: Јордан Антић. Задругара: 59.⁹⁴

Набављачка задруга у Пајезу, независно од времена регистрације, основана је знатно раније - 1928. године.

ТАМЊАНИЦА

Тамњаничка земљорадничка набављачка задруга, срез белопаланачки, округ пиротски, регистрована у Главном савезу 1922. године под редним бројем 1833. Задружна област : Тамњаница, Црвени Брег, Лесковик, Ланиште и Црнче. Управни одбор: председник - Димитрије Миленковић, чланови: Антоније Стојић и Миладин Милошевић. Надзорни одбор: председник - Василије Митровић, чланови: Живојин Ђорђевић и Ђорђе Марковић. Благајник: Никола Ђорђевић. Књиговођа: Јован Игић. Магационер: Владимир Петровић. Број задругара при оснивању: 110.⁹⁵

Тамњаничка земљорадничка кредитна задруга, срез белопаланачки, бановина моравска, регистрована је у ГССЗЗ 1931. године под редним бројем 2910. Област задруге: Тамњаница, Ланиште, Лесковик, Црнче и Црвени брег. Чланови управног одбора: Александар Јеремић, Добривоја Ђорђевић, Илија Андрејић, Ранђел Вељковић и Антоније Силојић (уколико је штампарска грешка, могуће презиме је Милојић)

⁹¹ Земљорадничка задруга, Београд 1903. бр.3. стр. 25.

⁹² Земљорадничка задруга, Београд, 1901. бр.7и 8. стр.252.

⁹³ Земљорадничка .задруга Београд 1903. бр. 3. стр. 25.

⁹⁴ Земљорадничка задруга Београд 1931. бр. 4. стр. 63.

⁹⁵ Земљорадничка задруга, Београд 1922. бр. 3. стр. 64

сви земљорадници. Чланови надзорног одбора: Милан С. Ћирић, Милан Стојановић, Миладин Милошевић, Војислав Андрејић и Јевта Живковић, сви земљорадници. Секретар – благајник : Константин Дермановић. Задругара: 62.⁹⁶

ТОПОНИЦА

Топоничка земљорадничка набављачка задруга, образована је 1934. године,⁹⁷ а примљена је у чланство на ГССЗЗ на седници управног одбора 27. јуна 1939. године, са једним уделом.⁹⁸

ЦРВЕНИ БРЕГ

Црвенобрешка земљорадничка набављачка задруга је основана 1943. године.⁹⁹

ЦРНЧЕ

Црнчанска земљорадничка набављачка задруга основан је 1939. године.¹⁰⁰

ЧИФЛИК

Чифличка земљорадничка набављачка задруга спада у ред задруга које су основане у првој деценији после Првог светског рата али је због неуредности у сарадњи са Главним савезом искључена из његовог чланства 22. децембра 1932. године.¹⁰¹

ШПАЈ

Шпајска земљорадничка набављачка задруга је 1. маја 1931. године примљена у чланство Главног савеза српских земљорадничко набављачких задруга.¹⁰²

Међународни дан задруга и задружна слава. Шпајска Задруга је 1934. године истовремено прославила Међународни дан задруга и задружну славу. У тој свечаној прилици, како стоји у кратком новинском извештају, обављено је сечење колача уз чинодејство свештеника Арсенија Поповића,

⁹⁶ Земљорадничка задруга Београд, 1931. бр. 14. стр. 240. ⁹⁶ Др Михајло Костић, исто. стр. 51

⁹⁷ Земљорадничка задруга, Београд 1939. бр. 28. стр. 410.

⁹⁸ Др Михајло Костић, исто. стр. 51.

⁹⁹ Др Михајло Костић, исто. стр. 51.

¹⁰⁰ Др Михајло Костић, исто. стр. 51.

¹⁰¹ Др Михајло Костић, исто. стр. 51.

¹⁰² Земљорадничка задруга Београд 1931. бр. 12. стр. 181

Задругари Шпајске земљорадничке задруге 1934. пред задружним домом

који се потом укратко осврнуо на значај тог датума. Учитељ Вукашин Миловановић се у свом говору zaloжио за оснивање задружне читаонице и истакао њену важности у ширењу знања међу задругарима из разних делатности у области пољопривреде. Запажен је био и говор задружног књиговође Живојина Николића, он је говорио о потреби оснивања задржавствене задруге у селу и њеној важности у очувању задравља мештана.

На прослви је донета одлука о подизању споменика српским војницима који су погинули 1915. године на положајима у самом Шпају, а који су сахрањени код сеоске цркве у хумци која је тако дуго остала без спомен обележја.¹⁰³

Према истраживањима Михајла Костића земљорадничка здруга у овом селу је основана пре 1930. године.¹⁰⁴

Лужнички срез

БАБУШНИЦА

Бабушничка земљорадничко-кредитна задруга је 1906. године регистрована у ГССЗЗ као 650. Област задруге : Драгинац, Бабушница, Калуђерево, Извор и Проваљеник. Председник управног одбора: Атанасије

¹⁰³ Земљорадничка задруга, Београд 1934. бр.34. стр. 538

¹⁰⁴ Др Михајло Костић, исто. стр.51.

Поповић, свештеник; чланови: Младен Ћирић, Стојиљко Ђорђевић, Милан П. Митић и Петар Манић, сви земљорадници. Председник надзорног одбора: Љубинко М. Ристић, земљорадник и општински писар; чланови: Душан М. Илић, Андон Стаменковић, Сава Пејчић и Груја С. Ивановић. Секретар - благајник: Славко Ђ. Поповић, свештеник.

Предавање о земљорадничким задругама. На забави Пиротског обласног учитељског друштва, која је одржана 30. јануара 1907. године у Бабушници, учитељ Алекса Поповић, који је обављао дужност секретара Стрелачке земљорадничке задруге, одржао је предавање о важности земљорадничких задруга и њиховом утицају на материјални и морални препород нашег народа. На предавању је поред учитеља био присутан и велики број сељака који су га „поздрављали плескањем и узвицима: живео!”. Уредник „Земљорадничке задруге”, која је пренела ову вест, допис је употпунио подршком: „Одушевљеном пиониру, за ширење задружне идеја, Поповићу, желимо истрајност у овом хуманом послу.”¹⁰⁵

Проширење задружне области. Задруга је на својој редовној годишњој скупштини, одржаној 21. јануара 1910. године, одлучила да у члану 5. промени тачку 6. својих правила, којом је омогућен пријем у чланство задруге и мештана села Сурачева. Ову допуну Првостепени суд у Пироту је је регистровао 27. јануара 1910. године.¹⁰⁶

Бабушничка набављачка задруга је основана 7. априла 1920. године, а уписана је у судски регистар Пиротског првостепеног суда 3. марта исте године. Чланови управног одбора су тада били: Данило Ђорђевић из Извора, Милија Ћирић из Сурачева, Петар Ристић из Проваљеника, Миладин Пејчић из Драгинца, Драгутин Ранчић из Калуђерева, Александар Станковић и Срећко П. Крстић из Бабушнице.¹⁰⁷

1931. је искључена из Главног савеза јер више година није слала месечне и годишње рачуне, записнике и статистичке податке.¹⁰⁸

БЕЖИШТЕ

Бежишка земљорадничка набављачка задруга је на седници управног одбора ГЗНЗ одржане 23. фебруара 1940. године примљена као нова чланица, са једним уделом.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Земљорадничка задруга, Београд, 1907. бр. стр.125.

¹⁰⁶ Земљорадничка задруга Београд, 1910. бр. 9. и 10. стр. 374.

¹⁰⁷ Службен новине, 1923. Београд, бр. 20 А. стр. 56.

¹⁰⁸ Земљорадничка задруга, Београд, 1931. стр. 287.

¹⁰⁹ Земљорадничка задруга, Београд, 1940. бр. 14-15. стр. 255.

БЕЛА ВОДА

Беловодска млекарска задруга је регистрована при Главном савезу 1931. године под редним бројем 3100, срез лужнички, Моравска бановина. Област задружна: општина беловодска; чланови управног одбора: Јота Павловић, Ђурђа Митић, Младен Стојановић, Пејча Игњатовић, Милан Здравковић, Алекса Тричковић, Петар Голубовић, Младен Тричковић и Јанко Илић. Чланови надзорног одбора: Тоша Ранчић, Петар Минић, Сава Стојадиновић, Милан Ћирић, Вељко М. Вељковић, Костадин Јовановић, Лазар Ћирић, Славко Ћирић и Живојин Пејчић. Уписано 47 задругара.¹¹⁰

Вељко И. Вељковић, општински писар и један од писменјих људи у то време на простору задружне области, родом из Ресника, педантно је водио евиденцију породичних прихода и расхода у 1935. години, којом приликом је у породичне приходе 27. окт. 1935. год. евидентирао износ од 2.289.04 динара „Од качкаваља добиј. од млеко у 1935. год. од 43 оваца и 16 коза. На чисто по одбитку трошкова, а са пашалуком”. Потом је 4. новембра 1935. године „узео за састав рачуна **Млекарске задруге Ресник** 31 динар”, чиме је потврдио да је обављао дужност књиговође ове Задруге. У приходе ове породице истог дана ушла је и награда од 50 динара Малену Вељковићу за чување млечних брава у бачији.

Друга (II) **Беловодска земљорадничка набављачка задуга** је регистрована 1933. под редним бројем 3515. Област задруге: Бежиште, Братишевац, Ресник, Стрижевац и Бела Вода. Чланови управног одбора: Коста Павловић, Владимир Николић, Алекса Тричковић, Милан Ћирић и Зарија Савић. Чланови надзорног одбора: Славко Ћирић, Светомир Николић, учитељ; Душан Митић, Живојин Минић и Лазар Стојановић; пословођа Светомир М. Николић, учитељ. У задругу се уписало 79 задругара.¹¹¹ Магационер Задруге 1935. године, како преноси Вељко Вељковић, у већ поменути белешкама, био је Милан Ћирић.

Исти извор преноси да се породица Вељковић у овој Задрузи те године снабдевала артиклима: со, гас, зејтин, шећер, сапун, пиринач, камена со, кафа, бомбоне, маја, катран, ексери, памук, калем бео за шивење, челик, школска таблица, оловка, бела хартија, каиши за ноге, цак за поставу седла, гасарче, рафија и др. Код услова куповине се запажа да се роба могла купити и на отплату у више рата.

¹¹⁰ Земљорадничка задруга, Београд, 1931. год. бр. 38. стр. 608.

¹¹¹ Земљорадничка задруга, Београд, 1933. год. бр. 20. стр. 359.

ВАЛНИШ

25. априла 1932. у чланство Главног савеза земљорадничких набављачких здруга примљена је Земљорадничка набављачка задруга у Валнишу.¹¹²

ГОРЊЕ КРЊИНО

Заслугом учитеља Михајла Потифа у Горњем Крњину је основана прва земљорадничка задруга у Лужничком срезу. **Горњокрњинска земљорадничка кредитна задруга** основана је 13. марта 1900. године. Област задруге: Горње и Доње Крњино. Број задругара: 25.¹¹³ Због неуредности у слању статистичких података те године је искључена из чланства Главног савеза и затворена. Потом је поново основана 1907. године када је регистрована под редним бројем 723. Управни одбор: Ћира Павловић, председник; Тоша Живковић, Алекса Младеновић и Илија Мишић, сви земљорадници. Надзорни одбор: Пејча Живковић, председник; чланови: Алекса С. Ристић, Нака Живковић земљорадници и Тома Д. Станковић, општински писар. Секретар - благајник: Михајло Потиф, учитељ. Код оснивања Задруге учланило се 17. мештана.¹¹⁴

Задружна слава. 2. фебруара 1909. године Задруга је прославила своју славу Сретење Господње. Водоосвећење славе, из почаст, обавио је стрижевачки свештеник Јован Поповић. После резања колача, секретар задруге и сеоски учитељ Димитрије Вучковић је говорио на тему: „О користи кредитних задруга и њиховом утицају на задругаре и околину”. За „обедом” (свечаним ручком) се присутнима краћим обраћањем јавило још неколико виђенијих задругара који су говорили о задацима задруге и дужности задругара према задрузи. У допису се на крају каже, да су се задругари разишли оснажени у убеђењу да им је у задрузи једино спас. У току ове године Задруга је установила задружну књижницу и читаоницу и за њихово коришћење прописала правила у складу са правилима која су донешена на 13. конгресу земљорадничких задруга.¹¹⁵ Постојање књижнице ове здруге потврђује и Годишњак Главног савеза српских зем.задр. 1911. године са напоном, да те године није радила због одсуства књижничара.¹¹⁶ 17. марта 1909. године умро је у 55. години Јован Савић, задругар Горњокрњинске земљорадничке задруге.¹¹⁷

¹¹² Земљорадничка задруга, Београд 1932. стр.315.

¹¹³ Земљорадничка задруга, Београд 1900.бр.1.и2.стр.84

¹¹⁴ Земљорадничка задруга, Београд 1907. стр.348.

¹¹⁵ Земљорадничка задруга Београд 1909. стр.682.

¹¹⁶ Годиш.Глав.савеза зем задр. Београд 1911. стр. 134.

¹¹⁷ Земљорадничка.задруга, Београд. 1909. стр. 641

Горњокрњинска набављачка задруга је 1931. искључена из Главног сюза, зато што више година није слала месечне, годишње рачуне, записнике и статистичке извештаје.¹¹⁸ Ова информација потврђује да је ова Задруга основана двадесетих година, после Првог светског рата. Након њеног гашења, у овом селу нова задруга је отворена 1934, а због правног разграничења са потоњом, по прописима ГССЗЗ, је била означена префиксом „друга”.

Друга (II) **Крњинска земљорадничка набављачка задруга** је регистрована у ГССЗЗ 1934. године под редним бројем 3895. Област задруге: Горње Крњино, Доње Крњино и Радошевац. Управни одбор: Милија Голубовић, Владимир Митић, Милан Ристић, Боривоје Младеновић и Петар Митровић. Надзорни одбор: Владимир Костић, Панча Станковић, Драгутин Живковић, Борисав Денчић и Стеван Панчић. Благајник: Живојин Младеновић. Књиговођа: Трајко Петровић. Магационер: Никола Пејчић. Број задругара: 76.¹¹⁹

ГОРЧИНЦЕ

Почетком 1905. године у Главни савез српских земљорадничких задруга примљено је 19 задруга, а међу њима била је и **Горчинска земљорадничка кредитна задруга** која је регистрована као 490. српска земљорадничка задруга. Област задруге: село Горчинце. Извор не преноси ко је био председник управног одбора, али је по свему судећи ту функцију обављао, онда веома угледна и утицајна личност у овом селу, Станко Петровић, који је био члан управног одбора и истовремено обављао и функцију секретара. Остали чланови управног одбора били су Васа Живковић, и Мијалко Стојановић. Председник надзорног одбора, такође, није наведен, али међу члановима најспособнија личност био је учитељ Велимир Стојковић, остали чланови овог одбора били су Живко Матејић, Аксентије Петровић, Јанаћко Николић и Пота Стевановић, сви земљорадници. Благајник је био Ранђел Митић. При оснивању у задругу се учланио 21 задругар.¹²⁰

Горчинска земљорадничка набављачка задруга регистрована је 1933. године под редним бројем 3675. Област задруге: Горчинце, Александровац, Драгинац и Сурачево. Чланови управног одбора: Веља Маринковић, Станко Матић, Драгољуб Николић, Вукадин Ристић, Светислав Стаменковић. Чланови надзорног одбора: Наца Стојановић,

¹¹⁸ Земљорадничка задруга, Београд, 1931. стр. 287.

¹¹⁹ Земљорадничка задруга, Београд, 1934. бр. 49. стр. 822.

¹²⁰ Земљорадничка задруга, Београд, 1905. Бгд. бр. 5. стр. 87.

Манојло Петровић, Радисав Китановић, Момир Матић, Војин Аранђеловић; књиговођа: Ђорђе Д. Мијалковић; благајник: Бранимир Адамовић; магационер: Арсеније Костић. Број задругара: 64.¹²¹

Прослава Међународног дана задруга. Наредне године, по оснивању, 1934, прве суботе у јулу (осмог јула) у Горчинцу је свечано прослављен Међународни дан задруга. Поред мештана Горчинца, прослави су присуствовали и многобројни гости из суседних села. Свечаност је почела говором Веље Маринковића, учитеља, чијим заузимањем је основана Задруга, он је говорио о односу цена фабричких и земљорадничких производа, указујући притом на улогу картела при одређивању цена (капиталистичко-монополистичких организација из области производње и промета, чије удруживање има за циљ регулисање производно-тржишних односа и елиминисање међусобне конкуренције) и потреби за удруживањем потрошача и заштитом својих интереса. Млади књиговођа Задруге, Ђорђе Мијалковић, говорио је о задругарству и о пословању Задруге у првих шест месеци те године. Затим су говорили Манојло Петровић, Радисав Китановић и магационер Арса Костић, који је покренуо иницијативу за подизање задружног дома, по угледу на задругаре у Стрелцу.

По завршетку првог дела свечаности приређен је заједнички ручак, а потом се развила игранка и весеље. „Било је лепо видети у колу, како стоји у допису, загрљене старе задругаре, какав је ветеран - задругар чича Ваца Стојановић, и младе снаге, какав је Моша. Општа је раздраганост настала кад је брат Јосиф Милошевић с учитељем повео коло од школе до Задруге, и када ни сеоски бакалин није могао одолети, већ се стегнувши срце у зубе, ухватио у коло. Али га, наш познати шаљивџија, брат Жика Раденковић, није оставио на миру, већ је шкропио бакалина вином, говорећи: - Некрштенима овде није место, да те “крстимо” па да будеш и ти са нама, јер је зеленашима у овом селу, од како задруга постоји, одзвонило - ...”¹²²

И поред тога што је у највећем броју села углавном већи део домаћинства био учлањен у земљорадничке задруге, из мањег, опортуног дела насеља, пристизале су различите методе којима је ометан њихов рад. Поред притисака, протурања лажних вести, агитације и уцене користили су и обијање продавница као врхунац злог хира. О једном таквом догађају 1938. године достављена је вест из Горчинца листу „Земљорадничка задруга”. У овом селу је те године од 140 домаћинства њих 110 било у чланству своје набављачке задруге, али и то није било довољно да њихова задруга буде безбедна: у ноћи између 2. и 3. маја лопови су однели робу у вредности од ондашњих 500 динара. Овај случај у лужничком срезу није био усамљен: на мети пљачкаша биле су задружне продавнице и у другим селима. „Успаване

¹²¹ Земљорадничка задруга, Београд, 1933.год. бр. 48. стр. 805.

¹²² Земљорадничка задруга, Београд, 1934 бр. 97.

свести повеле су пљачашко коло..., других похара скоро да и нема у селима око Горчинца, већ страдају само задруге”, - с огорчењем завршава ову вест непознати извештач.¹²³

ГРНЧАР

Друга Грнчарска земљорадничка набављачка задруга (срез лужнички, Бановина моравска) је регистрована 1933. године под редним бројем 3602. Област задруге: Грнчар, Дол и Врело. Чланови управног одбора: Драгутин Марковић, Станоје Тодоровић, Марјан Мишић, Стојиљко Марковић и Коста Ранђеловић. Чланови надзорног одбора: Урош Цветковић, Драгутин Ранђеловић, Миливоје Ђорђевић, Божидар Миленковић, Чедомир Младеновић; књиговођа: Урош Ст. Маринковић, свештеник; благајник: Драгутин П. Цветковић. Број уписаних задругара: 21.¹²⁴

ДОЊЕ КРЊИНО

Доњокрњинска земљорадничка набављачка задруга је примљена у чланство ГССЗЗ на седници управног одбора одржаној 26. јула 1939. године, са једним уделом, а регистрована је под редним бројем 4711. Област Задруге: Доње Крњино. Управни одбор: Миладин Соколовић, Славко Младеновић, Тодор Цолић, Лазар Стојановић, Петар С. Пејчић. Надзорни одбор: Богдан Живковић, Ђура Цолић, Милоје Стојановић, Станислав Митровића, Станко Лилић. Секретар - благајник: Ник. Јоцић. Број задругара: 22.¹²⁵

ЗВОНЦЕ

Звоначка земљорадничка набављачка задруга је примљена у чланство ГССЗНЗ на седници од 24. априла 1934. године, када је регистрована под редним бројем 3815. Задружна област: Звонце, Нашушковица, Пресека, Берин Извор, Ракита, Вучи Дел и Јасенов Дел. Управни одбор: Ранђел Ристић, Бошко Димитријевић, Тодор Дамјањук, Александар Стојановић и Никола Ненковић. Надзорни одбор: Јанаћко Петровић, Аранђел Станојевић, Мирча А. Ђурић, Илић, учитељ. Магационер: Ђора Стоилковић. Број задругара: 78.¹²⁶

¹²³ У Горчинцу з. н. з. опљачкали непријатељи задругарства - Земљорадничка задруга Београд, 1938. год. бр. 21. стр. 339.

¹²⁴ Земљорадничка задруга. Београд. 1933. бр. 27.стр. 471.

¹²⁵ Земљорадничка задруга, Београд, 1939. бр. 49-50. стр. 825

¹²⁶ Земљорадничка задруга, Београд, 1934. бр. 18. стр. 287.и 26р. 32. стр. 511

КАМБЕЛЕВАЦ

Камбелевачка земљорадничка набављачка задруга није послала статистичке податке за 1932. годину¹²⁷

ЛИНОВО

Линовска земљорадничка набављачка задруга. Иницијатива о оснивању задруге у Линову је потекла у току зиме, почетком 1935. године, на сеоским скуповима. У ширењу ове идеје у селу посебно се истакао сеоски старешина Тихомир Станојевић. На оживотворењу формиране жеље мештана у мноме је допринео студент права из овог села Драгољуб Стојановић, који је у сарадњи са Тихомиром Станојевићем сазвао оснивачку скупштину на којој је са видним одушевљењем основана земљорадничка набављачка задруга. Скупштини је присуствовао и Ђорђе Мијалковић, књиговођа Горчиначке з.н.з. који је подржао Линовчане у њиховој намери да оснују набавно-продајну задругу и пренео им стечено искуство из рада задруге у његовом селу.

На седници управног одбора Главног савеза одржаној 30. новембра 1935. примљена је у чланство под редним бројем 4159, а информација о томе је објављена почетком наредне 1936. године. Област: Линово и Богданавац. Управни одбор: Стојан Стојановић, Стојан Јовановић, Милоје Јовановић, Радован Крстић и Велимир Стојановић. Надзорни одбор: Стеван Крстић, Груја Стојановић, Драгољуб Димитријевић и Ранђел Спасић. Књиговођа - благајник: Јован Милошевић. Магационер: Чедомир Ранђеловић. Број задругара: 45.¹²⁸

ЉУБЕРАЋА

Љуберашка земљорадничка набављачка задруга регистрована је 1933. године. Област задруге: варошица Љубераћа и села: Бердуј, Радињинце, Грнчар, Линово и Горчинце. Чланови управног одбора: Илија Ј. Маринковић, Влајко М. Цветковић, Миливоје Ђ. Станковић, Стојан Спасић и Милорад С. Јовановић. Чланови надзорног одбора: Драгомир Стојановић, Чедомир Ранђеловић, Тодор Илић и Тодор Стојановић; секретар – благајник: Чедомир Живадиновић; магационер: Душан Стојановић. Број задругара: 33.¹²⁹

Друга (II) Љуберашка земљорадничка набављачка задруга. Чланство ове задруге у Главном савезу је објављено 1936. године под редним

¹²⁷ Земљорадничка задруга, Београд, 1933. бр. 37. стр. 695.

¹²⁸ Земљорадничка задруга, Београд, 1935. бр. 39. Чеда Ранђеловић, Нова задруга у Линову; стр. 650. Види и Земљорадничка задруга, Београд, 1936. бр. 1-2. стр. 29.

¹²⁹ Земљорадничка задруга, Београд, 1933. год. 20. август 1933. стр. 583.

бројем 4265. Област задруге: варошица Љуберађа и сва села општине љуберађске. Управни одбор: Алекса Маринковић, учитељ; Миливоје Станковић, свештеник; Илија Маринковић, учитељ, и Стојан Спасић. Надзорни одбор: Стојан Маринковић, Живадин Маринковић, Драгољуб Милосављевић, Александар Милић, свештеник, и Чедомир Живадиновић, учитељ. Књиговођа - благајник Ђорђе Д. Мијалковић. Магационер: Душан Стојановић. Број задугара: 50.¹³⁰

МОДРА СТЕНА

Модростенска земљорадничка кредитна основана 1909. године регистрована под редним бројем 840. Област задруге: Модра Стена, Грнчар, До и Брестов До. Управни одбор: Јован М. Стојановић, председник, по занимању ковач; чланови: Тодор Младеновић, земљорадник и Алекса Петровић, ковач. Надзорни одбор: председник - Ђура Вељковић, свештеник; чланови: Ранђел Младеновић, по занимању грнчар, Станоје Николић, Андреја Спасић и Милорад Павловић - земљорадници. Секретар - благајник: Михаило М. Милић, учитељ. Код оснивања у задругу се учланило 17 мештана.¹³¹

1911. Михаило Милић, учитељ основне школе у Модрој Стени објавио је у „Земљорадничкој задрузи” чланак под насловом „Задругар према задрузи, према задругарима и према осталим људима”. У њему он задругу пореди са кошницом и пчелама у њој: „Свака ради, једна другој не смета, једна другу не дира. Све се узајамно помажу. Исти је случај и са задругом.”¹³²

Задруга нема читаоницу. Свештеник Ђура Вељковић држао је предавање о важности и потреби задруге, док је секретар Задруге, учитељ, Михаило М. Милић, говорио о важности обичне штедње.¹³³

Модростенска земљорадничка кредитна задуга је обновљена 1933. и регистрована под редним бројем 3506. Област задруге: Модра Стена. Чланови управног одбора: Никола Станковић, Светислав Маринковић, Ненад Миловановић, Стојан С. Станковић и Драгутин Станишић. Чланови надзорног одбора: Драгутин Миљковић, Тодор Младеновић, Душан Величковић, Стојан Николић и Миливоје Петровић; секретар Алекса Ј. Маринковић, учитељ; благајник Милути Цветковић. У задругу се уписало 39 задугара.¹³⁴

Модростенска земљорадничка набављачка задруга регистрована је 1934. под редним бројем 3745. Област задруге: Модра Стена, Мало Боњинце

¹³⁰ Земљорадничка задруга, Београд, 1936. бр. 33. стр. 545.

¹³¹ Земљорадничка задруга „Београд, 1909. стр. 641.

¹³² Земљорадничка задруга, Београд 1911. стр. 36-49.

¹³³ Годишњак Главног савеза српских земљорадничких задуга за 1911. Београд 1912, стр. 137.

¹³⁴ Земљорадничка задруга, Београд, 1933, год. бр. 20. стр. 359.

и Мезграја. Чланови управног одбора : Велимир Маринковић, Живојин Станковић, Светозар Петровић, Ненад Миловановић, Стојан Станковић. Чланови надзорног одбора: Димитрије Стојановић, Гмитар Анђелковић, Алекса Ј. Маринковић, Илија С. Станојевић, Никола Ивковић; благајник Јаков Стојановић; књиговођа: Драгутин Миљковић; магационер Милутин Цветковић. Број задругара: 47.¹³⁵

ОСТАТОВИЦА

Остатовичка земљорадничка набављачка задруга је регистрована 1938. под редним бројем 4530. Област задруге: Остатовица.¹³⁶ Председник управног одбора: Стеван Стојановић, председник надзорног одбора Трајко Ђорђевић; књиговођа - благајник: Јелена Пишкур, учитељица. Број здругара: 37.

РАКИТА

Ракитска земљорадничка набављачка задруга је примљена у чланство ГССЗНЗ на седници од 24. априла 1934. године када је регистрована под редним бројем 3783. Област задруге: Ракита и Вучи Дел. Чланови управног одбора: Стојан М. Милић, Петар Поланец, Стојан Игић, Јота Тодоровић и Антон Ћигић. Чланови надзорног одбора: Јеленко Димитријевић, Нака Станковић, Борис Соколовић, Михајло Јовичић и Никола Цветковић. Књиговођа: Андреја Николић. Магационер: Ранђел Момчиловић. Број задругара: 62.¹³⁷

РАЉИН

Раљинска земљорадничка набављачка задруга је регистрована у чланство ГССЗНЗ 1934. године под редним бројем 3736. Област задруге : Раљин. Чланови управног одбора: Владимир Ранчић, Петар Јаначковић, Светислав Станчић, Тодор Станковић и Јеленко Костић. Чланови надзорног одбора: Јеленко Станојевић, Владимир Димитријевић, Славко Живковић, Васа Петровић и Васа Адамовић. Књиговођа: Ник. Михаљевић. Број задругара: 53.¹³⁸

¹³⁵ Земљорадничка задруга, Београд, 1934. бр. 23. стр. 319.

¹³⁶ Земљорадничка задруга, Београд 1938. стр. 470.

¹³⁷ Земљорадничка. задруга Београд, 1934. бр. 28, стр.446.

¹³⁸ Земљорадничка задруга, Београд, 1934. бр. 19. стр. 302.

СТОЛ

Столска набављачка задруга. Више година није слала годишње рачуне, записнике и статистичке податке па је због тога 1931. искључена из Главног савеза земљорадничких задуга.¹³⁹

СТРЕЛАЦ

Стрелачка земљорадничка кредитна задруга је регистрована 1906. године под редним бројем 540. Област задруге: Стрелац. Управни одбор су чинили: Цветко К. Јанковић, који је по занимању био абација; чланови су били: Милош Станковић, Јованча Глигоријевић, Тодор Јовановић и Рака Крстић, сви земљорадници. Надзорни одбор је био састављен од ових мештана: Ранђел Ивановић, који је по занимању био ђурчија; чланови си били: Ранча Глигоријевић, Ђорђе Т. Станојевић, Стеван А. Станковић и Тодор Јанковић сви земљорадници. Секретар - благајник: Алекса Поповић, учитељ. Оснивачкој иницијативи одазвало се 18 мештана.¹⁴⁰

Путовање задругара по западним земљама. На Конгресу српских земљорадничких задруга 1909. године одржаном у Ваљеву потекла је иницијатива да се сваке године упућује једна група задругара из Србије у напредним западноевропским земљама, како би се непосредно и очигледно упознавали са начином живота и достигнућима у развоју појединих делатности у области пољопривреде. И да та непосредно стечена знања преносе у својим срединама и тиме буду својеврсни покретачи, са ширим погледима, са већом иницијативом и вољом за рад у превазилажењу наслеђеног примитивизма, на увођењу нових метода рада у пољопривредној производњи, пољопривредних уређаја, алата, бољих раса стоке, али и хигијене, исхране и организације породичног, културног и задружног живота на селу.

Прва група задругара путника у западним земљама у организацији Главног савеза, а коју је предводио главни надзорник Лазар Тодоровић, кренула је 11. октобра 1911. године. Маршута тог првог путовања била је: Београд - Пешта - Беч - Линц - Минхен - Штутгарт - Лудвисхафен - Винтертур - Пјаћенца - Удине - Горица - Љубљана - Загреб - Београд. Према ставу Главног савеза сваки округ је имао да изабере једног путника који је требало да задовољи следеће критеријуме: 1. Путник је морао бити члан задруге која је била члан Главног савеза и која је уплатила свој улог. 2. Могао се бирати онај задругар који је имао своју земљу и своју кућу. 3. Морао је бити писмен и да је умео течно да чита. 4. Морао је бити доброг маретијалног стања да би

¹³⁹ Земљор. задр. Београд 1931. стр. 287.

¹⁴⁰ Зем. зад. Београд .1906. бр. 2. стр. 28.

о свом трошку могао да набави прописано (суро) одело: копоран, панталоне, путничку капу, исте боје и путничку обућу „на форму војничких цокула”. 5. Од личног прибора требао је понети са собом и: један телећак, и у њему: 2 кошуље, 2 пара гаћа, 2 убруса, десетак марама, чешаљ, четку, иглу и црни и бели конац.

Међу 17 путника, из ондашњих 17 округа у Србији, нашао се и Славко С. Поповић, свештеник из Стрелца, као представник Пиротског округа. Његово присуство на овом тридесетодневном путовању скренуло је пажњу извештача Тодоровића, израженом жељом, подстакнутом позном женидбом једног пара у Тајфенбаху, код Шердина, у Горњој Аустрији, да и сам као удовац у 35. години, са овог пута поведе себи домаћицу. Извештач је изразио сумњу у реалност ове жеље коментаром : „ако би се бар могла навићи на онај живот у његовој околини, који се битно разликује од овога.” Наравно, од жеље није било ништа, јер се она вероватно разбила од ове сумње да се једна Немица заиста не би олако одлучила на живот у његовом сиромашном Стрелцу, удаљеном од света и у беспућу.¹⁴¹

Стрелачка земљорадничка набављачка задруга је 1932. године примљена у чланство ГССЗЗ и регистрована под редним бројем 3329. Задружну област су чинила села: Стрелац, Студена, Ралин, Масуровци, Црвена Јабука и Раков Дол. Чланови управног одбора: Милан Тодоровић, Стеван Ћирић, Тодор Глигоријевић, Ставра Китановић и Доброслав Мијалковић. Чланови надзорног одбора: Цветко Митровић, Илија Љубић, Петко Ристић, Станимир Ранчић и Велимир Момчиловић. Благајник: Богољуб Ристић. Магационер: Алекса Аранђеловић. Књиговођа: Славко Танчић, учитељ. Уписаних задругара: 98.¹⁴²

Стрелачка земљорадничка кредитна задруга није послала статистичке податке за 1932. годину као и за 1934. годину.¹⁴³

СТРИЖЕВАЦ

Стрижевачка земљорадничка кредитна задруга основана је 1909. када је регистрована под редним бројем 834. Област здруге: Стрижевац. Председник управног одбора био је Јован А. Поповић, свештеник; чланови: Рака Николић, Јанко Поповић, Милан Јоцић, и Мица Бошковић сви земљорадници. Надзорни одбор: Васа Митровић, председник; Бранко Поповић, Бранко Јоцић Камен Пејчић и Раде Мијалковић сви земљорадници. Секретар - благајник : Михаило Потих, учитељ. У задругу се учланило 20 задругара.¹⁴⁴

¹⁴¹ Земљорадничка задруга, Београд, 1911. стр. 134;

¹⁴² Земљорадничка задруга, Београд, 1932. год. бр. 18-19. стр. 304.

¹⁴³ Земљорадничка задруга, Београд, 1934. бр. стр. 384.

¹⁴⁴ Земљорадничка задруга, Београд, 1909. год. бр. 10 - 11. стр. 474.

Прва група српских задругара на студијском путовању по западним земљама, међу којима је и Славко Поповић, свештеник из Стрелца - други с десна, у задњем - четвртом реду.

Стрижевачка земљорадничка набавно-продајна задруга је основана 16. априла 1932. године када су чланови управног одбора били: Алекса Петровић (Банчаћи), Ставра Јовановић (Манинци), Младен Костић (Поповци) и Миладен Ристић (Поповци); магационер је тада био, као и касније, Боровоје Стојановић (Чолејинци).¹⁴⁵ Регистрација Задруге је објављена наредне 1933. године под редним бројем 3476. Задружна област: Стрижевац, срез лужнички, бановина моравска. Чланови управног одбора у времену регистрације су били: Младен Костић, Бранко Јоцић и Алекса Костић. Истовремено за чланове надзорног одбора били су изабрани: Камен Пејчић, Никола Мијалковић, Младен Спасић, Љубомир П. Ранчић, Васа Митровић. Службено особље Задруге су престављали: благајник - Милисав Спасић, књиговођа - Боровоје Алексић (учитељ), и магационер Боровоје Стојановић. Уписано је 105 задругара.¹⁴⁶

Задругари. У Задругу се до 1946. године учланило 155 задругара, тако да, вероватно, мало ко у селу те године није био њен члан. Ову цифру

¹⁴⁵ Негован Тодоровић, Горња Лужница, Бабушница, 2012. стр. 57.

¹⁴⁶ Земљорадничка задруга, Београд, 1933. год. бр. 19. стр. 263.

потврђује једини списак задругара који је сачуван, али који доноси и једну дилему - да је Задруга постојала и пре овде изнете године оснивања, када је радила као нерегистрована. Дилему подстичу подаци о додатих четири збирних вредности других удела 19 задругара, поред удела поименичних чланова, са назнаком да су они „по списку преко 18 година”, што би значило да они припадају задругарима који су били њени чланови управо толики број година. Овај податак помера почетак рада ове Задруге у прву деценију после Првог светског рата, тј. двадесетих година 20. века.

По величини удела истицали су се Живојин Ћирић са 229,64 динара, Душан Јовановић са 200, Љубомир Ранчић са 165,32, Драгутин Поповић са 164,77, Стеван Манић са 157,50, Душан Ћирић 156,50, Добросав Ћирић са 153,77 итд.

Према казивању Чедомира Ристића, са којим сам разговарао 1989. године, прва задружна продавница била је смештена у кући његовог оца Младена Ристића. Он сматра да је први магационер био Младен Костић, а према архивским изворима ову дужност између два рата је најчешће обављао Боривоје Стојановић. Њега је у новосаграђеној продавници 1939. године заменио Миладин Ристић, који је радио у њој до 1941. године, као и првих година после Другог светског рата.¹⁴⁷ Конкурент задружној продавници у селу својом бакалском радњом је био Живојин Тодоровић, за коју је добио дозволу 3.јула 1933. године.¹⁴⁸ Он се бавио продајом робе широке потрошње којом је настојао да парира понуди задружне продавнице, при чему о сукобљавању са Задругом у постојећој конкуренцији нема поузданих информација. Конкуренција се свакако прећутно одвијала и у складу са симпатијама и привржености купаца према трговцу због евентуалне заједничке страначке припадности, између осталог, и то пре свега оних који нису били чланови земљорадничке набавно-продајне задруге, јер су на другој страни чланови Задруге према потписаним првилима искључиво били обавезни да се снабдевају у задружном магацину. По завршетку Другог светског рата комунисти су одређеним законима укинули самосталне трговачке радње, а приватна трговина је била дозвољена само у оквиру занатских делатности, па је тако и трговачка радња Живојина Тодоровића престала са радом, а њен власник се 1946. године нашао на списку чланова Стрижевачке земљорадничко набављачке задруге са уделом од 100 динара.¹⁴⁹

Стрижевачка земљорадничка сточарско-млекарска задруга је основана 11. марта 1935. године, а њено чланство у Главном савезу српских земљорадничких задруга је објављено почетком 1937. године, где је регистрована под редним бројем 4341. Област задруге: Стрижевац и околна

¹⁴⁷ Из разговора са Давидом Митићем 24.12. 2014.

¹⁴⁸ Негован Тодоровић, Стрижевац-Горњи и Доњи-, Ниш 2000. стр. 320;

¹⁴⁹ АС, Д – 2, Ф – 88, / 294;

села. Управни одбор: Никола П. Вељковић, председник; Миладин С. Ристић, Чедомир Ж. Стојановић и Душан Ћирић. Надзорни одбор: Петар Митић, Вукашин Вељковић, Никола Младеновић и Никола Митровић. Књиговођа: Никола Ј. Мијалковић.¹⁵⁰ Према Правилима Задруге њени задаци су били: да се стара о оплеменеивању задружне стоке, да за рачун својих задругара врши продају свих сточних производа и прерађевина, да ради на оснивању задружних млекара и да прима на штедњу са одређеном каматом уштеде задругара и других лица.

Задруга је основана са ограниченом одговорношћу, а одговорност задругара према Задрузи била је десетострука .

Задругари. **1935.** У години када је Задруга регистрована у чланство ГССЗЗ имала је 98 задругара.

1937. Задругу чине 106 задругра са 158 удела, када је вредност једног удела износила 30 динара; те године на штедњи по виђењу је уложило 57 задругара, а на дејој штедњи је био само један улог. Од учлањених задругара 47 њих није уплатило уписане уделе по ступању у чланство - појава која је бија присутна у раду.

Задруге до Другог светског рата 1938. 31. децембра 1938. године на простору Задруге је било 215 домова, учлањено 119 задругара са 175 удела, (висина једног удела изосила је 30 динара); по полу су били сви мушког, од којих је 99 било писмених и 20 неписмених. Имовинско стање задругара према пољопривредном поседу те године било је: са 2- 5 хектара располагало је 20 задругара; са 5- 10 хектара 70 задругара; са 10-20 хектара 25 задругара и са преко 20 хектара 4 задругара.

1941. Задруга је имала 129 задругара са 183 удела, а вредност удела се од оснивања није мењала.

Чланови Задруге из Доњег Крњина. Од првих дана од оснивања Задруге њено чланство, поред Стрижевчана, чинио је и изван број мештана Доњег Крњина. Тада су и по својој активности у управним органима Задруге били запажени Тодор, Таса и Владимир Цолић. У чланство Задруге 26. марта 193. године управни одбор је примио двојицу мештана Доњег Крњина и то: Живојина Ј. Костића и Гмитра Ћирића. Наредне године, 18. априла 1940. године, у чланство Задруге примљени су и: Драгомир Пејчић, Бошко Цолић, Мирко Ђорђевић, Рашко Јоцић, Будимир Ћирић и Софроније Игњатовић. На списку чланова Задруге до 1946. године из овог села су се нашли и: Душан Живковић, Петар Митровић, Радивоје Игњатовић, Срећко Јоцић, Драгутин Ђорђевић, Никола Ђорђевић и Ваца Цолић.

1946. Како је ослобођење у Другом светском рату остварено под вођством КПЈ то је нужно довело до револуционарих промена и до увођења комунистичког друшвеног уређења. Међутим, у првим годинама, у време

---

¹⁵⁰ Земљорадничка задруга, Београд, 1937. бр. 1-2. стр. 29.

кад су комунисти још трагали за путевима друштвеног развоја, задруге су под контролом комуниста наставиле са радом по утабаним стазама из капиталистичког периода; наравно, то није дуго трајало. По тој логици Стрижевачка сточарско-млекарска задруга је преузела постојеће стање из предратног периода са валоризацијом свог финансијског стања и са бројчаним стањем својих задругара којих је тада било 95, заједно са свим члановима Задруге из Доњег Крњина.

Према величини удела који су задругари уписивали приликом учлањења истицао се Владимир Цолић са 154, 50 динара, што је био највећи уплаћени удео међу члановима ове Задруге. Потом су следили Душан Тирић и Бранко Јоцић са 123,60 динара, Срећко Јоцић из Доњег Крњина са 90,90. дин., Љубомир П. Ранчић, Стојан М. Стојковић, Ђође Пејчић, Душан Живковић, Радивоје Игњатовић и Тодор Цолић са по 92,70 динара, Петар Поповић са 90 динара итд.

Бачија (1919-1935) Говорити о Стрижевцу, а притом не истаћи традицију гајења оваца, то једноставно није могуће. Т р а д и ц и ј а о в ч а р е њ а, која је овде уткана у легенду, дуга је колико и старост самог насеља, а оно је једно од најстаријих у лужничком крају. О свом времену и улози оваца у животу мештана овог села сведочио је Драгутин Поповић (1885-1970) Драгољубу Костићу: „*Раније се врло мало орало, биле су просте алатке за рад а и народ је био прост па се малим задовољавао. Овце и козе су биле извор живота*”.¹⁵¹ Ту традицију потврђује и сведочење Боривоја Стојановића (1888-1971), угледног домаћина (Чолејинци) и дугогодишњег кмета у селу између два рата, да је њихова кућа у прошлости више пута „иљадила” – старом обичају бројења стоке свих врста на Ђурђевдан, када је ова породица имала више од 1.000 грла, од чега су овце и козе биле најбројније. Ову информацију потврђује и Славко А. Јоцић (1899-1985), који додаје, да је и „деда Мана (1826-1901) (Манинци) иљадил два пута на Џурџовдан, овце, јаганци, козе и јаришта све заједно било иљадо. Козе чували на Суву планину, а овце овде по нашу Рудину “ (Из разговора који сам са њим водио 1985. године).

Изузетни природни услови које пружа проходни, обрастао жбуњем и квалитетном травом - пашњацима, уз то „личовит” – окренут сунцу, кречњачки планиски масив Голаш, у чијем подножју се налази Горњи Стрижевац, као и Дебели дел, Самовилска страна и Рудина, са истим одликама, учинили су ово село једним од најподеснијих за узгој оваца у бабушничкој општини, некада Лужничком срезу. Посебну пажњу заслужује простор Р у д н е, са својим благим косинама и увалама, шумовитим простором и ливадама, у то време и касније - и њивама, благо окренут

---

¹⁵¹ Драгољуб Костић, Порекло, развој и проблеми развоја Горњег и Доњег Стрижевца, сем. рад. стр.10.

југо-истоку и заветрини, богом је дан за живот и рад људи са овцама. Отуда није ни чидо што је он био друго село стрижевачких овчара. Мало је домаћинстава, вероватно само оних најсиромашнијих, која нису имала своју појату на овом простору. Највише појата било је двадесетих година, између два рата, када их је било око 30, тврди Костић у свом семинарском раду. Неке од њих, и данас, када се тај живот у измењеним друштвеним условима потпуно угасио, у зидним остацима одолевају зубу времена и чувају успомену на то прелепо и узбудљиво време овчарења на овом простору.

Важне податке о бачијању Стрижевчана, преноси Боривоје Стојановић у својој бележници, коју је педантно водио почетком двадесетих година 20. Века (пре 1927. год.), где је он као благајник евидентирао стање ондашње бачије од 797 млечних оваца и 1 козе подељене у три буљук који су били сатављени од 55 породичних стада. Један од три буљук био је Светомиров буљук (Светомир Јоцић 1904-1988, Велковци) буљук који је имао 380 оваца, у коме су учествовала 22 породична стада; у Ранковом (Ранко Стојановић 1887-1974, Чолеинци) је било 364 овце и 1 коза, а чинило га је 28 породичних стада; док је деда Митин (Мита Стојковић 1850-1935, зачетник лозе Коцкари) буљук од 53 овце чинио збир 5 породичних стада. Према величини породичних стада у Светомировом буљuku су се истицали: Бранко Јоцић са 57 оваца, затим су следили Милан Бошковић са 34, Љубомир П. Ранчић са 33, Камен Пејчић са 32, Ђорђе Пејчић са 30, Срећко Бошковић са 28, Пејча Вељковић са 27, Душан Ћирић са 26, Михаило Јовановић са 24 итд. У Ранковом буљuku највеће породично стадо имао је Боривоје Стојановић од 47 оваца, потом Пеша Младеновић са 39, Пеша Цветковић са 25, Славко Манић и Станко Ранчић са 21 итд. У малом деда Митином буљuku највеће породично стадо имао је Манојло Стојковић од 19 оваца, затим Живко Стојковић 13, Станко В. Пејчић 8 итд. Поред података о броју млечних оваца у буљuku, у његовој бележници се налазе подаци и о трговчевим исплатама и то најпре аконтације на почетку музне сезоне, а потом и коначни обрачун на крају сезоне (крајем августа), при чему се запажа да је власницима породичних стада тада плаћао 80 динара по млечном браву.

Шупа – зграда у којој је вршена прерада млека, највероватније је подигнута у Рудини одмах после Првог светског рата, ову предпоставку подстичу и остале белешке Боривоја Стојановића сеоског кмета у том периоду, као и информација да је тих година био познати мајстор за израду качкаваља Стојан Цветковић (1859-1924, Врапчањи) као и Стеван Младеновић, звани Бач (1843- 1923, Данешинци) који је радио на производњи сира. У прилог томе иде и то да је у том периоду са стрижевачком бачијом сарађивао трговац Панта Вељковић из Пирота, познатији у народу као Панта Трчивелко, који је спадао у групу истакнутијих трговаца који су се

у то време бавили извозом качкаваља.¹⁵² Зграда која је тада коришћена за прераду млека је дограђена 1930. године, на чему је радио Стеван – Стевча Манић, којом приликом му је исплаћено 1.990 динара и то од средстава која су прикупљана од стрижевачких сточара, али и од кирије која је наплаћивана од давања у најам шупе трговцима за прераду откупљеног млека. Мазанье зидова шупе, мешавином блата и плеве у традиционалном начину градње, обавио је Влајко Николић (Тошинци). Ове информације потичу из поменуте бележнице сеоског кмета Боривоја Стојановића, који је у њој на страни прихода унео ставку „од шупу ћирија у 1929. години 1.400 динара”, као и приход наредне године „од ћирију за шупу 1930. год. 1800 динара” а на страни расхода „Влајку Николићу за мазанье шупу 30 динара” затим „од Грују, Тодора и Леку нисам примио за шупу 200 динара”, и најзад, „Стевану Манићу за доправку шупу 1930. год. 1.990 динара”.¹⁵³

Уговор са трговцем 1932. год. О раду стрижевачке бачије пре оснивања задруге поуздан извор је и склопљени уговор између кмета и пуномоћника села Боривоја Стојановића и пиротског трговца Петра Ђорђевића (фирма Петар Ђорђевић и син Воја) 10. маја 1932. године, а који се односио на испоруку млека стрижевачке бачије у Рудини у периоду од 15. маја до 2. августа те године.

По овом уговору овчије млеко је продато трговцу по цени 1.8 динара и козјег по 1 динар, при чему је стрижевачка бачија била обавезна да у том периоду продају млека обавља искључиво наведеном купцу и да млеко мора бити чисто и исправно. С друге стране, купац Петар Ђорђевић је био обавезан да на дан склапања уговора на име капаре исплати по двадест динара од једног млечног брва, као и по десет динара кад породична стада буду „намешана”; да ће превоз млека до шупе ићи о купчевом трошку; да ће члановима бачије продавати вурду по цени од 1,80 динара по килограму; да ће цвик, као крајњи нуспроизвод у преради млека, давати овчарским псима; да ће израђени качкаваљ моћи да подигне из шупе тек по коначном обрачуну; и у последњој ставци уговора, купац се обавезивао да ће овчарима платити један динар по млечном браву за со.¹⁵⁴

Задружна бачија (1935-1946). Пратећи друштвене токове, са тежњом да узгој оваца добије рационалнију, исплатљивију, комерцијалну форму, организацијом по правилима која су обезбеђивала одређена права и обавезе, са ширим могућностима продаје, ширењем штедно-кредитних навика и пружањем веће правно-социјалне заштите, и у овом селу је, у периоду који овде пратимо, формирана земљорадничка сточарско-млекарска задруга.

¹⁵² Миливоје М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, Сарајево, 1930. стр. 88.

¹⁵³ Негован Тодоровић, *Стрижевац – Горњи и Доњи* – Ниш 2000. стр. 318.

¹⁵⁴ Из документационе заоставштине Боривоја Стојановића, коју ми је 2000 године уступио његов син Сава (1925-2002).

Бачија ове Задруге са већ споменутом “шупом” била је смештена на простору Даркових ливада (Данешинског Пешу мештани су називали Дарко, па су по том надимку и његове парцеле добиле назив: Даркове ливаде, Даркове крушке...) у благој ували, испод парцеле Славка Стојановића (Запланци), са северне стране пута, који од села води према Беланов долу и даље према Гарињу. Христивоје Пејчић преноси сведочење да се 1939. године и на Иђином бачишту сирило (Велковсће појате у Забел).¹⁵⁵

Архивски извори о раду Задруге на овој локацији у периоду од оснивања 1935. до 28. марта 1937. године, када је одржана прва скупштина, доста су оскудни. Кратке податке о том времену преноси *Негован Тодоровић* у студији *Горња Лужница* (2012), где стоји да је у години оснивања Задруга имала четири буљук са око 1.200 оваца. Драгољуб Костић, пак, наводи да су Стрижевчани 1935. године подигли млекарску радиоицу (овде чешће спомињана из локалног говора као “шупа”), а да је бачија имала 5.000 оваца. Према сведочењу Светомира Јоцића (1904-1988), са којим сам разговарао 1985. године, у шупи се производио маслац, качкаваљ и вурда, а главни мајстор је био Аћим Живковић из Шљивовика. Од осталих лица која су била ангажована у изради млечних производа у стрижевачкој “шупи” запамћена су у усменом предању и имена Арсе из Височких Одороваца као главног мајстора, неког Љубе из Радошевца као „вурдара”, затим, Славка Б. Јоцића из Стрижевца као калфе - помоћника главном мајстору. Најзад, у архивским изворима о раду Стрижевачке земљорадничке сточарско-млекарске задруге једна недатирана интерна белешка, која вероватно потиче из 1945. или 1946. а коју је потписао Светомир Јоцић, вероватно у улози калфе, сведочи: „За мај месец одсечено погаче 560, крсташа 22 ; јуни - погаче 659, крсташа 35. Погаче 1.219 свега, за 2 месеца израђено 57 крсташа. Светомир Јоцић”

1941. Из протокола ГССЗЗ о прегледу Задруге који је ове године сачинио надзорник Љубодраг Пешић запажа се, поред осталог, да је Задруга поседовала справе за заједничку употребу које су коришћене за прераду млека, које он поименично није навео, али се зна да су од њих постојале: центрифуга, бучка, дрвена решеткаста корпа за цеђење, калупи, казан, тезга, каца и ђевђир¹⁵⁶. Од осталих ставки које су биле предмет надзорникове контроле пажњу заслужује и то да је Задруга продавала пољопривредне производе својих задругара; да није било улагања у задружни кош, да није било спорова међу задругарима за Задружни суд и Суд добрих људи и др.

Из скупштинских записника. 1937. Прву годишњу скупштину Стрижевачка сточарско-млекарска задруга је одржала 28. марта 1937. године, на којој је од 106 учлањених задругара било присутно 58. Ова као и

¹⁵⁵ Христивоје Пејчић, Бачије или самоорганизовање сточара, Лепосавић, 2007. стр. 19

¹⁵⁶ Из разговора са Славком А Јоцићем у пролеће 1985. у години када је трагично окончао свој живот. Био је тих, стрпљив, одмерен, поштен, педантан и доброћудан човек.

све скупштине до 1941. одржане су у згради основне школе. Скупштином је председавао председник управног одбора Љубомир П. Ранчић. Задругари су том приликом извршили кадровске промене у управном и надзорном одбору, донели одлуку да се Задруга може задужити до 20.000 хиљада динара, одредили да Задруга може примати на штедњу износе до 15.000 хиљада динара, а да камата на те улоге буде 8%. Том приликом је одређена и висина позајмице коју је Задруга давала својим задругарима: она је била условљена бројем оваца којим је задругар учествовао у формирању задружне бачије - на једну млечну овцу задругар је имао право позајмице од 15 динара. Редовна тачка дневног реда био је избор делегата за Скупштину Главног савеза српских земљорадничких задруга и делегата за Скупштину Главног савеза сточарске задруге у Београду. У дванаестој тачки дневног реда „Питања и предлози” усвојен је предлог Владимира Петровића да износ од 1.604,40 динара, који је требало да се подели задругарима, уложи на рачун фонда за подизање задружног бунара код шупе, јер је Задруга имала пуно проблема у снабдевању водом, због чега је имала и знатне финансијске трошкове.

1938. Друга редовна годишња скупштина одржана је 6. марта 1938. године. Скупштином је председавао председник управног одбора Душан Ћирић. На овој Скупштини, као и на свим одржаним, избор чланова управних органа којима престаје мандат обављан је вучењем коцке, што је омогућавало равноправну могућност елиминације.

1939-1941. Рад и осталих годишњих скупштина имао је углавном устаљени дневни ред из ког издвајам предлог председника Љубомира Ранчића, на Петој редовној годишњој скупштини одржаној 1. марта 1941. године, да се пошаље телеграм захвалности Николи Симићу, начелнику Одељења Министарства за пољопривреду који се zaloжио и обезбедио помоћ Задрузи у износу од 10.000 динара. Међутим, судбину ове помоћи је по свему судећи прогутао рат који је Европом већ беснео и који је претио да се сваког тренутка пренесе на Балкан, што се и десило објављивањем рата од стране Немачке 5. априла те исте године, пошто је народ Југославије одбацио склопљени пакт владе Цветковић-Мачек са Хитлером 27. марта, што је довело до прекида рада Задруге.

Предлози Владимира Петровића. Један од најактивнијих задругара у раду годишњих скупштина до 1946. год био је Владимир Петровић – „Банџи” (1887-1959). Поред предлога на Првој годишњој скупштини који се односио на формирање фонда за изградњу задружног бунара код Шупе, остали су запажени и његови предлози у раду годишњих скупштина до 1946. године. Тако је на Другој годишњој скупштини 1938. године предложио да задружна управа установи јединствену величину калупа за формирање качкаваља. Тада се такође zaloжио да Задруга набави потребан број каца и бурића који су потребни у преради млека, да се тада – у рано пролеће, обезбеде дрва, јер су онда јефтинија, затим да скупштина предложи управном одбору да

набави свиње како би се рационално користила задружна сурутка¹⁵⁷, да сви сточари који предају млеко Задрузи морају да имају дашчани патос у просторији где обављају мужу и да над тим условима сама управа врши контролу. На наредној скупштини, 1939, заложио се да се чланови задруге из Доњег Крњина изузму од издвајања средстава за изградњу Задружног дома пошто они нису били чланови Стрижевачке набављачке задруге.

Управни и надзорни одбор. У п р а в н и о д б о р : **1937.** председник Љубомир П. Ранчић, Чедомир Ж Стојановић, Душан Ћирић, Никола Вељковић и Миладин С. Ристић. **1938.** Председник Душан Ћирић, Никола Вељковић, Бранко Јоцић, Ставра Јовановић, Љубомир Ранчић и Драгутин Игњатовић. **1939.** Председник Бранко Јоцић, Љубомир Ранчић, Драгутин Игњатовић, Ставра Јовановић и Тодор Цолић. **1940.** Љубомир П. Ранчић, Душан Ћирић, Младен Спасић и Тодор Цолић. **1941.** Ставра Јовановић, Душан Ћирић и Тодор Цолић. **1945.** Љубимор П. Ранчић, Душан Стојковић, Светомир Јоцић, Драгутин Поповић и Срећко Јоцић. **1946.** Љубомир П. Ранчић, Душан Стојковић, Светомир Јоцић, Срећко Јоцић и Тодор Цветковић.

Н а д з о р н и о д б о р : **1937.** председник Мица Стојановић, Петар Митић, Вукашин Вељковић и Васа Митровић. **1938.** председник Владимир С. Петровић, Петар Митровић и Славко Стојановић, Урош Ћирић, Радивоје Ранчић. **1939.** председник Владимир С. Петровић, Светислав Р. Пејчић и Стојан Стојковић. **1940.** Владимир Петровић и Никола Митровић. **1941.** Урош Ћирић, Милош Ристић и Петар Митровић. **1945.** Владимир Цветковић, Владимир Петровић, Ранко Јоцић, Љубомир Пејчић и Милан Ристић. **1946.** Милан Ристић, Славко Петровић, Бранко Ћорђевић, Душан Ранчић и Светислав Р. Пејчић.

Делегати за Скупштину ГССЗЗ. **1937.** Стојан Стојковић; **1938.** Таса Цолић, из Доњег Крњина, замењеник Бора Стојановић; **1939.** Душан Ћирић, **1940.** Владимир Петровић, **1941.** Љубомир Ранчић. **1945.** Миладин С. Ристић. **1946.** Петар М. Спасић.

Делегати за Скупштину Главног савеза сточарских задруга. **1937.** Таса Цолић; **1938.** Владимир Петровић, а заменик Вукашин Вељковић, **1939.** Славко Стојановић. **1940.** Душан Ћирић. **1941.** Никола Младеновић. **1945.** Душан Живковић; **1946.** Војислав Младеновић.

Књиговођа и благајник. Једина службена - плаћена лица у Задрузи били су књиговођа и благајник. Свих година рада ове Задруге, тј. од оснивања па до 1946. године, послове секретара и књиговође обављао је Никола Ј. Мијалковић, са завршеним курсом за књиговође, кога је те године, вероватно из политичких разлога, заменио Петар М. Спасић, који је такође ову дужност обављао након завршеног курса у Пироту; док је

---

¹⁵⁷ Коришћење сурутке за узгој свиња потврдило ми је и сећање мог оца Божидара С. Пејчића (1924-2008): "Ранимо задружне свиње на ^{шину} сас сирутку, па кад се изгоје ко буришта".

дужност благајаника од оснивања до 1940. обављао Камен Пејчић кога је, након његове смрти, заменио Душан Тирић.

Задружни бунар. И поред квалитетних планинских пашњака и њихове јужне позиције овом простору ипак мањка један од најважнијих фактора биолошког опстанка - вода. Једини планински извор који је доста оскудан и не задовољава потребе за напајањем већег броја стоке се налазио на Белилу. Воде у минималним назнакама, до првих дана лета, има и на некада издашном извору, поред кога је у давној прошлости пролазио трговачки пут према Пироту, и око кога се испредају легенде о војводи Момчилу, по коме је и добио назив - на Момчиловцу. Све то је довољно тек да чобани не остану жедни, а за потребе стада су потребне много веће количине воде и издашнији извори, посебно у периоду њиховог чувања у појатама, у Рудини. Стада нису остала без воде, она су се у периоду ноћења у селу, по одласку у пашу и у повратку, напајала ујутру и предвече на задружном бунару на Срецу, као и на две Бербечке чесме и доста сиромашне водом чесме у Врвинама. Које су, мора се и то рећи, са изузетком оне на Срецу, због немара и ниске свести руководећих људи о њиховој важности, доста запуштене, са веома импровизованом и примитивном конструкцијом.

У настојању да очигледан проблем реше, стрижевачки задругари су већ на првој скупштини 28. марта 1937. године донели одлуку да се задружни приход од 1.604,40 динара, који је требало поделити доносиоцима (задругарима), припише у фонд за изградњу бунара код Шупе. Приход остварен у наредној години је такође укњижен у овај фонд, па су средства евидентирана у тој ставци у односу на остале постојеће фондове (резервни фонд, фонд за унапређење сточарства и фонда за осигурање задружне стоке), имала највећи износ. Докази о издвајању средстава у овај фонд се потом до 1941. године губе, па се може претпоставити да су уступљена земљорадничко-набављачкој задрузи за изградњу задружног дома која је тих година била у току, поготово после предлога да и овчарско-млекарска задруга својим средствима узме учешћа у његовој изградњи.

После Другог светског рата, 1945. године, када је Задруга наставила са својим радом, поново је формиран фонд за изградњу задружног бунара. Већ за коју годину, крајем тих четрдесетих у Задрузи је донета одлука о копању бунара. У очекивању да ће у „Беланов долу”, у „Малим расовама”, нешто ниже од Бучи камена, наћи већу количину воде од сиромашног Белила, задругари су одлучи да на том месту копају бунар. На овакву одлуку их је очигледно навела позната легенда у народу о „Бучи камену” и бук воде који око те стене допире из дубине планинске утробе.¹⁵⁸ Међутим, како је одлука била заснована на претпоставци није имала шансу за успех, јер се у копању доспело преко десет метара дубине не наишавши ни на траг воде,

---

¹⁵⁸ Из разговора са Драгољубом Костићем 30. 11. 2014. год.

па се од даљих радова одустало. Остало је запамћено да су мајстори на том бунару били Срећко Бошковић – „Фирма”, Младен Митић – „Рицоњин” и Младен Костић.¹⁵⁹ Радова на копању бунара у „Беланов долу” оставили су, наравно, видан траг који се и данас препознаје.

Задружни дом. Како су архивских подаци о раду Стрижевачке земљорадничке набављачке задруге веома оскудни, то очекиване информације о изградњи задружног дома не долазе из тог правца, већ из извора о раду сточарско-млекарске задруге. Прва сазнања о изградњи задружног дома потичу из 1939. године и то из предлога Станка Пејчића – Џоце, који је 19. марта на годишњој скупштини предложио да млекарска задруга треба да одобри извесна средства за изградњу задружног дома набављачке задруге, која је била у току. Свој предлог је оправдавао тиме да би млекарска задруга тако обезбедила право на једно одељење за канцеларију и салу за одржавање својих годишњих скупштина. О доношењу коначне одлуке скупштина је овластила управни и надзорни одбор да донесу заједнички став, јер је било потребно да се изузму од учешћа у издвајању средстава чланова Задруге из Доњег Крњина, јер они нису били чланови Стрижевачке земљорадничке набављачке задруге.

Тадашња изградња задружног дома се односила на део у који је смештена задружна продавница са две приземне просторије са западне стране и три спратне просторије изнад. Податак да је задња годишња скупштина Сточарско-млекарске задруге пред рат одржана 1. марта 1941. године у просторијама сеоске школе, сведочи да спратне просторије, од којих је једна већа за састанке, нису биле завршене до почетка Другог светског рата. Преостали део зграде: доградња једне приземне (где је касније би смештен електрични млин) и једне спратне просторије изнад, са источне стране продавнице, као и њен наставак, у коме се налази велика сала са бином и три помоћне просторије, грађен је убрзо после завршетка Другог светског рата, а завршен је 1953. године. Тај део задружног дома је грађен према нацрту ратног заробљеника Немца Рудолфа, који је по занимању био грађевински инжењер.¹⁶⁰

Задружни кош. Задружни кошеви су у ствари преименоване установе сеоских кошева, који су у селима овог простора настале за време и после ослобођења од Турака, а по угледу таквих установа у средишњем делу Србије, које су формиране тридесетих година 19. века у доба Кнеза Милоша. Њихова сврха је била, како је онда (1836. год.) стајало у Књажевом указу: „Да би се у гладне године народ од пропасти могао сачувати, и с

¹⁵⁹ Народне новине, Ниш 1987, октобар, Векослав Пејчић – Легенда о Белопаланачком врелу. Исто, Слобода, Пирот, 08.10.1988. стр. 9. Векослав Пејчић – Легенда о Бучи-камену.

¹⁶⁰ Из разговора са Савом Ђорђевићем (1922-1997), исто је недавно потврдио и Драгољуб Костић (1938).

раном до родне године у животу одржао”.¹⁶¹

Време оснивања сеоског коша у Горњем Стрижевцу није познато, али се поуздано зна да је он постојао крајем 19. века, када је, поред чувања хране, део његовог простора коришћен и као општински затвор, пошто је ово село у том периоду било општинско средиште за насеља у његовом окружењу. Преименовање у задружни кош је уследило 1909. године када је онда формирана земљорадничка задруга преузела бригу над њим са очувањем дотадашње намене.

Оскудне су информације о његовом раду и у периоду између два рата. Тек у надзорниковом протоколу о прегледу Стрижевачке земљорадничке сточарско млекарске задруге стоји да Задруга није улагала храну у задружни кош. Ова белешка сведочи да је он, материјалним јачањем чланова задруге, изгубио на превентивном значају и да су задругари из својих резерви могли да надокнаде све последице слабе родности и невремена у току једне године. Задружни кош у Горњем Стрижевцу се налазио с источне стране задружног дома, на месту где је крајем седамдесетих година прошлог века подигнута зграда за сеоску вагу и осемењивње стоке.

Информисање. Задруга је у периоду до 1941. године била претплаћена на задружне листове „Земљорадничка задруга” и „Млади задругар”.¹⁶²

СТУДЕНА

Студентска набављачка задруга основана је 1933. када је регистрована под редним бројем 3504. Област задруге: Студена и Пресека. Чланови управног одбора: Стеван Апостоловић, Србислав Павловић, Стеван Ђорђевић, Вукадин Митровић и Стојан Станковић. Чланови надзорног одбора: Тодор Игњатовић, Алекса Ранчић, Димитрије Јанићијевић, Алекса Павловић, Таса Маринковић. Књиговођа: Душан М. Тирић, учитељ. (Нема података о магационеру). У задругу се уписало 86 здругара.¹⁶³

Задружна слава Свети Три Јерарха. Познати лужнички хроничар Душан Тирић, је вероватно свој први чланак објавио 1934. године, када је као учитељ у Студени у „Земљорадничкој задрузи” писао о задружној слави Св. три Јерарха Студенске земљорадничке набављачке задруге. Он се при том, најпре, укратко осврнуо на стање задругарства у Лужничком срезу и навео да је Лужнички срез до скоро био црна рупа на мапи српског задругарства, где није било ни једне задруге „слободног задругарства”. Затим је истакао да су задруге, које су пре Првог светског рата постојале, биле уништне и да нису успеле да се опораве, па је сељаштво у Лужници годинама било изложено ударцима „новчаних завода”,

¹⁶¹ Михаило Аврамовић, Тридесет година задружног рада (1894-1924), Београд 1924, стр.12.

¹⁶² АС, Д-2, Ф-88/294 .Стрижевачка земљорадничка сточарско-млекарска задруга

¹⁶³ Земљорадничка задруга, Београд, 1933. год. Бр. 20. стр. 359.

пљачкано и експлоатисано од стране банкара, трговаца, прекупаца и ситничара, али да је овима дошао крај, као и неогараниченом пашовању дућаница.

Преокрет у положају сељаштва, који је остварен повећањем броја задруга тих година у Лужници, Душан Ћирић је овако описао: „*Наш сељк се буди. Види куда иде његов зној и хоће свесно том злу да стане на пут. Зато се удружује у земљорадничке задруге, да раме уз раме поради са осталим сапатницима на побољшању свог положаја, јер је најзад дошао до пуног сазнања и уверења да своје интересе може бранити само он и нико више.*”

И Лужница се буди. Не, Лужница је будна. Она ради, ствара. За непуне две године Лужничани су створили 15 задруга. Ми верујемо у нову веру задругарства, па се надамо да ниједно село у Лужници неће остати без задруге.”

У делу чланка посвећеном задружној слави је писао: „*Све што је у Лужници верно и одано принципима задругарства похитало је од раног јутра да благовремено стигне на прославу. Они пак пријатељи, који спречени послом нису лично могли да присуствују послали су телеграме, којима честитају задругарима славу. Начелник среза лужничког г. Рада Петковић, срески школ. надзорник г. Веља Маринковић, срески лекар г. др Драг. Стевановић и срески економ г. Филиповић, телеграмима су честитали наше славе...*”

Поред делегата појединих задруга и многобројних гостију слави су били присутни и Чедомир Милошевић, учитељ из Пирота, познати активиста и надзорник Главног савеза, свештеници: Жика Поповић и Раша Станојевић, као и учитељи: Илија Маринковић са својим супругом, Славко „Лаф”, Никола Михаљевић, Станимир Илић, Милица Вучковић и Емилија Цветковић.¹⁶⁴

1938. умрли оснивачи Студентске з.н.з. Ставра Николић и Ранча Матејић.¹⁶⁵

Задругари Студентске з.н.з. 1934. на дан Годишње скупштине

¹⁶⁴ Земљорадничка задруга, Београд 1934. бр. 8. стр. 118. Душан Ћирић, Задружни живот у Лужници.

¹⁶⁵ Земљорадничка задруга, Београд 1938. стр. 340.

СУРАЧЕВО

Сурачевска земљорадничка набављачка задруга је као нова чланица Главне земљорадничке набављачке задруге примљена је на седници управног одбора одржаној 23. фебруара 1940. године, са једним уделом.¹⁶⁶

ШЉИВОВИК

Друга (II) **Шљивовачка земљорадничка набављачка задруга** је основана и регистрована у ГССЗЗ 1932. године под редним бројем 3422. Област задруге: Шљивовик. Чланови управног одбора, вероватно према подацима оснивачке скупштине, били су: Аћим Живковић, председник; Стеван Станковић, Станко Вељковић, Пејча Здравковић и Радован Ћирић. Чланови надзорног одбора: Станко Живковић, председник; Срећко Јовановић, Живојин Пашић, Бранко Петровић и Боривоје Јовановић. Магационер: Милош Ј. Савић. Благајник: Живојин Нешић. Књиговођа: Драгомир Пејовић, учитељ. Број задругара: 104.¹⁶⁷ До информација о првој задрузи у Шљивовику нисам дошао. Може се веровати да је она била основана у периоду непосредно после Првог светског рата и да се због неуредности угасила до краја двадесетих година, јер префикс „друга” у називу ове задруге не значи паралелно постојање још једне задруге у Шљивовику.

Годишње скупштине. У периоду постојања ове задруге до ратне 1941. године одржано је дванаест редовних годишњих скупштина и три ванредне. У непотпуној књизи Записника о раду скупштине Друге шљивовачке земљорадничке набављачке задруге нема информација где су првих шест скупштина одржаване, а онда, као да се пробудила свест записничара о важности и тог податка, па се захваљујући томе, за већину преосталих, знају и ти подаци. Њихово време одржавања је било: време одржавања прве редовне годишње скупштине није познат, али по Правилнику Земљорадничких набављачких и продавачких задруга усвојеног 1931. године, редовна годишња скупштина је одржавана по свршетку сваке године, а најдаље до 31. марта наредне године, тако да је поуздана само година - 1933. Потом следе: друга, редовна, одржана је 24. фебруара 1934. г, а на скупштини је било присутно 80 задругара; ванредна скупштина одржана је 11. марта 1934. г; трећа редовна, одржана је 15. фебруара 1935. г, од 101 члана било је присутно 71; четврта, редовна, одржана је 12. фебруара 1936. г. присуствовало 63 задругара; ванредна скупштина, одржана је 24. фебруара 1936. г, било је присутно 58 задругара; пета, редовна, одржана 14. фебруара 1937. г, у Основној школи уз присуство 59 задругара; шеста, редовна, одржана је 27. марта 1938, у кући

¹⁶⁶ Земљорадничка задруга, Београд, 1940. Бр.508

¹⁶⁷ Земљорадничка задруга, Београд, 1932. год. Бр. 45. стр. 748.

Тодора Здравковића, а било је присутно 57 задругара; ванредна скупштина, одржана је 1. децембра 1938. г. у кући Тодора Здравковића; седма, редовна, одржана је 22. марта 1939, у згради Грује Вељковића, од 87 чланова, по овереном списку, било је присутно 49; осма редовна годишња скупштина је била сазвана 24. марта 1940. године али због слабог одзива задругара (мање од половине) није одржана, јер су једни долазили а други одлазили са скупштине, па је поново сазвана 31. марта 1940, када је без обзира од броја присутних задругара, по Правилима Задруге, могла пуноправно да доноси одлуке. Тада је од 92 члана, по овереном списку, било присутно 23 задругра, а место одржавања скупштине није позато. Слаб одзив, који ће се поновити и наредне године, може се тумачити и чињеницом да се у предратној атмосфери, у село увукла неизвесност и ишчекивање даљег развија догађаја, јер је Европом већ беснео рат. Девета редовна годишња скупштина, последња из чијег записника је могуће пратити историјат ове задруге, била је сазвана за 15. март 1941. године, па је попут претходне, због слабог одзива задругара одржана 30. марта, као ванредна скупштина, и то у просторијама новоизгарађеног задружног дома, у згради, која ће потом дуго бити једино место снабдевања мештана намирницама, препознатљива, попут многих села, по имену „Задруга”, чак, и, много година касније, кад више није имала никакве везе са задружним организовањем. На овој скупштини од 92 евидентирана задругара било је присутно 26.

Рад друге редовне годишње скупштине, одржане 24. фебруара 1934, био је занимљивог садржаја, па из истог преносим најважније податке. Скупштином, која је имала буран ток, председавао је председник управног одбора Стеван Станковић. У том правцу водиле су дискусије учитеља Драгомира Пејовића и Тодора Здравковића, који су имали озбиљне примедбе на рад управног одбора. Учитељ Пејовић је тражио да се непродати такозвани солунски опанци, набављени у Скопљу, ставе на терет управног одбора, јер се није заложио да их прода од новембра 1933. године до периода одржавања годишње скупштине. Он је, такође, сматрао да у извештају није објективно приказана висина надокнаде бившем магационеру Милошу Савићу за његов рад у току 1932. године. На ово су се надовезале примедбе и других задругара који су тврдили да су расходи на терет Задруге били недозвољено велики, а била је запажена и примедба Петра Величковића на рад магационера: да је продавао гас (петролеум) у коме се у зимском периоду појављивао лед. Председник је на све ово узвраћао: да је продато више од 2/3 опанака солунске израде и женских и дечјих сандала, али је долазак зимског периода утицао да остану непродати; а што се тиче расхода они су чињени само за најнужније потребе, без којих Задруга није могла да послује. Појаву леда у гасу, он је оправдавао тврдњом да је гас набављен у стоваришту Главног савеза у Пироту у количини од 150 килограма, са веровањем да је том приликом предат магационеру у исправном стању. Помоћник магационера, Славко Здравковић,

такође је објашњавао: „да се заиста нека количина гаса смрзла, али то само онај део који је био на дну бурета, као талог”.

Дискусију учитеља Драгомира Пејовића, који је упутио више примедби на рад Задруге, и „распалио ватру” међу задругарима на почетку рада скупштине, Стеван Станковић је окарактерисао као злураду и да њу није имао право, јер је при учлањењу уписао два удела, а није уплатио ни једну пару, те се као такав није ни могао сматрати редовним чланом Задруге. (Разлаз овог учитеља и сеоске власти је изгледа овде почео, јер је убрзо добио премештај, наставши се, наредне 1935. године, на евиденцији учитеља Основне школе у Бабушници, мада није потврђено да је у њој и радио. Да на линији сеоске власти и овог учитеља није све функционисало у најбољем реду сведочи и каснија тужба која је 1936. године стигла у Просветно одељење Моравске бановине, коју је упутио Груја Вељковић, а у којој се наводи: да се учитељ картао у новцу, да се одао пијанству и неморалном животу, да је напуштао школу у радне дане и одлазио у лов, да је свиње чувао у школском подруму, да се преоблачио у женско одело и ноћу тумарао по селу, као и то да је радио против интереса сеоске земљорадничке задруге.¹⁶⁸ Након оваквог тока дискусије скупштина је већином гласова одбила извештај о годишњем рачуну и одлучила да се управни одбор смени. Потом је уследило упознавање са извештајем о раду надзорног одбора, који је, за разлику од предходног, прихваћен, а његовим члановима је дата редовна разрешница која је следила у раду сваке годишње скупштине. Кад се потом прешло на избор пет нових чланова управног одбора, дошло је до опструкције од стране задругара, јер се вођеном дискусијом ни један од предложених није прихватио чланства у овом одбору, што је довело до потпуног раздора. Скупштина је завршена општим незадовољством задугара и прекидом. Зато је секретар Живојин Нешић завршио записник констатацијом да су задругари самовољно напустили скупштину, а другу, ванредну, ће сазвати надзорни одбор после извршеног прегледа Задруге од стране надзорника Главног савеза, или ако то буде тражила једна десетина задругара.

Тако је и било: већ 11. марта, надзорни одбор је сазвао *ванредну скупштину*, којом је, према избору задругара, председавао Тодор Здравковић. За разлику од редовне годишње скупштине на којој је људски карактер доживео потпуни крах и која због тога није успела, ванредна скупштина је имала веома садржајан дневни ред у оквиру кога се у конструктивној и радној атмосфери расправљало о многим значајним питањима из рада Задруге и уз то је донето више важних одлука

Управни и надзорни одбор. Према поменутих Правилима земљорадничких и набављачки задруга, *управни одбор* се састојао од пет чланова, које бира скупштина, а они између себе бирају свог председника.

---

¹⁶⁸ АЈ, М П КЈ. Фонд 66, фасцикла 257

Једно од услова приликом избора за чланство у ове одборе је био да предложени задругари морају бит писмени. Чланови управног одбора су бирани на две године. Прве године иступају двојица по случајном избору, бацањем коцке. На крају друге године иступају остала тројица. После тог рока иступају, увек након једне године рада по двојица, бацањем коцке, а друге године по тројица. Стари чланови су имали право да буду поново бирани.

Надзорни одбор се, такође, састојао од пет чланова и са мандатом од две године. Његов избор се обављао на скупштини на идентичан начин као и код избора чланова управног одбора.

1932. О раду Задруге у првој години постојања не знамо много, али се из кратких сачуваних података са прве годишње скупштине, одржане почетком **1933.** године, а која је била посвећена раду Задруге у 1932, запаж да је скупштином председавао Милан Вељковић, као председник надзорног одбора, а да су чланови *управног одбора* били: председник, Стеван А. Станковић; Вучко Тирић, Груја Вељковић, Живојин Тошић и Боривоја Јовановић; као и чланови *надзорног одбора*: председник, Милан Вељковић и Бранко Петровић. Записничар, секретар или пословођа, који је обављао и послове књиговође, био је Живојин Нешић.

1934. На ванредној скупштини одржаној 11. марта 1934. године за чланове *управног одбора* изабрани су : Ранђел Младеновић, Милан Р. Вељковић, Бранко А. Петровић (председник), Милисав Вељковић и Стеван Матејић. Том приликом су за чланове *надзорног одбора* изабрани : Владимир П. Тирић, Аћим Ђ. Живковић, Михајло Вељковић, Драгутин Величковић и Миладин С. Митровић (председник).

1935. На трећој годишњој скупштини одржаној 15. фебруара 1935. године уместо три члана *управног одбора*: Милана Р. Вељковића, Стевана Матејића и Милисав Вељковића, чије је чланство престало бацањем коцке или како се говорило „вучењем коцке”, Скупштина је изабрала Јована Илића, Станка Вељковића и Жарка Пешића.

По истом принципу – вучењем коцке, чланство у *надзорном одбору* је престало: Аћиму Живковићу, Владимиру Тирићу и Михајлу Величковићу, а уместо њих изабрани су Тодор Здравковић, Милан М. Нешић (председник), док је Михајлу Величковићу Скупштина продужила мандат.

1936. На четвртој редовној годишњој скупштини изабрани су за чланове *управног одбора* уместо Бранка Петровића (председник), Ранђела Младеновића и Станка Вељковића, који, како стоји у Записнику, „ове године опадају по реду”, изабрани су Стеван Станковић, Милан Вељковић (председник) и Најден Станковић. Међутим, на овој скупштини су и уместо остала два члана: Јована Илића и Жарка Пешића изабрани друга два: Владимир П. Тирић и Милош Савић.

Надзорни одбор. На истој скупштини дата је „разрешница” надзорном одбору, а уместо старих чланова изабрани су: Милош Нешић, Тодор

Здравковић, Стеван Матејић, Ранђел Младеновић и Драгутин Петровић.

1937. Управни одбор. На Петој редовној годишњој скупштини уместо Владимира Тирића и Милоша Савића, којима престаје мандат, изабрани су Вучко Тирић и Бранко А. Петровић.

Надзорни одбор. Уместо Милана Нешића и Тодора Здравковића, који су испали коцком, изабрани су Жарко Пешић и Драгутин Величковић.

1938. Управни одбор. На Шестој редовној годишњој скупштини уместо Стевана Станковића (председник), Милана Р. Вељковића и Најдена Станковића, којима је истекао мандат, изабрани су: Сава Вељковић, Славко Крстић и Ранђел Младеновић. Бранко Петровић је поднео оставку, а уместо њега је изабран Станко Р. Вељковић. Оставку је понудио и Вучко Тирић, међутим, скупштина је није усвојила.

На ванредној скупштини одржаној 1. децембра 1938. године усвојена су нова јединствена Правила о земљорадничким набављачким и потрошачким задругама, која је Задрузи упутио Главни савез, а која су била усклађена према новоусвојеном Закону о привредним задругама. У складу с новим Правилима Задруга је изабрала нови управни одбор који су чинили: Тодор Здравковић, Боривоје Јовановић, Вујица С. Митровић (председник), Ранђел Младеновић и Лазар Нешић.

Надзорни одбор. По Правилнику, мандат је престао Стевану Матејићу, Драгутину Петровићу и Витомиру Ракићу, а уместо њих су изабрани: Живојин Петровић, Тодор Здравковић, Јован Илић и Витомир Ракић.

За чланове по новим Правилима, на ванредној скупштини изабрани су: Најдан Станковић, Милан Нешић, Славко Крстић, Стеван Станковић и Пера – Пејча Здравковић (председник).

1939. Управни одбор. На Седмој редовној годишњој скупштини вучењем коцке из чланства управног одбора су испали Лазар Нешић и Ранђел Младеновић, коме је мандат продужен, а потом је на седници овог одбора изабран за председника, а нови члан је постао Будимир Савић, док је Боривоје Јовановић том приликом поднео оставку, па је уместо њега изабран Лазар Голубовић.

Надзорни одбор. Вучењем коцке мандат је престао Стевану Станковићу и Славку Крстићу, а уместо њих су изабрани Жарко Нешић и Вучко Тирић.

1940. Управни одбор. На Осмој редовној годишњој скупштини су уместо Лазара Голубовића и Вујице Митровића изабрани: Милан Вељковић и Живојин Петровић.

Надзорни одбор. На истој скупштини, у овај одбор уместо Вучка Тирића, Милана Нешића и Пејче Здравковића изабрани су: Милисав Вељковић, Славко Крстић и Јован Илић.

1941. Управни одбор. На Деветој редовној годишњој скупштини уместо Тодора Здравковића и Ранђела Митровића за нове чланове управног

одбора су изабрани Петар Младеновић и Милана Т. Вељковића; такође, уместо Живојина Петровића, који никако није долазио на седнице одбора, изабран је Најден Станковић.

Надзорни одбор. На поменутој годишњој скупштини извршена је кадровска промена и у надзорном одбору утолико што је уместо Најдена Станковића изабран Стеван Матејић, док је Жарку Пешићу продужен мандат. *Делегати за Скупштину Главног савеза српских земљорадничких задруга.*

1934. Први пут од оснивања Задруге, на ванредној скупштини одржаној 11. марта 1934. године, изабран је један делегат за Скупштину Главног савеза и Главне набављачке задруге у Београду, за кога је једногласно изабран Станко Р. Вељковић. За разлику од ове одлуке, у наредним годинама Скупштина је бирала посебне делегате за скупштинска заседања ова два савеза, као и њихове заменике. Хронолошки, њихов избор за Скупштину Главног савеза српских земљорадничких задруга је био следећи: **1935.** и **1936.** Петар С. Младеновић, заменик Стеван А. Станковић. **1937.** Владимир П. Ћирић, заменик Тодор Здравковић; **1938.** учитељ, Ненад Илић, заменик Аћим Живковић; **1939.** Тодор Здравковић, заменик Живојин Тошић. **1940.** Петар Младеновић, заменик Живојин Петровић. **1941.** Записник за ову годину је непотпун, па је и избор непознат, а и да је познат, изабрани делегати свакако нису имали прилику да присуствују скупштинама Главних савеза у тој години, јер је 6. априла нацистичка Немачка напала територију ондашње Југославије разбојничким бомбардовањем Београда, чиме је друштвени живот и функционисање многих установа потпуно замрло или умногоме измењено.

Делегати за Скупштину Главног савеза српских набављачких задруга у Београду . **1935.** Славко А. Живковић, заменик Светислав Здравковић; **1936.** Игњат Митровић, заменик Аћим Живковић; **1937.** Сава М. Вељковић, заменик Стеван А. Станковић; **1938.** Тодор Здравковић, заменик Стеван А. Станковић; **1939.** Живојин Нешић, заменик Тодор Здравковић; **1940.** Милан Вељковић, заменик Жарко Пешић; **1941.** Непознат избор.

Штедња. **1934.** Каматна стопа на обичну штедњу, штедњу по виђењу је била 6%. Наредне **1935.** као и **1936.** њена висина је била 5,5%; **1937.** 4%; **1938.** и **1939.** 6% . **1940.** 8%

1935. Задруга је смела да се задужи тј. могла је узети на штедњу од задругара и незадругара, не рачунајући ту задругарске улоге, до 10.000 динара. У овој години Задруга је оставарила одређену добит за коју је одлучено да се према Правилима Задруге не дели задругарима, већ да се унесе у фонд за подизање задружног дома и куповину плаца. На ванредној скупштини одржаној 24. новембра 1936. године донета је допунска одлука да се постигнута уштеда подели преко пазара, а уколико није унешена у потрошачку књижицу задругара да се пренесе у резервни фонд на дан 31. децембра 1936. године. Наведени дозвољени износ дуга скупштина је задржала до **1937.** године. Поделу добити преко пазара скупштина је

одобрила и 1937. године. У периоду од **1938.** до **1940.** дозвољени дуг на улог обичне штедње у току једне године је повећан на износ од 15.000 динара.

Магационери. При бирању магационера управни одбор је одређивао кауцију односно гаранцију, које су могле бити: у непокретном имању, у хартијама од вредности или у поузданом јемству. Према Правилима магационер није смео да продаје намирнице ником другом осим задругарима и њиховим члановима породице. Приликом доласка у продавницу задругар је морао да покаже магационеру књижицу о намирницама, коју су поседовали само чланови Задруге, у коју му је уписивао датум и назив купљене намирнице и њену новчану вредност.

Магационер у првој години рада ове задруге, 1932, био је Милош Савић, који је већ наредне године смењен. За њега се верује да је, према неким непотпуним информацијама, био магационер и у првооснованој задрузи. Извор не пружа континуиране податке о овој дужности, али се запажа да је 1935. магационер био Станко Р. Живковић. На Четвртој редовној годишњој скупштини одржаној 12. фебруара 1936. године тражено је да се магационер бира на овој скупштини, а не да се та обавеза препуста управном одбору, што је налагао Правилник. Уместо Станка Живковића, тада је изабран Петар Младеновић са платом 2,8% од годишњег бруто промета. С тим да је остале услове и време рада продавнице требало да усагласи са управним одбором. Петар Младеновић је том приликом тражио да му скупштина одобри пет слободних дана у току године, за случају да не може да дође на време на посао или из нужне потребе. Петар Младеновић је разрешен дужности 1938. године.

Радно време задружне продавнице. На вавредној скупштини 11. марта 1934. године одлучено је да продавница или „радња”, како стоји у извору, буде отворена ујутру од 4 до 8 , а увече од 17 до 20 часова, док је празником радила цео дан.

Из рада продавнице пажњу заслужује одлука Пете редовне годишње скупштине да Задруга ни у ком случају не сме да продаје робу незадругарима, што је било и у складу са правилима о раду ових задруга.

Рабације. 1934. Рабација за превоз робе од стоваришта Главне набављачке задруге у Пироту до задружне продавнице изабран је на лицитацији обављеној на ванредној скупштини 11. марта 1934. године, када је прихваћена понуда Пејче Здравковића, који је пристао да превози робу на поменутој релацији за 600 динара. Најмања вредност робе коју је могао да превезе износила је 500 динара. У случају рђавог времена изабрани превозник је могао свој одлазак да одложи највише 1 до 2 дана.

На истој скупштини је обављена лицитација за дотеривање соли и превоз разних пољопривредних производа, као кукуруза, пшенице, овса, јаја и друго, које је Задруга примала ради заједничке продаје. Како се превоз ове робе одвијао на другој релацији, било је потребно и друго лице у овој улози.

Најповољније услове за обављање овог посла понудио је Бошко Живковић са новчаном надокнадом од 800 динара. Овим је обезбеђен превоз задружне натуралне робе од Шљивовика до Бабушнице, Љуберађе и Беле Паланке и превоз соли од Бабушнице до Шљивовика.

Изабрани лицитанти су били одговорни за исправност робе коју су превозили, јер су све недостатке настале у току превоза морали надокнадити Задрузи о свом трошку.

1935. На Трећој редовној годишњој скупштини одлучено је да се за превоз робе од Стоваришта у Пироту до Шљивовика плаћа робацији 12 динара на 100 килограма, а за релацију Шљивовик – Бабушница – Љуберађа - Бела Паланка 5 динара на сто килограма превезене робе и сакупљеног „берићета” (кукуруза, пасуља, пшенице, овса, јаја и др.). Том приликом у записнику нису наведени изабрани задругари за обављање овог посла, па се може претпоставити да је избор препуштен управном одбору или су робације остали они из протекле године.

Књиговође. И књиговођа и благајник, и како је већ речено за магационера, као плаћена лица, су по Правилнику Задруге били обавезни да дају гаранцију за свој рад на овим пословима, који по својој природи носе одређене ризике и могућност злоупотребе. Зато, уколико су се искључиво бавили земљорадњом морали су имати одређену непокретност као залогу за одговорно обављање своје дужности и могућност надокнаде од стране Задруге за сваку учињену штету. Уколико им је једини приход био доходак од рада у Задрузи и ако су имали статус службеника или државног чиновника, онда су као гаранцију били обавезни да заложе одређене хартије од вредности или меницу на одређени износ. Како се из извора не запажа посебно лице у улози благајника може се претпоставити према ондашњој пракси да је тај посао обављао књиговођа. Према расположивом извору ову дужност до 1941. године су обављали: **1932-1933.** Живојин Нешић; **1933-1935.** Славко А. Живковић; **1935-1938.** Сава Вељковић; **1938-1939.** Петар Младеновић; **1939-1940** Ненад Ј. Илић, учитељ.

Курир. Набављач робе у пракси Шљивовачке земљорадничке набављачке задруге био је курир управног одбора, који је, по одлуци ванредне скупштине од 11. марта 1934. године, за сваки одлазак у Пирот, Бабушницу, Љуберађу или Белу Паланку имао надокнаду од 10 динара.

Задружни дом. Иницијатива за изградњу задружног дома потекла је на Трећој редовној годишњој скупштини одржаној 1935. године када је председник управног одбора био Бранко Петровић. Тада је Скупштина одлучила да управни и надзорни одбор могу да купе плац за подизање задружног дома и то на простору од Црквишта па до средине села и то где буду нашли најповољније услове.

На Четвртој редовној годишњој скупштини, одржаној 12. фебруара 1936. године, одлучено је да се за подизање задружног дома узме плац од

места званог Црквиште па до плаца Јове Илића, с тим да управни одбор одлучи да ли ће плац купити према вредности једног квадратног метара или „ђутуре” тј. у слободној процени вредности.

Како одређен број задугара уписане уделе при приступу у чланство нису били благовремено уплатили, на ванредној скупштини одржаној 24. новембра 1936. године, одлучено је да сваки од тих задругара, у висини својих удела, дотерају камен за задружни дом, а оне који се буду оглушили о ову одлуку управни одбор ће искључити из чланства Задруге.

Да ли се у овој одлуци остало доследно извор о томе не пружа ближе податке, али зато преноси: да је на Шестој редовној годишњој скупштини, одржаној 27. марта 1938. године, одлучено да се задружни дом подигне на купљеном плацу, с тим да управни одбор, у сагласности са надзорним одбором, купи камен, грађу и остали материјал. Потом је одлучено да се изградња да на јавну лицитацију и да се радови повере оном мајстору који понуди најповољније услове.

Да расположење у вези подизања задружног дома у међувремену није било најчвршће, говори информација са Седме редовне годишње скупштине, одржане 22. марта 1939. године, када се председник Вујица С. Митровића обратио скупштини питањем: „Хоћемо ли да подижемо задружни дом, или нећемо?” Ово питање је подстакло живу дискусију међу задругарима, која је довела до одлуке: да сваки задругар да по 50 динара или грађу у димензији: једну греду од 6 метара дужине и дебљине 12 x 15; један дирек од 3 метара дебљине 12 x 15; један мертек од 4,5 метара дебљине 8 x 10 и 4 таванице од 3 до 4 метара дебљине 6 x 8 цм. Ко не буде пристао на ове услове, одлучено је да га управни одбор искључи из чланства Задруге. За остале послове око организације изградње скупштина је овластила управни одбор.

Изградња задружног дома је по свему судећи завршена 1940. године, јер је 30. марта 1941. године у његовој просторији одржана Девета редовна годишња скупштина.¹⁶⁹

Шљивовачка земљорадничка млекарска задруга је регистрована у ГССЗЗ 1933. године под редни бројем 3552. Област задруге: Шљивовик. Чланови управног одбора: Бошко Живковић, Јован Илић, Тодор Здравковић, Ђорђе Нешић и Ђорђе Јовановић. Чланови надзорног одбора: Милош Савић, Будимир Савић, Драгутин Величковић, Стеван Матејић и Радован Савић. Књиговођа : Живојин Нешић. У задругу је при оснивању уписан 61 задругар.¹⁷⁰

¹⁶⁹ АС, Д-2, Ф-110.Бр.263. Друга Шљивовачка земљорадничка набављачка задруга

¹⁷⁰ Земљорадничка задруга, Београд, 1933. год. бр. 23. стр. 408.

ШТРБОВАЦ

Штрбовачка земљорадничка набављачка задруга је учлањена у ГССЗЗ 1938. године под редним бројем 4514. Област задруге: Штрбовац. Управни одбор: Будимир Станковић, Профир (стоји: Прокоп?) Ранђеловић, Стојанча Ивковић, Милан Маринковић и Величко Стојковић. Надзорни одбор: Стојадин Ђорић, Светислав Маринковић, Гвозден Јоцић, Станислав Вељковић и Младен Маринковић. Секретар - благајник: Милисав А. Павловић, учитељ. Број задругара: 29¹⁷¹.

* * *

П.С.: У завршној фази рада, драгоцене и коректне примедбе, сугестије и информације дао ми је познати хроничар белопаланачког краја и писац, Живота Јоцић, на чему му се овом приликом посебно захваљујем.

---

¹⁷¹ Земљорадничка задруга, Београд, 1938.год. бр. 21. стр.342.

ЕТНОЛОГИЈА

ТЕКСТИЛНА РАДИНОСТ У ОКОЛИНИ БЕЛЕ ПАЛАНКЕ

Анстракт: У раду се представљају специфична обележја традиционалне производање текстила у сеоским насељима на територији општине Бела Паланка која су забележена теренским истраживањима реализованим у периоду од 2009. до 2011. године. Комплексан процес текстилне радиности која имплицира знања, вештине, умеће, у тексту се сагледава кроз технологију текстилних сировина и ткачку радиност. Посебан акценат је на архаичним сточарским елементима као и на постепеној трансформацији свих фаза текстилне радиности која започиње коришћењем занатских услуга а завршава се развојем текстилне индустрије. Основни извори су усмени, материјални (музејски предмети и доступни сачувани предмети у сеоским домаћинствима) и писани.

Кључне речи: текстилне сировине, предење, ткачка радиност, трансформација, текстилни занати, индустријализација

Традиционална текстилна радиност у области Беле Паланке била је до седамдесетих година 20. века веома развијена и представљала је значајан удео у привређивању сеоских домаћинстава. Овај рад је настао на основу резултата теренских истраживања реализованих у периоду 2009-2011 година, у оквиру пројекта Етнографског музеја у Београду¹ *Архаични елементи народне ношње и текстилног покућства код сточарског становништва у области Ниша*. Циљ истраживања је да се употпуне знања о недовољно истраженом текстилном стваралаштву овог краја као и да се употпуне збирке текстила Етнографског музеја у Београду. Значај и специфична обележја истраживане текстилне радиности у раду су, у складу са досадашњим монографским истраживањима Етнографског музеја у Београду, представљени кроз теме: прерада текстилних сировина (биљних и животињских), предење и ткачка радиност, док ће због обима, предмети текстилног покућства бити обрађени у засебном раду.

Акценат је на архаичним сточарским елементима које смо у траговима забележили у опустелим селима удаљеним од главних саобраћајница. Такође, у раду је значајна пажња посвећена трансформацији и процесу гашења традиционалне производње текстила.

---

¹ Уз помоћ Општине Бела Паланка и колегинице историчара, Радијане Живковић, библиотекара Народне библиотеке „Вук Караџић“ у Б.Паланци.

Основни извори су усмени - интервјуи са становницима села, и материјални - музејски предмети из овог краја који се чувају у Етнографском музеју у Београду у збиркама *Справе и помагала за прераду текстила и текстилно покућство* као и многобројни сродни предмети које смо приликом теренских истраживања затекли у сеоским домаћинствима. У раду су коришћени и писани извори - монографије суседних, културно-етногеографских области Књажевца и околине, Пирота и околине и релевантни стручни радови. Доступна стручна литература је коришћена и у циљу поређења, провере података а и као допуна у реконструисању појединих фаза у процесу производње текстила где су усмени извори непоуздани и недовољни.

Истраживањем је обухваћено 9 узоркованих села са 19 испитаника рођених у периоду од 1922. до 1945. тако да се подаци добијени техником интервјуа у највећој мери односе на период од 1941. до краја прве деценије 21. века.

На основу друштвених и економских параметара у послератном периоду се уочава више фаза у оквиру којих домаћа текстилна радиност поприма специфична обележја.

Већина испитаника је окарактерисала ратни а нарочито послератни период као веома тежак, када се живело оскудно и сиромашно. Већи део привреде је био уништен у ратним разарањима, а услед тешке политичке ситуације² у периоду који је уследио непосредно после Другог светског рата њена обнова и поновни развој били су онемогућени. Сеоски приходи су били важан елемент за преживљавање у том периоду. Сиромаштво и беспарицу пратили су и лоши хигијенски услови. Тај период карактерише и сведена домаћа текстилна радиност. Вуна се користила у мањем обиму него у претходном периоду зато што се делом давала за војне потребе. Уместо вуне интензивира се производња конопље, а удео лана који је у предратном периоду био знатно већи, сведен је на најмању меру. Текстилни производи се у ликовном и техничком смислу поједностављују а функција предмета се своди на задовољења елементарних људских потреба.

Од 1953. до 1964. ФНР Југославија бележи изузетан развој у области привреде. По Костићевом истраживању Белопаланачке котлине, за овај период карактеристична је константна депопулизација села настала као последица исељавања сеског становништва у индустријска и друга развијенија насеља.³ Становништво ове општине се смањило скоро за половину. Спровођење савременог ауто-пута котлином реке Нишаве убрзало је процес концентрације становништва у котлинској равни. У години 1965. испољава се знатан губитак

---

² Варирања политике између Источног блока и земаља Запада

³ Др Михајло Костић, *Белопаланачка котлина*, друштвеногеографска проучавања, Београд 1970, с. 83.

становништва у односу на 1961.⁴ Од тог периода до данас долази до рапидног смањења броја становника, гашења многих сеоских насеља и пораста броја „старачких домаћинстава“ што је представљало важно демографско обележје још шездесетих година 20. века.⁵

Управо у наведеном периоду домаћа текстилна радиност доживљава крупне промене - производња текстила са домаће постепено прелази на индустријску производњу. Динамика ове трансформације је најинтезивнија у седмој деценији 20. века када се гаси домаћа производња конопље и лана а њихови производи се замењују куповним, индустријским производима. Тада и ткање вуне доживљава знатне трансформације: уводе се нове технике ткања које имитирају индустријске материјале, а сходно променама насталим у култури становања уводе се и функционално нови предмети. Ткање као основни вид текстилне радиности задржава се спорадично до девете деценије 20. века када се потпуно угасило.

У последњој деценији 20. и првој деценији 21. века евидентни су рудименти процеса прераде текстилних сировина и ручне израде текстилних предмета. Они су заступљени у виду ручне прераде текстилних вунених влакана (чешљање, предење) и плетења а највише су присутни у селима у којима је комуникација са градским центрима - Белом Паланком, Пиротом и Нишом отежана.

Услови за развој текстилне радиности, трговина, занатство

Специфична обележја текстилне радиности овог краја одраз су сплета природно-географских (рељеф, воде, биљни и животињски свет), историјских, социјалних, економских, демографских и других фактора.

Становништво белопаланачког краја у прошлости се традиционално бавило пољопривредом где је доминирао сточарски начин привређивања. Имајући то у виду, у текстилној радиности најважније текстилне сировине биле су вуна, козина али и конпља и лан.

У белопаланачкој области као и у осталим областима српског традиционалног друштва у сеоским заједницама основни носиоци привређивања су биле проширене породичне заједнице⁶ са дефинисаном поделом рада по патријархалном принципу. У овако организованим заједницама жене су, поред бројних обавеза као што су на пример - обавеза учешћа у пољским радовима, у пословима везаним за сточарство, за припрему хране, одгајање деце, као и за организацију обредних ритуала, биле

---

⁴ Исто, 87

⁵ Исто, 89

⁶ О специфичности породице ове области видети Др Тодор Васић, Професионална покретљивост сеоског становништва и раслојавање породичне задруге у Горњем Понишављу и Лужници, *Пиротски зборник* 2, 1969, 31-60.

главни носиоци домаће текстилне радиности. Применом традиционалних знања, вештина и технолошких поступака у преради текстилних сировина, уз коришћење допунских справа и помагала, претежно путем ткања, жене су производиле материјале за израду одевних предмета⁷ и текстилне предмете за опремање домаћинстава. На тај начин су подмириване основне egzистенцијалне потребе чланова породице за одевањем и опремањем домаћинстава. За израду одевних предмета највише су израђиване *пртене* тканине - *постав*, односно тканине од конопље и лана, као и четворонитне вунене ваљане тканине - *сукно*, односно *клаише* – *пртеница*. За опремање домаћинства ткане су вишефункционалне прекривке (покривци, црге...), предмети постељног инвентара (чаршави, јастучнице, сламарице...), пешкири, завесе, пелене, зидњаци, патосаре, сламарице, месали, цедила...

Најстарији подаци говоре да је сеоско становништво махом концентрисано у неприступачним планинским пределима, јер су желели да буду што даље од комуникационих линија којима су пролазили освајачи. Насеља су била међусобно удаљена, терен обрастао претежно шумом и местимичним ливадама и пашњацима и врло ретким ораницама. У таквим географским условима становништво се бавило претежно сточарством.⁸ У прилог овој констатацији иду и писани извори који сведоче да су у овим областима у прошлости трговци куповали првенствено сточарске производе.

Са друге стране, у географски различитим условима, у равничарским регионима сеоско становништво бавило се претежно земљорадњом. Истраживачи указују и на трампу, традиционалну социјално-економску институцију реципроцитета, која је била развијена између висинских и низинских села. Из низинских села најчешће се мењало поврће за вуну или млечне производе или кукуруз, пшеница за дрва... Тако, на пример, Горњорињци и Доњорињци, у време вршидбе, трампе снопове ражане сламе, од које се праве рогоже, за поврће са низинским селима.⁹ Релеф¹⁰ и воде на територији општине Бела Паланка, која се у географском смислу одређује као средње Понишавље, обликовале су мање културно-географске области – Белопаланачку котлину, Коритницу¹¹, југозападни део Буцака, Рињска села и села Суве планине, у којима домаћа текстилна радиност, поред значајних сличности испољава и незнатне локалне разлике које се уочавају у терминологији, и појединим елементима везаним за текстилне процесе и производе.

⁷ Видети рад Вјере Медић, О белопаланачкој ношњи, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 75, Београд 2011, 87-118.

⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 173.

⁹ Др Михајло Костић, н.д. с. 110.

¹⁰ Планине у овој области су: Сврљишке, Рињске, део Старе планине, Сува Планина, Белава а равнице су уз реке Нишаву, Коритницу и део Ђурђевог поља

¹¹ Јужни део припада широј етногеографској области Лужница.

Кроз белопаланачку област, долиним Нишаве, пролазе и важни копнени путеви – *Via militaris*, Цариградски друм и други попречни путеви који су вековима повезивали развијене градске центре Балкана. Њима су у прошлости пролазили разни освајачи, али, у ближој историји, и српске миграционе струје које су у мањој мери утицале на промену демографске структуре у којој је доминирало стариначко, српско, православно становништво.¹² Поред друмских путева, значајну улогу за белопаланачку област али и средње Понишавље имао је и железнички саобраћај. У тек ослобођеној Србији, у периоду од 1887. до 1888. године, долином Нишаве изграђена је железничка пруга са пет станица.¹³

Бела Паланка је саграђена на средини пута између Ниша и Пирота, градских центара на које је вековима била упућена. Насеља која су се налазила у близини ових центара али и у близини железничких и копнених саобраћајница била су више подложна градским утицајима и променама а сходно томе, у њима се и текстилно стварлаштво брже мењало. Тако у наведеним насељима отварање су прве радње где су се продавали труковани текстилни предмети, занатски произведено памучно платно, пиротски ћилими и други финални текстилни занатски и индустријски производи.

Поред наведених фактора, на промене у домаћој производњи текстила утицало је и постепено увођење школовања где су ученице, у оквиру предмета Ручни рад, училе нове текстилне технике: вез, нецовање, плетење. Школовањем су прихваћене и новине у опремању домаћинства што је за последицу имало и увођење функционалних, нових текстилних предмета (столњаци, завесе...). Такође, један од фактора који је утицао на увођење новина као и на естетику ручних радова била је женска штампа. Наведене промене су се шириле зракасто - од градских центара према удаљенијим селима. Жене из удаљенијих села су на специфичан начин одговориле изазову времена: технике веза су училе једне од других, саме су научиле да трукују, преписивале су ткачке шеме једна од друге, итд. Из наведеног закључујемо да су се новине шириле ланчано што је било у складу са традиционалним, неинституционалним преношењем знања. Такође, на овај начин су ликовност и техника ручних радова понуђених у школама и часописима преобликовани и добили су свој оригинални, наивни, ликовни израз.

Посредне утицаје на текстилно стварлаштво су у мањој мери имали и

---

¹² М. Костић наводи да је већи део становништва у XVIII веку страдао од куге (38% старинаца). Најстарији слој досељеничког становништва потиче из последње четврти и краја 18. века (42,6%). Највише досељеника је пореклом из оближњих крајева где до данашњих дана доминира лужничка миграција. Такође, у знатно мањој било је досељеника који припадају тимочкој, власинској, метохијској, косовској и у незнатној мери има досељеника источне селидне струје (знепољска и загорска миграција из трнске котлине), М. Костић, н.д.

¹³ Железничке станице су отворене у Долцу, Црвеној Реци, Белој Паланци, Чифлику (Општина Бела Паланка) и Станичењу (Општина Пирот).

печалбари, који су при повратку са сезонског рада, уистину ретко, доносили текстилне производе из крајева где су радили.

Преко белопаланачке области у прошлости су пролазиле границе различитих држава тако да су у преношењу прекограничних утицаја важну улогу одиграла насеља у непосредној близини границе. Тако су поједина села белопаланачког Буцака, која су пре ослобођења (1877) била део српске територије, имала традиционално развијену везу са прекограничним белопаланачким селима у Османском царству. Тим путем су пристизале иновације из развијеније српске државе.

Подаци из писаних извора упућују на то да су у овом крају основни предмети трговине у прошлости били стока и сточарски производи. На овај начин су поједина сеоска домаћинства успевала да дођу до драгоцених новчаних средстава. У 16. веку и доцније, овце су по селима куповали и турски набављачи којима су снабдевали Цариград.¹⁴ Главне сточарске продукте, вуну, кожу и восак, куповали су дубровачки трговци.¹⁵ Осамдесетих година 15. века, дубровачких трговачких колонија било је у Нишу и у Пироту, а највећу експанзију у овој области дубровачка трговина доживљава у 17. веку. У 18. веку уместо Дубровчана, расте значај и улога Јевреја, Јермена, Грка, Цинцара и српских трговаца. За нас је свакако занимљив податак да се као извозни производ у првој половини 19. века јавља и конопља.¹⁶

После ослобођења, 1877, трговину стоком и сточним производима у потпуности су преузели Срби, паланачки трговци, али и трговци из сеоских средина. Трговина је била усмерена на домаће и страно тржиште.¹⁷

У Белој Паланци су у првој половини 19. века, поред других, били развијени и занати везани за производњу текстила и текстилних производа. Пред ослобођење од Турака, у Паланци је било око 60 дућана¹⁸ са занатском робом у циљу снабдевања залеђа. Између осталих били су развијени и терзијски, платнарски, мутавцијски и бојацијски занат.

Након ослобођења 1877. платнарски и терзијски занат постају најразвијенији паланачки занати. Платнарски занат је цветао све до 1908. године, до појаве фабричке робе. Памук се набављао најпре у Енглеској а затим у Италији. Осам белопаланачких платнара продавало је своју робу у многим местима и крајевима југоисточне Србије: Нишу, Власотинцу, Сврљигу, Лужници, Коритници. Нишки трговци су куповали паланачку ткачку робу, па је препродавали. Због велике потражње платнарски занат је

¹⁴ Преузето од М. Костића, извор П. Доревъ: *Документи изъ турскиѣхъ државни архиви*, I (1564-1872), (Документи за Българската история, III БАН, София 1940), 3.

¹⁵ М. Костић, н.д. с. 108

¹⁶ Увозно извозна трговина била је упућена у првој половини XIX века и на Видин. Користио се стари каравански пут преко прелаза Св. Николе на Старој планини., М Костић, н.д., с. 109.

¹⁷ Исти, с. 109

¹⁸ Дућане у којим се продавао „мек еспап“ и бакалска роба држали су Цинцари и Турци.

оживео после Првог светског рата и одржао се до 1941. године.¹⁹ Од 1914. године број ових занатлија платнара опада: 1914. било их је четири, а 1924. и 1930. по два. На основу података из 1953. евидентно је да је тада овај занат већ био угашен.²⁰

У наведеном периоду занатски произведено платно се користило за шивење одевних предмета али и за израду предмета за опремање домаћинства: за завесе, постељни инвентар, пешкире, столњаке итд.

Поред платнарског, после Другог светског рата у Белој Паланци постепено изумиру и мутавцијски и абацијски занат. М. Савић је забележио да је мутавција у Белој Паланци 1930. године било четири.²¹ Развијено сточарство је подстакло занатско-индустријску прераду вуне. Подаци указују на то да су у Белој Паланци око 1930. године биле 4 вуновлачаре, једна електрична и 3 друге са нафта-моторима²² док их је 1960. било укупно 6. Исте те године забележено је да у Белој Паланци ради и 6 занатлија штрикера.²³

Посредне везе са темом овог рада има и чињеница да је 1955. године у Белој Паланци изграђена фабрика „Будућност“ која је у свом програму производила и вуновлачаре. Од 1956. фабрика се специјализовала за производњу текстилних машина, а на основу статистичких података из 1964. године сазнајемо да је тада, у Белој Паланци и њеној околини, у текстилној производњи било запослено 27 радника.²⁴

ТРАДИЦИОНАЛНА ТЕКСТИЛНА РАДИНОСТ

За израду тканина употребљавале су се сировине биљног и животињског порекла и то у највећој мери овчија вуна и конопља, лан, ређе свила, козја длака и куповни памук.

---

¹⁹ Иако је паланачко занатство организовано у еснафе доминирало до 1912. год., конкуренција фабричке робе и трговина постепено су потискивале ситног занатлију, М.Костић, н.д., с. 111, 112; На основу навода Николе Вуча увиђамо да су слични проблеми били присутни још карајем XIX века. када су у Белој Паланци 1894. против бакала и терзија безуспешно водили спор, поред других занатлија, и белопаланачки ткачи учлањени у пиротски ткачки еснаф, у намери да им одузму право на продају ткачког платна Др Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. 1, ПИСАН, књ.ССXXII, Историјски институт, књ. 5, Београд 1954, 310.

²⁰ Исто

²¹ Савић М.Миливоје, *Наша индустрија и занати, њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, VIII део, Сарајево 1930, с. 93.

²² Исто

²³ М. Костић, н.д. с. 114

²⁴ Исти, с. 115

Прерада текстилних сировина животињског порекла

Вуна - С обзиром на то да је ова област традиционално била сточарска, овчије вуне је било у изобиљу. Поред горе наведених података о трговини вуном у прошлости, на терену смо забележили да је након Другог светског рата вуна давана за тзв. реквизицију. У Бежишту смо наишли на податак да је „вуна мењана за тачкице“.²⁵ Младенка Дамјановић, рођ. 1925, из Космовца објашњава: „После рата била је обавеза. Они нам разрежу по колко месо треба да дамо, овце, вуну, дрва... Ко је побогат њему узму повише, ко је сиромашан њему помало. То је био месни допринос. Давали смо и чрге, поњаве кад је се ратувало, за војску су ишле поњаве“.

Козина. Треба истаћи да се у појединим крајевима територије општине Беле Паланке употреба козине задржала дуже него у другим областима Србије. Због особина њених влакана - отпорности на влагу, задржавања топлоте и сл., дуго се задржала у употреби код овчара и људи који су дуго боравили на отвореном простору у хладним и влажним временским условима²⁶. У селима Вета, Космовац и Шпај наишли смо на податак да су се пре рата гајиле тзв. *дивље* козе, шарене, дуге длаке која се користила за *гуње*. Стојановић Јован, 1941, из Топонице, наводи да су гајили „црне козе *мисирке*- рогате козе, као дивље, имају дужу длаку“. Од предива добијеног мешањем козине и вуне, у домаћој радиности, прављени су и дебели прекривачи - *гуње* који су накнадно ваљани у тупавицама.²⁷ Исти назив се користио и за горњи одевни предмет који су мушкарци користили у зимском периоду.²⁸ Претпостављамо да се исти назив користио за ове функционално различите предмете зато што се у њиховој изарди користила иста, горе описана тканина, настала упредањем козине и вунених влакана који су претходно мешани и заједно „влачени“ у вуновлачарама. О карактеристикама *гуње* сликовито говори исказ Антић Радисава, 1928. из Топонице, сеоског ковача, колара, столара, грађавинара: „Гуња је дебела, трпи кишу. С њом се ратовало“. Он још наводи да су његови баба и деда имали 60 коза - црне, шарене, жуте. Козину су продавали мутвцијама, *длакарима* из Запања за израду бисага, врећа, покроваца. Поједини казивачи се сећају да су „и у село долазили Запањци па су ткали. Био један за време окупације.“²⁹ И у Бежиште је долазио „длакар из Г. Душник. Мајстори из Запање дођу, отворе радњу у селу, седе једну до две године“.³⁰ У селима која су традиционално

²⁵ Стојановић Радислав, 1931.

²⁶ У напр. самоорганозовној војној стражи у периоду непосредно након 2. св. рата

²⁷ Подаци о изради *гуња* забележени су у селима Космовац, Тополница, Вета, и у појединим селима области Коритница.

²⁸ О одевном предмету *гуња* види В. Медић, н.д., с. 106, 107.

²⁹ Младенка Дамјановић, 1925, Космовац

³⁰ Стојановић Радислав, 1931, Бежиште

била упућена на Ниш долазиле су познате Нишке мутавције.³¹

Забрана држања коза из 1947. године је највише утицала да ова сировина скоро нестане из употребе у домаћој радиности.

Свила је у испитиваном периоду била незнатно заступљена у домаћој радиности белопаланчких села. Опис гајења буба забележили смо у Дражеву: „Кад сам била мала гајиле се бубе. Купе се бубе, донесу и чувају. Кажу нама деци *наберите лис да нараните бубице*. Бубе се држе на стол и хране се, каже се *облаче се*, свилу праве. Сећам се маме како је трзала. Ја сам мотала у клупчићи. Само мораш да моташ, моташ, не прекида се, моташ у клупчићи, плела сам од тој.“³² Поред домаће производње коришћен је и куповни свилени конац. Свилено предиво се највише користило за украшавање текстилних предмета у ткачким и везилачким техникама али и за плетење одевних предмета. У ове сврхе користио се и вискозни конац тзв. *дрвена вуна*.

Прерада вуне

Домаћинства су истеривала овце на пашњаке око Ђурђевдана. Овце су се шишале у периоду од краја маја до краја јуна а по неким казивачима од Ђурђевдана до Петровдана.³³ Време стриже је зависило од климатских услова, положаја села и његове надморске висине. Јагњад су шишана када напуне годину дана, лети, најчешће око св. Илије. Има података да се *јарина* користила за добијање предива за *клашње*.³⁴ Овце су шишали мушкарци тзв. овчарским маказама а по потреби то су чиниле и жене³⁵. Руно је било беле, *суре* или *сигаве* боје. Тежило је у просеку 1-3 кг. Да би се вуна очистила од нечистоће и масноће „вуна се попари“³⁶, тј. потопи се у млаку воду и посипа пепелом - *цећи*. Издвојена масноћа - *сера* користила се за прање текстилних предмета. Вуна се затим стављала у кошеве, испирала и сушила. После рата пепео је временом замењен прашком за прање веша. Да би постала растресита, осушена вуна се чешљала и развлачила рукама и на тај начин се припремала за даљу обраду - чешљање влакана. У испитиваним селима вуна се, као и у другим крајевима Србије, чешљала ручно и машинским путем. Старије, ручно чешљање вуне је временом, у највећој мери заменило машинско чешљање вуне у вуновлачарама, *влачуљама*. Прелазак на машинску обраду представљао је иновацију коју су жене, због рационалности

³¹ Николић Јованка, Мутавције из Ниша и околине, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 18, Београд, 1955.

³² Словенка Нешић Веца 1933. Дражево

³³ Велибор Нешић, рођен 1922., Шљивовик

³⁴ Лозанка Пејчић, 1938. Космовац

³⁵ „жена шиша где нема мужи“ Велибор Нешић, рођен 1922., Шљивовик

³⁶ Руска Ранђеловић, 1932, Моклиште

и уштеде времена и труда брзо прихватиле. С друге стране, машинским чешљањем је изостала могућност селектовања вуне по квалитету где је свака категорија вунених влакана припремљених за даљу обраду, имала своју одређену примену. Такође, ова чињеница нам је отежавала рад на терену јер су термини везани за процес прераде текстилних влакана ручним путем у већој мери заборављени а често били и непрецизни. Из наведених разлога захвални смо малобројним, најстаријим испитаницама које су уз напоре, могле да у сећању реконструишу ручни процес прераде вунених влакана и да се присете термина везаних за селектована и обликована влакна.

Ручно гребењање је захтевало више напора, труда и времена. На основу квалитета, дужине, еластичности издвајано је више категорија влакана. За влачење вуне коришћена су *гребена*, пар дрвених чешљева са челичним зупцима. У Етнографском музеју се под инв. бр. 18419 чувају гребенци израђени од чамовог дрвета, коже и металних клинова (слика 1). Састоје се од две правоугаоне даске у које су уметнути густе, танке и искривљени челични клинови којима су чешљана влакна. За даску су уковане криво обликоване дршке. Непосредно пре Другог светског рата и након његовог завршетка коришћен је и *дарак*, дрвени чешаљ трапезоидног пресека са челичним зупцима на горњој, ужој страници. Јелица Јеремић, рођ. 1935, из Тамњанице, овако објашњава поступак чешљања на гребенима: „Вуна се тегли, чешља, па се трза да прави *своћу*“. Рукохват најфиније очешљане вуне најдужих влакана називао се *вд*, или вад. Више вадова провлачили су се у чвор и тако су обликовали *својћу*, *своћу* која се користила за добијање основе.³⁷ Грубља, краћа и кртија влакна која су приликом гребењања заостала у зупцима поново су се „влачила“. Тако се добијао *итим* (или *мање*) који се обликовао у смотуљке тзв. *кудеље* које су се користиле за предење потке, прецизније *натке*.³⁸ Треба нагласити да у овом крају постоји разлика у називима потке. Ову класификацију основе казивачи на терену тумаче да је настала на основу сировинског порекла текстилних влакана. Они истичу да се термин *натка* користи за вунено предиво која се користи за преткивање док се термин *потка* користи искључиво за предива биљног порекла - конопљу, лан али и за куповни памучни конац.³⁹ У селу Вета смо забележили да се исти термин *натка* користио и за предиво добијено од козине. Занимљив је и податак Владимира Николића по коме се у Нишави и Запању од кострети и конопље „гради *натка* за костретне губере“.⁴⁰ Ово

³⁷ У Тамњаници смо забележили назив и *власница* који се односи на упредену фину вуну која се користила за плетење чарапа, вез и сл.

³⁸ 1938, Мање се користило за израду клашња- четворонитног вуненог ткања ваљаног у ваљавицама- *тупавицама*, Советка Живковић, 1936, Тамњаница

³⁹ Руска Ранђеловић, 1932, Моклиште; Милица Лилић, 1932, Вета; Советка Живковић, 1936, Тамњаница...

⁴⁰ *Натка* је локални назив за потку и јавља се у више комбинација о чему ће бити речи у

можемо тумачити на два начина. Могуће је да сакупљач података није био довољно упућен у специфичну, комплексну лексику која се односи на процес и производе прераде текстилних влакана па је погрешно употребио термин. Са друге стране, овај податак може да буде траг да је појам *натка* у прошлости имао шире или другачије значење и да се односио и на предиво добијено од кострети или упредањем влакана кострети и конопље.

Након обликовања кудељћи искоришћавала су се и преостала влакна најлошијег квалитета. Упредањем ових влакана добијала се вуна тзв. 3. класе. Сећања која се односе на назив ове врсте обликованих влакана су непоуздана. Најчешће казивачи користе термин *маовина*, међутим, треба имати у виду да се исти термин примењује и код издвојених конопљаних влакана исте категорије. Оно што је сигурно, то је да су се упредањем ових влакана најлошијег квалитета добијала груба предива за ткање дебелих прекривача, поњава и црга. Наведена влакна су се користила и за добијање двослојног предива од којих су израђиване *повиване црге*.⁴¹ Том приликом ова вунена влакна су се обавијала око конопљиних језгара.

Треба нагласити да је ручно влачење вуне, у много мањем обиму, сачувано и до данашњих дана и то првенствено у селима где је комуникација са градом отежана. Данас се ручним влачењем вуне добијају мање количине квалитетне вуне која се првенствено користи за плетење одевних предмета - џемпера, чарапа, јелека и сл.

Ипак, жене у овим крајевима су у испитиваном периоду, у највећој мери вуну чешљале у вуновлачарма. Влакна ишчешљана машинским путем обликована су у тзв. *кудеље*. Запажамо да је овде пренет термин који се користи за обликована влакна тзв. друге категорије - *мање*, или *штим*.

Прерада текстилних сировина биљног порекла

Конопља је поред вуне била основна текстилна сировина која се користила у домаћој радиности у белопаланачким селима. Гајена је скоро у свим домаћинствима. Казивачи наводе да је „конопљу свака кућа сејала“⁴², односно да је „Конопља је обавезна. Сви саде конопљу.“⁴³ И за испитивани период може се констатовати да је узгој конопље био повезан са економским стањем домаћинстава па је сходно томе прихватљива констатација Б. Радовић: „Сиротиња је највише користила конопљу, имућнији лан а најимућнији памук“.⁴⁴

даљем тексту. Николић Владимир, *Из Лужнице и Нишаве*, СЕЗБ књ. XVI, Етнолошка грађа и расправе, Београд, 1910, 40

⁴¹ Саветка Живковић, 1936, Тамњаница

⁴² Словенка Нешић, 1933, Дражево

⁴³ Поповић Милена, 1927., рођена у Космовцу а удата у Тополници

⁴⁴ Босиљка Радовић, Гајење и обрада лана и конопље у народу, *Гласник Етнографског музеја у*

Конопља је узгајана све до седме деценије 20. века када је услед значајних друштвено-економских фактора изобичајена. Тада је пртено платно замењено индустријским.⁴⁵ На основу забележених података можемо претпоставити да је прерада конопље најдуже опстала у Тамњаници. „Гајили смо конопљу до 1968.“⁴⁶ постоји податак да се у селу Вета задржала чак до 1975, али ово захтева проверу.⁴⁷

Од конопље се користило семе и влакно. Упредањем влакана добијала се основа, односно потка за пртена платна - *постав* и предмете текстилног покућства. Процес прераде конопље је био дуготрајан, физички тежак, мукотрпан и временски захтеван. Од шездесетих година долази до крупних промена - развоја текстилне индустрије, одлива сеоског становништва у град, запошљавања жена... али и пораста стандарда сеоског становништва. Систем вредности је такође постепено мењан. Куповни производи, без обзира на квалитет текстуре, били су пожељни и сматрани су предметом престижа. У том периоду постав су заменили доступни индустријски материјали.

Сећање на прераду конопље је код испитаница најчешће будило тешке успомене: „Неповратило се то време. Сад је много боље. Само да се та беда никад не поврне.“⁴⁸

Земљиште на коме је узгајана конопља називало се *конопљиште* а његова величина је зависила од више фактора: од економског стања домаћинства, броја чланова, од броја радно способних жена итд.⁴⁹

Конопља успева свуда где и кукуруз а најбоље успева у умерено топлим крајевима где има довољно влаге.⁵⁰ Сматра се да је погодно земљиште за конопљу наносна земља и то песковита иловача.⁵¹ „Конопља тражи јаку земљу, 1. класе, земљиште да је ђубровито“⁵² У јесен се конопљиште пооравало а ако је испошћено, добро се ђубрило стајским ђубривом. Преко зиме или у рано пролеће земља се ситнила (риљала) и тако се припремала за пролећну сетву. Сејање конопље је био мушки посао. Стабло је, зависно од земљишта, могло да досегне висину од 1 до 2 м. Конопља се брала - *чупала* крајем јула и то прво виша, мушка биљка - белка (*бељке*) а после Св. Илије и женска биљка црнка (*црнке*) - која се гајила првенствено због семена.⁵³

Београду, XIX, Београд, 1956, с. 32.

⁴⁵ често се наводи да је „американ“ платно заменио постав.

⁴⁶ Саветка Живковић, 1936, Тамњаница

⁴⁷ Милица Лилић, 1932, Вета.

⁴⁸ Руска Ранђеловић, 1932. Моклиште

⁴⁹ Најчешће је било величине од 2 до 5,6 ари

⁵⁰ Б. Радовић, н.д., с. 34

⁵¹ М. Савић, н.д., с. 168

⁵² Младенка Дамјановић, 1925, Космовац

⁵³ Влакна од црнке су јака, слабијег квалитета

„Белке су више и прве се беру“.⁵⁴ Приликом и након брања са стабљика се „лишће отрље“.⁵⁵

Стабло конопље се састоји од спољне коре, дрвенастог дела *поздера*, прздера, унутрашње трсике или сржи.⁵⁶ Језгро биљке конопље чини влакно *клчина*, *клчиште*, *кучина*. Влакно конопље је грубо, дугачко, јако, издрживо. Један рукохват стабљика се називао *грсница* али и *ручица* што уједно представља и најмању јединицу мере. Грснице су се конопљаним прутићем везивале у снопове који су ређани у облику купе. „Грснице, забележе се које је чије, омота се цвет, или трава да знамо која је наша...“⁵⁷

Да би стабло конопље омекшало и да би из њега могла да се издвоје текстилна влакана приступало се *топљењу* конопље. Овај процес се изводио од Св. Илије до септембра, и трајао је најчешће једну до три недеље што је зависило од температура воде.⁵⁸ Конопља се у сноповима потапала у стајаће и текуће воде у тзв. *топила*. То су најчешће биле јаме које су се налазиле у близини или у плитким деловима реке⁵⁹ испуњене речном или барском водом. На дно јаме су се слагали снопови конопље који су притискани камењем, да се не би биљке подигле: „Носе се у Нишаву, тамо где је плића вода, укрсте се и притисну се камењем...“⁶⁰

Наведени процес се завршавао кад „омекне стабло“.⁶¹ Конопља се затим прала у води, односно *млатила*. Жене би загазиле у воду, хватале стабло за врх, високо замахивале рукама и ударале у воду све док се не одстрани прљавштина, блато, труње, алге... „Млатимо, па простремо на обалу да се суше. Кад се топе тад се перу и чрге... да буде све уједно, тад се и окупамо“.⁶²

Након прања конопља се сушила. Том приликом стабљике су се усправно ређале по основи у облику круга формирајући при том купу: „Грснице се здену у куп“. У врелим летњим данима конопља се сушила за 2 до 3 дана а у неповољним временским приликама овај процес је трајао и до 15 дана. Сушење је завршено „Кад се крши поздер“⁶³ а након тога жене је упрте на леђа и односе кући.

Након фазе омекшавања стабла следила је фаза одвајања влакна од поздера или прздера, дрвенастог дела стабљике. Тада се осушена конопља

⁵⁴ Савета Живковић, 1936., Тамњаница

⁵⁵ Живојин Тошић, 1947, Клисура

⁵⁶ Б. Радовић, н. д. с. 38

⁵⁷ Ружа Ђирковић, 1923, Шпај,

⁵⁸ У планинским селима, где је вода хладнија, конопља се топи дуже него у низинским селима

⁵⁹ Најчешће пречника око 2 м и дубине 50 цм

⁶⁰ Живојин Тошић, 1947, Клисура

⁶¹ Живадинка Нешић, 1922, Топоница

⁶² исто

⁶³ исто

чукала, трљала, кришила или „тржала на трлицу.“⁶⁴ Трљење се убраја у најтеже женске послове.⁶⁵ Овај посао се обављао од поднева до 3 – 4 часа, када се стабљике на сунцу разгреју, одрвене, па крти, дрвенасти део може лако да отпадне.⁶⁶ Стојановић Љубица, рођ. 1928, из Бежишта наводи: „Чукали смо на трлицу у дом“. У употреби су биле непокретне и покретне трлице. Непокретне трлице⁶⁷ су једним крајем биле фиксиране за дрво или ограду док су покретне имале четири ноге. На горњем делу, „кобили“, целом дужином био је издубљен жљеб где се постављала ручица конопље. За бијење конопље користио се дрвени нож, *бијач*. Трлице су биле домаће израде. Најчешће су их правили одрасли мушкарци: „Ја сам правио трлицу и мој отац је правио“⁶⁸.

Процес трљења се састојао од две фазе. Прво трљење се изводило тако што се ручица постављена између ножа и корица (странице жљеба) ударала ножем при чему се крај ручице левом руком вукао ка земљи. Том приликом се честим ударањем ножа скидала највећа количина поздера.⁶⁹ У следећој фази ручица уметнута у жљеб се притискала ножем а левом руком се вукла на доле да би се на тај начин елиминисао преостали део стабљике. Влакна су се затим ударала о под, растресала и слагала једна преко других. Из практичних разлога, да се неби расипао, горњи део влакана се провлачио у чвор.

Чешљање конопљаних влакана започињало је у јесен „кад завршиш пољопривреду почињеш да влачиш.“⁷⁰ Поступком *влачења* влакна се класификују по дужини и квалитету. У те сврхе користили су се, као и за вуну, гребенци, даркови и *гребено*. Гребено је израђивано од једног комада дрвета и метала. Дрвени део изрезиван је вретенасто и често је украшаван плитким урезима. Крајеви се завршавају проширењем. У средишњем делу облика круга посађени су челични „зупци“ ојачани металним прстеновима који служе за влачење конопље. Приликом влачења жене седе на земљи, држе влакно у рукама и повлаче га према себи.

Тада се класификују две врсте влакна. Дужа, еластичнија, тања влакна, *повесмо* се додатно чешљају четком од свињске длаке (слика 2) а затим се обликују у *вијеницу*.⁷¹ Повесмо се користило искључиво за основу

---

⁶⁴ исто

⁶⁵ Б. Радовић, н. д. с. 60.

⁶⁶ Загорка Марковић, Женска домаћа радиност- *Гласник Етнографског музеја у Београду*, 38, Београд 1975, 109.

⁶⁷ Уколико су израђене од природног, ракластог комада дрвета где су два крака имала функцију ножица за ослонац називане су и *расовке*.

⁶⁸ Стефановић Радослав, 1935, Клисура

⁶⁹ Б. Радовић, нав. дело, 61

⁷⁰ Нешић Јулијана 1936, Дражево

⁷¹ У Етнографском музеју се чувају две четке за повесмо из белопаланачког краја. Четка је од беле свињске длаке док је дрвена дршка обавијена тканином и појачана мрежом од исплетеног канапа.

при ткању. Ранђеловић Марија (1945) из Козје наводи да се за добијање повесма користио гребенац док су се *загребће* влачиле на гребенцима. Влакна лошијег квалитета која остају у зупцима, *чешанће*⁷² поново су се чешљала и обликовала се у *кудеље*. Њиховим упредањем добијала се *потка* која се користила као предиво за преткивање. Претпоставка је да је заједнички назив за натку и потку *пређа*, *претка*, *преткава*. И отпаци кучине су се искоришћавали а називани су и *маовина*⁷³ а по сећању неких казивача одредена маовина се називала *дебелина*.⁷⁴ Наведени називи су непоуздани и треба их прихватити са резервом.

Лан је по М. Костићу некада био главна текстилна сировина која се користила у овом крају али га је временом заменила конопља. По њему и село Ланиште носи назив.⁷⁵ Овој тврдњи иде у прилог запис пруског лекара и апотекара Рајнолда Лубенауа са пута за Истанбул из 1587. године у коме се наводи да жене носе кошуље од грубог ланеног платна протканог разноврсним бојама.⁷⁶ Подаци које смо ми добили на терену засигурно указују на то да је у посматраном истраживаном периоду ипак конопља била основна биљна текстилна сировина.

Лан или *ћенар* се прерађује скоро на идентичан начин као конопља. „Лан тражи сипкаво земљиште, да је обрађено, ђубровито, оберем га, па га врзам на снопчиће, па га очукам... Лан сазри пред јесен, кад поплави“.⁷⁷ Стабла лана су краћа од стабљике конопље због чега се од ове биљке добија количински мање текстилних влакана него од конопље. „Лан се не исплати.“⁷⁸ Често се мешао са памуком и тако се добијало *мелезно* платно.

Предиво лана је мекше и нежније од конопљиног предива. Казивачи наводе да је ланено платно лепо, „меко, мазно, нема боље од њега“⁷⁹. Такође се истиче да лан нису могли сви да саде већ само имућнија домаћинства. Због наведених особина - квалитета, пуно труда, времена и напора у обради ове текстилне сировине, *ћенарно платно* и производи од лана су били више цењени него предмети израђени од конопље. Казивачи који су гајили и конопљу и лан наводе да је количински конопља била више заступљена:

⁷² Словенка Нешић Веца, 1933, Дражево „Гребенци, држиш с ноге, па вучеш, прво огребеш *повесмо*, оно ситно што ти је остало ти огребеш, то су *власови*“. С опрезом треба узети у обзир и термин власови који помиње само један казивач, што значи да информација није потврђена код других казивача.

⁷³ О овом називу смо расправљали у претходном делу текста

⁷⁴ Ранђеловић Марија, 1945, Козја и Нешић Јулка, 1936, Дражево.

⁷⁵ М. Костић, 100.

⁷⁶ О. Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији*, 131-133, прузето од Живота В. Јоцић, Белопаланачка насеља у писаним изворима до 1877.г (наставак), *Белопаланачки зборник* 6, Бела Паланка, 2010. 31.

⁷⁷ Младенка Дамјановић, 1925, Космовац

⁷⁸ Лозанка Пејчић, 1938, Космовац

⁷⁹ Младенка Дамјановић, 1925, Космовац

„Имали смо конопљиште са по 500 грсница (конопља), а лан смо сејали за око 300 ломак“. Испитаници још наводе да су и претходне генерације⁸⁰ више гајиле лан и ткале *ћенарна платна* за кошуље, постељину, месале... У прилог тези да се лан у прошлости у Нишави и Лужници више користио иду и тврђења В. Николића и М. Милићевића.⁸¹ Опредени лан се у послератном периоду користио и као предиво за хеклање и плетење завеса, украсних покривача, миљеа...

Памук Казивачи наводе да су памук користиле жене из имућнијих сеоских домаћинстава још почетком 20. века. Набављали су га у граду или у сеоским, колонијалним радњама. По истраживању В. Николића са почетка 20. века сазнајемо да је „ткање платна по селима новијег времена, јер до скоро је женскиње мало радило на ткању платна, већ се ова најглавнија потреба подмиривала куповањем у Пироту. Зато су развијене ткачке радње у Пироту. Али су оне сад почеле опадати, како је наше женскиње почело да се занима и ткањем различитих платана.“⁸² У претходном тексту смо указали на чињеницу да је овај занат, у мањој мери него у Пироту, био развијен и у Белој Паланци.

Од памука су израђиване кошуље, пешкири, ретко постељина а понегде и завесе. У економски сиромашном периоду који је наступио након Другог светског рата памучни конач се веома ценио. Постепеним јачањем текстилне индустрије и куповне моћи грађана памучно предиво, памучни материјали, а касније и готови, куповни предмети све више су били у употреби и постепено су заменили пртена платна. „Радила се конопља скоро до седамдесетих година, престало се, прешло се на ново, јер је порасто стандард мало, стари не могу више то да раде а младе не занима. Има ту посао да се ради...“⁸³ Саветка Живковић из Тамњанице још наводи да су оставили конопљу јер је „излезло памук“. Она још истиче да су се „носиле пртене кошуље а после искочио онај американ, американско платно.“

За ткање у домаћој радиности купован је првенствено памучни конач енглеске производње од најдебљег No 6 до најтањег No 24 а понегде се помиње и No 30. Поред овог финијег памука у употреби је био и конач без ознаке - *витиљаш* али и „жути, јефтинији- риц.“⁸⁴

Предење, препредање

Након чешљања и селектовања текстилних влакана приступало се процесу упредања влакана у предиво. За овај процес, као и у другим

⁸⁰ Мајке већине казивача које су рођене почетком века

⁸¹ В. Николић, н.д. и М.Милићевић н.д.

⁸² В. Николић, н.д., с. 46.

⁸³ Живојин Тошић, 1947, Клисуре

⁸⁴ Живадинка Нешић, 1922, Топоница

крајевима Србије, поред делова тела коришћене су преслице и вретена. У већ наведеном писаном извору из 16. века Рајнолда Лубенауа се наводи, у опису призора из села Куричесма⁸⁵, да жене марљиво предуду, да никада нису доконе, и да предуду док иду путем што је и данас чест приказ у селима. Наводи да су преслицу качиле назад на потиљак⁸⁶ што није забележено у новијој етнографској грађи.

Предмети за чију израду је коришћено ручно упредено предиво, значи добијено без коришћења преслице, веома су значајни јер њихово порекло можемо потражити у далекој прошлости. Имајући у виду да у сећању постоје конкретни називи предмета и помагала али и непрецизна представа о томе како су ови предмети настали, користили смо методу компарације са забележеним појавама у суседним, културно и географски блиским областима - околине Књажевца и околине Пирота.

У траговима постоји сећање на веома архаично, специфично предиво добијено комбинацијом конопље и вуне које се користило за израду *повиваних црга*. Језгро је чинило грубо предиво конопље одређено на вретену. Око њега је обавијано вунено предиво добијено грубим, ручним упредањем слабијег дела вуне, *манће*. Процес се изводио тако што су жене око извучене жице упредене конопље намотане у клупче, обмотавале вуну коју су извлачиле из кудеље вуне, а за предење су користиле прсте леве и десне руке.⁸⁷

Предиво за израду дебелих прекривки од конопље, *пртених црга* је добијано тако што су жене од клчине коју су држале под пазухом, прстима извлачиле власи, док су другом руком, помоћу великог вретена *мајаљке* кружним покретима *маале*, односно намотавале слабо одређено дебело предиво.

Иста справа, вретено са куком тзв. *мајаљка* се користила за добијање дебелог вуненог предива које се користило за *дебеле црге*, тј. вунене черге. Процес предења овог предива је захтевао две особе. Са једне стране жена би извукла жице из кудељице влакана које држи под пазухом, фиксирала за куку од вретена које држи друга жена, у хоризонталном положају, а затим би десном руком окретала ручицу мајаљке (вретена), и на тај начин намотавала упредену нит.⁸⁸ Старије испитанице се присећају и назива *мајани покровци* чије је предиво, претпостављамо, добијено на горе описани начин.

Поред наведених архаичних начина, у највећој мери влакна су упредана предењем помоћу преслице и вретена. Уобичајен назив за преслицу

⁸⁵ Curiczesma је турски назив за белопаланачко село Клисура

⁸⁶ О. Зиројевић, н.д. с131-133, прузето од Живота В. Јоцић, н.д., с. 30.

⁸⁷ Поступак је описала Братислава Владић-Крстић у раду Текстилна радиност у Књажевцу и околини у прошлости и данас, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 61, 1997, с. 267.

⁸⁸ Исто, и Марина Цветковић, Текстилна радиност у околини Пирота у другој половини XIX и у XX веку, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 74, свеска 1, Београд, 2010.

у овом крају је и *кудеља*. Преслица се користила за фиксирање обликованих текстилних влакана а вретено за намотавање упреденог предива.

У сеоским домаћинствима и данас готово да нема куће која нема сачувану преслицу. Уочено је да је у овом крају заступљен већи број различитих типова преслица од којих се неке чувају у Музеју. Као материјал израде наводи се јасиково, најчешће буково дрво али и глог.

Казивачи наводе да се повесмо добијало предењем на *вурци*, преслици крошњастог типа (слика 3. и 4.). Састојала се од дршке и крошњастог врха изведеног најчешће од више уздужно постављених гранчица које су по средини скупљене канапом или кружном дачшицом које се при врху, неретко, завршавају преплетом од канапа.

У Етнографском музеју се чува једанаест преслица које све, по свом конструктивном типу припадају лопатастим преслицама. По начину обликовања врха може се издвојити више подтипова наведених преслица.⁸⁹ Највећи број преслица имају лопате које су при врху сужене и равно засечене (инв. бр.18483, 18491, 18388 и 18453) (слика 5.). На преслицама под инв. бр. 22953 и 18481, у мањој мери и 16373, врхови су кружни - јабучасти са рупицом за фиксирање обликованих влакана. Врхови преслица под инв. бр. 18437, 18479 и 18493 се при врху знатно сужавају и завршавају се полукружно (конвексно) те припадају копљастим преслицама док је врх преслице под инв. бр. 18465 полукружно конкаван (слика 6.).

Између доњег, ширег дела лопате и клинастих и дугачких дршки - „руканице“ налази се функционални украс најчешће кружног облика а који служи за фиксирање влакана, односно преслице за тканицу и сл.

Наведене преслице су украшаване у највећем броју перфорацијом. Украси су у виду паралелних вертикалних, хоризонталних и полукружних прореза који су укомпоновани у крст или шару у облику ћириличног слова Ж.

Три лопатасте преслице украшене су једноставним композицијама изведеним у бојеном, плитком рељефу. На преслици под инв. бр. 18491 заступљен је флорални мотив у виду неправилно изувијане лозице. Преслица под инв. бр. 18453 украшена је наивном антропоморфном представом жене одевене у розе блузу и црну сукњу. На врату се уочава бела огрлица. Изнад ње је украс у виду саксије са цветном граном. На лопати је још урезана и година израде - 1938. (слика 7.). Преслица под инв.бр. 18388 украшена је у горњем делу кругом са звездом петокраком, симболом времена у коме је настала. Испод звезде је мотив цвећа у саксији, урезано име жене којој је припадала „МИЦА“ и године израде 1956. Украси су рађени у плитком рељефу и обојени зеленом бојом.

Преслице су најчешће биле домаће израде. Старији мушки чланови

---

⁸⁹ Више о преслицама види у Братислава Владић-Крстић, *Преслица у традиционалној култури Србије*, каталог изложбе, Београд, 1995.

домаћинства су израђивли и дечје преслице. „Узме се неко лако дрво (топола, врба...), отешеш, направиш даску и ножем обликујеш круг. Може да се украси, са огледало, да буде лепша од других“.⁹⁰

У другој половини 20. века почеле су да се користе и тзв. *предиље*, преслице са колом на ножни погон. Ове преслице су куповане, а израђивале су их занатлије. Процес предења на њима је донекле олакшан и убразан што је преоптерећеним женама представљало драгоцену олакшицу.

За предење се уз преслицу користе још и велика и мала вретена. Приликом предења жена држи преслицу на левој страни а у десној руци држи вретено окренуто главом надоле. Жена прстима леве руке извлачи влакна жељене дебљине благо их увијајући. Прстима десне руке жена упреда нити, а кад добије жељену дужину обавије је око прстију десне руке, а затим намотава на вретено. Том приликом вретено се стално уврће и приближава и удаљава од преслице. Жене су приликом предења конопље морале често квасити њена крута влакна пљувачком. Из тих разлога предење конопље се одвијало знатно успореније у односу на предење вуне. Тако за исту дужину одређеног предива од конопље требало је скоро дупло више времена него за вуну. Време потребно за опредење конопље зависило је и од квалитета влакана. Тако за опредење једног вретена повесма требало је утрошити петоструко више времена него за опредење лошијег влакна.

Нити су се зависно од намене предмета удвостручавале, односно утростручавале, тј. *спрезале*. Прва фаза поступка препредања састоји се у формирању клупчета од две нити које се обмотавају са 2 или по потреби 3 вретена. Друга фаза је упредање нити у процесу *врткања*. Оно се изводи у супротном смеру. У овој фази се нити са клупчета упредају на вретено. Поред вретена у употреби је било и вретено са колом *пресук*.⁹¹

Завршна припрема предива

Одређено предиво из једне, две или три жице, намотавло се на кануре и калемове. У том процесу коришћене су справе за намотавање: мотовило (*матовило*, *матовилка*), вито и чекрци.

Рашак - *матовило*, *матовилка*, *матовилче* је најчешће израђен од правог, често лесковог штапа, са ракластим завршетком. На супротном крају је под правим углом по средини постављена краћа дашчица. На основу дужине мотовила и броја намотаја пређе утврђује се дужина пређе што је нарочито важно у одмеравању дужине основе. „За пређу се мота на

⁹⁰ Милица Лилић, 1932, Вета

⁹¹ Слични поступци предења и препредања описани су у раду В. Владић Крстић, *Текстилна радност у Књажевцу...*, с. 287, 288.

матовилче а затим се добије *нарамце* - мерка.⁹²

За намотавање пређе користио се и *чекрк, вито, врћеница*. Овај дрвени предмет се јављао у два облика. Једноставнији тип је у виду две укрштене дашчице које се постављају на вертикалну осовину учвршћену у дрвену основу. Сложенија справа за намотавање текстилних нити састоји се од 2 дрвена оквира облика трапеза или правоугаоника, која су кроз кружни отвор наметнута на осовину углављену у постамент, или на нагоре.

Омекшавање предива

Након намотавања предиво од конопље се додатно омекшавало тј. *варило*. У овом делу ћемо уместо наше инетерпретације дати изводе из грађе који веома прецизно и сликовито описују овај процес. Руска Ранђеловић, 1932, из Моклишта наводи: „Направи се рупа у ђубришту и поређа се претка. Свако рамче намокри се, па се насоли у пепел, па се ређа у рупу и кад се све то нареди, насоли, тад се сипа кипућа вода. Па се други дан преврне, па се преврати, па се сипе, и два дана и две ноћи тако стоји. После вадимо и идемо да га перемо“. Слично, али мало шире овај процес описује Нешић Јулијана (1933) из Дражева „Кад се расцвета дрен онда ће да варимо. То што је за постав мора да се вари, али како се вари. Ископа се у ђубре велика рупа, па се метне около слама. Преткава и основа, мокриш их и посипаш са пепео, усолиш, уваљаш у пепео и мећеш у ону рупу. Грејеш воду у голем котал, па кад све намокриш, наређаш у ону рупу, увијеш, затрпаш, увијеш са сламу, и преко се стави слама, па после сипаш врућу воду. Све загрева оно ђубре где је пепел, на једну половину насипеш један котал, и стоји 24 сата, па сутра га отвориш, погледаш, ако није довољно мекнуло ти га вратиш за сутрадан. Онда идемо у Нишаву да га оперемо од онај пепел, па га вратимо. Париш са врућу воду, оно изгори, али мекано, и онда, кад се осуши, мотај, снови, на клупчићи све смоташ основу, и основеш, и онда се тка. До мај месец некад ткају, до кад се оре кукуруз“.

Бојење предива

У белопаланачком крају као и у суседним областима за бојење текстилних предива користио се глагол старословенског порекла *чинити*. Пре појаве анилинских боја предиво је бојено природним бојама у домаћој радиности и у мањем обиму у занатским, бојацијским радњама. Сеоске жене су за бојење користиле плодове, лишће (шума), стабла или корења биљака из окружења. Боја се добијала растварањем и кувањем у води којој су по потреби додавани пепео и одређене количине киселина или соли.

---

⁹² Милица Лилић 1932., Вета

Најчешће у употреби је била *галица* односно *модри камен* CuSO_4 .⁹³ На тај начин су природним путем добијани разноврсни тонови боја различите постојаности којим су бојена вунена и конопљина предива. Биљне боје су временом замењене анилинским, а у кућној радиности често је комбинован стари и нови начин бојења.

Подаци са терена потврђују запажање В. Николића са почетка 20. века да се за бојење највише користила кора од зрелог ораха. Помоћу наведене сировине бојена су предива и вунени материјал *суко*, односно *клашње* у мрку боју. „Селанке знају да чине у ораховој љусци (кори), која се добија кад се зрели ораси „окоме“ или „олупе“ (ољуште) а неке жене копају жиле од орахова корена, па и то кухају те „чине“ пређу.“⁹⁴ Он још наводи да „остале боје које су потребне за ткање јастука и тканица, женскиња не уме радити, већ то све боје „бојације“ у Пироту.“⁹⁵

На основу овог записа са почетка века закључујемо да је колорит трдиционалног текстила био скроман и да је већина предмета израђена у природној боји предива. Међутим, на терену смо забележили сећања на нека традиционална знања везана за природно бојење предива и тканина. Поступци и сировине које су примењиване у бојењу разликовале су се зависно од порекла предива, што значи да се конопља другачије бојила од вуне.

Предиво конопље се највише бојило у више нијанси смеђе, или како на терену често кажу *жлте* боје. Пртено предиво се киселило неколико дана у комини преосталој након печења лозове или комове ракије. Да би боја остала постојана, наведена смеша се солила пепелом.

За добијање тамно смеђих нијанси користиле су се орахове жиле и коре. Ова боја се називала и *кацава*. За добијање исте боје користио се и руј коме је додавана потребна количина галице. У неким местима се зна да су жене брале руј на одређеним местима. Тако се у Тамњаници за „руј“ ишло на јесен у Влашку пољану“.⁹⁶

Занимљив је податак да је биљка која се овде назива *кукурек*, коришћена за добијање плавих нијанси. О томе сведоче подаци из Дражева: „Моја свекрва фарбала је пртено у кукурек. Црно семе од кукурека се користило, дође плава боја, велик кукурек, не онај у шуму, већ у њиве, по голем порасте, негде већи од мене.“⁹⁷

У Тамњаници смо забележили податак: „И кантарион смо узимали, узме се цвет и стабљика, искуваш, искуваш. Боја дође као мало љубичаста.“⁹⁸

⁹³ Miodrag Šmeclerović, Dragan Đorđević, Mile Novaković, Bojenje tekstila bojama iz prirodnih izvora, *Hem. ind.* 60 (5-6), 120.

⁹⁴ В. Николић, н.д., с. 45.

⁹⁵ исто

⁹⁶ Саветка Живковић, 1936. из Тамњанице

⁹⁷ Словенка Нешић Веца 1933. Дражево. Треба испитати прецизно о којој биљци је реч.

⁹⁸ Јелица Јерemiћ 1935., рођена у Космовцу, удала се у 1958. у Тамњаницу

Вуна се најчешће фарбала у црној, кара боји или кацавој.

Поред лишћа, коре и корена ораха за добијање црне боје користила се и шума, односно лишће од јасена (слика 8.).

Клашње се чинило, фарбало, у кори од ораха и или у комбинацији кора од ораха и јасена. Да би вода омекшала додавао се пепео.

Такође, предиво за плетење се фарбало и у „млади ораси“ и на тај начин се добијала светлија нијанса мрке боје.

На терену смо забележили и податак да се фарбала и неопредена вуна. „Ошиша се овца, па се опере, па се фарба. Закипиш воду, гурнеш кору од ораси и ставиш вуну ал је ставиш у цак (може и пластични) јер ће се растури. Кад заври коре ти ставиш вуну. Мени некад стоји и цео дан, неко држи један сат, неко два. После је оперем, прво у топлу воду а онда у хладну, очешљам и носим у влачару. Жиле од ораха се изваде, оперу па се мало стуцају и користе се за црно, а црно може да се добије и кад чиниш у коре од ораха, али мора у две воде. Памук и синтетика неће да приме кору од ораха.“⁹⁹

Црвена или *цига* боја се добијала помоћу корена биљке броћ. Жиле корена су се претходно сушиле и туцале.

Драп боја се добијала фарбањем вуне у луковини, односно у перашкама од лука, тзв. *луковињи*.

За добијање *гуштерљиве*, односно зелене боје користило се *пепериње*, *пипериште* од паприке, односно лишће од паприке, парадајза, јесење брескве (*праске*) „Чорба се прокува и стави се пепериње и у млаку чорбу и пепел“.¹⁰⁰

Додавањем плавог камена у течност са куваним прасковим лишћем добијала се тамнија, маслинаста нијанса зелене.

За „жлто парадајз и паприка лишће искуваш и на крају ставиш плави камен и тек се онда офарба. Ми смо фарбали за јелечићи, плетено.“¹⁰¹

У Бежишту смо забележили да се руј користио и за фарбање вуне у смеђу жуту боју.

ТКАЧКА РАДИНОСТ

Већина предмета текстилног покућства и одевних предмета израђених у домаћој радиности у околини Беле Паланке настала је ткањем на хоризонталном разбоју.

Рогоже су простирке на којима се спавало пре него што су кревети ушли у сеоски мобилијар. Ови предмети су најчешће израђивани у домаћој

⁹⁹ Горица Петковић, 1933, Крупац

¹⁰⁰ Лозанка Пејчић 1938, Космовац

¹⁰¹ Саветка Живковић, 1936. из Тамњанице

радиности и то ткањем без разбоја. Основу је чинило дебело испредено предиво од конопље које се обавијало око кочића постављених у два реда у ширини рогоже док је потка била од осушеног класја од ражи.

Традиционална справа за ткање у пракси је хоризонтални разбој који је данас изобичајен. Приликом теренског истраживања нисмо наишли на комплетно сачуван предмет. Разбој - *рзбој* се јавља у неколико варијаната, али је најчешће заступљен разбој коме су странице (лева и десна) у облику четвороугаоника. Доњи део страница продужен је на једном крају да би могла да се постави даска за седење. На вертикалним странама оквира постављени су предње и задње вратило *кросно* а на горњим две летве за фиксирање брдила- *набрдиље* са брдом и нитама- *нитке* са катурићима *скакаљке*. Нита су канапом везана за стопе *подношке* које су помоћу дебљег, облог штапа фиксирани за задњи део странице. Вратила се покрећу помоћу тањих штапова- *запињача*. Уз разбој иде и неколико брда која су се разликовала по ширини и густини зубаца. Најуже и најгушће брдо је било за појасеве, затим нешто шира брда су коришћена за памучно платно, затим за пртено итд. Брда са најмањом густином зубаца коришћена су за грубе пртене и вунене прекривке *црђе*, *поњаве*. Брда су продавали Роми али и „мужи су правили брда. Од калину¹⁰² правили зупци. Исече парчики и издеље, веже се за две дашчице, горе и доле се повеже. Правили овчари и козари у планину.“¹⁰³

Вертикални разбој је под утицајем Пирота, у знатно мањој мери, коришћен у самој варошици Белој Паланци. На њему су обучене ћилимарке ткале локалне варијанте пиротских ћилима. У 20. веку, у незнатном броју, вертикални разбој је под утицајем града ушао и у поједина сеоска домаћинства. Прича Душанке Златковић (Панић) рођеној у Мокри 1921. године, сликовито говори о начину на који се ширило ткање пиротских ћилима у периоду између два светска рата. Она је након завршеног 4. разреда основне школе отишла да „учи занат у Паланку. Учила сам код баба Рајне, старе Пироћанке. Било је више ћилимарки: Рајна, Вука, Живка, Софија... Биле смо нас две ученице. Ја и Надица. Занат је трајао 6 месеци. Отац је платио 200 дин и 2 м дрва.“ Када се вратила у Мокру отац јој је направио вертикални разбој: „две соје, два кросна и тупица“. У соби је имала и хоризонтални и вертикални разбој. На вертикалном је ткала ћилиме и *шустикле ћилимарке* а на хоризонталном је ткала пешкире. Ткала је скоро до 2003. „У моје време у Паланци су још ткале ћилимарке Вука, Криста, циганка Банда...“ Душанка је, као и друге ћилимарке, ткала по поруџбини. Жене су јој доносиле бојену вуну, бирале величину и мустру ћилима. Вишак ћилима је „носила у Пирот у Задругу.“ Овако израђени ћилимови су најчешће поклањани као свадбени дар, за усељење, а често су их мајке остављале деци за успомену.

¹⁰² Калина = *Ligustrum vulgare*

¹⁰³ Стојановић Радислав, 1931, Бежиште

Вертикални разбој се најчешће израђивао од дрвета букве. Четвороугаоног је облика, састављен од леве и десне вертикалне греде *сое*, и горњег и доњег вратила *кросна*. Око вратила навија се основа, са „нитама“ око дугог ваљкастог штапа - *обнетилника*. Потка се сабија помоћу *тупице*.

Поступци који су претходили ткању

Пре ткања жене су приступале припремним радњама: одређивању дужине основе, припреми основе кроз поступке сновања, навијања и увођења основе у разбој, односно у нита и брдо разбоја. У раду ћемо у основним цртама описати наведене поступке које је у пракси пратило низ допунских радњи.

Сматра се да најтежи део ткања чини процес сновања. Обично су се у селу издвајале жене које су овладале знањем, вештином и спретношћу у извођењу овог процеса. Оне су биле позиване да оснују основу што је представљало драгоцену испомоћ женама оптерећеним бројним обавезама које су имале у свакодневним кућевним пословима и сезонским, пољопривредним радовима. Сам квалитет будуће тканине зависио је од квалитета сновања и увођења. За почетак сновања било је неопходно одредити дужину основе а то је захтевало познавање мера специфичног текстилног метричког система. Да би се одредила дужина основе неопходно је прецизирати који предмет се тка, његову дужину и ширину и густину основе¹⁰⁴. И у овом крају се као мера за основну дужину користио лакат, који је приближно одговарао дужини од лакта до врха најдужег испруженог прста шаке. Дужина лакта је износила око 75 цм. Да би се лакше одредила дужина користило се горе описано матовило, или рашак, који је био најчешће у дужини 1 лакта. Најмања мерна јединица у овом систему бројала је по три жице.¹⁰⁵ Тридесет жица формирало је *пасмо* или како се често користи у деминутиву *пасамце*. Укратко, у одмеравању дужине основе коришћен је тридесетични систем са разбрајањем жица све по три до десет.¹⁰⁶

Приликом сновања, као и у другим областима Србије, користили су се дрвени кочићи који су побијани у земљу на прописани начин. Овај процес се најчешће изводио у дворишту а уколико је време лоше и у кући.¹⁰⁷ Број

¹⁰⁴ Под густином основе сматра се број нити основе на 1цм. Број жица основе се добија тако што се укупна ширина помножи са густином, а њиховим множењем се добија укупна дужина основе.

¹⁰⁵ Нажалост, нисам успела да забележим локални назив. В. Крстић и З. Марковић наводе назив *чишаница*. Б. Владић-Крстић, Промене у текстилној радиности Ђердапског подунавља, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 57, Београд 1993, 126 и Загорка Марковић, Текстилна радиност, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 42, Београд 1978, 198

¹⁰⁶ Б. Владић Крстић, Промене у текстилној радиности Ђердапског подунавља...

¹⁰⁷ По неким подацима сновање се могло изводити и на дашчицама од ограде (тарабе).

кочића је зависио од дужине основе (3, 5, 7...). Жице основе пружале су се пажљиво поред кочића, при чему се на два кочића правио зев за ткање. Након тога, узицама су се повезивала пасамца (да се конци не би мрсили) и канапом или прутећима се правио зев. Затим се основа ланчањем (у облику осмице или плетенице) скидала са кочића и по одређеном редоследу поступака навијала на вратило.

Основа причвршћена за дашицу се уметала у жљеб од вратила постављеног на два ракљаста дрвета. Затим се изравњана основа пуштала свом дужином и на другом крају се везивала за санке са отежањем (на њих се стављало камење или су седала и деца) . Овај процес навијања основе изводи више жена. Санке имају улогу да затегну основу која се навија на вратило и да је у ритму навијања затежу и отпуштају.¹⁰⁸ Вратило се затим постављало на разбој и кроз систем поступка привезивало за предње вратило. На тај начин се градила основа. Врста ткања је одређивала број нита (2 - 4) и које ће се брдо користити (са коликим бројем пасамца). Увођење су најчешће изводиле две жене. Једна жена је седела на задњем делу разбоја и кроз отворе нита пружала жице основе жени која је седела испред разбоја и уводила жице кроз брдо а затим их везивала за предње вратило. Запињачом су се нити основе затезале. Уколико се уводила по једна жица кроз брдо (јединична) добијало се ређе ткиво ткања, а уколико су се уводиле по две жице, ткање је било гушће и чвршће. Средином 20. века појавиле су се и нумеричке ткачке шеме па су жене на основу њих уводиле а затим по написаном редоследу газа подношке изводиле ткање.

Ткање

Основа за ткање је била најчешће од конопље, добијена упредањем повесма као и од танко одређене вуне. Мешањем основе добијало се *мелезно* платно. Најчешћа комбинација за ово платно била је конопља и памук или лан и памук. Зависно до тога колико је жица уведено у једно окце поњаве су носиле назив *јединичне* или *дволичне*. Шара по основи добијала се посебним увођењем основе што је извођено по прописаним шемама. За ове предмете се често чују називи поњаве *на уводи*, или *на преписи*. Често се шара *на коцке* добија када се приликом увода у истом ритму мења одређени број жица у две боје. Најједноставнији материјали или предмети су ткани у *две нитке* (назив за двонитне тканине) или су били у *четири нитке*, или *четворно*. Платно се добијало тако што се уз помоћ *нитке* и *подношке* правио зев кроз који се *чунком*, *совељком* провлачила *преткава*, *претка*, или како је у тексту већ наведено и објашњено - *натка* или *потка*.

¹⁰⁸ У новије време коришћен је и чешаљ облика брда у коме се по потреби постављају нити основе.

У двонитном ткању израђивани су основни материјали - постав (од конопље) или ћенарно платно (од лана) и у мањој мери памучно платно. Ове тканине су коришћене за израду одевних предмета и предмета постељног инвентара - (чаршава, јастучница...), пешкира, пелена...Од вуненог предива у двонитној техници ткане су једноставне прекривке које су понекад украшаване разноврсним везилачким техникама.

Ткање у два нита се изводило самостално, али и са пратећим декоративним техникама *на прсти*, *на гуженке* (клежање), *на тојашке*.... Ткањем *на дашчицу* орнаменти су се изводили тако што се кроз одигнуте пребројане нити основе провлачила дашчица која се при извођењу шаре вертикално подизала а затим се чунком или гужвицом провлачило предиво жељене боје. На тај начин се добијало лице и наличје у контрасту (као у негативу). Иста шара је могла и да се добије пребирањем прстима одакле је и предмет са тако добијеним шарама добио назив *на прсти*. У овом крају су клечани предмети били сразмерно мало заступљени. Шара се добијала пребирањем жељених нити основе кроз које се провлаче гужвице вуне којом се изводи орнамент.

Структура тканине добијене ткањем у четири нита је гушћа и користила се за грубље и дебље предмете и текстилије које трпе притисак и хабање. Четворонитни вунени предмети су разни груби покривачи (губери, черге, *црге*, *поњаве*...), торбе и др. У овој техници је израђивано и сукно, клашње или пртенице. Након ткања сукно је ваљано у ваљавицама - *тупавицама* чиме се добијала компактнија текстилна структура погодна за хладноћу. Четворонитна ланена или конопљана тканина се користила за израду сламарица, *сламњача*, наличја јастучница, врећа, месала, простирки за јело приликом пољских радова и сл....

Плетење, хеклање, нецовање и вез

Осим ткањем, текстилни предмети су се израђивали и украшавали текстилним техникама плетења, хеклања, нецовања и везом.

Ручним плетењем су израђивани одевни предмети али и завесе и прекривачи. Плело се на две или на пет игала израђених од дрвета или метала. Душанка Златковић (Панић), рођ. 1921. у Мокри је завршила 4 разреда основне школе пре Другог светског рата. Она се присећа којим редом је у школи учила текстилне технике. „Прво сам учила да плетем чипку од дебљи ћенар на еклицу. Шустикле смо плели за зид од плави вул (памук) па се навезе, са еклицом. Учитељица је била Живадинка из Паланке. Учили смо да штрикамо са 5 игли чарапе и рукавице. У школи смо имали предмет Ручни рад. Штрика се штрикови, плет је само право. Џемпере смо плели касније.“

Пре рата у моду су ушли и одевни предмети добијени штрикањем на машини. Ова традиција се задржала и после Другог светског рата. Навели

смо да су 1960. године у Белој Паланци евидентирана 3 штрикера.¹⁰⁹

На терену смо забележили да су жене од седамдесетих до осамдесетих година плеле предмете и за тржиште и на тај начин долазиле до допунских материјалних средстава. Радиле су за Задругу у Пироту, за Сирогојно и за Задругу у Белој Паланци. Словенка Нешић, 1933, из Дражева се присећа: „С’д седимо увече бадава, пре упалимо гасарче, она седне на једну столицу, ја на другу, да плетемо. Нема спање док не исплетем џемпер до испод мишку. До један сат плетемо. Кад ми платише јакну за Сирогојно 500 динара, каква радост... Која жена оће да плете та оће, која неће, неће. 120 џемпира сам имала на књижицу. То је од Пирот, а за Паланку се мање радило, више од конач. За Паланку смо радили 1993. године.“¹¹⁰

За хеклање се поред куповног памука користила и одредена конопља и лан. Руска Ранђеловић, 1932. из Моклишта наводи да су се „од клчине и завесе плеле, на једну иглу, еклицу, велика игла, дебела, са 1 кућицу, има се нарочито за пртено, на пијаци се куповало.“ Претпостављамо да је реч о дебљој хеклици тзв. *хекловачи*. Од конопље и лана су још хеклане и чипке за украшавање постељине, кошуља, завесе (виронге), јастучнице, прекривачи...

У испитиваном крају има података да су чипке за украшавање кошуља рађене и иглом. Њима су украшаване *оје*, ивица отвора око врата, ивице рукава. Назив за ову чипку је *шивена чипка*.¹¹¹

Средином 20. века у моду је ушла још једна текстилна техника - **нецовање**. Основни принцип у овој техници је попуњавање жељених квадртних празнина на реткој текстилној мрежи (систем основе и потке) добијене пружањем конца око равномерно распоређених ексера који су утиснути у правоугаони, дрвени рам (слика 8.). На терену смо забележили да се за нецоване предмете користи описни назив *шивено на рмца (рамови)*. Процес нецовања завесе Горица Петковић из Крупца објашњава: „Стави се рам колки ти је прозор, па основеш оно пртено, браон, фарбано у галици. Цветиће смо шили од бели памук.“ Шара се добијала тако што су се иглом и концем попуњавали квадрати те одатле и потиче назив шивено. Други опис дале су Словенка Нешић Веца 1933. и Нешић Јулијана Јулка 1936. из Дражева. „Кад оћеш да нецујеш прво побијеш ексерчићи, па снујеш око њих: основа бела а шара чињено у црвенкасто. Унутра смо пунили иглом, као цветови, једно празно, једно пуњено. Гледали смо шару.“ Оне наводе да су поред завеса нецовале и прекриваче, шалове, *миљетија*...

Текстилни предмети су украшавани у ткању и техником веза. У овој области као и у суседним областима вез је био умерено заступљен. Од одевних предмета највише су украшаване ручно плетене чарапе, делови

¹⁰⁹ В. Медић, н.д., с. 103

¹¹⁰ Словенка Нешић Веца 1933, Нешић Јулијана Јулка 1936. Дражево

¹¹¹ В. Медић, н.д., с. 96

кошуља а ређе и прегаче - *прегљаче* (вунене). Од предмета текстилног покућства вез је највише био заступљен на пешкирима, бошчама, украсним јастучницама, чешљарама, куварицама, шибицарама а у мањој мери на прекривчима, чаршавима, столњацима итд. Материјал на коме је извођен вез је био домаће а од педесетих година и индустријске израде. Везло се на ланеном, *ћенарном* или памучном платну. Вез је извођен разнобојном куповном вуницом, памучним и свиленим концем. Седамдесетих година нарочито је био популаран нијансиран конац тзв. *фантазија*. Као технике веза најчешће се наводе *брзи вез*, *пуни вез*, *крстићи*.

Жене су везле по нацртаној или трукованој шари. У периоду између два светска рата власник трукерске радње у Белој Паланци био је трукер Љ. Станојевић. Своје производе је продавао у радњи а касније и на пијаци. Забележено је да су и Роми по селима продавали труковане предмете: чешљаре, шибицаре, куварице... Услед тешке финансијске ситуације, али због удаљености од градских центара, жене су развиле и своје технике труковања и на тај начин одговориле захтеву времена. Нешић Јулијана Јулка 1936. из Дражева процес труковања овако објашњава: „Ти ако оћеш да везеш узмеш од мене, ево имам јастук везени, озгор туриш шифон, трљаш кашиком алуминијском преко,¹¹² поправиш оловком цртеж и везеш. Мука те натера, ко има паре купи на пијаци ко нема узме шифон и сам си трукује.“ На овај основни образац жене су доцртавале и своје шаре а често су и саме креирале комплетну композицију на којој се изводио вез.

У испитиваним селима вез се повезује са имућнијим домаћинствима. Младенка Дамјановић, рођ.1925. из Космовца, се присећа; „ја сам пуно везла као девојћа. Везла сам чарапе. Били смо онако домаћинска кућа, ја сам била даровита. Имала сам вежене чарапе пуно, и женске и мушке. Даровала сам вежене чарапе на све.¹¹³ Још имам девојачку вуницу са којом сам везла. Чарапе су црне а са пуно боја се везе.“

Малобројне испитанице су вез училе у школи док већина истиче да су их научиле да везу мајке, старије сестре или женске рођаке (стрине, тетке...). Училе су кад су биле девојчице или као девојке. Као мотив за учење истичу се лична жеља, спретност и афинитет. Душанка Златковић, рођ. 1921. село Мокра, наводи: „Кецелје навезе неко ко хоће да буде модеран“, што значи да вез има и социјална значења у смислу истицања. (слика 10.)

¹¹² Да би остао отисак кашике су су се мазале машћу или утрљавале у корен косе. Слични начини труковања су забележени у околини Пирота, Ирена Филеки, Вез и чипка у Пироту и околини, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 74, свеска 2, Београд, 2010, 100.

¹¹³ Односи се на свадбено даровање.

Домаћу текстилну радиност у белопаланчким насељима одликују дуг временски континуитет, вековима баштињена знања, искуство и вештине. О дугој традицији сведочи богата лексика комплексне технологије текстилних сировина нарочито изражена и присутна у фази обраде текстилних нити путем чешљања, класификовања и обликовања влакна.

Прелаз на машинско чешљање вуне у вуновлачарама, *влачулама*, које су жене радо прихватале због олакшица које је пружало, довеле су до значајних промена у обради вунених текстилних влакана. Вунена влакна чешљана овим путем била су једнообразна и обликована су у тзв. *кудеље*. Машинским чешљањем је изостала могућност селектовања вуне по квалитету где је свака категорија вунених влакана припремљених за даљу обраду, имала своју одређену примену.

Треба истаћи чињеницу да су се користила два термина за предиво за преткивање: *потка* и *натка*. Казивачи истичу да се термин *натка* користи за вунено предиво за преткивање, док се термин *потка* користи искључиво за предива исте функције која су била биљног порекла - конопљу, лан али и за куповни памучни конач.

Архаичност у процесу упредања влакана у нит се препознаје код ручног упредања дебелих предива за грубе покриваче - *черге*, *црге*, типичан инвентар сточарске културе. Значајно је такође да су у истраживаном подручју дуже него у суседним етногеографским областима израђивана и груба предива добијена упредањем влакана од две текстилне сировине. Тако се за израду тзв. овиваних црга користило предиво добијено упредањем влакана конопље и вуне а прекривке под називом *гуња* су израђиване од предива добијеног мешањем козје и овчије длаке. Евидентирани подаци о предмету, гуњи, за чију употребу је коришћена и кострет, показују да она представља реликт из периода када је ова сировина била много више у употреби. О томе сведочи истраживање о черги, „добру дугог трајања“, које је на основу архивске и етнографске грађе спровела Ђурђица Петровић.¹¹⁴

Основне текстилне сировине биле су вуна, конопља, лан и козина. Према писаним изворима *ћенарно* (ланено) платно се пре Другог светског рата више користило и било је главна сировина биљног порекла. Такође, треба истаћи да се у овом традиционално сточарском крају козина задржала дуже у употреби него у другим крајевима, чак и у периоду након забране држања коза 1947. године.

Седамдесетих година долази до крупних друштвено-економских и демографских промена. У овом периоду постепено се гаси производња

¹¹⁴ Ђурђица Петровић, *Zapisi o cergi (čergi), Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena*, 49, Zagreb, 1983, 483-504.

конопље и лана, а њих замењују куповна платна и готови индустријски производи. Жена ослобођена великих обавеза везаних за прераду конопље време користи за учење нових техника ткања. У том периоду се и интезивирају друге текстилне технике: плетење, нецовање и вез на чије прихватање су највише утицали школовање и женска штампа.

Крајем 20. века и у првој деценији 21. века евидентни су остаци процеса прераде текстилних сировина у виду ручног чешљања вунених влакана, предања и плетења. Ови рудименти највише су заступљени у селима у којима је комуникација са градским центрима - Белом Паланком, Пиротом и Нишом отежана.

РЕЗИМЕ

У раду се представљају специфична обележја традиционалне производање текстила у сеоским насељима на територији општине Бела Паланка која су забележена теренским истраживањима реализованим у периоду 2009-2011. Комплексан процес текстилне радиности која имплицира вековима баштињена знања, вештине, умеће, у тескту се сагледава кроз технологију текстилних сировина и ткачку радиност. Посебан акценат је на архаичним сточарским елементима као и на постепеној трансформацији и редуковању појединих фаза у процесу израде текстила у оквирима аутаркичних заједница. Ове промене започињу коришћењем занатских услуга (вуновлачаре, бојације, ваљавице, платнари, ћилимарке, мутавције) а завршавају се гашењем домаће текстилне радиности коју је, скоро у потпуности, заменила текстилна индустрија. Основни извори су усмени, писани и материјални (музејски предмети и доступни сачувани предмети у сеоским домаћинствима).

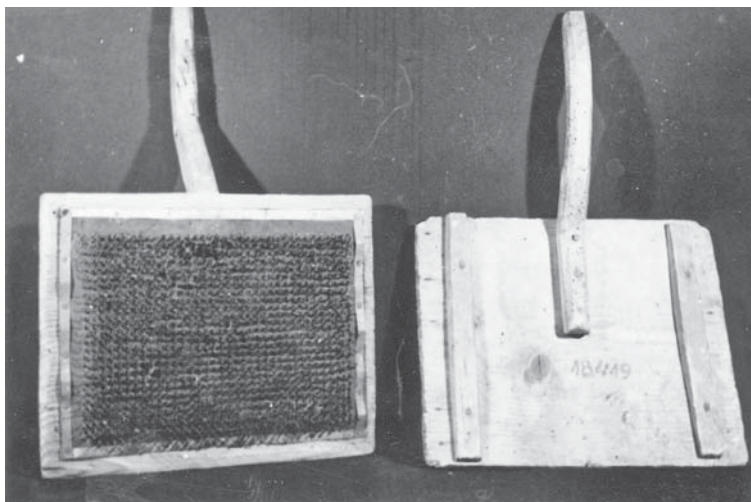
Литература

1. Васић, Тодор, Професионална покретљивост сеоског становништва и раслојавање породичне задруге у Горњем Понишављу и Лужници, *Пиротски зборник* 2, Новинско-издавачка кућа „Слобода“, Пирот, 1969.
2. Владић-Крстић, Братислава, Текстилна радиност у Књажевцу и околини у прошлости и данас, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 61, Етнографски музеј у Београду, 1997.
3. Иста, Промене у текстилној радиности Ђердапског подунавља, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 57, Етнографски музеј у Београду Београд, 1993.
4. Иста, *Преслица у традиционалној култури Србије*, каталог изложбе, Етнографски музеј у Београду, Београд, 1995.
5. Вучо, Никола, *Распадање еснафа у Србији*, књ. 1, ПИСАН, књ.ССХХII, књ. 5, Историјски институт, Београд, 1954.
6. Костић, Михајло, *Белопаланачка котлина*, друштвеногеографска проучавања, Географски институт „Јован Цвијић“, Београд, 1970.
7. Костић, М. Михајло, *Коритница*, антропогеографска испитивања, Српски етнографски зборник, књига LXVII, Српска академија наука, Београд, 1954.
8. Марковић, Загорка, Женска домаћарадиност-*Гласник Етнографског музеја у Београду*, 38, Етнографски музеј у Београду, Београд, 1975.
9. Иста, Текстилна радиност, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 42, Етнографски музеј у Београду, Београд, 1978.
10. Медић, Вјера, О белопаланачкој ношњи, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 75, Етнографски музеј у Београду, Београд, 2011.
11. Милићевић, Милан Ђ, *Краљевина Србија*, Београд, 1884.
12. Николић, Владимир, *Из Лужнице и Нишаве*, СЕЗБ књ. XVI, Етнолошка грађа и расправе, Српска академија наука, Београд, 1910.
13. Николић, Јованка, Мутавције из Ниша и околине, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 18, Београд, 1955.
14. Радовић, Босилка, Гајење и обрада лана и конопље у народу, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, XIX, Етнографски музеј у Београду, Београд, 1956.
15. Савић, М.Миливоје, *Наша индустрија и занати, њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, VIII део, Издање Министарства трговине и индустрије, Сарајево, 1930.
16. Филеки, Ирена, Вез и чипка у Пироту и околини, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 74, свеска 2, Етнографски музеј у Београду, Београд, 2010.

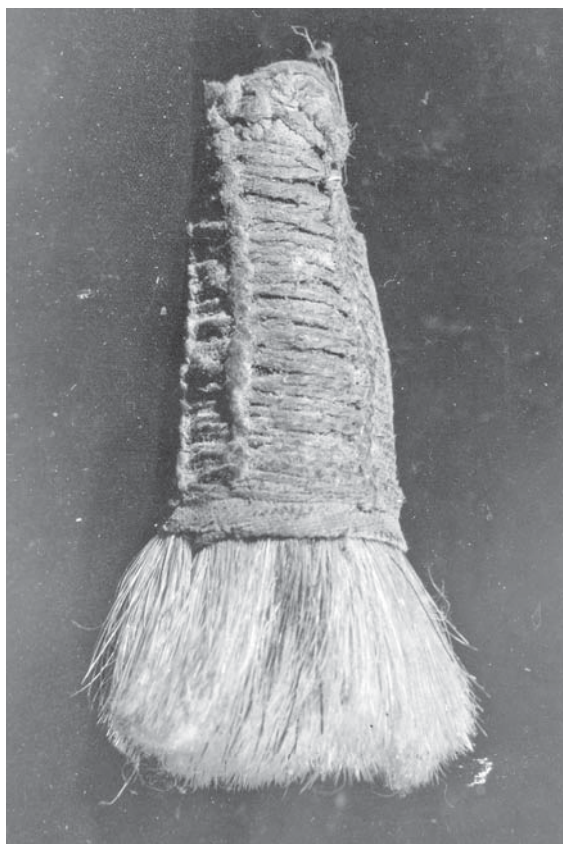
17. Цветковић, Марина, Текстилна радиност у околини Пирота у другој половини XIX и у XX веку, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 74, свеска 1, Етнографски музеј у Београду, Београд, 2010.

18. Petrović, Đurđica, Zapisi o cergi (čergi), *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena*, 49, Zagreb, 1983.

19. Šmeclerović, Miodrag Dragan Đorđević, Mile Novaković, Bojenje tekstila bojama iz prirodnih izvora, *Hemiska industrija* 60 (5-6), Tehnološko-metalurški fakultet, Beograd, 2006.

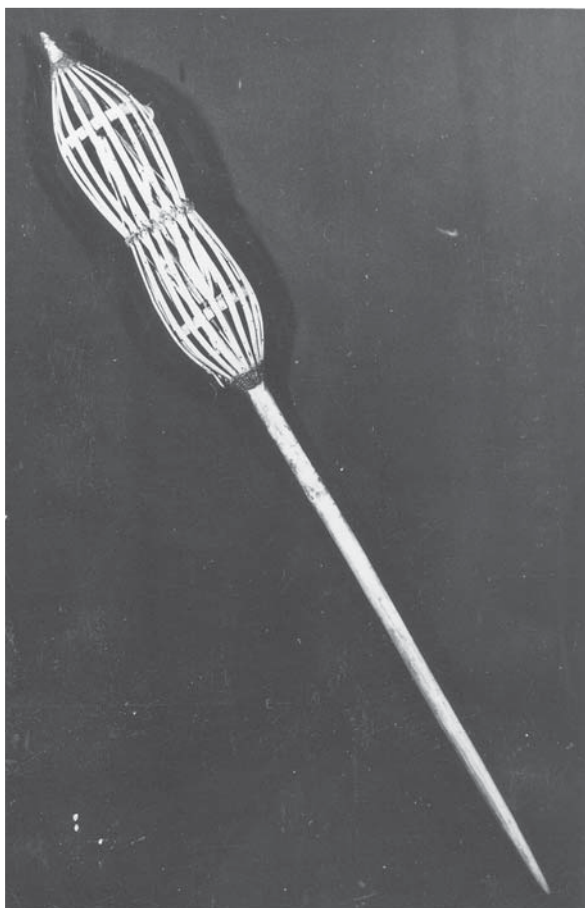
Сл. 1. Гребена, Бела Паланка, ЕМ н. инв. бр. 18419

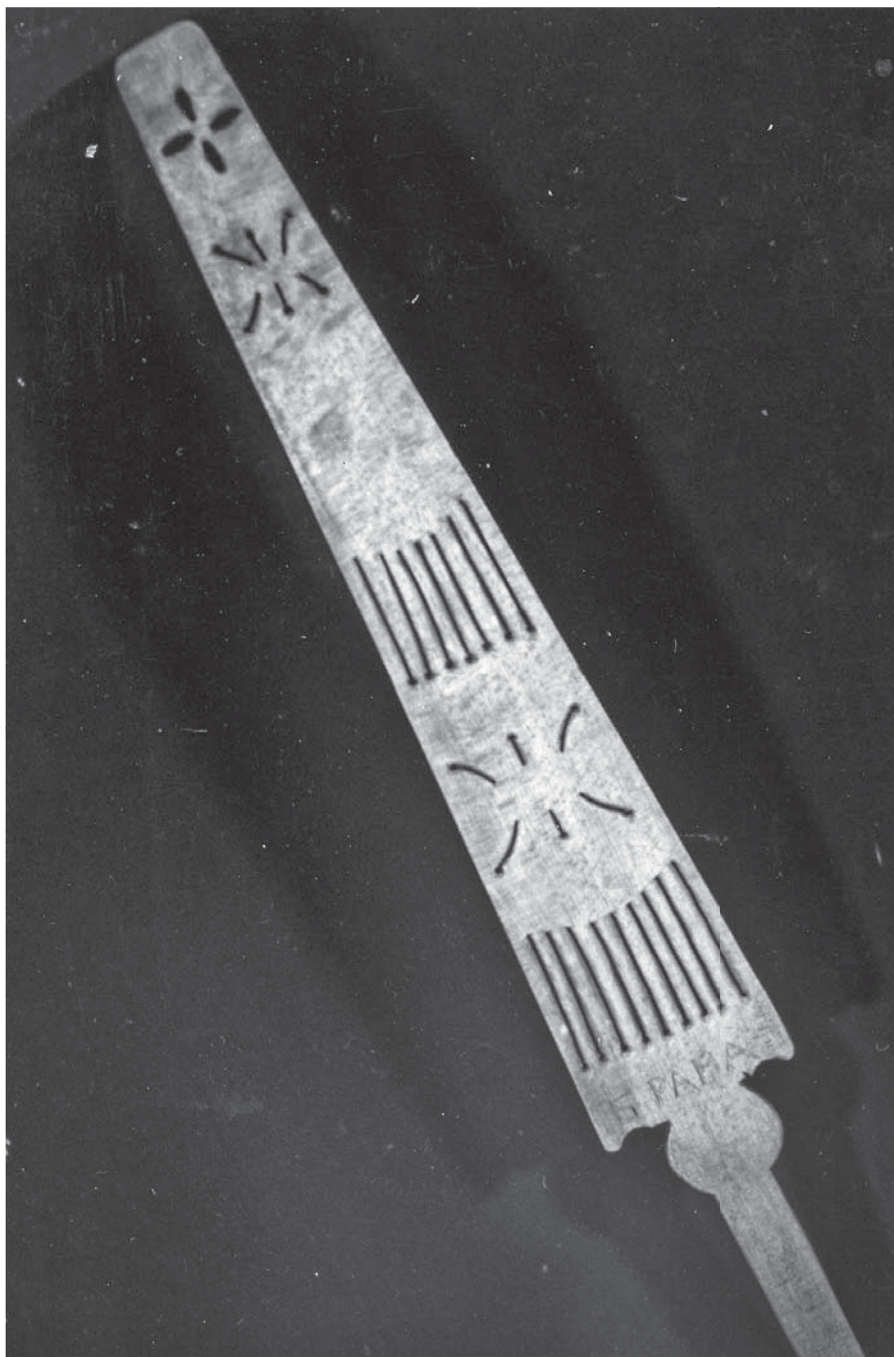
Сл. 2. Четка за кудељу, Шљивовик, ЕМ н. инв. бр. 18468

Сл.3. Преслица вурка (1)

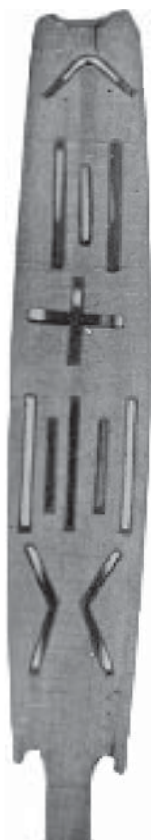

Сл. 4. Преслица вурка (2)

Сл. 5. Преслица, Бежиште, ЕМ н. инв. бр. 18483

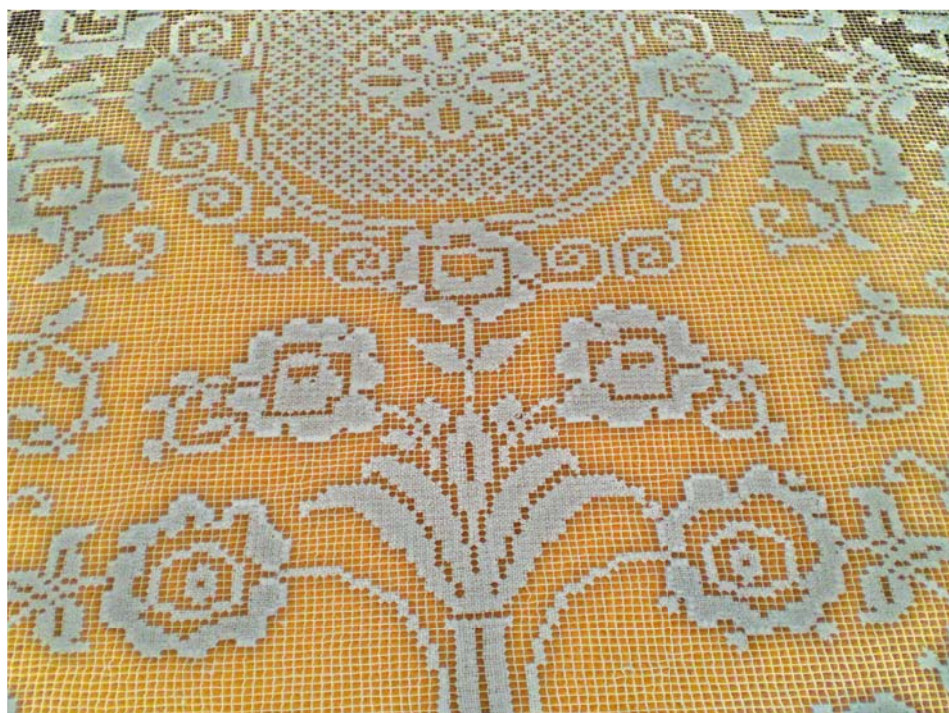
Сл. 6. Преслица, Шљивовик,
ЕМ н. инв. бр. 18465

Сл. 7. Преслица, Доња Коритница,
ЕМ н. инв. бр. 18453

Сл. 8. Фарбање вуне у јасену. Кућа Словенке Нешић, Дражево.
(Забележено 14.10.2010. г.)

Сл. 9. Нецовани прекривач, део

Сл. 10. Вежена куварица

Сл. 11. Казивач Јелица Јеремић,
рођ. 1935, Тамњаница.
(Забележено 22.11.2011. г.)

ЗАВИЧАЈНА КУХИЊА БЕЛОПАЛАНАЧКОГ КРАЈА

Често смо у недоумици шта бисмо уз већу ангажованост и минимум средстава могли оставити у наслеђе својим потомцима, а да је то такође значајан траг попут других материјалних и нематеријалних садржаја. Приморано да се бори са оскудицом, наше удружење Мирис завичаја проблем је решило бригом о заштити културних и традиционалних вредности нашег краја. Са тим циљем смо и развили следеће манифестације и активности: Дани банице 2006, Сајам старих и уметничких заната 2010, покренули поступак заштите географског порекла чувене белопаланачке сукане банице, као и заштиту аутохтоне сорте паприка – вртке, а планирамо и заштиту шљиве ж’лтице.

Наша општина лежи на путу којим су се кретали народи са истока на запад, са севера на југ и обратно, трпећи сукобе цивилизација. Свака је за собом остављала рушевине и трагове, а након сукоба формирале су се нове историјске и културне целине. Народи су упијали туђа знања и искуства, и као резултат тога, доживљали промене у култури исхране, говора, обичаја... И када неко каже да немамо своју кухињу, да ли је то тачно?... Онда је и велики народи немају, јер су и они сакупљачи и прерађивачи туђих утицаја и искустава. Ипак, оно што данас постоји код свих нас је нешто што је наша посебност. Зато је важно да запишемо изворно сећање о начину припреме хране и о језичком изразу везаном за њу... Тако кроз језик чувамо своју прошлост, сећање где смо били и ко су нам били „гости”. Ми смо још увек ту! Ово је наш говор хране.

Наша улога је преношење сазнања будућим генерацијама, јер се начин живота и култура исхране вртоглавом брзином мењају, због обједињавања простора, тржишта, деловања прехранбене индустрије, генетског инжињеринга ... Ништа није као што је било.

На путу очувања традиционалних вредности учинили смо следеће: осмислили смо манифестацију Дани банице посвећену нашем најпопуларнијем јелу – баници. По идеји удружења Мирис завичаја, 36 чланица је организовало прву манифестацију Дан банице, на простору ресторана „Врело“ у центру Беле Паланке. Одржава се, почев од 2006, сваке године средином августа месеца, а од тада број учесника се непрестано повећава, тако да манифестација 2014. године добија међународни карактер са учесницима из Бугарске, Македоније, Турске. Од 2013. године манифестација траје три дана. Други дан је такмичарски када се бира најкуснија, најлепша, најаутентичнија баница. Истовремено се презентује белопаланачка кухиња са нагласком на јела прављена од паприке вртке.

С обзиром на то да белопаланачка општина припада брдско-планинском подручју где су се одвајкада гајиле житарице (пшеница, јечам, овас, раж и кукуруз), које се међу у сеоским воденицама поточарама, основу исхране сеоског и варошког становништва чине намирнице из властите производње: брашно, млеко и млечни производи, месо и месне прерађевине, воће и поврће. Једно од најстаријих, најквалитетнијих и најатрактивнијих јела овог подручја је свакако чувена белопаланачка баница. Прављена од воденичног брашна, зачињена квалитетним пуномасним овчијим, крављим или козјим сиром, печена на отвореном огњишту, под сачом, баница представља врхунски специјалитет овог краја.

По једној од легенди, ово прелепо јело изношено је пред обласног господара -бана, па је и народ усвојио обичај да за најсвечаније догађаје прави банице. Током времена развиле су се многобројне варијанте банице, које се разликују по начину припреме (сукана, налагана, дрпава, развучена, ћисела, наливана...) и по надовима. Банице се деле, зависно од материјала, прилике или обичаја за које се припремају, на: слане и слатке, посне и мрсне (баница са житом, са сиром и јајима, са овчијим сиром, са копривама, купусом, штиром, тиквом, орасима, шљивама, јабукама), и разне обредне банице нпр. за верске празнике, рођење детета и др.

Присуство ендемичних биљних врста (жалфија, рамонда наталија....) на подручју наше општине указује на специфичне агроколошке и микроклиматске услове који утичу на посебан квалитет биљака са ових простора. Белопаланачка општина представља праву ризницу аутохтоних биљних врста, међу којима се посебно издваја паприка вртка. Традиционална белопаланачка кухиња не може се замислити без ове паприке, па и у јеловнику на најважнијим породичним окупљањима (свадбе, весеља, крсне славе и помени) преовлађују јела са вртом, која им даје специфичан мирис и укус.

Посебна аутохтона воћна врста је шљива жолтица, заступљена на простору од Сићевачке клисуре до села Љубатовица. Дугог је века (живи и рађа и до сто година и не третира се никаквим хемијским препаратима). Плод је мали, златно жуте боје са примесом црвенкасте на осунчаном делу. Ж'лтица је изузетно ароматична и слатка са благим киселкастим укусом, тако да подсећа на шефтелију (аутохтона сорта кајсије), лако се одваја од коштице, погодна је и за сушење и за прављење пекмеза изузетног квалитета. Незаменљива је у прављењу домаће ракије жолтице јединствене ароме и квалитета. Без додатка шећера даје 14-16 литара препека од 100 кг шљиве.

У циљу очувања богатства наше традиционалне кухиње, чланице удружења су прикупиле рецепте, испробале их и демонстрирале на сајмовима и гастрономским манифестацијама. Подстакнуте одушевљењем дегустатора и врхунских куvara, одлучиле су да сакупљени материјал о белопаланачкој кухињи уреде и сачувају од заборавља, издавањем куvara чији део представљамо читаоцима Белопаланачког зборника.

ПРЕДЈЕЛА

Пихтије од боба

САСТОЈЦИ:

- 1/2 кг боба
- 1 средња главица црног лука
- неколико чешања белог лука
- 30 г крупно туцане суве вртке
- 2 кашичице соли
- 50 гуља

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Боб потопите у млаку воду, када након 2-3 сата омекша, ољуштитега, ставите да се кува са главицом црног лука, 1-2 кашичице соли и мало уља. Кувајте до раскувавања, након тога боб разлијте у тепсију и оставите да се охлади. Кад се пихтије охладе, исеците их на коцке и прелијтеуљем пропрженим са крупно туцаном сувом вртом и ситно сецканим белим луком.

Пихтије од боба се служе као хладно предјело, углавном за посне славе као што је Свети Никола.

Пихтије од пилећих или ћурећих ногу

САСТОЈЦИ:

- десетак пилећих ногу
- 2 пилећа батака
- 3-4 главице белог лука
- 2 главице црног лука
- со, бибер

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

У експрес-лонац ставите ножице, батаке, црни лук, 2 главице белог лука, со и бибер. Налијте водом до половине експрес-лонца од 5 л, затворите и кувајте на лаганој ватри око један сат. Након тога, очистите месо од костију, поређајте га у тепсијицу, посујте ситно сецканим белим луком, посолите (ако није слано) и залијте преосталом процеђеном течношћу. Украсите куваним и сеченим јајима. Кад се пихтије охладе, скините вишак масноће и исеците на коцке.

Пихтије се углавном кувају у току зиме и у време крсних слава и служе се као предјело уз крупно туцану суву паприку врткуи ракију.

Претрница са сремешем, ситним сиром и сувом вртком

САСТОЈЦИ

- 300 г ситног пуномасног сира
- 5-6 барених вртки
- 10-15 листова ситно сецканог сремуса
- мало уља

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Кувану паприку вртку ситно насецкајте, сремеш опрерите и насецкајте, измешајте са ситним сиром и додајте мало уља.

Ова претрница може се служити и као намаз на пресној погачи или препеченом хлебу.

Претрница са прленом вртком и орасима

САСТОЛЦИ

- 5-6 сувих паприка вртки
- шака уситњених прлених ораха
- осредњи струк празилука
- мало уља
- мало соли
- мало сирћета

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Суве вртке опрлите на жару или плотни, затим их смрвите. Уситњене орахе мало пропеците. Празилук ситно насецкајте. Све то измешајте, посолите и поуљите по укусу.

Претрница се служи као хладно предјело уз ракију.

Сува паприка вртка пуњена купусом

САСТОЈЦИ

- 2 кг ренданог свежег купуса
- 20-25 сувих вртки
- 2 кашике морске соли
- мало воде

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Купус исеците на резанце, усолите, изгњечите и оставите да мало одстоји. Суву паприку очистите од семена и потопите у млаку воду неколико минута, па пуните надевом и ређајте у земљану врчу, притом притискајте како не би било празнина. По утрошеном материјалу, притисните каменом и уколико вода не прекрије паприку, долијте воде да буде 3-4 цм изнад. Треба да одстоји 7-10 дана у близини шпорета.

Служите као предјело у време посних слава.

ТОПЛА ПРЕДЈЕЛА БАНИЦЕ

Налагана баница од коприва

САСТОЈЦИ

- 0,5 кг брашна
- кашичица соли
- мало уља
- 250 мл млаке воде
- свињска маст
- 250г тврдог овчијег сира
- 300 г очишћених и опраних коприва

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Замесите тесто од брашна, соли и воде, поделите га на 16 лоптица, растањите их, спојите по две, претходно премазане растопљеном машћу и посуте брашном. Оставите да одстоји 20 минута. Оклагијом растањите јуфке и пеците их на плотни шпорета на дрва, с једне, па са друге стране, а затим их раздвојите. Испечене коре филујте сиром и копривом и попрскајте масноћом, ређајте једну преко друге у тепсију. Задњу кору попрскајте масноћом и пеците у рерни око 30 минута на 200-250°.

Баница се једе док је топла уз кисело млеко или јогурт. Овако припремљена баница зове се налагана баница.

Качамак са сиром и вртком

САСТОЈЦИ

- 5-6 шака кукурузног брашна
- 1-1,5л воде
- 1 кашичица соли
- 2 кашике зејтина
- 200 гтврдог сира
- 4-5 сувих паприка вртки
- мало свињске масти
- мало чварака

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Угрејте воду и со у коју је додана кашичица свињске масти. Кад вода почне да струји, смањите јачину струје, додајте 5-6 шака кукурузног брашна стално мешајући и скувајте качамак. Готов је кад почне да се одлепљује од варјаче (последвадесетак минута). Разлијте га у тепсију, намрвите сир, уситњену прлену вртку и чварке. Све то залијте добро угрејаном масноћом.

Служите док је топло уз кисело млеко или јогурт.

Пењурлије

САСТОЈЦИ

- 500 г брашна
- 200 мл воде
- парче квасца
- со
- мало уља
- 200 г тврдог сира
- 2 јаја

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Парче квасца размутите у топлој води са мало шећера и соли. Све то замесите с брашном и мало уља. Када надође, вадите од њега по комад теста и растањите га, поуљите, и на средину ставите по парче тврдог сира (овчијег), скупите у лоптицу, сваку ставите у тепсију са доста уља и окрените. Лоптицама напуните тепсију. Када надођу, прелијте умућеним јајима и парчетом измрвљеног сира и пеците на 200° око 30 минута.

Служи се као топло предјело уз цеђено овчије кисело млеко или јогурт.

Посна баница са кукурузним брашном

САСТОЈЦИ

- 500 г куповних кора (или домаћих печених на плотни)
- 200 г белог кукурузног брашна
- 100 мл уља
- 200 мл воде
- 1 прашак за пециво

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Бело кукурузно брашно замесите са уљем, водом и прашком за пециво (фил треба да буде густине као тесто за палачинке). Филујте коре и ређајте их једну преко друге. Пеците око 40 минута на 200°.

Служите топло уз туршију или кисели купус. Ова баница идеалан је доручак у време поста.

Пресна погача

САСТОЛЦИ

- 1 кг воденичног брашна
- 3 кашичице соли
- 2 прашка за пециво
- 400-500 мл воде

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Од наведених састојака замесите тесто, да се појаве пликови. Тесто се одмара 15 минута, а затим га поделите на лоптице величине већег јајета, па оклагијом правите погаче дебљине 0,5 цм. Запеците на плотни са обе стране, па ставите у врелу рерну и пеците 10 минута да се доврши печење.

Служите топло са мусаком од празилука или цеђеним киселим млеком, сушеницом, ситним сиром, чварцима, сланином, а може и медом и орасима, пекмезом од шљива.

Проја са сувом паприком вртком

САСТОЛЦИ

- 6-7 сувих вртки са семеном
- шољица уља
- 12 кашика пројног брашна
- 0,5 л млека
- 250-300 г пуномасног овчијег, крављег или козјег тврдог сира
- 3 јаја
- прашак за пециво

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Опрљене и уситњене вртке пропржите на уљу, прохлађене помешајте са смешом пројног брашна, млека, сира, јаја, прашка за пециво и вртке. Сипајте проју у подмазану тепсију и пеците на температури од 200° око 30 минута.

Служи се као топло предјело са киселим млеком или јогуртом.

Спржа

САСТОЈЦИ

- 500 г чварака
- кашика масти
- 300 г овчијег пуномасног тврдог сира
- прлена вртка 50 г

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Чварке пропржите на масноћи, потом додајте прлену вртку и овчији тврди измрвљен сир. Пропржите тек толико да се сир истопи.

Служите топло уз туршију, најбоље за доручак.

Сукана баница са свежим купусом

САСТОЈЦИ

- 0,5 кг воденичног брашна
- 300 мл хладне воде
- 1 кашичица соли
- 1 кг свежег ситно сецканог купуса
- 4 струка ситно сецканог прازیлука
- 1 кафена шољица уља

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Замесите тврдо тесто од брашна, воде и соли. Радите га док се не појаве пликови, оставите да се одмори пола сата, поделите га на 15 лоптица. Лоптице растањите на мању лепињицу, намажите уљем, поспите брашном и спајајте по три. Покријте крпом и оставите да се одморе око 1 сат. Након тога, оклагијом суците коре. У међувремену припремите фил од купуса: на уљу испржите ситно сецкани купус, посолите га и додајте ситно сецкани прازیлук и добро упржите. Охладите фил, поделите на 5 делова и стављајте надев. Коре увијте у ролат и ређајте у поуљену тепсију. Одозго попрскајте мало уљем и пеците у загрејаној пећници на 250 °, док не порумени.

ЧОРБЕ

Чорба од јарећих изнутрица

САСТОЈЦИ

- 1-1,5 л воде
- 0,5 кг барених и сецканих јарећих изнутрица (цревца, бела цигерица, срце, слезина)
- 2 главице црног лука
- зелен
- 2 бела дела празилука
- со, уље, першун
- 1 јаје
- кашика пиринча
- туцана вртка

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

У врелу посољену воду ставите припремљену изнутрицу, 2 главице сецканог црног лука, зелен по укусу, мало уља. Када се зелен скува, додајте исецкан пазилук, опран пиринач: нека ври још 5 минута, па онда додајте 1 умућено јаје стално мешајући. На крају додајте туцану вртку размућену са мало брашна и першуна, затим склоните са шпорета.

Служи се са киселим млеком, а може и са јабуковим сирћетом или лимуном.

Чорба од коприва

САСТОЛЦИ

- 1-1,5 л воде
- 0,5 кг младих врхова коприва
- зелен
- 2 главице црног лука
- шака опраног пиринча
- першун
- со
- орахово уље

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

У врелу посољену воду додајте сецкану зелен и црни лук.Када се скува, додајте шаку опраног пиринча, накратко обарене исецкане коприве и першун. Након 5 минута склоните са шпорета и додајте мало уља, најбоље орахово.

Ова чорба служи се уз додатак неке киселине (јабуково сирће или лимун), у време поста, а може се јести и са киселим млеком.

Хладно цеђено орахово уље производило се у домаћинствима и користилоглавном током свечаности као додатак јелу.

Капама

САСТОЛЦИ

- 0,5 кг опраног и очишћеног спанаћа
- 0,5 кг јагњећег меса са коском, може од врата
- 2 главице црног лука
- зелен (пашканат, целер и шаргарепа)
- мало уља (око 50 мл)
- соли

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Налијте 2 л воде, посолите и оставите да прокључа, па убаците поврће и месо. Када се скува, очистите месо од коске и вратите назад. У мало воде размутите кашику брашна, алеву паприку и налијте у чорбу. Додајте исецкан спанаћ, прокувајте око 5 минута. На крају склоните са ватре и додајти 50 гораховог уља и першун.

Служите топло са киселим млеком.

Клин-чорба

САСТОЈЦИ

- 1 л воде
- 2 главице црног лука
- 1 главица белог лука
- зелен
- 200 гситно сецканог киселог купуса
- 3-4 целе засечене суве паприке вртке
- шољица пиринча или пројног брашна
- 0,5 л расола
- першун

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

У врелу воду ставите исецкан црни лук,очишћену целу главицу белог лука, зелен, купус и расол.Кад састојци омекшају додајте опран пиринач или пројно брашно и суве вртке. Кроз 10-ак минута додајте першун и склоните са шпорета.

Ова клин-чорба се препоручује у зимским месецима у време поста, а нарочито је погодна за дијеталну исхрану јер се припрема без масноћа.

Копачка чорба

САСТОЈЦИ

- 1-1,5 л воде
- 2 главице црног лука
- зелен
- 0,5 кг свињског меса исеченог на коцке
- мало уља, соли
- 1 кашика брашна
- 10-ак зелених шљива жлџица или аралика
- мајчина душица

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

У земљани лонац приставите воду, црни лук, зелен, мало уља, месо исечено на коцке. Кад се скува додајте шљиве, а после 10-ак минута, кашику брашна размућену у 100 мл воде са кашичицом крупно туцане суве паприке вртке и мало мајчине душице.После 5 минута склоните са шпорета.

Ова чорба се најчешће припрема у време копања пољопривредних култура, када су врућине и потребно је освежење (зато се додају зелене шљиве). Овај рецепт потиче из времена пре гајења парадајза, веома је стар.

ГЛАВНА ЈЕЛА

Јаре печено у иловачи

САСТОЈЦИ

- јаре тежине 20-25 кг
- со

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Из јарета извадите понутрицу, оперите унутрашњост и усолите. У стомак ставите кору од дрвета у облику ћунка и ушијте јаре са обе стране до ћунка који једним делом вири. Јаре облепите грнчарском глином дебљине 5 цм и ставите на жар.

Жар припремите на следећи начин: ископајте јаму довољне величине, сложите и запалите дрва па кад изгоре и жар се створи, разгрните па на њега ставите јаре са ногама и ћунком окренутим нагоре, затрпајте али тако да ћунак остане слободан и да из њега излази пара. Месо је готово кад пара престане да излази из ћунка. Извадите печеницу заједно са глином и ставите да се охлади. Кад се охлади, искуцајте чекићем чиме се длака одваја од меса.

Ловачка мућкалица од дивље свиње

САСТОЈЦИ

- 5 кг меса дивље свиње
- 3 кг црног лука
- 750 г меснате сланине
- мало соли, бибер
- 2 чешња белог лука
- 2 шаргарепе
- 300 мл куваног парадајза
- 1 л течности из живе туршије

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Месо прокувајте, оцедите и оперите. Црни лук насецкајте ситно и динстајте, у њега додајте месо исечено на коцкице, налијте водом, додајте: 300 мл куваног парадајза, 1 л сока из живе туршије, 0,5 л белог или црног вина, 2 чешња белог лука, 2 шаргарепе, соли, бибер, (могу се додати и други зачини по укусу). Након тога мућкалицу кувајте још 3-4 сата на лаганој ватри.

Овчетина на пари

САСТОЈЦИ

- 6 кг овчијег меса (месо од одрасле овце)
- со, бибер, лаворов лист, 4-5 главице црног лука, 4-5 белог лука, 10-ак сувих паприка вртке, бело вино (око 1 л), жалфија, мајчина душица, око 50 г шећера, 2-3 киселе јабуке ђулабије

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

За припрему овог специјалитета потребан је експрес-лонац (за веће количине користи се казан за топљење масти). На дно експрес-лонца ставите букове летвице и сипајте воду до нивоа летвице, па ређајте усољено месо и зачине, прелијте вином и добро затворите експрес-лонац (или ако је казан за већу количину меса, задихтујте казан папирним џаковима од шећера, добро вежите да не излази пара). Кувајте 3-4 сата на лаганој ватри, односно док се месо не одвоји од коске. Очистите, може се поређати у калупе исећи на траке кад се охлади.

Овај се специјалитет користио за угошћавање већег броја људи (славе, свадбе итд), од старих оваца које се нису могле јагњити нити мусти.

Пуњена сува паприка вртка са месом

САСТОЛЦИ

- 500 г млевене јунетине
- 500 г млевене свињетине
- 250 г пиринча
- 1 кг црног лука
- 1 осредња шаргарепа
- 1 струк пазилука
- 40 очишћених сувих вртки
- туцана сува вртка (20-30 грама)
- со , млевени бибер, уље

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Црни лук ситно исецкајте и пржите на уљу, помешаним с машћу. Додајте ситно сецкани пазилук и рендану шаргарепу, те све добро упржите. Потом убаците и млевено месо, посолите, побиберите, додајте 1-2 ловорова листа и туцану суву вртку, па убаците пиринач и пржите још мало. Фил ставите да се прохлади, њиме пуните вртке претходно потопљене десетак минута у топлој води. Слажите их у земљани суд, налијте водом само да огрезну. Кувајте на лаганој ватри око сат времена. Припремите запршку од уља и црвене туцане вртке, прелијте пуњене паприке и ставите их у рерну да се крчкају на осредњој температури, што дуже то боље.

Пуњена паприка вртка се служи као главно јело, углавном о светковинама или недељом када је цела породица на окупу.

Пуњена паприка вртка са пасуљем

САСТОЈЦИ

- 1 кг пасуља
- 10 сувих паприка вртки
- 5-6 главица црног лука
- 3 кашике масти
- кашика брашна
- 3 кашичице туцане суве паприке вртке
- мало соли, бибера
- 2-3 лаворова листа

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Скувајте пасуљ. Пропржите црни лук на масноћи, додајте кашику брашна и две кашичице туцане суве паприке вртке и овом смесом запржите кувани пасуљ оцеђен од вишка течности. Затим смесом пуните суве паприке вртке, претходно потопљене у мало млаке воде, поређајте их у земљану посуду преко остатка пасуља и запеците у рерни. Поново угрејте мало масти и мало слатке црвене паприке, прелијте пуњене вртке и вратите у рерну још 10-ак минута.

Служите као главно јело уз салату од киселог купуса.

Пуњене суве паприке вртке са житом

САСТОЈЦИ

- 1 кг куваног жита
- 4-5 главица црног лука
- 3-4 празилука
- 250 мл уља
- со
- 20-ак сувих вртки
- 1 кашику туцане суве вртке

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Упржите на уљу ситно сецкани црни лук, празилук и мало соли. Кад се лук упржи додајте кувано жито и кашику туцане суве вртке, пропржите још 2-3 минута. Суву паприку вртку очистите од семена, потопите 10-ак минута у млаку воду, оцедите је. Након тога, вртку пуните филом од жита и ређајте је у земљану посуду. Налијте водом да огрезне, кувајте на лаганој ватри око 1 сат, а затим запеците у рерни.

Јело се припрема с пролећа кад стасавају јагањци.

Сармице од јагњеће изнутрице

САСТОЈЦИ

- 1, 5 кг јагњећих изнутрица
- 4 главице црног лука
- 1 шољица пиринча
- уља или масти
- соли, бибера, свежег или сувог першуна
- 300мл млека
- 2 јаја

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Припремите и прокувајте јагњеће изнутрице (цревца, срце, слезину, белу цигерицу). Пропржите на 100 г уља 4 главице црног лука да благо пожути. Додајте сецкане изнутрице и пропржите их, затим додајте шољицу опраног пиринча, посолите и зачините першуном и бибером. У припремљену јагњећу марамицу, претходно подељену на 4 дела, увијте спремљену смесу и направите 4 сарме. Сарме поређајте у плићи суд и налијте млеком и умућеним јајима. Запеците у рерни.

Служи се топло уз кисело млеко.

Јело се припрема с пролећа кад стасавају јагањци.

КОЛАЧИ

Сува баница са орасима

САСТОЈЦИ

- 0,5 кг брашна
- 300 мл воде
- 0,5 кашичице соли
- 1 кашика сирћета
- 0,5 кг шећера
- 0,5 кг млевених ораха
- 100 г сувог грожђа

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Замесите тесто од брашна, воде, соли и сирћета, да буде тврдо и да му се појаве пликови. Поделите га на 4-5 дела и направите лоптице, премажите их уљем и оставите покривене крпом да се одмарају 1 сат на топлом месту. Припремите чаршав на који ће се одлагати коре. Припремају се тако што се лоптице теста прво развуку оклагијом, а затим развлаче преко чаршава колико је то могуће, исеку дебље ивице и оставе да се кора просуши. Исеците кору на величину плеха, сложите је у плех и попрскајте уљем и филујте орасима, шећером и сувим грожђем који се претходно измешају. Поступак поновите и са осталим корама, док се не утроши материјал. Задњу кору прелијте уљем и шећером да се приликом печења добије златна боја. Исеците баницу на ромбове, ставите да се пече. Ово је „развлачена“ слатка баница.

Колутићи

САСТОЈЦИ

- 2 јаја
- 10 кашика шећера
- 10 кашика уља
- 10 кашика млека
- 1 прахак за пециво
- брашно по потреби

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Умесите тесто од набројаних састојака. Оклагијом растањите, вадите колутиће двома чашама (већом и мањом) и одмах пржите на загрејаној масти или уљу. Пржене колутиће посипите прах-шећером.

Салчићи

САСТОЈЦИ

- 0,5 кг свињског сала
- 0,5 л белог вина
- 2 жуманца
- 1 цело јаје
- брашна по потреби
- пекмез 200 г
- 3 кашике млевених ораха

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Замесите тврдо и глатко тесто од вина, јаја и свињског сала величине ораха. Тесто се обрађује док се не појаве пликови и остави да одмара 15 минута. Након тога развуците га оклагијом у облику квадрата дебљине 1 цм. Сало поделите на три дела. Премажите 2/3 теста салом и мало посипите брашном, а затим ненамазани део преклопите преко 1/3 намазаног дела. Другу трећину премазаног теста пребаците преко преклопљеног дела. Добијено тесто премажите опет (2/3 теста) и поновите горњи поступак преклапања. Тесто ставите у најлон-кесу, одложите на хладно место да се одмара пола сата. Након тога поново га растањите и поновите поступак, па га оставите да се одмара још пола сата. И још једном поновите поступак (три пута се тесто премазује и одмара). Након задњег одмарања, тесто се развуче на квадрат дебљине 1 цм и сече у мање квадрате величине 8x8 цм. На половину добијених квадрата ставите пола кашичице измешаног пекмеза са орасима, преклопите и ређајте у плех, оставите да се одмара 15-20 минута. Пеците у добро загрејаној рерни на 250 степени. Печене су кад порумене. Топле салчиће уваљајте у прах-шећер са ванилом.

Салчићи су се припремали у зимском периоду после свињокоља.

Старинске кифлице са орасима

САСТОЈЦИ

- 4 беланца
- 250 г шећера
- сок и корицалимуна
- 0,5 кг млевених ораха
- 300 г сецканих ораха

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Умутите снег од 4 беланца, 8 кашика шећера, сок од пола лимуна и рендану корицу лимуна. Додајте млевене орахе и промешајте варјачом. Кашиком вадите масу, уваљајте је у сецкане орахе и ређајте у побрашњен плех. Пеците на 100-130 степени око пола сата односно да кифлице порумене.

Посна торта са медом

САСТОЈЦИ

Састојци за коре:

- 3 шољице меда
- 3 шољице цеђи или пива
- 150 г шећера
- 1 кашичица соде бикарбоне
- додати брашно толико да смеша буде густине као за патишпањ

Састојци за фил:

- 300 г шећера
- 500 г ораха
- 2 кашике какао праха

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Од наведених састојака замесите тесто и поделите га на 4 дела. Коре пеците на подмазаном и побрашњеном преврнутом плеху.

Фил: 300 г шећера ушпиновати са 200 мл воде и додати 500 г млевених ораха и 2 кашике какао праха.Филујте коре.Филовану торту премажите медом и украсите млевеним орасима.

Ванилице са орасима

САСТОЈЦИ

- 0,5 кг белог брашна
- 1 цело јаје и 1 жуманце
- 200 г свињске масти
- сок од једног лимуна

НАЧИН ПРИПРЕМЕ

Све састојке замесите, растањите тесто оклагијом. Вадите колаче модлом, сваки уваљајте у умућено беланце, посипите млевеним орасима и пеците на тихој ватри. Вруће спајајте цемом и уваљајте их у прах-шећер помешан са ванилом.

ОБРАЗОВАЊЕ

ОСНОВНА ШКОЛА У ДИВЉАНИ (1904-2006)
(извод из монографије)

РАНИЈЕ ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ

Државна школа у селу Дивљани отворена је 1904. г. за села Дивљану, Ореовац, Доњу и Горњу Коритницу, која су чинила школску општину са седиштем у Дивљани. Истовремено ова четири села су чинила политичку Доњокоритничку општину са седиштем у Д. Коритници. Иста села са суседним селом Мокром чинила су Мокранску парохију (црквену општину) чији је парохијски храм био Дивљански манастир св. Димирије. Сва села, са манастиром у средишту, су јужно од Беле Паланке, у Коритничкој котлини, поред друма за Лужницу, удаљена од Паланке 3 до 10 км.

*Школска зграда у Дивљани из 1908. г, источна страна
(фот. 2009, Соња Раденковић)*

Пре отварања државне школе у Дивљани, на простору око села и манастира увек је било неког вида организованог школовања и образовања младих. То потврђује дуговека манастирска школа, после ње приватне грађанске школе и најзад државне школе од 1878.г.

Манастирске школе. – О средњовековним манастирским школама у белопаланачком крају, с посебним освртом на просветну улогу Дивљанског, Сињачког и Ветанског манастира од XIV до XIX века, писали смо на другом месту.¹ Први поуздани траг о Дивљанском манастиру као значајном школском и културном центру је у дневничком запису немачког свештеника С. Герлаха из 1578. г. Учени свештеник, касније доктор теологије и универзитетски професор у Тибингену, бележи да недалеко од белопаланачког села Клисуре на Цариградском друму, „под планином има један манастир, који се зове св. Димитрије, с пет калуђера, који држе словенску школу и уче читању и писању и друго, као и певање словенске литургије.“² Имена монаха-учитеља нису позната, али један од њих је могао да буде јеромонах Максим Дабижив који је 1545. г. званично пописан као старешина Дивљанског манастира. Тада је манастир, поред шуме, имао њиве под пшеницом, суражицом и просом, ливаде, воћњаке, пчелињак са кошницама и воденицу са једним каменом, и за све на име ушура плаћао 218 акчи годишње. По попису из 1571. г., када су поменути калуђери-учитељи већ настањивали келије конака, манастир је опорезан са 310 акчи.³ Столећима су овде школовани монаси, свештеници и ретки световни писмени људи (трговци, занатлије, сеоски кметови и благајници). Међу познатим ђацима били су: око 1760. г. добегли дечак Димирије (око 1750-1820) из Дола, касније поп и родоначелник фамилије Поповци у Мокри; око 1775. г. дечак Миша (око 1760-1830) из Дивљане, касније поп и родоначелник фамилије Распоповци у истом селу;⁴ и око 1830. г. дечак Тодор из Д. Гламе, фам. Драгановци,⁵ у време поп Стевана.

Приватне школе. – О приватним школама грађанског типа, које су у белопаланачком крају осниване од 1848. г. до 1878. г. – када је Понишавље ослобођено од Турака и ушло у састав српске државе, писали су Т. Ђорђевић и В. Николић.⁶ О овим школама и њиховим учитељима читамо: „За време Турака, у пиротском округу, поједини имућнији и разборитији људи доводили су у своју кућу или у своје село писмене људе, да им подмладак књижи науче. Ти учитељи беху обични сељаци, који су се у вароши или ма

¹ Ж. Јоцић, *Манастирске школе у белопаланачком крају од XIV до XIX века*, Пиротски зборник 23-24, Пирот 1998, 129-135; исто у часопису Богословље XLIII, св. 1 и 2, Београд, 1999.

² Ж. Јоцић, *Белопаланачка насеља у писаним изворима до 1877. г.*, Београд, 2014, 96 (с литературом).

³ Исто, 95.

⁴ Ж. Јоцић, *Манастирске школе*, 132.

⁵ Г. Маринковић, *Глама Горња и Доња*, Београд, 2011, 231. Хронологија најстаријих предака фам. Драгановци (Тодор, Драган, Војин) коју аутор даје (стр. 419-420, 429, 432) у супротности је са поузданијим подацима М. Костића, *Белопаланачка котлина*, 185. Очито, треба заменити места Драгана (који је родоначелник) и Тодора (потомак).

⁶ Т. Ђорђевић, *Белешке о школским обичајима у Пиротском округу за време Турака*. Просветни гласник, Београд, 1900, 224-225; В. Николић, *Народне школе у Пироту и округу пиротском до ослобођења 1877. г.*, Ср. Карловци, 1924, 85-93.

где научили нешто мало писању и читању. Научивши тако по што, они су се враћали својим кућама или као свештеници или као обични сељаци и настављали свој сељачки живот, или су се „ценили“ (погађали) за учитеље... Онај који би довео учитеља у своју кућу, погађао би се с њим, па би поред своје деце, довео још које туђе, те су заједнички учила, док не „изуче“. Или су неколицина најмила учитеља за своју децу, или га је село погађало. У овим се школама учио: Буквар, Часловац и Псалтир. Узраст ученика био је различит, а учили су колико је ко хтео. У овим школама почињала је школска година с пролећа, као што беше обичај и по другим неким местима, где се почињало учење обично од чистог понедеоника“ (око 1. марта – Ж. Ј.).⁷

Такве приватне школе отварање су, по више пута, у седам белопаланачких места, јер су биле привремене: док има пара за плаћање учитеља, или док учитељ не оде за бољим послом. Школе су биле у: Пајежу (1848-1852, 1868-1871), Моклишту (1849-1851, 1855-1860, 1865-1876), Белој Паланци (1852-1857, 1860-1864, 1871-1876), Мокри (1853-1855, 1869-1872), Доњој Коритници (1868-1869), Вети (1868-1869), Шпају (1869-1878).⁸ Ђаци из коритничких села – Мокре, Ореовца, Дивљане, Д. и Г. Коритнице,

---

⁷ Т. Ђорђевић, *Нешто о народном школовању за време Турака у Пиротском округу*, Учитељ, Београд, 1896, св. за септембар, стр. 37.

⁸ Хронологију оснивања и рада школа урадили смо на основу поменутих дела Т. Ђорђевића (*Белешке о школским обичајима*, 224-225) и В. Николића (*Народне школе*, 85,93), али с извесним одступањима, која су била нужна. Наиме, ова два врсна српска научника за писање својих радова користила су само усмене изворе, предање, понекад старо и преко 60 година, што за датовање појединих догађаја није увек поуздано, бар из оног времена када се није полазило у школу са седам година. Даље, укрштање података о кретању учитеља из места у место давало је измењену хронологију од понуђене. Најзад, новооткривена архивска грађа о појединим учитељима који су постали свештеници (кондуит листе и др.), безусловно помера поједине датуме које даје В. Николић. Тако, нпр. 1) Школа у Вети није отворена 1858. г., јер је њен први учитељ Цветко (1834-1902) тада имао 15 година, већ 1868. г. када је и обновљен манастирски конак, а следеће и црква (освећена 1869), 2) у Белој Паланци је пре 1855. г. био учитељ Коста Павловић из Ниша (код Николића је трећи, после 1860), и после је отишао у Пирот, где је прозван Паланкалија (=Паланчанин) и од 1855. г. био парох пиротски до иза 1885. г., 3) Последњи учитељ моклишки (1876) није Димитрије Миленковић, већ Вељко Зајић, како службено саопштава маја 1878. г. начелство белопаланачко, 4) Ђорђе Ранчић је био учитељ у Мокри 1853-1855, а не до 1856. г., јер је руско-турски рат на Дунаву био 1853/54 г. када су мокрански „војници“ ишли у Силистрију. Уз то, до поновног отварања школе у Мокри није прошло 20 већ 14 година, 5) У Паланци је учитељ Димитрије Миленковић био пре Цветка Ђорђевића (а не после, како је код Николића), јер је Димитрије дошао из Мокре 1872. г., а после њега Цветко који је био даскал две године па рукоположен 1875. г. за пароха белопаланачког 6) школа у Паланци је после Глигорија и Косте Павловића упражњена 1855. г., те су варошки прваци, оставши без учитеља, заседали и договорили да подигну школу и доведу учитеља (и довели су Ђ. Ранчића из Мокре). О овоме је остало предање (погрешно) да је тада први пут отворена школа у Паланци, те је учитељ М. Поповић приликом прославе наводне „стогодишњице“ 1955. г. о томе читао и реферат (о белешкама М. Поповића и „стогодишњици“ види у Д. Крстић, *Развој школства у белопаланачком крају у XIX веку*, БП зборник 1, Бела Паланка, 2005, 110).

похађали су школе у Мокри, Д. Коритници и Б. Паланци. Учитељи су им били: у Мокри – Ђорђе Ранчић из Брезника, Мина-Минча Боцић из Д. Гламе⁹ и Димитрије Миленковић из Б. Паланке; у Д. Коритници – поменути М. Боцић; у Белој Паланци – Глигорије Брба из Беле Паланке, Коста Павловић Паланкалија из Ниша, поменути Ђ. Ранчић, Вељко Зајин из Беле Паланке, Живко Ђорђевић из Дола, поменути Д. Миленковић, Цветко Ђорђевић из Г. Риња и Алекса Ристић из Дојкинаца. Међу познатијим ученицима су Ђорђе Поповић (1831-1891) из Мокре, од 1858. г. поп у истом селу, и Коста Ђорђевић (1839-1890) из Ореовца, од 1873. г. такође поп у свом селу. Они су завршили само по две године школе код учитеља Ђорђа у Мокри 1853-1855. г., а времешни Ђорђе је уписао школу са 22 године, можда и ожењен.

Пет месеци по ослобођењу од Турака, 26.5.1878. г., управа белопаланачка (=начелство) службено обавештава Министра просвете у Београду, да су до ослобођења у срезу белопаланачком радиле само три школе: у Белој Паланци, Моклишту и Шпају и да „у срезу овом нема више никаквих других школа.“ А за поменуте три каже: „Школе ове издржавале су и издржавају местне обштине... Све три ове школе, имају врло незнатне фондове, који се налазе на зајму код појединих сељана без икакве гаранције. Са тим фондовима рукују саме обштине и из њих се плаћа оправка и друге потребе школе и плата учитељу.“ Управа даље обавештава да су учитељи били: у Моклишту Вељко Зајић из Беле Паланке где је и учио основну школу; у Шпају Тоша Јовановић из истог села, где је и основну школу свршио; а у Белој Паланци Алекса Ристић из Пирота, где је свршио само основну школу. На крају управа закључује: да ове општине „желе да имају способније лице за учитеља.“¹⁰ У исто време (19. јуна) начелник пиротског округа П. Срећковић, после описа стања дотадашњих школа у округу, предлаже министру просвете да: „1) Ни један учитељ од овдашњих учитеља не може бити и не треба да буду учитељима, што или нису спремљени за учитеље, и што су пропагандисти туђински, и 2) сви предмети и књиге да се пошаљу из Србије, и то најбољи људи и педагози.“ После месец дана (24. јула) окружно начелство тражи од министра да „одреди учитеље у сваком погледу одличне способности и ако је могуће, све педагоге, за које ће нужно бити да поред остале способности и правила црквена и пјеније црквено добро знати, те да се ослобођеном народу овоме и у школи и у цркви омиле, а народ, особито деца показују у свакој прилици особиту вољу за

⁹ Минча Боцић је рођ око 1830. г. у Д. Глами, фам. Боцинци и несумњиво је син родоначелника Боце и брат Вуче чији потомци носе презиме Вучић. Поред Минче из фамилије Боцинци су још три каснија учитеља: Јован Вучић (р. 1924), Томислав Вучић (р. 1932) и Тугомир Вучић (р. 1935). Прва двојица су од 1954. г. односно 1957. г. били наставници осмогодишње школе у Г. Коритници. О фам. Боцинци види у Г. Маринковић, *Глама*, 412-416.

¹⁰ *Архив Србије (АС), МПС ф. III р 297/1878.*

науком и просветом.¹¹ Тиме је време приватних школа окончано, а с јесени исте године отпочеле су с радом државне основне школе, са школованим учитељима и по прописаном наставном плану и програму.

Државне (народне) школе. – По ослобођењу од Турака 12.12.1877. г. српска држава је одмах формирала војну управу за белопаланачки срез, коју је 25. децембра заменила среска цивилна Управа (=начелство). Среска управа је одмах отпочела формирање сеоских власти (избор кметова и одборника) и општина. До марта 1878. г. формиране су све административно-политичке општине: утврђен њихов састав, границе и седиште, пописано становништво, изабрана општинска власт (председник општине, помоћници, одборници, деловођа). Од коритничких пет села формиране су две адм. пол. општине: Мокранска од села Мокре и Ореовца, са седиштем у Мокри, председник општине Пејча Петровић из Мокре, помоћници Младен Веселиновић из Ореовца и Тома Ранђеловић из Мокре; Коритничка од села Дивљане, Доње и Горње Коритнице, са седиштем у Доњој Коритници, председник општине Тоша Констандиновић из Д. Коритнице, помоћници Мијалко Јовановић из Дивљане и Ранђел Митић из Г. Коритнице.¹² Како су села ове две политичке општине, од раније чинила једну црквену општину (парохију) са Дивљанским манастиром као парохијским храмом, одлучено је почетком септ. 1878. г. у присуству изасланика министарства просвете М. Милићевића, да иста села чине и једну школску општину, с обавезом да заједнички изграде и опреме школску зграду и у њој отпочне школовање деце свих пет села.¹³

¹¹ АС, МПС ф. X, р 5/1878.

¹² АС, ПО-64, 377/78 – *Списак општина и села у Ак-Паланачком срезу*, од 30.3.1878.; Ж. Јоцић, *Белопаланачка насеља*, 81, 100, 115, 207. Први доњокоритнички кмет и председник Коритничке општине кога је поставила српска власт фебруара 1878. г. Тоша Констандиновић (око 1840-1915) је родоначелник доњокоритничког рода Чућинци, који по њему носи презиме Тошић. Његов отац Констандин је дошао из Космовца и кућа им је била на Чуки, између Мале стене и реке, према Дивљани, по којој су и названи Чућинци. Касније су прешли у село и подигли куће испод сеоског гробља. Тоша је имао пет синова и само је најстарији Жика (р. 1868) понео презиме Констандиновић, а остала четири Тошић. Жика је имао синове Војислава Констандиновића (р.око 1890; имао ћерку Загорку р. 1909; погинуо против Турака 1912. г. уписан на спомен плочи из 1981. г. у Д. Коритници) и Вукадина Констандиновића (1908-1935) чији је син Чедомир (1927-2010) већ носио презиме Тошић. Тиме је презиме Констандиновић нестало у Д. Коритници.

¹³ Пред почетак школ. 1878/79 год., Министар просвете А. Васиљевић је „да би се поуздано сазнало где се и какве школе могу одмах отворити у ослобођеним пределима наше отаџбине“, одредио 15.8.1878. г. секретаре министарства просвете М. Милићевића и М. Шапчанина да оду у те пределе и то М. Милићевић у округе нишки (коме је припадао и срез белопаланачки од маја 1878 до 6.2.1879), лесковачки и куршумлијски, а М. Шапчанин у пиротски и врањски, са задатком, између осталог: 1) да се увере какве су школске зграде и намештај и у којима се могу одмах отпочети предавања, 2) да ли су „на средокраћу места у којима су школе, а ако нису на средини, где би згодније било да се за сад подигну“, 3) да „објасне општинама да су оне дужне подизати и обдржавати школске зграде и набављати школски намештај, а држава

У јесен 1878. г. у целом белопаланачком срезу отворене су, и школ. 1878/79 године радиле, само две школе, обе у Белој Паланци: мушка основна школа са 39 ђака (I-28, II-11) и учитељем Антонијем Петровићем из Липолиста код Шапца,¹⁴ и женска основна школа (први пут отворена у белопаланачком крају) са 20 ученица I р. и учитељицом Љубицом Тодоровић, која је свршила женску гимназију у Русији. Када је у другом полугођу (март) Љубица премештена у Ниш, на њено место је распоређена учит. Катарина Ивановић. Пред ревизором М. Милојевићем 25.5.1879. г. ученици обе школе показали су одличан успех. Следеће школ. 1879/80 године ове две белопаланачке школе, уписале су: мушка школа 164 ученика (I-133, II-22, III-9) са учитељима Павлом Красићем, Николом Барутлићем и Димитријем Петковићем, женска школа 31 ученицу (I-20, II-11), са истом учитељицом.¹⁵ Међу првим полазницима белопаланачке мушке школе био је и Јован Спасић из Дивљане, рођ. 1865. г., који је био и први дивљански ђак који је завршио школу по државном наставном плану и програму. Паланачки ђаци су и Антоније Ћирић, Матеја Јоцић и Ранђел Петровић из Дивљане.¹⁶

ће плаћати све наставнике“, 4) „има ли при школама учитеља, какве су они способности, уверивши се о томе из њихових сведоцаба, и иначе“, 5) да извиде „не само где су школе досад постојале, него и где би их још требало подићи према потреби и жељи народа“. А од окупних и средских начелстава и војних власти је затражено да изасланицима не праве сметње, већ да им пруже сву помоћ, посебно начелства да им дају „пристојнију и сигурну пратњу“ и да њихов задатак „обзнане свим школским општинама које постоје у округу, и да им препоруче да господину изасланику буду у свему на руци те да би он овај посао могао што тачније и брже извршити“, односно „да могу што пре организовати народну наставу у тим пределима.“ Изасланици су били на терену од 25. августа, а рок за подношење извештаја је био 10. септембар. М. Шапчанин је поднео исцрпан извештај (20. септембра) о томе шта је затекао на терену и шта је договорио и одлучио са општинама: где да буду школе (школске зграде), за која села, шта треба од намештаја, колико треба учитеља, када школе могу да отпочну са радом (АС, МПс, ф. X, р. 5/78; МПс, ф. VII, р. 93/78). Милићевићевог извештаја нема (у Архиву Србије), те не знамо шта је затекао и договорио са општинама у белопаланачком срезу. Иначе, у коритничким селима није могао да нађе ни школске зграде ни учитеље, јер их није било, те је само могао са општинским властима да договори да Мокранска и Коритничка општина заједнички, својим средствима, изграде и опреме школску зграду и то, по упутству министарства, на средокраћји, односно у средишњем селу Дивљани поред манастира (који је М. Милићевић обишао, разгледао га, разговарао са калуђером и о свему сачинио белешку). Можда је М. Милићевић свој извештај повукао касније при писању дела „Краљевина Србија – нови крајеви“ (1884). У поменутом делу (стр. 234-235) је као годину оснивања школа у Белој Паланци, Шпају, Мокри и Вети ставио 1879. г., али она није тачна за Белу Паланку и Мокру (в. даље).

¹⁴ Из шабачког Липолиста је и арх. Милорад Рувидић, пројектант Белопаланачке цркве (1895) и манастирске цркве у Дивљани (1900) према затеченом стању до испод прозора озидаог објекта.

¹⁵ Архив Србије, МПс, ф. X, р. 290/78; МПс, ф. XII, р. 98/78; МПс, ф. I, р. 301/79; МПс, ф. XII, р. 135/79; МПс, ф. XII, р. 136/79; МПс, ф. XIV, р. 37/79.

¹⁶ У службеној Пописној књизи села Дивљане, од 11.2.1885. г. уписано је само десет писмених житеља, а најстарији међу њима (20 година) је Јован Спасић, син Вучков. Следе Антоније

Оно што је око отварања државних (народних) школа у белопаланачком срезу започео септембра 1878. г. министров изасланик М. Милићевић, наставио је маја 1879. г. нови изасланик М. Милојевић. По доласку у Б. Паланку и испиту и оцени ђака у белопаланачкој мушкој и женској школи, М. Милојевић је обавио разговор и постигао договор са председницима општина и њиховим помоћницима (политичким представницима варошице и свих села) око отварања нових школа. Разговор је вођен три дана и то: 25. маја 1879. г. у Белој Паланци са представницима општина које су јужно од Нишаве (белопаланачка, клисурска, мокранска, коритничка, шпајска, тамњаничка и топоничка), а 26. и 28. маја на Бабиној глави са преконишавским општинама (моклишка, врандолска, долска, љубатовичка, козјанска и мирановачка).

После говора изасланика, да су општине дужне да за следећу школ. 1879/80 г. изграде школе и опреме их инвентаром, те да школе буду на средокраћји места која у њу шаљу ђаке, и да буду близу цркава и манастира, представници општина су одлучили:

- Општина белопаланачка (Бела Паланка,¹⁷ Крменица¹⁸ и Ново Село¹⁹) и клисурска (Клисура²⁰ и Теловац²¹) ће за школ. 1879/80 г. „да спреме одвојену зграду у Белој Паланци за основну школу од 4 разреда и да постојећу зграду у којој је и мушка и женска основна школа, преправе и преграде како треба за женску основну школу од 4 разреда.“

(Андон) Ђирић са 18 г., и Матеја Јоцић и Ранђел Петровић, оба са 16 г. Ова тројица су 1882. г. прешли у новоотворену школу у Мокри, где је Андон као ђак четвртог разреда одлуком министарства просвете од 29.11.1884. г. ослобођен од школе (извештај школ. надзорника, у М. Николић, *Пирот, грађа II*, 118).

¹⁷ О основним школама у белопаланачком крају после ослобођења од Турака 1877. г. још није написан целовит рад. Ни једна школа нема своју монографију. У спорадичним белешкама о школама аутори, углавном, не користе архивску грађу, те су крајње непоуздани. Да би се избегле даље произвољне хронологије, бар о отварању школа, дајемо основне податке с позивом на изворе. У Белој Паланци су отворене посебна мушка и женска основна школа школ. 1878/79 г., а спојене су у мешовиту тек школ. 1919/20 г. Извори дати напред.

¹⁸ У Крменици је отворена школа, издавањем из белопаланачке, школ. 1931/32 г., а прва учитељица је била Душица Николић (АС, МПС, Персонални досје Д. Николић; *Архив Југославије* (АЈ), МПС, 66-1377-1586, Списак места школе или одељења, од 6.7.1933. г.).

¹⁹ У Новом Селу је отворена школа, издавањем из мокранске (у којој је од 1903) школ. 1933/34. г. (АЈ, МПС, 66-1377-1586, Извештај о празним школама и одељењима, од 17.3.1934. г.).

²⁰ У Клисури је отворена школа (за Клисуру, Теловац и Чифлик), издавањем из белопаланачке, школ. 1891/92 г. (*Државни календар Краљевине Србије за 1892. г.*), а у Чифлику школ. 1932/33 г. издавањем из клисурске школе (АЈ, МПС, 66-1377-1586, Списак места школа или одељења, од 6.7.1933. г.).

²¹ У Теловцу је отворена школа, издавањем из клисурске, школ. 1938/39 г. (АЈ, МПС, 66-1378-1586, Списак школа и одељења и бројно стање ђака у Моравској бановини, од 25.9.1938).

- Општине мокранска (Мокра²² и Ореовац²³) и коритничка (Доња Коритница,²⁴ Дивљана²⁵ и Горња Коритница²⁶) ће за школ. 1879/80 г. „да подигну зграду за школу између поменутих села на месту тако званом Игришту.“

56(5) Председник општине Мокрачке Ђорђе
Мокровић из Мокрача, и попомоћници: Миле
Васелиновић из Ореовца и Стојко Рачељковић
из Мокрача, коју састављају села: Мокрача и
Ореовац са 153. пор. главе и председник
општине Коритничке Стојко Константиновић
из Коритнице, и попомоћници: Миле
Јовановић из Дивљана, Рачељ Милић из Д. Ко-
ритнице, коју састављају села: Горња и Доња
Коритница и Дивљани са 149. пор. глава/света
302 пор. главе/закључиште: да се настучају
школску зграду, подигну зграду за школу
између поменутих села на месту тако зва-
ном Игришту.

Одлука о изградњи школе на Игришту 1879. г.
(оригинал у Архиву Србије, Београд)

²² У Мокри је отворена школа (за Мокру, Ореовац, Дивљану, Д. и Г. Коритницу), издвајањем из белоаланачке, школ. 1882/83 г. (Календар са шематизмом Краљевине Србије за 1883. г.).

²³ У Ореовцу је отворена школа, издвајањем из дивљанске, фебруара 1935. г. (АЈ, МПС, 66-1463-1611, Одлука о отварању одељења у Ореовцу, од 26.1.1935).

²⁴ У Доњој Коритници је отворена школа (за Дивљану, Ореовац, Д. и Г. Коритницу), издвајањем из мокранске школе, школ. 1903/04. г. (Државни календар за 1904. г.; АС, МПС, ф. 59, р. 19/1904 – Извештај школ. надзорника од 9.7.1904.). Школа је следеће школ. 1904/05. г. измештена у Дивљану, као средишњем месту. Поново је отворена школа у Д. Коритници (за Д. и Г. Коритницу), издвајањем из дивљанске школе, школ. 1930/31 г. (АЈ, МПС, 66-1463-1611, Извештаји школ. надзорника од 31.10.1930. и 10.7.1931. г.).

²⁵ У Дивљани је отворена школа школ. 1904/05 г. (за Дивљану, Ореовац, Д. и Г. Коритницу), измештањем доњокоритничке школе у средишње село, близу манастира. О изворима в. даље.

²⁶ У Горњој Коритници је отворена школа, издвајањем из доњо-коритничке, школ. 1935/36 г. (АЈ, МПС, 66-1463-1611, Одлука о отварању одељења у Г. Коритници, од 22.5.1935.).

- *Општине шпајска* (Шпај,²⁷ Вргудинац²⁸ и Глоговац²⁹) и *тамњаничка* (Тамњаница,³⁰ Црвени Брег,³¹ Црнче,³² Ланиште,³³ Лесковик³⁴ и Равни Дол³⁵) ће за школ. 1879/80 г. „да направе зграду и опреме све што треба за основну школу, која ће им бити у Шпају код цркве св. Петке Параскеве Српске.“.
- *Општина топоничка* (Вета,³⁶ Топоница³⁷ и Космовац³⁸) ће за школ. 1879/80 г. „да подигну зграду и што треба за школу спреме у селу Вети код цркве св. Богородице ((слава) 15. августа).“.
- *Општина љубатовичка* (Сињац,³⁹ Љубатовица⁴⁰ и Трешњанци⁴¹) ће „за неко време да шаљу своју децу у школу у Белопаланачку, као најближу и тамо помогне градити школу, а кад се мало поправе у стању и куће себи пограде (јер су у првом нашем рату с Турцима и попаљени, поробљени и оплењени), онда ће сами подићи школу у својој општини и то у селу Љубатовици код развалина цркве св. Аранђела.“.

²⁷ У Шпају је отворена школа (за Шпај, Вргудинац, Глоговац, Тамњаницу, Црвени Брег, Лесковик, Ланиште, Црнче и Равни Дол), издавањем из белопаланачке, школ. 1879/80 г. (*Календар са шематизмом за 1880 г.*). Међутим, Ланиште, Црнче и Равни Дол су од почетка ишли у ближу Островицу.

²⁸ У Вргудинцу је отворена школа, издавањем из шпајске, школ. 1932/33 г. (*АЈ, МПс, 66-1377-1586*, Списак места школа или одељења, од 6.7.1933.).

²⁹ У Глоговицу је отворена школа, издавањем из шпајске, школ. 1935/36 г. (*АЈ, МПс, 66-1377-1586*, Извештај о празним школама и одељењима од 29.11.1935.).

³⁰ У Тамњаници је отворена школа (за Тамњаницу, Црвени Брег, Ланиште и Лесковик) издавањем из шпајске, школ. 1913/14. г., можда годину раније (*Државни календар за 1914. г.; календар за 1913 није штампан, због рата*).

³¹ Црвени Брег се издвојио из тамњаничке школе, а Врандол из крупачке, и заједнички су школ. 1927/28. г. отворили школу на средокраћу у Црвеној Реци (в. нап. о Врандолу). Црвени Брег се школ. 1938/39. г. издвојио из црвеноречке школе и отворио школу у селу (*АЈ, МПс, 66-1378-1586*, Списак школа и одељења и бројно стање ђака, од 25.9.1938.).

³² У Црнчу је отворена школа, издавањем из островичке где је од почетка, школ. 1932/33. г. (*АЈ, МПс, 66-1377-1586*, Списак места школа или одељења, од 6.7.1933.).

³³ У Ланишту је отворена школа, издавањем из тамњаничке, школ. 1937/38 (*АЈ, МПс, 66-1464-1611*, Списак учитеља у управном срезу белопаланачком, од 17.7.1938.).

³⁴ У Лесковику никад није била школа, ђаци су ишли у Тамњаницу.

³⁵ Равни Дол је 7.2.1910. г. пренет из белопаланачког унишкиског срез (И. Гинић, *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834-1954. г.*, Београд, 1955, 96).

³⁶ У Вети је отворена школа (за Вету, Топоницу и Космовац) школ. 1879/80 г., а затворена 1899. г. поново је отворена, издавањем из шпајске, школ. 1913/14 г. (*Календар са шематизмом за 1880. г.; Државни календар за 1900. и 1914. г.*).

³⁷ У Топоници је отворена школа (за Топоницу и Космовац), издавањем из шпајске, школ. 1913/14 г., можда и претходне године (*Државни календар за 1914*).

³⁸ У Космовцу је отворена школа, издавањем из топоничке, школ. 1936/37 г. (*АЈ, МПс, 66-1463-1611*, Одлука о отварању одељења у Космовцу, од 22.10.1936.).

³⁹ У Сињцу је отворена школа (за Сињац и Трешњанце), издавањем из црноклишке, школ. 1929/30 г. (*АЈ, МПс, 66-1791-1823*, Извештај школ. надзорника од 16.2.1930.).

⁴⁰ У Љубатовици је отворена школа, издавањем из горњогламске, школ. 1932/33 г. (*АЈ, МПс, 66-1377-1586*, Списак места школа или одељења, од 6.7.1933.).

⁴¹ У Трешњанцима није било школе, ђаци су ишли у Сињац.

- *Општина моклишка* (Моклиште⁴², Доњи Рињ,⁴³ Дражево⁴⁴), *врандолска* (Крупац,⁴⁵ Врандол,⁴⁶ Горњи Рињ,⁴⁷ Градиште,⁴⁸ Долац⁴⁹) и *долска* (Доња Глама,⁵⁰ Букуровац,⁵¹ Дол,⁵² Клење⁵³) ће „пошто су у првом Српско-турском рату сасвим оплењени, попаљени и многи исечени и поробљени, до бољих прилика, за сад да направе, за идућу школску годину, заједничку школу и то у селу Моклишту код развалине цркве св. Ђурђа.“

- *Општина козјанска* (Горња Глама,⁵⁴ Козја,⁵⁵ Бабин Кал⁵⁶ и Орља⁵⁷) ће за „наступајућу школску годину да подигну зграду, и све што треба, спреме за школу и то у селу Козја код цркве св. Вазнесења.“

⁴² У *Моклишту* је отворена школа (за Моклиште, Дражево, Д. Рињ, Врандол, Крупац, Г. Рињ, Долац, Градиште, Дол, Букуровац, Клење и Д. Гламу), издавањем из белопаланачке школе, школ. 1889/90 г. (*Државни календар за 1890. г.*). Моклишка црква, која је у Првом српско-турском рату 1876. г. разваљена и запаљена, није посвећена св. Ђурђу како наводи М. Милојевић, већ Аранђелу Гаврилу (в. Ж. Јоцић, *Белопаланачка насеља у писаним изворима до 1877. г.*, Београд, 2014, 195).

⁴³ *Доњи Рињ* се издвојио из моклишке школе, а Горњи Рињ из крупачке, те су школ. 1928/29 г. заједнички отворили школу на средокраћи села (АЈ, МПС, 66-1791-1823/1928). До септембра 1938. г. школа се званично води као Доњорињска, а од тада Горњорињска школа.

⁴⁴ У *Дражеву* је отворена школа, издавањем из моклишке, школ. 1938/39 г. (АЈ, МПС, 66-1378-1586, Списак школа и одељења у школ. 1938/39 г., од 25.9.1938.).

⁴⁵ У *Крупу* је отворена школа (за Крупац, Врандол, Долац и Градиште), издавањем из моклишке школе, школ. 1902/03 г. (*Државни календар за 1903. г.*).

⁴⁶ *Врандол* се издвојио из крупачке школе, а Црвени Брег из тамњаничке, те су формирали (1926) одбор за подизање школе у Врандолу, а школ. 1927/28 г. отворили заједничку школу на средокраћи у Црвеној Реци. Школа се звала Врандолска, а када је *Црвена Река* убрзо прерасла у насеље, школа је од 1934. г. понела званични назив Црвеноречка школа, како је и данас (АЈ, МПС, 66-1791-1823/1926; 66-31135-73-294/1928; 66-1377-1586/1933; 66-1463-1611/1934).

⁴⁷ За *Горњи Рињ* види нап. за Доњи Рињ.

⁴⁸ У *Градишту* је отворена школа, издавањем из крупачке, школ. 1928/29 г. (АЈ, МПС, 66-1791-1823/1928).

⁴⁹ У *Долици* је отворена школа, издавањем из крупачке, школ. 1933/34 г. (АЈ, МПС, 66-1463-1611, Списак учитеља у белопаланачком срезу за школ. 1933/34 г. од 27.8.1934.).

⁵⁰ У *Доњој Глами* школа није отворена због близине заједничке Горњогламске школе.

⁵¹ У *Букуровцу* је отворена школа (за Дол, Букуровац и Клење), издавањем из моклишке, школ. 1922/23 г. (АЈ, МПС, 66-1790-1823, Бројно стање школа и ђака IV разр. од 27.6.1923.).

⁵² У *Долу* је отворена школа, издавањем из букуровачке, школ. 1932/33 г. (АЈ, МПС, 66-1377-1586, Списак места школа или одељења, од 6.7.1933. г.).

⁵³ У *Клењу* је отворена школа, издавањем из букуровачке, школ. 1940/41 г. (АЈ, МПС, 66-1463-1611, Списак школа у срезу белопаланачком, од 26.12.1940.).

⁵⁴ У *Горњој Глами* је отворена школа (за Г. Гламу, Д. Гламу, Љубатовицу, Бабин Кал и Козју), издавањем из осмаковске школе, школ. 1910/11 г. (*Државни календар за 1911. г.*; АС, МПС, ф. 87, р. 136 – Списак школа у Пиротском округу, од 10.7.1911.).

⁵⁵ У *Козји* је отворена школа, издавањем из горњогламске, школ. 1927/28 г. (АЈ, МПС, 66-1791-1823/1927).

⁵⁶ У *Бабин Калу* је отворена школа, издавањем из горњогламске, школ. 1935/36 г. (АЈ, МПС, 66-1377-1586, Извештај о празним школама и одељењима, 29.11.1935.).

⁵⁷ Орља је 29.9.1902. г. пренета из белопаланачког у нишавски (пиротски) срез (М. Гинић, *Нав. дело*).

- *Општина мирановачка* (Мирановац,⁵⁸ Витановац⁵⁹ и Пајеж⁶⁰) ће за наступајућу школ.1879/80 г. „да направе школу, и све што треба спреме, у селу Пајежу код цркве св. Вазнесења.“.

- *Општина стрижевачка* у лужничком срезу (села Стрижевац, Горње Крњино, Доње Крњино, Проваљеник, Братишевац, Ресник, Шљивовик⁶¹ и Бежиште⁶²), ова два последња су пренета у белопаланачки срез 1947. г. где су и данас), ће за школ. 1879/80 г. „да спреми зграду и остало за школу, у селу Стрижевцу, код цркве св. Петке Српске.“.

Планирана школа на Игришту. – Милојевићев извештај министру просвете о постигнутом договору са општинским властима око подизања школске зграде на Игришту код Дивљане, у целости гласи⁶³:

„Господину Министру просвете и црквених дела,

Стигав овде пре 10 дана и опоравив се од пута и болести, част ми је продужити свој започети у Прокупљу 15. прошлог месеца Извештај о оснивању и подизању основних школа, и то: II У округу Пиротском, 1. У срезу белопаланачком:

(1) 25. маја 1879. год. у Белој Паланци, по свршеном испиту у мушкој и женској основној школи, по мом говору, (....)

(5) Председник *општине Мокрањске* Пејча Петровић из Мокрања, и помоћници: Младен Веселиновић из Ореховца и Тома Ранђеловић из Мокрања, коју састављају села: Мокрање и Ореховац са 153 пор(еске) главе

⁵⁸ У *Мирановцу* је отворена школа (за Мирановац, Витановац и Пајеж) издвајањем из јаловикизворске, школ. 1906/07 г. (*Државни календар за 1907*). До 1932. г. школа је била у Мирановачкој Кули, која је на средокраћу, а те године су Мирановац и Витановац саградили, близу Куле, заједничку школску зграду (а 1935. г. и цркву).

⁵⁹ За *Витановац* в. под Мирановац.

⁶⁰ У *Пајежу* је отворена школа, издвајањем из мирановачке, школ. 1922/23 г. (*АЈ, МПс, 66-1790-1823, Бројно стање школа и ђака, од 27.6.1923.*).

⁶¹ У *Шљивовику* је отворена школа, издвајањем из беловодске, школ. 1922/23 г. (*АЈ, МПс, 66-1790-1823, Извештај школ. надзорника за срез белопаланачки и лужнички, од 20.7.1923. г.*)

⁶² У *Бежишту* је отворена школа, издвајањем из беловодске, школ. 1934/35 г. (*АЈ, МПс, 66-он, фасц. 168 – Одлука о отварању одељења у Бежишту, од 18.9.1934. г.*)

⁶³ *АС, МПс, ф. XIV, р. 37/1879, Извештај Милоша С. Милојевића о оснивању и подизању основних школа у Пиротском, Нишком, Топличком и Врањском округу, од 19.7.1879. г. И М. Милојевић је, као претходне године М. Милићевић, био у Дивљанском манастиру и први је (1881) у нашој литератури писао да је манастир задужбина Мрњавчевића, не наводећи извор, што је убрзо некритички прихваћено и до данас коришћено (“Манастир Дивјански, у округу пиротском, православној српској нишкој епархији, - храм св. Димитрија, задужбина Мрњавчевића”, у М. С. Милојевић, *Наши манастири и калуђерство*, Београд 1881,90. Помиње и св. Никиту из Ремезијане, стр.15. Дуго се мислило да је овај рад написао митрополит Михаило, па га тако погрешно наводи и Ф. Каниц пишући о Дивљанском манастиру у *Србија II*, 225).*

и председник *општине Коритничке* Тоша Константиновић из Коритнице, и помоћници: Мијалко Јовановић из Дивљана, Ранђел Митић из Г. Коритнице, коју састављају села: Горња и Доња Коритница и Дивјани са 149 пор(еских) глава (свега 302 пор. главе), закључише: да за наступајућу школску годину, подигну зграду за школу између поменутих села на месту тако званом *Игришту*. (...)

19.7.1879. године

Изасланик
Милош С. Милојевић.“

Школа на Игришту никада није изграђена. А место је било погодно и атрактивно, као и данас. Са њега је панорамски поглед на манастир св. Димитрије, Дивљану и Ореовац. Налази се на друму Паланка-Лужница, 1 км од манастира и Дивљане, 3 км од Доње Коритнице и Ореовца, 4 км од Мокре и 5 км од Горње Коритнице. Игриште је раскрсница од које води главни друм кроз Дивљану и обе Коритнице и споредни путеви до манастира, Ореовца и Мокре. На 200 м од друма су издашан извор питке воде и река. У то време на Игришту, између друма и реке, били су многи објекти напуштеног турског чифлика: двоспратна камена кула, манастирска воденица, турска воденица, камени остаци хана, привредне и друге зграде. Као што је данас 20-ак викендица, акумулационо језеро, воденица и др. На Игришту су потврђени остаци праисторијске културе, римских грађевина и претхришћанских обичаја.⁶⁴

У време доношења одлуке о отварању школе на Игришту (мај 1879) за пет околних села, планирано је да се школа привремено отвори у преправљеној турској кули, или да се од њеног материјала и других објеката сагради школска зграда.⁶⁵ Али већ у септембру 1879. г. сва чифличка земља на Игришту испод друма и око реке (14 хек) уступљена је Дивљанском манастиру ради намирања дуга који је по судској пресуди имао власник чифлика Халил-бег Ахметовић према манастиру.⁶⁶ Тиме је отпала свака могућност брзог и јефтинијег отварања школе на Игришту. Сада је требало градити школску зграду изнад друма, али и ту је била чифличка земља чији

⁶⁴ О бронзаноdobској керамици, римској таберни, гробницама и вили и турском хану в. Ж. Јоцић, *Епископија ремезијанска* у: Никита из Ремезијане, Ниш, 1998, 163, 169, 172; о обичајима везаним за Игриште в. Ж. Јоцић, *Белопаланачка насеља*, 215.

⁶⁵ *Казивање Андона Ћирића* (р. 1867) из Дивљане, ћака белопаланачке па мокранске школе, које је пренео његов син Матеја Ћирић (1888-1972) из Дивљане.

⁶⁶ *Српске новине*, Београд, бр. 180, од 17.8.1879. Лицитација за продају чифличке земље и турске воденице на Игришту расписивана је за 22. јул и 1. септембар 1879. г., „на лицу места у селу Дивљанима, где имање постоји“, са почетном лицитационом ценом од 1400 дин. „са 6 на сто интересом од 3.12.1878. г.“, када је пресуда о дугу донета. Види и Ф. Каниц, *Србија II*, Београд, 1991, 225.

правни статус још није решен, те је издавана у закуп. Ово земљиште је испарцелисано и продато сељацима из Дивљане, Ореовца, Мокре и Доње Коритнице тек марта 1882. године.⁶⁷

Како школска општина није могла да издвоји довољно пара за куповину школског плаца и изградњу школске зграде на Игришту, то је одлучено, уз велико натезање и свађе чланова школског одобра, да се узме под закуп једна празна кућа у Мокри и отвори у њој привремено школа до коначног решења на Игришту.⁶⁸ Школа је отворена, а у јесен 1882. г. ђаци из пет коритничких села су излучени из пренатрпане белопаланачке основне школе и прешли у мокранску. Села су постигла договор да школска општина („школа мокранска“) купи црквено звоно за новоподигнуту звонару у Дивљанском манастиру који је служио као парохијски храм свим селима, те да убудуће учитељ о празницима води ђаке у манастир.⁶⁹

Новоотворена школа у Мокри била је у ненаменској згради, ниској и скученој, те је школ. надзорник Д. Довијанић за њу, као и за белопаланачку и шпајску и остале у округу које је обишао школ. 1882/83 г., оценио да „ако се хоће да се имају школе по пропису, онда би их све ваљало затворити“.⁷⁰ Да би се избегло затварање школе школски одбор је разматрао питање школске зграде. И дошло је опет до велике поделе и свађе. Доња Коритница, а нарочито најудаљенија Горња Коритница (9 км од Мокре) тражиле су да се школа подигне на Игришту код Дивљане, као средишњем месту, како је договорено и са министровим изаслаником и среским начелником, а Мокра је упорно тражила да се школа подигне у Мокри где је већ и отворена. Раздор је био велики, Коритнице нису хтеле да финансирају изградњу школе у Мокри и претиле су иступањем из школске општине, те да ће саме, са Дивљаном и Ореовцем, изградити школу на Игришту или у Дивљани. У сукоб се умешала и среска власт.⁷¹ На крају, вероватно уз помоћ среза и округа, подигнута је у другој половини 1883. г. наменска школска зграда у Мокри. Већ у јануару 1884. г. окружни лекар Ј. Валента у свом годишњем извештају о стању здравља у пиротском округу за 1883. г. пише да „у срезу белопаланачком има добрих новоподигнутих школских зграда у селу Мокри и Шпају, које су по прописима школске хигијене подигнуте. Остале школе не одговарају...“.⁷²

⁶⁷ О чифлику и продаји земље сељацима в. Ж. Јоцић, *Четири турска документа из Дивљане*, БП зборник 7, Бела Паланка, 2011, 102-105.

⁶⁸ *Казивање Андона Ђирића* (в. напред).

⁶⁹ О звону и звонари в. Ж. Јоцић, *Дивљански архимандрит Агатангел (1820-1891) духовни вођа белопаланачког краја*, БП зборник 3 (2007), 122; *Казивање Андона Ђирића*. Звоно је уграђено за дан манастирске славе Митровдан (8. новембар).

⁷⁰ *Ахрив Србије* (у И. Николић, *Пирот и срез нишавски*, Грађа I, Пирот, 1981, 788).

⁷¹ *Казивање Андона Ђирића*.

⁷² И. Николић, *Нав. дело*, Грађа II, стр. 4.

Школа је, иначе, саграђена од слабог материјала (чатмара), имала је две учионице: I – 117 м³ и II – 104 м³, једну канцеларију, учитељев стан са пет одељења, и још једно одељење. Није имала собу за служитеља, собу за ручавање и собу за спавање ђака из удаљенијих места. Школско двориште је имало 21 ар.⁷³

У новој школској згради у Мокри било је школ. 1883/84 г. 52 ђака, по разредима: I – 10, II – 18, III – 24, четврти је отворен следеће школ. године.⁷⁴ Овако мали број уписаних ђака у I разред као да потврђује изнето предање да су три села коритничке општине у почетку бојкотовала изградњу школе у Мокри. То потврђује и извештај школ. надзорника М. Иванића за школ. 1884/85 г. у коме пише да I разред није радио до 1. новембра зато што је на учитељево „питање Министарству да ли да се ове школске године отвори I разред, стигао одговор при крају октобра“, позитиван. Такође, пише надзорник: „Школи у Мокрој преко је потребна кућа за борављење деце из села Горње и Доње Коритнице и Дивљана, јер деца из тих села морају 1,5 сахат да пешаче до школе. Актом господина министра свршетком јануара (1885 – Ж. Ј.) наређено је општини (Коритничкој – Ж. Ј.) да у дворишту ове школе сагради подрум и собу за борављење ученика. На тај акт одговорио је Суд општине коритничке и општини мокранској и среској власти да ће у своме селу зидати школу. Али до сада не назида ни засебне школе нити потребнога боравишта за своју децу. Крајње је време да се стане на пут изигравању поменуте наредбе господина министра и на тај начин упропашћавању деце од стране општине коритничке.“. Иначе, каже надзорник, школски одбори у Мокри и Белој Паланци раде по закону и наредбама министра.⁷⁵

Први учитељ у Мокри био је Ђорђе Којић, три школске године (1882-1885), а по оцени надзорника Иванића „одликује га природни дар и правилна педагошка спрема.“ Његови ђаци из Дивљане, поред напред поменутих, били су: Спасић Јанаћко (р. 1872), Игњатовић Виден (р. 1873), Цветковић Јанаћко (р. 1873), Игњатовић Ђура (р. 1873), Игњатовић Крста (р. 1873) и Јоцић Виден (р. 1874).⁷⁶ Којић је из Мокре премештен у Белу Паланку, где је био годину дана (1885/86), а онда је напустио Пиротски округ.

Села коритничке општине су сматрала да је школа са Игришта измештена у Мокру преваром, а њихова деца оштећена,⁷⁷ те су стално

⁷³ АЈ, МПС, 66-1331-1564, Извештај школ. надзорника о школским зградама, од 15.5.1926. Ова школска зграда у Мокри служила је до 1930/31 г. када је изграђена нова од тврдог материјала.

⁷⁴ Архив Србије (у И. Николић, Нав. дело II, 62).

⁷⁵ Исто, 109, 118-119. Извештај М. Иванића, јули 1885.

⁷⁶ Пописна књига Дивљане од 11.2.1885., где код свих шесторо стоји да су писмени. Део њих је свакако уписао паланачку па прешао у мокранску школу.

⁷⁷ „Бре, бре, брате! Лукави мокранци измакнуше школу од Игриште, па наша деца путују ко хириције“. – јадиковао је Цветко из Коритнице. Казивао Груја Крстић (р. 1902) из Д. Коритнице, дивљански ђак.

покушавала да отворе своју школу. Због оскудице школа је отворена тек 1903. г. у Д. Коритници (1904. г. измештена у средишње село Дивљану). У међувремену, 21 годину, деца из Г. и Д. Коритнице, Дивљане и Ореовца ишла су у мокранску школу. Учитељи су били: поменути Ђорђе Којић (1882-1885) из Шумадије; Живојин Минић (1885/86); Михајло Митић (1886-1888) из Лесковца; Петар Стојановић (1888-1892) из Књажевца⁷⁸, Драгомир Савић (1892/93); Владимир Миладиновић (1893/94); Љубомир Јанковић (1894/95) са Уба у Шумадији⁷⁹; Петар Крстић (1895-1901); Јован Нешић (1901-1909) из Пирота.

ОТВАРАЊЕ ШКОЛЕ

Два су догађаја убрзала отварање школе у Д. Коритници/Дивљани: обједињавање мокранске и коритничке општине са седиштем у Дивљани и предлог школског надзорника С. Симића да Министарство просвете дозволи отварање тзв. привремених школа у сиромашном пиротском округу.

Седиште општине у Дивљани. – Од 1878. до 1898. г. пет коритничких села је чинило две политичке општине: мокранску (Мокра и Ореовац) и доњокоритничку (Д. и Г. Коритница и Дивљана). Када је 1898. г. почео процес укрупњавања политичких општина (да свака има преко 500 пореских глава) у циљу економског ојачања,⁸⁰ извршено је спајање мокранске и коритничке општине у једну, с називом Мокранска општина.⁸¹ Седиште јој је било у средишњем селу Дивљани. За званични печат је коришћен стари печат мокранске општине.⁸²

Председник је био Адам Ћирић из Мокре,⁸³ заменик председника

⁷⁸ Писао чланке у новинама; 1892. г. је штампао књиге „Пољска привреда и основна школа“ и „Важност дружења наставника са ученицима“, а у листу Тежак чланак о мокранским бачијама. Касније, 1898. г. штампао у Пироту књижицу „Бачка песмарица“ са декламацијама.

⁷⁹ У Мокри прикупио обиље етнографске грађе и припремио рукопис „Једно село Пиротског округа“, чији су поједини делови штампани. Описао је народне обичаје и приложио 115 народних лирских песама које је бележио сам и, вероватно, преко ђака из пет околних села (в. Ж. Јоцић, *Ђул девојче*, Ниш, 1979, 22; И. Николић, *Народне песме Пирота и околине (1841-1964)*, Пирот, 2005, 42-45).

⁸⁰ Тада су спојене и друге општине у белопаланачком срезу, нпр. љубатовичка (Љубатовица, Сињац, Трешњанци) и горњогламска (Г. и Д. Глама, Бабин Кал, Козја) у једну Љубатовичку општину (в. Г. Маринковић, *Глама*, 109).

⁸¹ Спајање је извршено после 4.5.1898. г. а пре 15.3.1899. г. што се види из службених аката у којима је село Дивљана под првим датумом у коритничкој, а под другим у мокранској општини (*Уверења о власништву стоке Николе Јоцића*, породична документација аутора).

⁸² Печат елипсастог облика са грбом Краљевине Србије у средини и натписом по ободу: „Суд општине Мокрањске“.

⁸³ Адам Ћирић је, са још четири лица, одликован орденом Светог Саве V реда од краља Александра Обреновића 9.11.1902. г., као председник општине у Дивљани, за заслуге за довршење нове цркве Дивљанског манастира (П. Пузовић, *Дивљански манастир св.*

Пејча Вељковић из Доње Коритнице,⁸⁴ деловођа Младен Вељковић из Горње Коритнице,⁸⁵ члан општинског суда Ранђел Петровић из Дивљане,⁸⁶ а општински одборници из свих пет села. Из сачуваних општинских аката види се да су доношени у седишту општине у Дивљани: 1) општинска дозвола бр. 75 од 21.3.1901. г. потписана од деловође М. Вељковића и оверена општинским печатом (в. фот.), 2) општински сточни пасош бр. 14 од 7.8.1902. г. потписан од председника општине Адама Ћирића и оверен општинским печатом (в. фот.), 3) тестамент Тоше Маринковића из Дивљане, сачињен, потписан и печатом затворен у Дивљани 12.9.1904. г. и који су потписала три сведока из Дивљане а „затворио печатом“ Р.П. из Мокре, свакако као службеник општинске управе у Дивљани.

Обједињена општина Мокранска у Дивљани трајала је осам година и поново је раздвојена 1906. г. на Мокранску општину (сада Мокра и Ново Село) са седиштем у Мокри, и Доњокоритничку општину (сада Д. и Г. Коритница, Дивљана и Оревац) са седиштем у Д. Коритници. И тако ће остати до 1955. г. када ће сеоске општине бити укинуте.

Општинска кућа у Дивљани од 1898. до 1906. г. била је смештена у новоподигнутој стамбеној згради Стојана Спасића,⁸⁷ узетој у закуп. Кућа је близу друма, велика, под ћерамидом, са подрумом, правоугаона, орјентисана исток-запад, са улазом на јужној страни, из дворишта. Имала је пет одељења: улазни трем са лучним стубовима, велику собу на западној страни, мању собу у средини и два мања одељења на источној страни. У великој соби званој „општинска судница“ су седели председник и заменик и у њој је заседао општински суд.

Димитрија у XIX веку, БП зборник 3, Бела Паланка, 2007, 103.

⁸⁴ Пејча Вељковић (1864-1952) звани Пејча Шваба, из Д. Коритнице, фам. Џацуловци. Имао три ћерке. Угледни домаћин и трговац стоком, качкаваљем и пекмезом, које је извозио у Аустроугарску, Солун и Италију. Од 1906. г. председник доњокоритничке општине; у његовој новој кући је отворена школа 1903. г.; био „предузимац“ за изградњу нове школске зграде у Дивљани (1906-1908). Надимак *Шваба* добио је око 1900. г: једном, док се трговачким послом бавио у Аустроугарској, његова мајка је испред капије причала сеоским женама да је Пејча „у Швапско“ и да треба да се врати. Утом се он појавио на друму, а обрадована мајка узвикнула: „Иде мој Шваба“. Надимак је носио до краја живота, као и његово потомство до данас. Унука Обрена (р.1910.) је увео у трговачке послове и водио у Солун и Италију.

⁸⁵ Младен Вељковић (1872-1958), о њему в. даље.

⁸⁶ Ранђел Петровић (1869-1936) из Дивљане, фам. Вилипарци, писмен од пре 1885. г., сеоски кмет, општински одборник, члан општинског суда, познат по правичности и одлучности. Старији син Груја завршио школу у Мокри (1903), млађи Владимир у Дивљани.

⁸⁷ Стојан Спасић (1860-око 1920) из Дивљане, фам. Спасинци (види Ж. Јоцић, *Четири турска документа из Дивљане*, БП зборник 7, Бела Паланка, 2011, 129-132). Када је 1906. г. општина исељена из куће, у њу је ушао Стојан са женом Јеком, синовима Бошком и Драгутином и ћеркама Стојанком и Јованком. У њој је до 2002. г. живео Драгутинов син Миладин, те је данас позната као Миладинова кућа. Делимично је преправљена (затворен трем, проширени поједини прозори).

Имала је дрвени патос (први у Дивљани), три прозора са гвозденим решеткама и била је висока (над подрумом), прозрачна. У средњој соби са два прозора били су деловођа и други чиновници. Од два одељења на источној страни једно је служило као општински затвор и називано је „апсана“.⁸⁸ У дворишту су биле штале и шупе за коње општинара и грађана који су послом долазили у општину. По причању Матеје Ђирића „Свако јутро у општину дојашу на добри коњи Адам из Мокру, Пејча из Доњу Коритницу, Младен из Горњу Коритницу, ту је наш Ранђел, па одборници, кметови, ко у кошницу.“⁸⁹

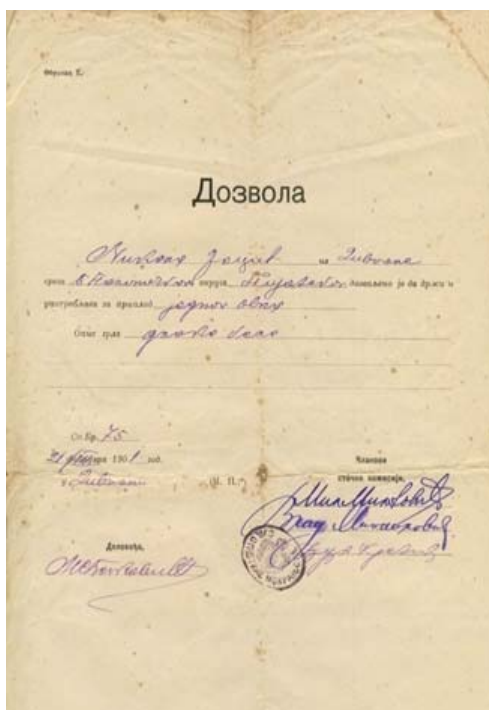
*Зграда општине у Дивљани од 1898. до 1906. г.
(фот. 1972, Ж. Јоџић)*

Из ове општинске куће се руководило општинским кулуком на изградњи нове велике цркве у Дивљанском манастиру од 1898. до 1902. г. Заведен је кулук на све домове у свих пет села за довожење камених блокова, ломљеног камена, песка, шљунка, цигле, црепа, креча, дрвене грађе и за све врсте физичких послова око грађевине. Људи и запрега су се сливали из свих села у Дивљану, повезани заједничком муком кулучења и заједничким поносом на богоугодну грађевину која је расла у небо. И тада се почело озбиљно да размишља и разговара о изградњи школе у Дивљани. Али, за изградњу школске зграде од тврдог материјала, како је прописивао закон, није било довољно пара. А онда се 1903. г. појавила могућност отварања тзв. „привремених школа“.

⁸⁸ Одељење су тако називали и укућани касније: „Донеси кантар из апсану.“

⁸⁹ Матеја Ђирић (1888-1972) из Дивљане, в. одредницу Школски одбори.

Отварање привремене школе у Д. Коритници. – Школски надзорник за пиротски округ С. Симић у годишњем извештају о стању школа у округу, поднетом Министарству просвете 4.8.1903. г., констатује: „У пиротском школском округу има 54 зграде у којима су смештене школе. Од ових су 25 са лепим пространим учионицама, а 29 старе неугледне куће са ниским, малим, често недовољно осветљеним и нездравим учионицама. У ствари све су ове, последње, зграде или обичне сељачке куће узете под кирију, или старе општинске суднице, или црквене куће, које су по нужди дотериване, е да би се створила колико толико пространа ниска соба, често са обичном таваницом од дасака, која би послужила за учионицу“.⁹⁰ Даље каже да је округ сиромашан те да са подизањем школских зграда иде тешко, тако да идуће школ. 1903/04. г. неће бити подигнута ни једна зграда. А по закону оне морају бити по плану и од тврдог материјала и на изабраном земљишту које одређује окружна комисија (међу члановима су и инжењер и лекар). Све ово је толико скупо да „у овоме округу ретко која општина може (то) да плати“. Зато предлаже Министру да, у циљу отварања школа и образовања деце, нареди:

Службени општински акт издат у Дивљани 21.03.1901. г.

⁹⁰ АС, МПС, ф. 116, р. 77/1903, Извештај шк. надзорника С. Симића од 4. 8. 1903.

1) да се допусти сиромашним општинама да подижу школе од слабог материјала, чатме, али по плану,

2) да окружни школски одбор из оркужног школског приреза даје помоћ општинама и за изградњу оваквих зграда,

3) да се овакве школске зграде примају као *привремене*,

4) да школска општина чија се привремена школа прими и отвори, сваке године издваја 200-300 динара док не накупи довољно за отварање сталне школске зграде.

Такође, каже надзорник, школ. 1902/03 г. подигнуто је 7 нових школских зграда (међу њима и у Белој Паланци, Белој Води, Црноклишту), али да нису могле да се подигну у Мирановцу, Горњој Глами и још неким селима, јер је изостала помоћ коју је обећао окружни одбор.

Службени општински акт издат у Дивљани 7.8.1902. г.

Како је министар прихватио предлог о отварању привремених школа, одмах су четири села – Д. и Г. Коритница, Дивљана и Ореовац одлучила да отворе своју привремену школу и издвоје се из мокранске школе. У августу 1903. г. је Пејча Вељковић из Д. Коритнице уступио своју празну нову кућу за школу, а коритничка, дивљанска и ореовачка деца (65 ђака укупно) су пребачена

из мокранске школе у новоотворену доњокоритничку школу, за школ. 1903/04 г. Како није било слободних учитеља Министарство просвете је решењем од 16.8.1903. г. поставило младог пиротског богослова Светозара Илића за „заступника учитеља сва четири разреда основне школе у Доњој Коритници“.⁹¹ На крају школ. 1903/04 г. поменути шк. надзорник С. Симић у новом извештају Министарству просвете од 9.7.1904. г. као да ликује због прихватања његовог предлога о привременим школама: „На тај смо начин добили у овој школ. (1903/04) години две школе у местима где до сада није било школе... Отворене су привремене школе у Доњој Коритници и Горњем Присјану“.⁹² Школа је регистрована под називом: „Основна школа Доњокоритничка“.

Међутим, школа је по договору сва четири села требало да се отвори у Дивљани као средишњем месту и седишту општине, поред манастира св. Димитрије као парохијског храма. Али, како у Дивљани није било празне одговарајуће зграде, то је школа привремено смештена у Пејчиној кући у Коритници, само да би се добила сагласност за отварање школе и отпочео њен рад. Зато се одмах по отварању привремене школе у Д. Коритници, приступило поступку избора земљишта од стране окружне комисије за подизање сталне школске зграде у Дивљани. Када је избор места извршен (плато изнад друма, звано место „Навој“), од власника Стојана Тричковића из Дивљане⁹³ је купљено 50 ари земљишта и пренето у власништво школске општине као школски плац. У пролеће 1904. г. отпочео је навоз грађевинског материјала на школском плацу. О томе школ. надзорник С. Симић у цитираном извештају од 9.7.1904. г. пише: „Спремају материјал за подизање нових школских зграда: Црвена Јабука, Дивљана, Велики Суводол, Трњане и Горња Глама, али кад ће отпочети зидање, тешко је одредити.“⁹⁴

Измештање школе у Дивљану. – Није сигурно да ли је школа из Доње Коритнице измештена у Дивљану 1904., 1905. или 1906. г., јер поузданих извора нема.

По једном казивању измештање је било у јесен 1904. г. јер: „Школа је у Коритници била само годину дана, док није завршена Вртопска кућа у Дивљани, где је пресељена школа са учитељем и ђацима“.⁹⁵

По другом: „Школа је основана 1905. године“⁹⁶, односно трећем: „Школу је преместио из Коритнице у Дивљану Пејча Шваба када је победио на изборима за председника општине захваљујући дивљанским

⁹¹ АС, МПС, Службенички лист учитеља Светозара Илића.

⁹² АС, МПС, ф. 52, р. 19/1904.

⁹³ Стојан Тричковић, рођ. 1851. г., из Ресника, призетио се у Дивљани код Агне (рођ. 1853) из фам. Вртопчаћи. Имали деветоро деце и 21,39 хектара земље (*Пописна књига села Дивљане, 1885. г.*).

⁹⁴ АС, МПС, ф. 52, р. 19/1904.

⁹⁵ *Казивање Матеје Ђурића* (1888-1972) из Дивљане.

⁹⁶ АС, МПС, *Статистички подаци о школама 1945-1956. г.*, Службени извештај учитеља С. Ђукића од 21.9.1945. г.

гласовима“.⁹⁷ Међутим, чак и да је тако, једни избори су били 10.07.1905. г., а други 11.6.1906. г.

Из извештаја школ. надзорника К. Костића за школ. 1905/06 г., сачињеном 6.7.1906. г. видимо да је на завршном испиту у „коритничкој школи“ био 17.6.1906., али није поуздано где је школска зграда била: у Коритници или Дивљани.⁹⁸

Да је до јесени 1906. г. школа сигурно пресељена у Дивљану види се из извештаја пиротског окр. начелника упућеног министарству просвете, где се каже да су од школске зграде удаљени: „Дивљана – км, Д. Коритница 1 км, Г. Коритница и Ореовац 1,5 км“, и да ова четири села чине „Дивљанску школску општину“.⁹⁹

ШКОЛСКА ЗГРАДА

Кућа Пејче Вељковића у Д. Коритници у којој је привремено смештена школа 1903/04 г. је обична сеоска кућа из тог времена, чатмара, под ћерамидом, са улазним тремом, две веће собе и једном мањом у средини. Подигнута је уз источну ивицу друма, 15-ак м од реке. Одатле друм почиње стрмо да се пење до општинске куће и даље до највише коте у селу, где је 1930/31 г. подигнута модерна школска зграда. Пејчина кућа, празна, стоји и данас (в. фот.), поред продавнице и асфалтног пута.¹⁰⁰

Кућа Стојана Триčkовића у Дивљани у којој је била школа 1904-1909. г. саграђена је испод друма, близу реке и Врела (50 м). То је прва Вртопска кућа у овом делу села, грађена наменски за привремену школу. Тек по иселењу школе крајем 1909. г. кућу су настанили Стојанови синови и око ње подигли још три породичне куће: Миланову, Драгутинову и Живину, док је у „школи“ остао Стојанов син Стеван са синовима Светиславом и Јованом. Тако је око „школе“ настала Вртопска мала, као сеоски крај.

Кућа је правоугаона, орјентисана исток-запад, са улазом на јужној страни. На западној и источној страни су собе у којима су биле учионице, а између њих мала соба у којој је био учитељев стан. Испред ове мале собе је трем са лучним стубовима из којег се улазило у све три собе.

Спољне мере ове „школе“ су: дужина 15 м, ширина 5,60 м, висина

⁹⁷ *Казивање Ставре Крстића (1880-1965) из Д. Коритнице, које је пренео син Груја (рођ. 1902), дивљански ђак.*

⁹⁸ *АС, МПС, ф. 72, р. 33/1906.*

⁹⁹ *АС, МПС, ф. 15, р. 17/1907, Извештај Ж. Пандуровића од 5.4.1907. г., види прилоге.*

¹⁰⁰ Да би се једна зграда примила за *привремену школску зграду* потребно је да зграду прегледа трочлана комисија коју именује Окружни школски одбор, и ако зграда испуњава услове да та комисија предложи њен пријем. Тако су 1929. г. за пријем приватне куће у Д. Коритници за школу, комисију чинили: шк. надзорник М. Живановић и два белопаланачка учитеља: Ј. Петровић и Ј. Тошић.

*Пејчина кућа у Д. Коритници из 1903. године (школа)
(фот. 2013, Ж. Јоџић)*

*Прва школска зграда у Дивљани (1904-1909) у приватној кући Стојана Тричковића
(фот. 2013, Д. Крстић)*

3,10 м на источној и 3,70 м на западној страни (због нагиба терена).¹⁰¹ Западна учионица има 34 м², источна 23 м², учитељева соба око 14 м², трем око 5 м². Обе учионице су имале дрвени патос, западна три прозора, источна два. Између учитељеве собе и веће учионице био је мали шубер.

Иако је обична сеоска кућа, чатмара, покривена ћерамидом и окречена бело, на њеној фасади је урађена пластична декорација у виду лизена – плитких, 30 цм широких трака од малтера које имитирају стубове и појачавају важност и посебност објекта. Три лизене су вертикалне – две на крајевима и једна у средини, а једна је хоризонтална, испод стреха, са све четири стране. Кућа и данас стоји, преправљена (в. фот.).

Ову школску зграду помиње 1909. г. у једној изјави јером. Серафим, старешина Дивљанског манастира, где каже да је 1908. г. „видео поп Димитрија у соби учитеља г. Светозара Илића, код старе дивљанске школе, кад је учитељ Светозар био на часу школском“.¹⁰²

Изградња школске зграде у Дивљани. – До 1927. г. у белопаланачком срезу су постојале само три планске школске зграде од тврдог материјала: у Б. Паланци (1902), Дивљани (1908) и Г. Глами (1910). О томе 1921 г. школ. надзорник Б. Поповић пише: „Од свију школских зграда у овом срезу само су три школске зграде сазидане од тврдог материјала и по плану који је Министарство одобрило, кад су дотичне општине отпочеле зидање тих својих школских зграда. То су школе у Белој Паланци, Дивљани и Г. Глами. Све пак остале школске зграде: у Мокрој, Клисурси, Моклишту, Тамњаници, Крупцу, Вети, Топоници и Шпају, изузев Мирановачке зграде, саграђене су од слабог материјала и служе као привремене зграде до бољих прилика“.¹⁰³

¹⁰¹ Мере су наше (2010 г.).

¹⁰² АС, МПс-ц, Цбр. 1360 и 1541/1909, Предмет кривице попа Димитрија Поповића.

¹⁰³ АЈ, МПс, 66-1790-1823, Извештај ш. над. Б. Поповића од 24.7.1921. г. На основу службеног извештаја из 1926. г. саопштавамо основне податке о свим тадашњим школским зградама у белопаланачком срезу: 1) у *Белој Паланци* планска од тврдог материјала, озидана 1902. г. за школу, 4 учионице, 2 канцеларије, 3 учитељска стана са по пет одељења, школски плац 63 ара; 2) у *Дивљани* планска од тврдог материјала, озидана 1908. г. за школу, 2 учионице, 1 канцеларија, 1 учитељски стан са пет одељења, школски плац 50 ари; 3) у *Г. Глами* планска од тврдог материјала, озидана 1910. г. за школу, 2 учионице, 1 канцеларија, 1 учитељски стан са четири одељења, школски плац 147 ари; 4) у *Мокри* од слабог материјала, саграђена 1883. г. за школу, 2 учионице, 1 канцеларија, 1 учитељски стан са пет одељења, шк. плац 21 ар; 5) у *Моклишту* од слабог материјала, саграђена 1889. г. за приватну кућу, 1 велика учионица, 1 учитељски стан са два одељења, школ. плац 48 ари; 6) у *Клисурси* од слабог материјала, саграђена 1893. г. за школу, 2 учионице, 1 канцеларија, 1 учитељски стан са четири одељења, школ. плац 70 ари; 7) у *Шпају* од слабог материјала, саграђена 1879. г. за школу, 1 учионица, 1 канцеларија, 1 учитељски стан са два одељења, школски плац 10 ари; 8) у *Мирановицу* ненаменска зграда – турска фортификациона кула озидана каменом до крова чији је зид дебео један метар, 2 учионице, 1 учитељски стан са три одељења, школ. плац 3,5 ара; 9) у *Крупцу* од слабог материјала, саграђена 1907. г. за општинску кућу, 1 учионица, 1 канцеларија, 1 учитељски

Све три сталне, планске школе (у Б. Паланци, Дивљани и Г. Глами) изграђене су на основу планова и предрачуна које је на захтев Министарства просвете израдило Министарство грађевина, с тим да је предрачун ревидован (смањен) јер су мештани преузели на себе да се посао обави у режији, односно „да изврше пренос грађевинског материјала и просте радове бесплатно“ (кулуком). Министарство просвете је одобрило месним школским одборима (у Паланци, Дивљани, Глами) да могу подићи нову школску зграду у тим местима у својој режији под следећим законским условима:

- нова школска зграда мора се подићи у свему тачно по одобреном плану од стране Министарства грађевина без икаквог одступања и измена,

- издатак за подизање нове школске зграде не сме бити већи од предрачунске суме,

- грађењем ће руководити нарочити одбор од три лица, која изабере из своје средине школски одбор, а он је дужан водити тачан рачун о набавци, чувању и утрошку грађевинског материјала, као и о утрошку новца, а по завршеном послу оправдати ове издатке уредним документима. Рачун о изградњи школске зграде Одбор за грађење нове школске зграде поднеће на преглед и одобрење Окружном школском одбору одвојено од школских рачуна по школском буџету,

- уступање целокупног посла као целине другом лицу од стране руковаоца радова, било лицитацијом или погодбом, забрањено је без одобрења Министарства грађевине.¹⁰⁴

Од 1906. г. председник доњокоритничке општине био је Пејча Вељковић-Шваба из Д. Коритнице,¹⁰⁵ и по функцији је био и председник школског одбора, а школски одбор га је изабрао у Одбор за грађење Дивљанске школе. Јер, по казивању мештана: „Школу у Дивљани је подигао Пејча Шваба који је стално одлазио у Пирот и тражио и молио окружну новчану помоћ, без које школа и не би била изграђена“.¹⁰⁶ Школски благајник

стан са два одељења, школ. плац 12 ари; 10) у *Вети* од слабог материјала, саграђена 1910. г. за школу, 1 учионица, 1 канцеларија, 1 учитељски стан са три одељења, школски плац 28 ари; 11) у *Тамњаници* од слабог материјала, саграђена 1912. г. за школу, 1 учионица, 1 канцеларија, 1 учитељски стан са три одељења, школски плац 13 ари; 12) у *Топоници* од слабог материјала, саграђена 1911. г. за школу, 1 учионица, 1 канцеларија, 1 учитељски стан са два одељења, школски плац 15 ари; 13) у *Букуровцу* од слабог материјала, саграђена 1916. г. за приватну кућу, 1 учионица, 1 канцеларија, нема учитељски стан, школски плац 2 ара; 14) у *Пајезу* од слабог материјала, саграђена 1906. г. за општинску кућу, 1 учионица, 1 канцеларија, нема учитељски стан, школски плац 5 ари; 15) у *Црвеној Реци* (врандолска) је сазидана по плану, од тврдог материјала, 1927. г. за школу.

¹⁰⁴ По истом поступку и под истим условима изграђене су, двадесет година касније, и школе у Црвеној Реци (1927), Д. Коритници (1930/31), Мокри, Сињцу.

¹⁰⁵ Председник општине био је до 1910. г., можда и 1912. г.

¹⁰⁶ *Казивање Матеје Ђирића (1888-1972) из Дивљане, члан и председник школског одбора од*

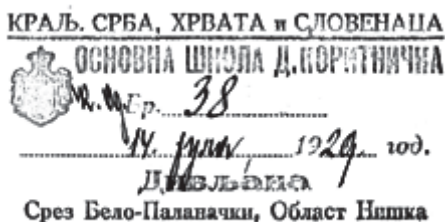

био је деловођа Младен Вељковић-Трејинац из Г. Коритнице¹⁰⁷, а предузимач и главни мајстор изградње школске зграде Нака Ћирић из Мокре,¹⁰⁸ касније и Неша из Горчинаца.

Школска зграда у Дивљани озидана је 1906-1908 г.¹⁰⁹ Међутим, 7.4.1909. г. окружни инжењер из Пирота констатује неисправност зграде и како каже: „једном речју, зграда је према утрошеном новцу у жалосном стању“.¹¹⁰ Ипак, школа је отпочела са радом 15.1.1910. г.,¹¹¹ али у току године у Дивљану опет долази окружна комисија „ради прегледа школске зграде“, а извештај и акта су послати министру просвете.¹¹²

Школски печат (1921-1931)

Школски штамбиљ (1921-1929)

Појашњење ове ситуације даје у јуну 1911. г. школ. надзорник К. Костић, када је затекао следеће стање: „Лепа школска зграда у Дивљани недовршена је, и по обавештењу и тврђењу школског благајника Младена Вељковића школска зграда не одговара плану и предрачуна. Прозори и кров нису довршени; ходник, где деца зими ручавају, попођен је циглом, а

1919. до 1926. г. (в. одредницу Шк. одбори).

¹⁰⁷ Младен Вељковић је био деловођа мокранске општине у Дивљани до 1906. г. а када је општина враћена у Мокру наставио је као деловођа у Мокри где је и маја 1909. г. (АС, МПС-и, Цбр. 1360 и 1541/1909), касније деловођа и председник доњокоритничке општине, в. даље.

¹⁰⁸ Нака Ћирић је син Адама Ћирића, председника мокранске општине у Дивљани до 1906. г. и у једном акту начелника среза белопаланачког од 8.7.1909. г. Нака се ословљава као „предузимач из Мокре“ (АС, МПС-и, Цбр. 1360 и 1591/1909), када је поднео пријаву против пароха Д. Поповића.

¹⁰⁹ Према извештају учитеља С. Ђукића од 21.9.1945. г. „Школа је подигнута 1906. г.“ (АС, МПС, Статистички подаци о школама); према извештају школ. надзорника Б. Поповића од 7.7.1920. г. „Године 1908 подигнута је школска зграда“ (АЈ, МПС, 66-1790-1823); према извештају школ. надзорника К. Јовановића од 15.5.1926. г. „Озидана је 1908. г. за школу“ (АЈ, МПС, 66-1331-1564).

¹¹⁰ АС, МПС, ф. 85, р. 2/1911, Извештај шк. надзорника К. Костића, 4.7.1911.

¹¹¹ АС, МПС, ф. 79, р. 32/1911, Извештај окр. начелника С. Првановића, 7.4.1911.

¹¹² АС, МПС, ф. 85, р. 2/1911.

треба даском по плану; „предузимаач“ Пејча Вељковић-Шваба није дао ни пећи. Окружни школски одбор у својој седници од 21.1.1911. г. констатује неправилност рачуна о зидању школе у Дивљани, и враћа их благајнику грађевинског одбора Пејчи Вељковићу. За зграду је Пејча Вељковић примио 12.000 динара (Младен Вељковић тврди да је Пејча свега примио 15.800 дин.). Нисам имао времена ни могућности да дубље уђем у ову ствар око зидања школске зграде у Дивљани и да, према званичним актима, верификујем податке и оптужбе које је непрестано (а и сада усмено мени) подносио школски благајник Младен Вељковић. Та није никако могуће да онолика и онаква школска зграда у Дивљани прогута на 16.000 динара, кад је и народ кулучио и дао део материјала“.¹¹³

Школска зграда је подигнута кулуком који је разрезан од општинске власти на све домове у Дивљани, Доњој Коритници, Ореовцу и Горњој Коритници. Кулучило се воловском запрегом на превозу грађевинског материјала и пешачким дневницама на свим врстама простих физичких радова. Изградња манастирске цркве (1898-1902) и школске зграде (1906-1908) били су највећи грађевински подухвати у Дивљани, Коритничкој котлини и (са још неколико објеката) у белопаланачком срезу у првих пола века по ослобођењу од Турака.

Већ је речено да је место за школу у Дивљани одабрала окружна стручна комисија, да је 50 ари за школски плац купљено од Стојана Тричковића, да је у пролеће 1904. г. већ отпочео навоз грађевинског материјала, а 1906. г. и сами радови. А о добром избору места и лепом и здравом окружењу пише Б. Поповић у извештају Министарству просвете: „Школска зграда је на крају села Дивљане, на брду. Сазидана је од тврдог материјала, по плану. Школско двориште је пространо. Терен на коме је школа је брежуљкаст, клима је умерена, здравствене погодбе изврсне. До школе се може доћи свим превозним средствима. Школа је на здравом месту, може се уредити и дотерати да буде за углед у срезу.“¹¹⁴ На надморској висини је од 400 м, до најближе сеоске куће има 100 м, а у близини има извор Врело и реку.¹¹⁵ За разлику од Дивљанске школе многе су (и то знатно касније, 1931. г.) изграђене на неодговарајућим локацијама на шта с правом реагује школ. надзорник: „У Сињцу је подигнута нова школска зграда у планини, а село гравитира ка главном друму. Исто тако у Вргудинцу. После десетак година млађе генерације морају школу преносити у село. Комисија би требало да гледа бар за неколико деценија унапред“.¹¹⁶

¹¹³ Исто. Извештај шк. надзорника К. Костића. 4.7.1911. г.

¹¹⁴ АЈ, МПс, 66-1790-1823, Извештај о школским зградама, 7.7.1920. г.

¹¹⁵ АС, МПс, Статистички подаци о школама, Извештај уч. С. Ђукића, 15.6.1946. г.

¹¹⁶ АЈ, МПс, 66-1463-1611, Извештај шк. надзорника Ж. Стојановића, 10.7.1931. г.

*Дивљанска школа, западна и јужна фасада
(фот. 2013, Д. Крстић)*

Централни део западне фасаде школе

Школска зграда је у облику правоугаоника са спољним мерама: дужина 26,20 м, ширина 10,20 м.¹¹⁷ Оrijентисана је север-југ, са учионицама на западној страни, а канцеларијом и дугачким ходником на источној, на којој су на средини зграде и улазна врата. Други улаз у ходник био је са јужне стране, али је, због смањења броја ђака, зазидан пре 1940. г. Северни део зграде припада пространом учитељском стану са пет одељења и посебним улазом са северне стране. Школа има две учионице истих димензија. По мерењу из 1946. г. учионице су дуге 8,5 м, широке 6 м, високе 4 м (по учионици 204 м³).¹¹⁸ По мерењу из 1926. г. стање је исто (204 м³),¹¹⁹ док су 1923. г. дате нешто мање мере (8,35 x 5,65 x 3,85). По овим умањеним мерама запремина свих школских просторија износи 816 м³, од тога радни део 589,5 м³, а учитељев стан 226,5 м³. Радни (ђачки) део чине: две учионице са по 181,5 м³, канцеларија 43 м³, ходник 183,5 м³. Учитељски стан има укупно 226,5 м³, од тога: већа соба 64 м³, мања соба 46,5 м³, кујна 33 м³, ходник 49 м³, шпајз 16 м³, подрум 18 м³.¹²⁰ О учитељском стану је К. Костић записао 1911. г.: „Лепо станове имају наставници у Белој Паланци, Дивљани, Г. Глами, Крупцу и Мокри. Рђави су учитељски станови у Мирановцу, Шпају, Клисурси и Моклишту.“¹²¹

Оштећења, поправке и преправке зграде. – Прва оштећења школске зграде настала су за време Првог св. рата и бугарске окупације од 1915. до 1918. г. Дивљански учитељ Јован Живковић Бљата је мобилисан и крајем 1915. г. са српском војском, преко Албаније и Крфа, стигао у Солун. По пробоју Солунског фронта и ослобођења Србије, наставио је 1919. г. учитељски посао у Дивљани. У међувремену дивљанска школа није радила, а зграда је оштећена, као и многе друге у белопаланачком срезу.

За време рата бугарска окупаторска власт се „најревносније старала да утре сваки траг србизма у овим крајевима“, најпре спаљивањем српских књига, наставних средстава и учила по школама и демолирањем школских зграда, а у школама које су наставиле да раде довођењем бугарских учитеља и увођењем бугарских наставних планова и програма. За време бугарске окупације школе у белопаланачком срезу нису радиле, изузев белопаланачке и клисурске. У Белој Паланци су радиле и мушка и женска основна школа и новоотворена прогимназија. О томе Б. Поповић пише: „Зграда белопаланачке школе је од тврдог материјала са 4 учионице и за време рата је врло добро очувана, што је у њој била бугарска прогимназија. Кад су Бугари отворили своју прогимназију, не имајући довољно клупа и за прогимназију и за основне школе, покупили су клупе на реверс из других школа, што им је

¹¹⁷ Мере су наше (1972).

¹¹⁸ Мере учитеља С. Ђукића, 15.6.1946. г.

¹¹⁹ Извештај шк. надзорника К. Јовановића, 15.5.1926. (у време уч. Бљате).

¹²⁰ Мере учитеља Ј. Живковића Бљате, 1.7.1923. (АЈ, МПс, 66-1790-1823).

¹²¹ АС, МПс, ф. 85, р. 2/1911.

сада враћено“. Што се тиче школе у Клисурси њена зграда је, иако од слабог материјала, „прилично добро очувана са најпотребнијим намештајем, с тога што је за време окупације радила. За читаву годину и више у њој је радила једна бугарска учитељица и за то време утрошено је на оправку школске зграде 741 динар са знањем месног школског одбора“.¹²² Све остале школе у срезу нису радиле и имале су велика оштећења: у Дивљани, Крупцу (у обе су смештени Македонци), Мокри, Г. Глами, Шпају, Топоници, Вети и Мирановцу, док су сачуване од демолирања школске зграде са намештајем у Тамњаници (школа је претворена у општинску судницу) и Моклишту.

Укупна ратна штета причињена дивљанској школи утврђена је на 30.000 динара, од тога за однете књиге, учила, намештај и архиву 16.600 динара, а за оштећење школске зграде 13.400 динара, и то: „изломљени прозори и окна, врата са бравама; дуварови покварени; олуци од плеха са крова однети; покварен под и порушене степенице; посечено дрвеће у школском дворишту“.¹²³

Озатеченом стању у Дивљани после ослобођења 1919. г. пише школс. надзорник Б. Поповић, наиме, у Дивљанској школи „за време окупације су становали Македонци који су зграду потпуно упропастили; прозорска крила и окна већином поломљена, браве ни на једним вратима. Прозорска крила која су имала по које окно, пренета су из једне учионице, намештена на другој, уметнута окна која недостају, те је тако прикупљено да се може отпочети рад. Ни једне пећи. Позвао сам одмах благајника, јер председника није било, и тражио да се школа што пре доведе у ред, да се може у њој радити. Добио сам одговор, да је у опште немогуће потпуно довести све у ред, јер би то коштало сада баснословно скуп, а од приреза школског није ништа покупљено. И ово што је оправљено, оправљено је трошком благајника и председника општине. Поред свега тога ипак ми је обећано, да ће се учинити у колико је год могуће, да се зграда што боље оправ, као што је то доцније и урађено кад сам предузео кораке преко среског начелника. Наставник Јован Ст. Живковић је у овој школи отпочео рад 10. октобра (1919) са 82 ученика, те је с тога заведена полудневна настава.“¹²⁴ Међутим, до отварања школе у октобру 1919. г. „оправљена је само једна учионица са станом за наставника; друга учионица је остала не оправљена. Према акту школског одбора те школе бр. 82 од 28.6.1920. г. за време овог распуста биће оправљена и друга учионица.“¹²⁵ Крајем године, 15.12.1920. г. школ. надзорник обавештава Министарство просвете да школа у Дивљани има 114 ђака и да су „потребне извесне оправке“ у вредности од 3000 динара, као и у

¹²² АЈ, МПС, 66-1790-1823, Извештај о стању школа до 4.4.1920. г.

¹²³ Исто, Списак школа у округу Пирот, срез белопаланачки, у којима је причињена штета у ратовима, од 11.4.1923. г.

¹²⁴ Исто, Извештај о стању школа, 4.4.1920. г. Не знамо ко су ови Македонци.

¹²⁵ Исто, Извештај шк. надзорника од 4.8.1920. г.

Моклишту (107 ђака, 3000 дин.), Вети (53 ђака, 3500 дин.) и Белој Паланци (237 ђака, 6000 дин.); да треба оправити и школе које не раде, јер немају наставника: у Тамњаници (99 ђака, 2000 дин.) Топоници (41 ђак, 3000 дин.), Г. Глами (-, 10000 дин.), и Мирановцу (-, 5000 дин.); док „треба подићи нове школске зграде“ у Шпају (118 ђака, 40000 дин.), Клисури (92 ђака, 45000 дин.), Мокри (131 ђак, 45000 дин.) и Крупцу (96 ђака, 35000 дин.).¹²⁶

До 1921. г. санирана су сва оштећења на школској згради, а учитељ Јова Бљата је исписао и видно истакао „пригодне натписе у погледу чистоте, реда и владања ученика“ те је школ. надзорник у извештају Министарству просвете истакао: „Уверио сам се приликом сваког обилажења да је у току године одржавана цела школска зграда у примерној чистоти“.¹²⁷

У наредних 20 година на школској згради, иначе новој и од доброг материјала, изгледа нису вршене никакве интервенције. Из једног дописа уч. С. Антића од 25.2.1940. г. Министарству просвете, у коме тражи да буде постављен за управитеља школа у четири коритничка села, читамо и то да је по његовом доласку у Дивљану септембра 1939. г. „требало да се изврше неке оправке на школској згради и када сам ја то писмено затражио, уместо комисијског прегледа зграде и оправке, дошао је предлог банској управи да се затвори одељење (школа – Ж. Ј.), ја да будем премештен, а 50 ђака да иде 3 км у Доњу Коритницу у школу. Све је ово урађено без комисијског прегледа“.¹²⁸ Не знамо да ли је оправка извршена, али школа није прекидала рад, мада је и сама претња затварањем школе и премештајем учитеља имала политичку конотацију (в. одредницу о учитељу Антићу).

У школској згради је 1943. г. засветлила прва сијалица, јер је школа прикључена на електромережу мале сеоске хидроцентрале, изграђене 1942. г. Када је село Дивљана прикључено на регионалну електромережу високог напона 1964. г., одмах је прикључена и школа. Тако је и данас.

Од 1910. до 1954. г. школа се снабдевала пијаћом водом са дивљанског Врела (око 350 м) и са извора Шопе (150 м). Када је 1954. г. Шопе каптирана и добила чесму, школа искључиво њу користи до 1963. г., а од тада само уличну чесму сеоског водовода изграђену испред школског дворишта. Пре реактивирања школе 1992. г. инсталирана је чесма у школском ходнику са напајањем из сеоског водовода. Ради и данас.

По извештају учитеља С. Ђукића из 1945. г. школска зграда у Дивљани је зидана 1906. г. по хигијенским стандардима, али „оштећена је јер нису вршене оправке дуго година, а оправка би износила 6000 динара“ и сада хигијенским условима не одговара јер није кречена шест година (због

¹²⁶ Исто, Одговор по распису Министарства просвете, 15.12.1920. г.

¹²⁷ Исто, Извештај Б. Поповића од 27.7.1921. г.

¹²⁸ АЈ, МПС, 66-1464-1611, Захтев С. Антића Министарству просвете (1940).

рата). Иначе, пријављена је ратна штета у износу од 5.800 динара.¹²⁹ Наредних година школска зграда је оправљена и редовно кречена и одржавана до 1964. г. кад је престала са радом први пут. Од тада је и почело пропадање школске зграде.

Прве веће преправке на школској згради извршене су 1979. г. када је измењена и намена зграде – постала је сеоски дом културе за одржавање културних манифестација и сеоских светковина: сусрети села, позоришне представе, дочек нове године, али и неколико испраћаја у војску и једна свадба. Срушен је зид између учионица и тиме се добила једна велика просторија, сала од 102 м² (6 x 17). Срушен је и зид између учионице и једне собе у учитељском стану,¹³⁰ те је од собе направљена права позорница (уздигнута бина), са застором.¹³¹ На овој позорници се годинама одвијао културни и забавни програм: рецитовало, глумило, певало, свирало, такмичило, а учесници су били из целог белопаланачког краја. Од 1992. до 2006. г. на овој бини, сваке године на св. Саву, јеромонах Тимотеј је светио водицу и резао колач, а ђаци са учитељицом рецитовали светосавску химну, певали, изводили пригодан програм пред многобројном публиком. Све послове преправке школске зграде извели су у сопственој режији дивљанска омладина и мештани под стручним надзором грађевинског мајстора и предузимача Љубисава Живковића из Дивљане.

Нова преправка школске зграде извршена је 1992. г. пред поновно отварање школе. Порушени зид између учионица поново је озидан, тако да је сала скраћена и са позорницом остала за исте намене, а у другој учионици су се сместили учитељ, 10 ђака и сва учила и инвентар донети из белопаланачке основне школе. Тада је велики школски ходник од цигала избетониран. Школа је повезана са сеоским водоводом, а у ходнику је инсталирана чесма. Поправљени су делимично кровна конструкција и покривка од црепа. У наредних 14 година, колико је школа радила, редовно су кречени и одржавани учионица и ходник. Учитељски стан није оправљан, јер није коришћен, учитељи-це су живели у Белој Паланци и свакодневно долазили на посао у Дивљану. Главни мајстор и ових преправки и оправке школске зграде био је Љубисав Живковић, а главни организатори радова и набавке грађевинског материјала председник Месне заједнице Миодраг Ћирић и одборник Зоран Тричковић који је имао два ђака у школи. По завршетку радова и отварању школе приређен је свечани ручак у школској згради коме су присуствовали и Министар просвете Данило Ж. Марковић,¹³² председник

¹²⁹ АС, МПС, *Статистички подаци о школама*, Извештај од 21.9.1945. г.

¹³⁰ На том зиду је, у учионици, увек стајала краљева слика до 1945. г., а од тада Титова слика до 1964. г. Од 1992. до 2006. г. на бини је била само слика св. Саве.

¹³¹ Пре тога је бина прављена, по потреби, у школском ходнику.

¹³² Проф. др Данило Ж. Марковић, рођ. 1933. г. у белопаланачком селу Долу, ђак белопаланачке гимназије, професор и декан више факултета, ректор БУ, аутор бројних научних радова из

белопаланачке општине Александар Живковић¹³³ и мештани Дивљане.

Када је школа престала са радом 2006. г. школска зграда је остала сама у празном школском дворишту, препуштена потпуном пропадању.

Школско двориште и башта. – Школско место у Дивљани са својих 0,5 хектара је једно од највећих школских дворишта у белопаланачком крају. Неправилног је четвороугла, са школском зградом у средини. Има два прилаза – северни са сеоске улице која се наставља као пут за Ореовац, и јужни са друма Паланка-Коритница. На оба улаза стајале су дрвене порте-капије, кроз које су улазили ђаци – са северне из Дивљане и Ореовца, са јужне из Доње и Горње Коритнице. Од капија до школске зграде водили су уски насуте путеви, оивичени засађеним багремовима.

Школско двориште је равно, изузев најзападнијег дела који стрмо пада према друму. До претварања у школски плац 1904. г. ово земљиште је било њива Стојана Триčkовића.

Први посредни траг о школском дворишту је из јуна 1911. г. када шк. надзорник К. Костић пише: „Школска башта се налази само у селу Клисуре, остале школе у белопаланачком срезу имају обрађено по које парченце, дветри леје лука, у школском дворишту“.¹³⁴ Тада је, пре Првог св. рата, школско двориште делимично ограђено плотом а део дворишта засађен воћем.¹³⁵ Међутим, за време окупације 1915-1918. г., док школа није радила, а у школској згради становале избеглице, ограда је разнета и уз то „посечено дрвеће у школском дворишту“.¹³⁶

Када је после рата школа отпочела са радом 10.10.1919. г. школско двориште је било потпуно огољено и неограђено. Учитељ Јова Бљата у пролеће 1920. г. користио је само 1 ар дворишта за башту, по осталих 49 ари је шетало и трчало 86 ученика и 13 ученица. Али већ 28.6.1920. г. Школски одбор је донео одлуку да се у току летњег распуста двориште огради, што је и учињено, те школ. надзорник следеће шк. 1920/21 г. коментарише: „Двориште је доста пространо и ограђено обичном сеоском оградом. Један део дворишта наставник је употребио за башту а већи део служи за игралиште деце“. А о каквој је огради реч, појаснио је учитељ Бљата нешто касније: „Школско двориште је ограђеном плотом од прућа“.¹³⁷

социологије, народни посланик, потпредседник владе, амбасадор у Русији. Као Министар просвете дао сагласност 1992. г. за поновно отварање школе у Дивљани и затражио од општине да пружи одговарајућу помоћ.

¹³³ Александар Живковић, рођ. 1951. г. у Моклишту, председник белопаланачке општине од јула 1992. до новембра 2000. г., одобрио део општинских средстава за поправку школске зграде у Дивљани и реактивирање школе.

¹³⁴ АС, МПС, ф. 85, р. 2/1911, Годишњи извештај К. Костића, 14.7.1911.

¹³⁵ *Казивање Грује Миленковића* (1892-1970), из Дивљане.

¹³⁶ АЈ, МПС, 66-1790-1823, Списак школа у којима је причињена ратна штета, 11.4.1923. г.

¹³⁷ *Исто*. Извештај шк. надзорника од 7.7.1920. г., 4.8.1920. г. и 24.7.1921. г.; Опис Дивљанске школе учитеља Ј. Живковића Бљате, 1.7.1923. г.

Школски плац у Дивљани од 50 ари био је подељен на три дела: двориште од 35 ари, игралиште 10 ари и башта 5 ари. Учитељ Јова Бљата је сам „производио расад багрема из семена“ и са ђацима је школ. 1922/23 засадио багрем поред свих међа школског плаца, поред приступних путева до школске зграде и у западном стрмом делу дворишта. Такође, са ђацима је 1923. г. „засадио воће у школском дворишту“ (шљиве, јабуке, крушке и орахе). Башта је с јужне стране школске зграде, „већа је и ограђена“ али је на брду и тешко ју је одржавати (заливати). На самом пак ђачком игралишту, које је с источне стране школске зграде и улаза у школу, учитељ Бљата је са ученицима радио фискултуру и „изводио војничке вежбе с престројавањима, марширањима и певањем – Соколска химна, Малена је Србадија, Завичају мили рају и др“.¹³⁸

Чак и 1930. г. само три школска дворишта у белопаланачком срезу су била „ограђена и уређена“: дивљанско, белопаланачко и црвеноречко, док су остала била неуређена,¹³⁹ а „крз школску градину у Тамњаници проводе сељаци кола и гоне стоку“ (1931. г.).¹⁴⁰

Око 1935. г. цео школски плац је ограђен дрвеним стубовима и развученом петоредном бодљикавом жицом која је убрзо урасла у живу ограду. Делимично је сачувана до данас.

По извештају учитеља С. Ђукића из 1946. г. школа „има врт од 3 ара“ и „има услова за економију“.¹⁴¹

Обнова школског воћњака извршена је 1957. г. када је свих 20-ак ђака на предлог учитеља А. Ћирића, а уз сагласност Школског одбора, донело од куће ископане саднице младих воћки (шљиве, јабуке, крушке, трешње, ораси) и засадило их у школском дворишту. Сваки ученик је био дужан да залива и чува „своју“ воћку.

Школ. надзорник је 1960. г. приметио да и ако је учитељ поклонио довољно пажње предмету физичког образовања, „по уређењу дворишта нису начињени услови за физичко развијање“, ¹⁴² односно нису изграђени спортски терени. Али, о томе се није ни размишљало јер је школа, због све мање ђака, била пред затварањем.

Када је школа поново отворена 1992. г. није имала посебно уређен спортски терен. Изграђен је тек 2001. г. као стандардно бетонско игралиште за мали фудбал. На њему су ђаци одржавали час физичког васпитања, а у августу сваке године је одржаван Општински турнир у малом фудбалу. Тада се око игралишта монтирају расвета (четири рефлектора), трибине и разглас

¹³⁸ АЈ, МПС, 66-1790-1823, Извештај К. Јовановића од 20.7.1923. г., Опис Дивљанске школе од 1.7.1923; АС, МПС, 66-1331-1564, Извештај К. Јовановића од 15.5.1926. г.

¹³⁹ АЈ, МПС, 66-1791-1823, Извештај шк. надзорника М. Живановића од 16.2.1930. г.

¹⁴⁰ АЈ, МПС, 66-1463-1611, Извештај шк. надзорника Ж. Стојановића од 10.7.1931. г.

¹⁴¹ АС, МПС, Статистички подаци о школама (Дивљана), од 15.6.1946. г.

¹⁴² Записник шк. надзорника П. Видановића од 2.4.1960. г.

са музиком и све се, уз велики број такмичарских екипа и публике, претвара у вишедневну спортску и забавну приредбу. И по затварању школе 2006. г., на игралишту се редовно одржавају турнири, и данас.

*Школска зграда окружена сеоским кућама
(фот. 2013, Д. Крстић)*

Када је школа први пут престала сарадом 1964. г. почела је девастација школског дворишта. Најпре је кошење траве у дворишту преузела Месна заједница и продавала траву на лицитацији сеоским домаћинима. Сазрело воће је почело да се разноси, а дрвеће да се сече. Велика стабла багрема, којих је било на десетине, а која је засадио учитељ Јова Бљата још 1923. г., почела су да се секу неконтролисано за потребе школа у Г. и Д. Коритници и сеоске потребе у Дивљани: поправке мостова, воденице, сеоске сале и др. Тако директор осмогодишње школе у Г. Коритници Д. Јанковић пише председнику Месне заједнице у Дивљани Витомиру Јоцићу 4.12.1964. г. да омогући пренос школских клупа и табле из дивљанске у коритничку школу и још додаје: „Витко, покажи им онај багрем, нека га отсеку и дотерају“.¹⁴³ У наредне две деценије посечена су и сва стабла воћака, стара липа и готово сав багрем. Одолела су и још стоје, два стара бора уз саму школску зграду,

¹⁴³ Види фотокопију дописа.

из времена балканских ратова. На задовољство ђака ове школе, у западном, сада зашумљеном делу школског дворишта, последњих година расту и гранају се млада, самоникла стабла багрема.

Школске помоћне зграде. – Када је велика школска зграда отпочела са радом 15.1.1910. г. у школском дворишту су већ била изграђена (1909. г.) још два објекта: дрвара, штала и шупа под једним кровом и издвојени пољски троделни санитарни чвор.

Зграда у којој су били дрвара, штала и шупа била је северно од школске зграде, испред учитељског стана. Направљена је од слабог материјала, чатме, али је коришћена преко седам деценија. На крају, неодржавана, урушила се сама око 1980. г.

Дрвара је служила за одлагање дрвета за огрев, које је ситнио и припремао за фуруне у учионицама и учитељевом стану школски послужитељ. После 1945. г. ложио се и угаљ. Било је година када није било довољно огрева те су ђаци распуштани, као у зиму 1919/20. г. када је „изгубљено више од месец и по дана због честих распуста, због немања дрва и због богиња“.¹⁴⁴

Штала са јаслама је служила искључиво за учитељевог коња. До 1941. г. већина дивљанских учитеља (поп Димитрије, поп Јова, Јова Бљата, Стева Антић) је имала коња, кога је чувао и хранио школски послужитељ, а помагали су и старији ђаци. Појили су их на Врелу, а хранили травом и сеном из школског дворишта. Послужитељ је одржавао и шталу, а понекад и старији ђаци, о чему читамо у пријави против учитеља Антића 1934. г.: „ђаци чисте (уместо фамулуза који је био отсутан) ђубре у штали где г. Антић чува своје коње, праве блато те олепљују шталу у којој се налазе г. Антићеви коњи и волови“.¹⁴⁵ По причању бивших ђака учитељ Антић није чувао волове, али је чувао два коња о којима је бригу водио престарели ђак Ранко из Ореовца, а коњи су упрезани у кола, која су била испред штале, и њима је учитељ одлазио у Паланку или на плац у Стасовац. Учитељ Милан је до 1956. г. чувао у штали 3-4 овце, а учитељ Лека до 1962. г.– кокошке и ћурке.

Шупа је коришћена за чување пољопривредног алата и школског сена за учитељеву стоку. И о складирању сточне хране и о алату бригу је водио школски служитељ. [...]

¹⁴⁴ АЈ, МПС, 66-1790-1823, Допис учитеља Ј. Живковића Бљате од 20.2.1920. (в. фотокопију).

¹⁴⁵ АЈ, МПС, 66-1463-1611, Пријава против уч. С. Антића од 1.3.1934. г.

УЧИТЕЉИ

У дивљанској школи је било на раду укупно 24 наставника (14 учитеља и 10 учитељица) са укупно 87 година радног стажа у овој школи.

О узвишеној и изузетно одговорној просветној и културној улози учитеља писао је, десетак дана пре постављења првог дивљанског учитеља С. Илића, школски надзорник за срез белопаланачки: „Врло је тешко дати тачну оцену културног рада наших учитеља ван школе. Они сви, без разлике, и то свакога дана, узимају мање или више удела у зидању културне зграде наше Отаџбине. Ја не могу да замислим ни једног српског учитеља који, ма и инстинктивно, и то из дана у дан, не узиде бар по једно најситније зрнце песка у културној згради Србиновој... Од њих се тражи врло много. Они имају безброј дужности да се под тим теретом прегибају. Сваку нову установу морају не само да прихвате учитељи, но да је и у живот уведу. Они су *наставници, црквенопевци, стрелци, виноградари, воћари, пчелари, земљорадници, оснивачи друштва* за народно здравље, *столари и плетари*, општински *одборници, часници* и то обично *деловође* свију могућих сеоских установа, од њих се тражи да су *поборници друштва трезвености* и т.д., а може ли све те огромне дужности са успехом да врши један човек. Па и упркос свих ових огромних дужности ови људи неуморно раде.“¹⁴⁶

Осам година касније (1911.) школ. надзорник запажа да су се учитељи у белопаланачком срезу старали „да васпитају ученике своје у моралу и да од детета створе часног, морално ваљаног и карактерног будућег члана друштвеног“, те да су „обратили довољну пажњу васпитању својих ђака. Са извесним изузецима, ђаци су били заинтересовани током испита, мирни, слободни, прибрани, поверљиви, стегнути, свежи, чисти, лепо обучени, а за време одмора у дворишту весели, окретни, дружељубиви, послушни, учтиви. Види се да су наставници преко године настојавали да правилним васпитним радом и утицајем искорене зле навике и погрешно домаће васпитање својих ђака, и да се на тај начин васпитни утицај школе прошири и изван школе, на дому, на улици.“¹⁴⁷

Изнету оцену о учитељима ни мало не обеснажује чињеница да су у првих десет година у Дивљанској школи „били наставници попови и студенти и да је тек 1915. г. школа добила сталног учитеља.“¹⁴⁸ Јер сви су они, као привремени вршиоци дужности учитеља тих година часно обављали своју узвишену дужност. Сталних учитеља је било недовољно и на њих се чекало.

У ратним годинама 1916, 1917 и 1918. школа није радила, а њен

¹⁴⁶ Архив Србије, МПс ф 116 р 77/1903, Извештај министарству надзорника С. Симића, од 4.8.1903.

¹⁴⁷ АС, МПс, ф 85, р 2/1911, Извештај Министарству школ. надзорника К. Костића, од 14.7.1911.

¹⁴⁸ Архив Југославије, МПс, 66-1790-1823, Опис народне школе у Дивљани, сачинио уч. Ј. Живковић 1.6.1923.

Преглед учитеља Дивљанске основне школе

(сачинио Ж. Јоцић)

У Дивљани	Презиме и име	Рођен-а	
		год.	у месту
1904-1909	Илић Светозар	1880	Пирот
1909-1911	Поповић Димитрије	1880	Брестов Дол
1911-1912	Јонић Михаило	1882	Пирот
1912-1913	Марковић Божидар	1894	Параћин
1913-1914	Аранђеловић Јован	1892	Вета
1914-1928	Живковић Јован	1895	Бела Паланка
1921-1928	Живковић Добринка	1898	Бела Паланка
1928-1931	Пешић Љубодраг	1904	Крупац (пир.)
1928-1931	Пешић Емилија	1905	Модра Стена
1931-1933	Симоновић Милутин	1906	Алексинац
1932-1935	Антић Стеван	1895	Ореовац
1934-1935	Вељковић Даница	1906	Бела Паланка
1935-1939	Јовановић Милка	1907	Бела Паланка
1939-1941	Антић Стеван	(по други пут)	
1941-1945	Бошковић Љубица	1906	Пирот
1943-1948	Ђукић Стеван	1918	Топоница
1948-1956	Благојевић Милан	1900	Крушевац
1956-1962	Ћирић Александар	1925	Г. Стрижевац
1962-1964	Бабовић Будимир	1906	Дупљани
1992-1994	Ђорђевић Зоран	1960	Бела Паланка
1994-1995	Николић Данијела	1967	Бела Паланка
1995-1996	Божић Сузана	1972	Бела Паланка
1996-2005	Стевановић Данијела	1972	Бела Паланка
2005-2006	Митић Јелисавка	1948	Г. Коритница
2006	Ћирић Славица	1973	Бела Паланка

Местни Школски Одбор
 Основне Школе Дивљани
 Шт. 7.
 27. јануара 1921 г.
 Дивљани.

Школском Надзорнику за срез Белопаљаначки
 Сирот.

С обзиром, на 5. закона о народним школама, ова школа
 има редовних 48, и то: у I разреду 16 ученика -ца; у II разреду
 14 ученика -ца, и ученика у III разреду 18 ученика; као
 и то да школа има две кројачке учионице, са одговарајућим наме-
 нима и утима, а школа веома је у могућности да
 поднесе још једно одељење.

Збога тога се местни школски одбор упућује Ва-
 шем да наредите, да се што пре отвори и друго
 одељење, како би рад у овој школи био правилнији и угод-
 нији, јер је број деце и одвише велики за једно одељење.

Поштом
 Начелник Школе
 Јован Љ. Живковић-Бљата
 Упућује

Председник и Школски Одбор,
 Млад. С. Стојић
 Начелник Школе,
 Јован Љ. Живковић
 Дим. Милић

Допис учитеља и Школског одбора у Дивљани од 27.01.1921 г.

предратни учитељ Јован Живковић Бљата био је са српском војском на Солунском фронту. За време рата у школи су становале избеглице из Македоније те је доста руинирана. Рад је могао да отпочне тек после неопходних поправки које су завршене после ослобођења.

О стању школа и потешкоћама које су имали учитељи у свом школском раду те прве поратне школ. 1919/20. године, пише школ. надзорник за срез белопаљаначки: „За време трогодишње окупације непријатељ се старао најревносније да утре сваки траг србизма у овим крајевима, с тога је

Уч. Божидар Марковић
(1912-1913)

Уч. Јован Живковић –
Бљата (1914-1928)

Уч. Добринка Живковић
(1921-1928)

Уч. Емилија Пешић
(1928-1931)

Уч. Милутин Симоновић
(1931-1933)

Уч. Стеван Антић
(1932-1935; 1939-1941)

Уч. Љубица Бошковић
(1941-1945)

Уч. Стеван Ђукић
(1943-1948)

спалио све књижнице школске и сва наставна средства и учила по школама, демолирао школске зграде и већином уништио тако, да је после ослобођења у погледу школа затечена права пустош. Под оваквим околностима, где је све порушено и уништено и настава није могла бити потпуно онаква каква би требло да буде као у редовним приликама, јер су недостајала средства и учила и намештај, што пак све чини да настава не може тећи нормалним током какав се уопште жели. Поред свих сметњи успех у настави био је отежан и тиме што су уџбеници, цртаћи и писаћи материјал у опште врло тешко набављани у току ове школ. године, јер их је недостајало. Тако било је ученика у I разреду у многим школама који нису могли на време да набаве Буквар с тога, што их није ни било. Наставници су се због тога доста патили и мучили. Али и поред свих ових сметњи наставници су се ипак трудили да у настави постигну успех и релативно према приликама у којима су се школе налазиле, могу рећи, да су у опште постигли потпуно задовољавајући успех“.¹⁴⁹

Дивљанску школу је наставио да води њен предратни учитељ Бљата, 10. октобра 1919. г. са укупно 99 ђака (59 уписаних у I редован разред, и 40 уписаних у I зимски течај – престарела деца за школу док школа није радила за време рата). Због овако великог броја ученика на једног учитеља, од 1.11.1919. г. уведена је полудневна настава која је требало да се заврши 1. марта 1920. г. када је окончавао рад I течај. Међутим због појаве епидемије малих богиња и недостатка дрва за огрев у току зиме, велики број ученика је отсуствовао с наставе. Зато је учитељ Бљата затражио да се течајном одељењу продужи рок до 25. марта, оснажујући захтев и чињеницом да ови, престарели, ђаци „до конца марта нису потребни у пољу као помоћна снага.“ Министарство је захтев одобрило.¹⁵⁰ Због течајеваца (односно великог броја ђака) школ. 1919/20 г. и у осталим белопаланачким школама (осим Вете, са 50 ученика) је уведена полудневна настава, а учитељи су радили по 3 часа пре подне и 3 часа после подне и примали новчани додатак од 50 динара.

О томе школски надзорник за срез белопаланачки пише 4.8.1920. г.: „Они учитељи који су имали полудневну наставу, а њих је већина, удвостручили су рад, ма и по цену свога здравља, да би што бољи успех постигли. Они су тачно радили према наређењу по три часа пре и по три часа после подне. Само у зимње доба, а нарочито по селима, наставници су морали ускраћивати после подне по пола сата рада, да би деца стигла на време кући, јер је било деце чија су села удаљена и по читав сат хода од школе. Али у пролеће чим су дани одужали продужили су и после подне рад од три часа.“¹⁵¹

¹⁴⁹ Архив Југославије, ф 66, фасц 1790, јед 1823, Извештај Министарству школ. надзорника Б. Поповића, од 04.08.1920.

¹⁵⁰ АЈ, 66-1790-1823, више списка, 1920.

¹⁵¹ Исто.

Школске 1920/21 год. у Дивљанској школи је било укупно 114 ђака (93 у редовном I и II разр. и 21 у I и II течају), те су учитељ Бљата и Школски одбор затражили 21.01.1921. г. отварање још једног одељења и постављење још једног учитеља. Одговор Министарства је био кратак: „због оскудице учитеља за сада се не отварају нова одељења.“ Међутим учитељ Бљата је упоран, жени се тек свршеном учитељицом Добринком и 5.3.1921. г. шаље њену молбу министарству и тражи да се одељење у Дивљани отвори и у њему распореди његова жена. Министарство прихвата предлог и доноси одлуку 14.3.1921. г. о отварању одељења и распореду учитељице. Тиме је школа у Дивљани, поред школе у Белој Паланци, постала прва школа у срезу са два одељења и два учитеља и прешла на целодневну наставу, у свему нормализујући свој рад.¹⁵² [...]

УЧЕНИЦИ

Дивљанску основну школу је похађало и у њој се описменило преко 1200 деце, од које је око 50-ак завршило факултете и више школе, а преко стотину средње стручне школе разних образовних профила.

У време отварања доњокоритничке школе септембра 1903. г., која ће идуће године бити измештена у Дивљану, школа је имала укупно 38 ученика, све мушка деца¹⁵³ У то време и све до почетка Првог светског рата женска деца из белопаланачког среза школовала су се углавном у женској основној школи у Белој Паланци.¹⁵⁴

Школа је прве године рада, школ. 1903/04 г. имала сва четири разреда, а ученици су били из четири села новоформиране школске општине: Доње Коритнице, Горње Коритнице, Дивљане и Ореовца. У I разр. су уписана деца из поменутих села стасала за школу, а у II, III и IV разред деца из истих села која су претходну школ. 1902/03 г. завршила у Мокри с којом су поменута четири села до 1903. г. чинила једну школску општину. Први учитељ је био Светозар Илић из Пирота.

---

¹⁵² АЈ, МПс, 66-1790-1823, Дописи дивљанског учитеља од 27.1.1921. и 5.3.1921. и одлуке Министарства просвете (в. приложене фотокопије писама).

¹⁵³ Архив Србије, МПс ф 59 р. 19/1904, Извештај шк. надзорника С. Симића за школ. 1903/04 г. од 9.7.1904.

¹⁵⁴ Исто. Школ. 1903/04 г. у самој Б. Паланци у две школе било је укупно 159 ученика, од тога женске деце 53 или 33% (по разредима: I-22, II-12, III-15, IV-4), а у седам сеоских школа укупно 279 ученика, од тога женске деце само 5 или 1,79% (по разредима: I-2, II-3, у III и IV није било ни једне ученице).

Основна школа
Мило Крстићева у Дивљани.
Број уписнице
8/11

СВЕДОЧАНСТВО

Крстић М. Милорад, син Крстића Јованкије
рођен 2. децембра 1917. год. у Дивљани у Београдској рбл. чини се
вере ~~хрватске~~ савишо је ~~у~~ разред четврте класе
школске 1928/29. године и показао овај успех:

Наука о вери и моралу	одлично (5)
Српско-Хрватско-Словеначки језик	одлично (5)
Почетна Сиварна Настава	—
Земљопис	одлично (5)
Историја Срба, Хрвата и Словенаца	одлично (5)
Рачуница и трговинајски облици	одлично (5)
Познате Природе	одлично (5)
Цртање	одлично (5)
Лето писане	одлично (5)
Ручни рад мушка	одлично (5)
Песме	одлично (5)
Гимнастика и беоје игре	одлично (5)

Владање ~~хрватско~~ вредноћа ~~хрватско~~
Имао изостајака: оправданих 4, неоправданих —
Напомена
у Дивљани 2. јуна 1928. год.

Учитељ: ~~Јованкија~~ ~~Јованкија~~
ОЦЕНЕ:
За учење: одлично, врло добро, добро, слабо, рђаво;
За понашање: примерно, добро, лоше;
За вредност: похвално, марљиво, немарљиво.

Чл. 22. ваљано и уредно издати ови доказници издати од 1. августа 1910. год. ваљати се ваљано до измишљања, ваљати се ваљано
до измишљања ове функције док не дојде ваљати до 1928. године ваљати.

Цена ваљати 1— док. Издање и штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Сведочанство издато 1929 г. Милораду Крстићу из Дивљане

Бројно стање ђака шк. 1911/12. г. у срезу белопаланачком
(табела 1)

Место у коме је школа	У п и с а н о								Укупно		
	I р.		II р.		III р.		IV р.				
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	Σ
Бела Паланка	44	26	36	30	23	27	28	19	131	102	233
Г. Глама	15	1	25	1	6	-	6	-	52	2	54
Дивљана	31	-	14	-	13	-	5	-	63	-	63
Клисура	10	-	11	-	12	-	12	-	45	-	45
Крупац	11	-	14	-	12	-	5	-	42	-	42
Мирановац	17	-	5	-	8	1	8	-	38	1	39
Моклиште	21	-	18	1	17	-	13	-	69	1	70
Мокра	17	1	13	2	10	-	6	6	46	9	55
Шпај	34	2	13	-	15	-	11	-	73	2	75
Свега	200	30	149	34	116	28	94	25	559	117	679

Окружни шк. одбор окр. пир.
Бр. 1239
У Пироту, 12.12.1911. год.

Председник
Окр. школ. Одбора
окожуни начелник
Ст. Првановић

Учитељ Милан Благојевић са дивљанским ђацима, јун 1956. г.

Баци дивљанске школе са учитељицом Д. Николић, 1995. г.

Али ни сва мушка деца школског узраста нису похађала школу – чак 50%. Тако по извештају школ. надзорника С. Симића школ. 1903/04 г. у доњокоритничкој школи се школовало само 38 ученика, а остало је без школовања 39 мушке деце школског узраста.¹⁵⁵

Број ђака се из године у годину повећавао. Нешто због природног прираштаја, а више због законске обавезе школовања деце, материјалне консолидације и промене схватања сеоских домаћина о значају писмењавања и образовања деце. Тако школ. 1911/12 г. у дивљанској школи је било укупно 63 ђака, без и једне девојчице (в. табелу 1).¹⁵⁶

Први упис женске деце у Дивљанској школи извршен је после Првог св. рата, школске 1919/20 г. Тада је, после трогодишњег застоја због рата, рад у школи обновљен, и у I редовни разред уписано 59 ђака, од тога 46 ученика и 13 ученица. Али истовремено је уписано и 40 течајеваца (деца због ратних прилика престарела за школу), тако да је школа имала укупно 99 ученика, са учитељем Јованом Живковићем – Бљатом. [...]

¹⁵⁵ Исто.

¹⁵⁶ АС, МПС ф 69 р 109/1911, објављено у И. Николић, *Пирот и срез нишавски*, Грађа III, стр. 983.

**Бројно стање ученика
Дивљанске основне школе (1904-2006)**

Школска година	Мушки	Женски	Свега
1903/04	38	-	38
1904/05		-	?
1905/06		-	?
1906/07		-	?
1907/08		-	?
1908/09		-	?
1909/10		-	?
1910/11		-	?
1911/12	63	-	63
1912/13		-	?
1913/14	80	-	80
1914/15		-	?
(рат)			
1919/20	86	13	99
1920/21	91	23	114
1921/22	80	27	107
1922/23	93	27	120
1923/24	81	31	112
1924/25	67	35	102
1925/26	51	33	84
1926/27	52	39	81
1927/28	51	48	99
1928/29	60	36	96
1929/30	57	34	91
1930/31			?
1931/32			93
1932/33			?
1933/34			?
1934/35	43	48	91
1935/36	22	26	48
1936/37	20	21	41
1937/38	23	24	47
1938/39	27	23	50
1939/40	29	24	53
1940/41	31	21	52
1941/42	33	22	55

1942/43	34	23	57
1943/44	29	25	54
1944/45	33	28	61
1945/46	30	26	56
1946/47	29	26	55
1947/48	24	21	45
1948/49	21	14	35
1949/50	19	15	34
1950/51	12	13	25
1951/52	16	12	28
1952/53	12	14	26
1953/54	13	10	23
1954/55	12	11	23
1955/56	10	11	21
1956/57	12	10	22
1957/58	12	13	25
1958/59	11	9	20
1959/60	13	9	22
1960/61	12	10	22
1961/62	12	9	21
1962/63	11	8	19
1963/64	11	7	18
(прекид рада)			
1992/93	3	7	10
1993/94	5	4	9
1994/95	6	3	9
1995/96	4	1	5
1996/97	3	-	3
1997/98	3	-	3
1998/99	2	1	3
1999/00	2	1	3
2000/01	3	1	4
2001/02	1	2	3
2002/03	2	1	3
2003/04	2	1	3
2004/05	1	1	2
2005/06	1	-	1

ШКОЛСКИ ОДБОРИ

Вароши и села која су самостално или заједнички отворила школу и финансијски је помагала чинила су школску општину. Представник школске општине био је Месни школски одбор. На нивоу округа постојао је Окружни школски одбор чији је председник био окружни начелник по функцији. Основни посао месног школског одбора био је обезбеђење материјалних услова за рад школе и надзор над њеним радом.

Месни школски одбор чинили су председник школског одбора и чланови одбора. Председник политичке општине био је и председник школског одбора по функцији. Чланови школског одбора бирали су села која чине школску општину (обично из сваког села по један), и најчешће су то били одборници политичке општине. Школски одбор је имао свог пословођу (секретара) и то је по функцији био управитељ школе (учитељ), и свог благајника. Мандат школског одбора био је две године. Седнице одбора одржаване су у школској канцеларији или учионици где су, као део школске администрације, чувани записници школског одбора које је водио учитељ као пословођа одбора. Одлуке одбора спроводили су председник, пословођа (учитељ) и благајник.¹⁵⁷

Месни школски одбор је водио рачуна:

- о изради и реализацији годишњег школског буџета,
- о дораслој деци за школу и њиховом уредном упису у школу,
- о набавци књига и другог школског материјала,
- о уредном доласку ђака у школу,
- о позивању и кажњавању родитеља који не шаљу децу у школу,
- да учитељ редовно и ревносно врши учитељску дужност,
- о помагању учитељу на општем унапређењу школе,
- о запошљавању и отпуштању школских послужитеља,
- о помагању сиромашних ученика и руковођењу одговарајућим фондом,
- о извршавању одлука школских власти и наредби министра,
- о присуству завршном испиту ђака и награђивању ученика,
- о упућивању званичних затхева, издавању званичних налога, и др.¹⁵⁸

Непосредно пред отварање школе у Д. Коритници у лето 1903. г., шк. надзорник за Пиротски округ поднео је извештај министру да су у округу „месни школски одбори сазивати према потреби. На њима су решавана по највише питања о снабдевању школа нужним потребама. Решавања одборска пак већином су остајала неизвршена због неприкупљања школског приреза“. Такође обавештава да на дан 26.6.1903. г. Мокранска школа (из које

¹⁵⁷ И. Николић, *Тијабарска основна школа*, 215.

¹⁵⁸ *Исто*, 215-216.

су се управо тада издвојила села Д. и Г. Коритница, Дивљана и Ореовац, и отворила своју школу) не потражује ни динара од приреза од ранијих година, што значи да је наплаћен и већим делом (сразмерно) утрошен на опремање новоотворене школе у Д. Коритници. Буџетом за 1903. г. планирано је 1.313 дин. школског приреза и он још није био наплаћен (па ни подељен између мокранске и доњокоритничке школе).¹⁵⁹ Тада је и установљен посебан школски одбор коритничке школе.

Први траг о месном школском одбору Дивљанске школе имамо у извештају шк. надзорника К. Костића из 1911. г. из кога видимо да је шк. благајник између 1909-1911 г., вероватно и пре и после тога, Младен Вељковић из Г. Коритнице. Такође читамо да је К. Костић прегледајући школску администрацију по школама, чији су саставни део били и записници месних школских одбора које су водили и чували учитељи, нашао неуредности само у Белој Паланци („Записник седница месног школског одбора у Белој Паланци нема никакве белешке и записке о одборским седницама за шк. 1909/10 г., а за ову шк. годину само једна белешка од 3. јануара. Управитељ г. Д. Павловић изајвљује да је одлуке месног шк. одбора бележио издвојено и заводио као акта.“) и Мирановцу („Записник седница месног шк. одбора у Мирановцу је на неколико табака ушивене артије“).¹⁶⁰ Испада да су записници осталих шк. одбора, па и у Дивљани, уредно вођени. За архиву окружног школ. одбора у Пироту К. Костић бележи да је „У нeredу и под дебелим слојевима прашине. Акта и рачуни натрпани по сандуцима од шећера, по фијокама и растрвљени по поду, по столовима, испод стола: прави хаос“.

Одлуком министра просвете из августа 1919. г. постављен је за шк. надзорника за срез белопаланачки и срез лужнички Божидар Поповић. Како је школа у Дивљани за време рата јако оштећена, то је шк. надзорник тражио од председника и благајника доњокоритничке општине да се штета санира како би школа отпочела рад. Не помиње месни школски одбор, али је несумњиво да је председник општине био и председник школског одбора, а вероватно је општински благајник био и благајник шк. одбора. Тек, школа је делимично поправљена (једна од две учионице) и почела са радом 10. октобра, а надзорник каже: „и ово што је оправљено, оправљено је трошком благајника и председника општине“.¹⁶¹

Месни школски одбор Дивљанске школе дописом бр. 82 од 28.6.1920. г. обавештава да „за време овог распуста биће оправљена и друга учионица, оградиће се школско двориште, снабдеће се школа са потребним бројем клупа и набавиће се све што је најнужније, како би школа на време без

¹⁵⁹ АС. МПС, ф. 116, р. 73/1903, Извештај С. Симића од 4.8.1903. г.

¹⁶⁰ АС. МПС, ф. 85, р. 2/1911, Извештај К. Костића од 14.7.1911. г.

¹⁶¹ АЈ, МПС, 66-1790-1823, Извештај о стању школа, од 10.4.1920. г.

икаких сметњи отпочела рад“. Иначе те шк. 1919/20 г. учитељи су уредно водили записнике седница школских одбора.¹⁶²

Дописом од 27.1.1920. г. Школски одбор дивљанске школе обраћа се школ. надзорнику са захтевом да се отвори и друго одељење због великог броја ђака (види фотокопију дописа).¹⁶³

Састав школског одбора Дивљанске школе:

1919-1921. г.¹⁶⁴:

Василије Вељковић, из Д. Коритнице, председник,¹⁶⁵

Младен Вељковић, из Г. Коритнице,¹⁶⁶

Матеја Митровић, из Дивљане,¹⁶⁷

Цветко Петровић, из Ореовца

Виден Младеновић, из Г. Коритнице,

1921-1925. г.¹⁶⁸:

Младен Вељковић, из Г. Коритнице, председник

Филип Вељковић, из Д. Коритнице,¹⁶⁹

Јанаћко Цветковић, из Дивљане,¹⁷⁰

Димитрије Нешић, из Ореовца,

Станко Павловић, из Г. Коритнице

---

¹⁶² Исто, Извештај шк. надзорника Б. Поповића од 4.8.1920. г.

¹⁶³ АЈ, МПС, 66-1799-1823.

¹⁶⁴ Уписница Дивљанске школе за шк. 1919/20 г. и 1920/21 г.

¹⁶⁵ Василије Вељковић (1878-1968), фам. Џацуловци, отселио у Белу Паланку између два рата, био први председник белоаланачког среза после 1944. (в. биографију у М. Петровић, *Завичај у огледалу времена*, Б. Паланка, 2010, 141). У Паланци је држао црепану и био познат као Ваца Црепар.

¹⁶⁶ Младен Вељковић (1872-1958), фам. Трејинци, деловођа, школски благајник, председник Доњокоритничке општине (1921-1930), имао пет синова и две кћери (в. биографију у Ј. Стојановић, *Горња Коритница*, Београд, 2003, 30-34). Дивљанском манастиру поклатио два орахова стабла 1931. г. за израду новог иконостаса (и икону његове славе св. Николе).

¹⁶⁷ Матеја Митровић – пре 1925. промењено у Ћирић (1888-1972), фам. Борчинци, оснивач задруге (1933), донатор манастира св. Димитрија (1931), члан општинског суда (1924-1927) и одборник (1941-1942) доњокоритничке општине, отац Вујице Ћирића, председника белоаланачког среза.

¹⁶⁸ Уписница Дивљанске школе за шк. 1919/20 г. – 1924/25 г.

¹⁶⁹ Филип је из фам. Џацуловци, млађи брат поменутог Василија – Ваце Црепара. Његов син Стојан је водио и наследио Вацину црепану у Паланци, „преко рампе“.

¹⁷⁰ Јанаћко Цветковић (1873-1944), фам. Вилипарци, одборник доњокоритничке општине (1940-1942).

1925-1927. г.¹⁷¹:

Матеја Тирић, из Дивљане, председник¹⁷²
(од 1926 поново Младен Вељковић из Г. К.),
Борисав Младеновић, из Г. Коритнице,
Ставра Стојановић, из Д. Коритнице,
Вукадин Живковић, из Ореовца,
Димитрије Тричковић, из Дивљане,¹⁷³

1935-1939 г.¹⁷⁴:

Мирко Ђ. Стојановић, из Д. Коритнице, председник,
Драгутин Н. Манић, из Ореовца,¹⁷⁵
Радојица М. Спасић, из Дивљане,¹⁷⁶
Ставра Крстић, из Д. Коритнице,¹⁷⁷
Миладин П. Митић, из Д. Коритнице.

Школски благајник 1933. г. био је Јован Тирић из Дивљане.¹⁷⁸

Када су се из Дивљанске школе издвојиле школе у Д. Коритници (1931), Ореовцу (1935) и Г. Коритници (1935, из доњокоритничке), и даље је остао јединствен Школски одбор за сва четири села до 1945. г., јер су до тада све четири школе сматране одељењима јединствене школе Доњокоритничке. Тако су завршном испиту у Дивљанској школи 8.7.1942. г. присуствовали поред дивљанске учитељице Љубице Бошковић и: школски одборник Жарко Вељковић¹⁷⁹ из Д. Коритнице, Ж. Костић учитељ из Б. Паланке и Властимир Поповић управ. школе у Д. Коритници.¹⁸⁰

---

¹⁷¹ Уписница дивљанске школе за 1925/26 г. (нов. 1925).

¹⁷² Раније са презименом Митровић, в. претх. нап.

¹⁷³ Димитрије Тричковић (1873-1933), фам. Вртопчањи, одборник и члан суда доњокоритничке општине (1919-1925).

¹⁷⁴ АЈ, МПс, 66-164-1611 – Записник о усвајању школ. буџета за 1936/37 г., од 24.12.1935.

¹⁷⁵ Поднео пријаву против учитеља Љ. Пешића (в. одредницу Љ. Пешић).

¹⁷⁶ Радојица Спасић (1903-1962), фам. Спасинци. Ђак дивљанске школе. Власник воденице и стругаре. Одборник и члан суда коритничке општине (1932-1942) и председник исте општине (1942-1944.) г. Син Богољуб, мобилисан у четнике, погинуо 1944. г. у Ракошу. Са породицом отселио 1962. г. у Нишку Бању. Брат близанац Радован отселио раније у Сокобању.

¹⁷⁷ Ставра Крстић (1880-1965), фам. Ћиченци, одборник доњокоритничке општине (1919-1942), отац Грује Крстића (р. 1902), дивљанског ђака и казивача у овом раду.

¹⁷⁸ Јован Тирић (1884-1960), фам. Борчинци. Оснивач и секретар-благајник сеоске задруге, трговац млечним производима, кречом, циглом и црепом. В. одредницу о учитељу Љ. Пешићу.

¹⁷⁹ Жарко Вељковић (р. око 1904. г.), фам. Џацуловци. Млађи син раније поменутог Филипа. Ђак дивљанске школе. Држао поред иконе урамљену очеву споменицу са Солунског фронта.

¹⁸⁰ Уписница Дивљанске школе за шк. 1941/42 г.

*Младен Вељковић
(1872-1958)
из Г. Коритнице*

*Василије Вељковић
(1878-1968)
из Д. Коритнице*

*Ставра Крстић
(1880-1965)
из Д. Коритнице*

*Јован Ћирић
(1884-1960) из Дивљане*

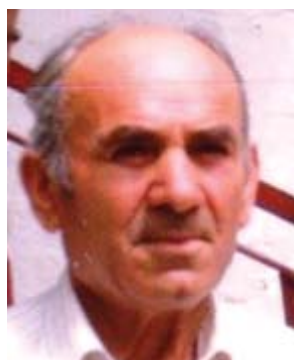
*Матеја Ћирић
(1888-1972) из Дивљане*

*Радојица Спасић
(1903-1962) из Дивљане*

*Ратомир В. Ћирић
(1913-1998) из Дивљане*

*Витомир П. Јоџић
(1925-1999) из Дивљане*

Завршном испиту школ. 1942/43 г. у Дивљани поред учитељице Љубице присуствују В. Поповић управ. школе у Д. Коритници и С. Ђукић наставник више народне школе¹⁸¹ (од јесени 1943. учитељ дивљанске школе).

Од 1945. до 1964. г. у школски одбор су бирани само грађани Дивљане, обично председник и чланови Месног одбора (касније Месне заједнице). Око 1945-1948 члан школског одбора био је Ратомир В. Ђирић, који је у школи имао два ђака.¹⁸² Председник школског одбора 1963/64 г. био је Витомир П. Јоцић,¹⁸³ у то време председник Месне заједнице Дивљана.

Школски одбор је основао при Дивљанској школи и Фонд за помагање сиромашних ђака. У фонду је школ. 1924/25 г. било 274 динара, а од осталих школа у белоаланачком срезу фонд је имала још само мокранска школа (1520 дин.).¹⁸⁴ [...]

ШКОЛСКА КЊИЖНИЦА

Од 1878. г. све основне школе у белоаланачком срезу, као и осталој Србији, биле су дужне да формирају школске библиотеке, које су требало да користе првенствено учитељима, али и ученицима као допунска лектира. За набавку књига коришћена су средства учитеља, ђачких родитеља и школског приреза. Али са оснивањем школских књижница ишло је врло траљаво, у првом реду због сиромаштва.

Школ. 1879/80 г. у свим школама Пиротског округа било је укупно 164 књиге, појединачно највише у пиротској школи 61, затим у белоаланачкој 20, а у свим осталим укупно 113. У пет школа није било ни једне књиге.¹⁸⁵

Непосредно пре отварања школе у Д. Коритници, писао је школ. надзорник за Пиротски округ С. Симић 26.6.1903. г.: „Наставници овог округа не располажу скоро никаквим средствима за своје усавршавање. Школске се књижнице налазе у врло бедном стању. У тим ће се књижницама свачега наћи, само не оно што би могло да послужи наставницима за стручно-педагошко усавршавање“.¹⁸⁶

По отварању школе у Дивљани, шк. надзорник за срез белоаланачки К. Костић о школским књижницама сумарно констатује 6.7.1906. г.: „Управитељи појединих школа имају све књиге које морају имати као

¹⁸¹ Исто, за шк. 1942/43 г.

¹⁸² Ратомир В. Ђирић (1913-1998), фам. Шотинци, дивљански ђак, столар.

¹⁸³ Витомир П. Јоцић (1925-1999), фам. Јоцинци. Угледни домаћин, школски одборник више пута у Дивљани и осмогодишњој школи у Г. Коритници, и у више мандата одборник белоаланачке општине (види фотокопије аката у одредници Учила и инвентар).

¹⁸⁴ АЈ, МПс, 66-1790-1823, Извештај шк. надзорника К. Јовановића, 16.3.1925.

¹⁸⁵ Д. Војчић, Народне школе у Пиротском округу, 153.

¹⁸⁶ М. Николић, Тијабарска основна школа, 202.

управитељи. Архиве и књижнице су у реду“.¹⁸⁷ Колико и каквих књига је било у Дивљанској школи не знамо. Али да су учитељи Светозар Илић и Димитрије Поповић, обојица свештеници, водили рачуна о школској књижници и набавци књига, потврђено је после пет година.

Исти К. Костић после ревизије у јуну 1911. г. саопштава да у Дивљанској школи постоји школска књижица са 133 дела (књига) и 689 свезака.¹⁸⁸ Фонд је наредних година свакако увећан.

Нажалост, за време Првог св. рата од 1915. до 1918. г., када школа није радила, бугарски окупатори су све школске књижнице, па и дивљанску, опљачкали и уништили. О томе школски надзорник Б. Поповић пише: „Непријатељ се за време трогодишње окупације ревносно старао да уништи сваки траг србизма у овим крајевима и с тога је не само упропастио и порушио већину школских зграда него и најревносније спалио и уништио све књижнице школске тако, да апсолутно ни једна школска књижница није сачувана“.¹⁸⁹ То потврђује и извештај о школској згради у Дивљани од 7.7.1920. г. у коме пише: „књижнице нема“.¹⁹⁰ Укупна ратна штета у Дивљанској школи причињена од стране Бугара утврђена је на 30.000 динара, од тога: на школској згради 13400 дин., а за однети намештај, учила, књиге и архиву 16600 дин., од чега само на књиге из школске библиотеке 1500 дин.¹⁹¹

Прослава св. Саве 1998. г. Ђаци са јеромонахом Тимотејем (фот. 1998, И.Стојановић)

¹⁸⁷ АС, МПС, ф. 72, р. 33/1906, Извештај шк. надзорника К. Костића, од 6.7.1906. г.

¹⁸⁸ АС, МПС, ф. 85, р. 2/1911, Извештај К. Костића од 14.7.1911.

¹⁸⁹ АЈ, МПС, 66-1790-1823, Извештај Б. Поповића од 4.8.1920.

¹⁹⁰ Исто.

¹⁹¹ Исто, Списак школа у округу Пирот, срез белопаланачки у којима је причињена штета у ратовима, од 11.4.1923. г.

На обнови књижнице радили су учитељи Јован и Добринка Живковић, али првих година после рата, у великој обнови школе и консолидацији поратног стања, пара за набавку књига није било. Књижница је обновљена школ 1922/23 г. када је у њој било 25 књига. У марту 1925. г. библиотека је имала 37 књига, а учитељ Јован Бљата је поделио књижницу на Наставничку са 32 књиге и Ћачку са 5 књига.¹⁹² У наредних пет месеци је набављено још 40 књига (делом вероватно из донација), те је у августу 1925. г. било укупно 77 књига (у Наставничкој књижници 57, а у Ћачкој 20 књига).¹⁹³ У 1926. г. број књига је повећан на 96 (71+25).

У фебруару 1930. г. за време учитеља Љубодрага и Емилије Пешић књижница је већ нарасла на 147 књига (наставничка 122, ђачка 25), а до октобра су набављене још три књиге. Тада је учитељ Пешић извршио ново прегруписавање књига и смањио број у Наставничкој књижници на 95, а повећао број у Ћачкој књижници на 55 наслова.¹⁹⁴ Познат по својој педантности и ажурности вероватно је тада урадио и нову каталогизацију књига.

Следеће 1931. г. број књига је повећан на 153,¹⁹⁵ а у новембру 1932. г. шк. надзорник констатује да у школама „постоје књижнице за усавршавање учитеља и ђака“.¹⁹⁶

За време Другог св. рата 1941-1944. г. школа је радила, а школска библиотека сачувана. У јуну 1946. г. учитељ С. Ђукић у службеном извештају Дивљанске школе уписује: „Школа има књижницу“.¹⁹⁷

Године 1956. пописан је школски инвентар, па и „Орман за књиге“ али без наведеног броја књига.¹⁹⁸ А тих година, све школе су добро снабдеване књигама државних издања: белетристичком, популарним научним књигама и политичком литературом.

Када је Дивљанска школа први пут затворена 1964. г. у орману за књиге у наставничкој канцеларији било је преко 200 књига. Део је пренет у Осмогодишњу школу у Г. Коритници,¹⁹⁹ а већи део су наредних година мештани пренели у своје кућне библиотеке. [...]

¹⁹² Исто, Извештаји шк. надзорника К. Јовановића од 20.7.1923. и 16.3.1925.

¹⁹³ АЈ, МПС, 66-1331-1564, Извештај К. Јовановића од 10.8.1925.

¹⁹⁴ АЈ, МПС, 66-1791-1823, Извештај шк. над. М. Живановића од 16.2.1930; АЈ, МПС, 66-1463-1611, Извештај шк. над. Б. Јовановића од 31.10.1930.

¹⁹⁵ АЈ, МПС, 66-1463-1611, Извештај Б. Јовановића од 10.7.1931.

¹⁹⁶ АЈ, МПС, 66-1376-1586, Извештај банског шк. надзорника од 12.11.1932.

¹⁹⁷ АС, МПС, Статистички подаци о Дивљанској школи, од 15.6.1946. г.

¹⁹⁸ Списак намештаја и учила О.Ш. у Дивљани, примопредаја од 5.9.1956. г.

¹⁹⁹ Казивање школ. одборника Витомира П. Јоцића из Дивљане.

Са терена: председник Црквеног одбора у Мокри Петар Крстић - Бивши (р.1899) у разговору са аутором (фот.1972 г.)

КЊИЖЕВНОСТ

ДОГАЂАЈ КОД „СРПСКЕ КРУНЕ“
(одломци из истоименог романа)

Њен супруг, Милан, за трпезаријским столом, крај отвореног прозора, док се осећа мирис липе, јединог дрвета у дворишту, пише молбу за рехабилитацију свог оца четника. И повремено брише сузе.

Може ли се од овог тренутка направити нешто трајно? Да ли ће некада касније, када се тај тренутак уклопи у успомену, то у нечијој свести моћи да надвлада ову стварност, да јој да неки смисао?

Када почиње да ствара књигу увек мисли да је то титански подухват, немогућ. А онда се она остварује уз помоћ приче, која зна да се отргне, осамостали, да лута између садашњости, прошлости, можда будућности, тог тројства које господари нама док нам се само чини да живимо у овој стварности...

***

Ујутру, пре него што је кренуо у пошту, Милан је рекао да жели да ми прочита захтев. Седели смо у дневној соби, наспрам великих стаклених врата; ја сам гледала у куполе Саборне цркве и осећала мирис липе...

Написао је како је његов отац, средином 1944. године, као и многи мушкарци из жупског краја, мобилисан у војску Драже Михаиловића, у четнике. Борио се против окупатора у Босни и Херцеговини и после повлачења, са остатком војске, преко Словеније, емигрирао у Аустрију. Све време, у ратном метежу, када су остављени сами, путовао је са комшијом, партизаном. Помагали су се међусобно, привијали један уз другог, као најрођенији.

У Аустрији је смештен у Сабирни логор поред Салцбурга. После је прешао у Енглеску, па у Канаду. Тамо је остао до смрти. Опширно је описивао очева потуцања по туђини, изневерене наде, сазнање да је човек на овом свету, углавном, на губитку. Највише га је погађала слика остављене мајке и жене са троје мале деце, која га у дугим ноћима није напуштала. „Да ли имају шта да једу?“, питао се, уплашен стравичном сликом глади коју је и сам осетио.

Милан је имао неколико месеци када је његов отац отишао у рат. Први пут га је видео у својој двадесет и петој години. Отац му је тада рекао да није учинио никакво зло и да не треба да га се стиди. Било је то једног

поподнева, на тераси зградурина у Торонту, у којој су живели са мајком, која му се у старости придружила. После су тамо стигли и Миланови, брат и сестра. Иако су га убеђивали, он ту није могао да остане. „Мој живот ту не би имао никаквог смисла“, одговарао је на њихове молбе. Али је запамтио очев поглед са те терасе: преко пута је био огољен парк са тобоганом за децу и клупама за старије. „Тамо“, рекао је отац, „често седим и жалим што ћу са овога света отићи као непријатељ свог народа.“

Милан је затим описао како су им, због оца, одузели скоро осамнаест хектара земље; три је остављено баби за живота, а затим је и то дато општини. А они су се, мучећи се, ипак школовали и постали своји људи, за пример.

Рекла сам му да избаци сентименталности. Суд ће се интересовати само за чињенице, не и за људску патњу. Мислим да ме је послушао. Видела сам га како у велику коверту ставља фотокопирана документа: очеву крштеницу и умрлицу, податке о имовини и тапије – о кући, земљи... Када је одузета, у чијим је сада рукама. (А било је и првих комшија који су се тада обогатили...) Уредности га је научила тетка без деце код које су, у вароши, живели док су се школовали. Сада су та документа представљала наду да ће успети да исправи неправду која је задесила његову породицу; и да ће тамо негде, ако такав крај постоји, његов отац бити задовољан и неће жалити што је умро са осећајем горчине због усуда историје на овом простору.

Чула сам како Милан закључава врата; а ја сам почела да пишем. Гледала сам у низове слова и мислила како их је тешко оживети... Има ли писац начина и снаге да у исто време искаже чињенице једног живота и његов смисао?

***

Све се склапало у неки мозаик: Милан је поднео захтев, новине су биле пуне написа о рехабилитацији и реституцији, враћању неправедно одузете имовине... А мене је телефонским позивом изненадила жена мог покојног рођака из Београда. Објаснила је да ће ускоро доћи у Ниш и да нас две треба да покренемо поступак за враћање имовине нашој, Бљатиној породици. Нисам је довољно познавала. Њен муж, Миша, био је брат од стрица мом оцу. Радио је у једној београдској банци. Мислим да је у Паланку чешиће долазио сам. Сећам га се као високог, отменог човека. Увек би ме необично помиловао, обема рукама по образима у исто време... Запамтила сам и једну посету Милици у Београду (тада је већ била сама, без Мише). Са мајком смо стигле у сумрак. Ујутру сам са балкона на другом спрату куће посматрала кровове загасито црвене боје, кривидаву улицу

поред високе капије и свуда околу сјајно зеленило; осећала сам нежан и лак ваздух који је мирисао.

Тада, у том разговору, нисам ни стигла ни желела да признам (док је она причала о кући, кафани, чак и малој хидроцентрали која је била на каналу поред нашег воћњака) да сам и сама упловила у расположење које ми се не допада. На траговима прошлости моје породице, на губицима и добицима, чешћим трагедијама и реткој срећи (вероватно је то зато што сам у годинама када почиње да се повлачи црта) све више ме мучи далеко сећање, као пропуштена могућност - нисмо ли могли да понешто исправљамо? Или смо се, слаби, препуштали ненаклоњеним околностима, верујући да на њих не можемо да утичемо... Али није тачно да нисам слутила како је моја породица пропадала; нити да нисам знала како су постојале граничне ситуације и људи који су то знали. Само их је требало питати, можда слушати... Када сам мајку после преране смрти оца, и касније после велике трагедије када нас је напустио и мој брат, једном питала шта се догодило са татином фамилијом, међу најбогатијима у Паланци, па ми живимо и школујемо се у оскудици и сиромаштву, она ми је грубо, зауставивши ме као да не жели о томе да говори нити да је више питам, одговорила: „То је све проклето, проклето!“

А ја се сећам воћњака који је био очево наследство. Играли смо се у њему, пењали се на дрвеће, гађали се зрелим, малим, црвеним јабукама. Када су га продали и новац поделили на пет делова (петорица браће) ми смо купили радио. И сада је у кући у Паланци. Стоји на полици, неисправан. Када помислим да треба да га бацим, кажем мојима да не могу: „То је успомена!“ А деца се смеју: “Баш смо били богати!” Ћерка додаје: „И наследство је морало да буде повезано са твојом професијом!“

(Имам, међутим, још једно магловито и нејасно сећање; искрсне неочекивано, без реда, и ја јасно видим једно двориште. Испод великог ораха је бунар, а поред њега цвеће крупних розе и плавих латица. На ивице бунара слећу врапци: као да се огледају у његовој бистрој води. И неког чекају...)

Милица ми каже да ће на путу за Паланку свратити у Ниш. Не памти када је последњи пут била у Мишином родном месту, а сада јој се чини и да нема код кога. Одсешће у хотелу. Рођака (моја стрина) код које је свраћала, сада је покојна. Њена кућа је пуста и затворена; копни, јер стрина није имала деце...

Ноћу, док лежи будна поред мужа (а он се због немирног сна непрестано окреће) она помишља да је њему, посебно ових дана, сигурно много тешко. Кад год се човек враћа у такву прошлост он не може да је улепша, да му буде лакше. Најрадије се сећамо срећног детињства. А какво је било његово! Она осећа да не зна како да му помогне, и може ли уопште да му помогне: тај пут, то откривање неправди у документима

које је тако брижљиво сакупљао а сада треба да их „брани“, то суочавање са прошлошћу која је поразила његову породицу, она зна - то само његов пут. Победа све улепшава, пораз све загади, записује ову мисао, јер јој се чини да она одговара и њеном расположењу. После разговора са Милицом осетила се поражена сазнањем да се није довољно бавила прошлошћу своје породице; оптерећена садашњошћу, у којој су се ређале смрти, затворила се у један круг својих најближих...

А недавно, један сусрет у Паланци (а одлазила је тамо са мужем и децом много чешиће док је мајка била жива) отворио је теснац њених сећања и она је видела, јасније него икада раније, то као позив да у њих урони и да их, можда, писањем разјасни, протумачи... Али је оклевала...

***

А овако је било: све је озеленило, а дрвеће процвало. Отишла сам у Паланку сама; био ми је потребан неки предак, самоћа, препуштање себи. А онда сам, поподне, свратила код своје школске другарице, једине која је после студија остала да живи у Паланци. Постала је председник суда. Пиле смо кафу у њеном великом дворишту, усред ружичњака. Анђелка је била тужна, претходног дана давала је годишњи парастос оцу. Преплавиле су је успомене. Била је сентиментална и тужна. Ја сам је пустила да дуго прича, да се сећа; успомене и у тужним тренуцима, ако су лепе, могу да врате осмех на лице. Сећала се неке згоде: отац јој је купио бицикл, а она је, уверена да је научила да вози, појурила низ улицу – и пала. Држала је после натечену ногу у буровој води, а отац је нежно миловао по косици, тепајући: „Моја својеглавка!“

„Таква сам и данас“, рекла је помиљиво. А ја сам помислила на њене честе спорове са актуелном влашћу.

Осећао се мирис лета: велики дуд из суседног дворишта који је наткрилио њихову летњу кујну испред које смо седеле, пустио је ресе и опојно је мирисао. (У њега је касније ударио гром. Док су радници поправљали кров - цреп су поломиле гране - опет сам се случајно ту затекла. И тада је била тужна; жалимо када нестају неки нама блиски људи, али и када умиру слике нашег претходног живота.)

Она ме је нудила колачима од ораха, када је на дворишну капију ушао омањи човек, тридесетих година, црне косе, очију и тена. Помислила сам да је Ром. (Није, објаснила је касније Анђелка.)

„Ово је Дуле. Он записује и тумачи родослове Паланчана.“

„Ја о Вама доста знам“, поздравио ме је Дуле. Онда се брзо окренуо и упутио према капији.

„Вратићу се брзо!“, рекао је.

Анђелка ми је укратко испричала да он станује близу, у кући својих родитеља коју је, после њихове смрти, потпуно преуредио: обновио је воћњак, засадио траву коју редовно шиша, под конач. И направио је прилаз реци.

„Какав прилаз?“, питала сам.

Прво је је отворио капију према реци. Његови су се раније оградили од реке : „Људи бацају у воду нечистоћу мислећи да река носи све“, говорили су... Дуле каже супротно: „Река све прочишћава. На њеним обалама расте трава љубичастих цветова која пени када се њом трљају руке.“

(Хтела сам да кажем, јер сећање уме тако да изненади, да се пробуди случајно, да га изазове нека слика, као ова, да је таква трава расла и поред канала који је водио до мале електране. Играли смо се поред њега, брали траву љубичастих цветова која нам је скидала трагове нечистоћа са дланова. Пенила се док смо је трљали бежећи од остарелог чувара централе који нас је гонио. Бринуо је о нама плашећи се дубоке воде и змија које смо и ми виђали. Али ћутала сам...)

Дуле се брзо вратио. Показао ми је, ћутећи, једну фотографију. Деловала је на први поглед као фото-монтажа, али сам ту помисао одмах одбацила јер се видело да је веома стара фотографија. Тако су се онда правиле фотографије: стари фотографи, са уметничком душом, вероватно су чекали да живот сам, а он то најбоље уме, направи мизансцен. У првом плану је била једна породица: мушкарац са сламеним шеширом, жена у светлој, лепршавој хаљини и дете, дечачић у белим кратким панталоницама и морнарској блузици. Као главни детаљ на разгледници, то троје људи, мени се чинило, и не слутећи, позирало је фотографу коме је циљ била једна паланачка улица. Јер то је заиста била разгледница Беле Паланке, што је писало и на самом њеном врху. У позадини, али сасвим јасно, виделе су се зграде и део улице, а испред троје људи неки простор као неасфалтирано двориште. (Касније сам од Дулета сазнала да је то било двориште цркве одакле је фотограф снимао.) Иако сликане из необичне перспективе, на фотографији су највише упадале у очи две зграде: једна висока, са балконима, и друга, мања, повезана са њом са леве стране, дужа зграда са више прозора и подигнутим платненим, пругастим надстрешницама и великим вратима на којима је писало „Српска круна“. На једном балкону зграде назирала се жена која је седела гледајући преко улице, па је цео приказ деловао као случајно „ухваћен“. Као да жена није ни била свесна да је фотографишу!

„То су кућа и кафана Ваше, Бљатине фамилије.“, рекао је Дуле.

„Одакле Вам фотографија?“, питала сам осећајући неко нејасно узнемирење.

Рекао је да је фотографију добио од неке старе Паланчанке. Али

када сам га замолила да ми је остави, одбио је. Он често пише о старим породицама у паланачком Зборнику па ће је, вероватно, и објавити. Написао је и родослов моје фамилије. И питао ме да ли знам шта смо све пре рата поседовали.

И не чекајући одговор, поменуо је скоро све што и Милица, нагласивши (док сам ја ћутала) да постоје две верзије: по једној је имање, због великих дугова, продато једној адвокатској породици у Паланци. Зграде су иначе делимично оштећене у бомбардовању 1941. године. По другој, после рата, углавном због политичке активности једног од петорице браће (Стојана, који је био и срески начелник) куће су национализоване. Неки мештани су са оштећених здања узимали материјал и градили своје куће на плацевима које је многима бесплатно доделила општина.

„Тако је нестао сваки траг *Српске круне* у коју су, на чувена венчања, долазили чак из Ниша.“, приметио је Дуле.

„На згради је писало да је кафана грађена од 1885. до 1887. године. То је била гостионица: у приземљу је била кафана, а на спрату собе за преноћиште. Поред је била породична кућа, са балконима. Зграда је имала велики подрум, а у дворишту леп озидан бунар бистре хладне воде, као да си у њу ставио лед.“, потврдио је Дуле. Спремао се да оде.

„А фотографија?“, питала сам, журећи, некако усплахирена. „Мене посебно она занима јер је аутентична. Види се и кућа и кафана са натписом *Српска круна*. А ко је жена на балкону?“

„То је Ваша рођака. Звала се Катина.“

И први пут се осмехнуо: „Знао сам да ће Вас на фотографији то заинтересовати! Јер је то заиста необична и тајанствена прича.“

И упутио ме на једну стару Паланчанку: „Она ће Вам боље то објаснити.“

***

Миланка је седела преко пута мене. Причала је одмерено, са ретким кратким паузама и ја је нисам прекидала. Нисам била сигурна да сам, док је она говорила, у исто време спознавала и суштину: сада, само једну ноћ касније, на овом, за мене бајном језеру, препознајем да је то прича о љубавном троуглу, у којој има много радости, али и бола и понижења, чежње за нечим изгубљеним али и пркоса, живота са варљивом срећом и неизбежног приближавања смрти.

А како је почела? Троје деце из исте улице, два малишана и једна девојчица, расли су заједно: дружили се, играли, свађали, мирили, волели... Ишли су заједно у основну школу - у Паланци, а затим у гимназију у Пироту. Нису се раздвајали. Становали су код исте газдарице. Наравно, обојица су се у њу заљубили: била је лепа, витка, дуге црне косе,

прекрасних тамних очију, као купине... Била је весела, несташна. Шалила се са обојицом, подсмевала и једном и другом. А онда их грлила једног, па другог.

После гимназије, вратили су се у Паланку. Ту је остао Бранко Бљата. Отац га је одмах запослио код себе, у трговини. И Катинини родитељи, такође трговци, мислили су да је, што се тиче образовања, за девојку довољна гимназија. Она, уосталом, треба да мисли о удаји. Отац другог младића, адвокат, сматрао је да свог сина, Мирка Соколовића, треба да пошаље на даље школовање. Одлучили су да то буде Париз.

Околности нису биле наклоњене средњим решењима: живот их је раздвајао. Пре поласка, Мирко је искористио једну прилику, када су били без Бранка, и рекао јој да је воли. Али ако ју је волео, зашто се није побунио; како је могао поднети да неколико година не буде са њом! (Додуше, долазио је у Паланку лети, за распуст. Али тада је све било готово.) Тако је Катина, после, размишљала; а када јој је рекао да је воли и њој се чинило да му је више него Бранку наклоњена. И да га и она воли. И да љубав, уосталом, ликује над препрекама: шта значи растанак, одвојеност, ако се двоје воли!

Растали су се, обећавши се једно другом. Али љубавне заклетве изражавају само жестину једног тренутка. Њена грешка била је што је те вечери била потпуно заборавила Бранка. И то да у ствари и њега воли. Када је Мирко отпутовао, а није прошло ни пола године, Бранко је једне вечери, док су шетали, а жути месец се крио иза паланачког брда Курила па јој је било веома лепо, затражио њену руку. Садашњост је избрисала све раније изговорене речи. Бранко, можда, није знао да се она обећала Мирку; а ако је и знао, био је мудар и кротак. А када је Мирко тог лета дошао у Паланку, настала је трагедија...

Овде сам је прекинула: „Каква трагедија“, питала сам јер ми се учинило да ће она ућутати...

„При сусрету са њима, Мирко је прелазио на другу страну улице.“, објаснила је Миланка, „није им опростио све до Бранкове смрти.“

То ми, тада, није било јасно. После, схватила сам шта је Миланка хтела да истакне: тренутак када се чинило да живот може кренути и другом линијом...

Али није било тако. Мирко се вратио са студија и наставио, као и његов отац, да се бави адвокатуром. Паланчани су очекивали да ће се ожени, али он је остајао сам. Није, можда, прихватљиво волети жену која вам не припада, која вас претпоставља другом човеку, а да се чак и не поставља питање да ли постоји могућност да и ви будете на првом месту. Али када је Бранко умро, није дошло, иако су Паланчани очекивали, ни до какавог преокрета: ништа се није догодило! Она је остала сама, Мирко је још био сам. Пролазио је испод њеног балкона, сваког дана. Она је често седела на балкону, и гледала изнад улице, у даљину: нису се поздрављали...

„Она је прихватила врлину као своју коб.“, рекла је Миланка.

Опет ме је изненадила.

Иако старија, била ми је другарица и пријатељица од раних година до старости. Када су ми синови одлазили, ње више није било међу живима. А ја сам је, за живота, на том балкону, доживљавала као живи споменик.

Помислила сам као она сада...

Излазећи на обалу, хтела сам да Анђелки препричам бар део овог разговора. Једном ми је поменула породицу Соколовић. Била је незадовољна оним што се у правосуђу дешавало. Нестали су, рекла је, браниоци правде. Ето, данас, Паланка и нема адвокате као што су били Соколовићи! Нема ниједног правника који се бави адвокатуром! Овај свет, говорила је, није уређен лепо и срећно. А шта ако још нема ни правде!

После убиства премијера Зорана Ђинђића, често је помињала случај Цима Герисона, јавног тужиоца из Луизијане, који је осам година после Кенедијевог убиства поново покренуо судски процес уз речи: „Нека се сруши небо, али нека се изврши правда.“ (Ту реченицу цитирала је у различитим приликама и ја сам осећала да је она постала мото њеног живота и рада.) Заправо осам година после такозване Воренове комисије, тај човек је тражио да се утврди политичка позадина Кенедијевог убиства, сумњајући да је у то умешан и сам врх власти и политике.

„Није важно“, говорила је, „ко је повукао ороз – већ ко је испровоцирао пуцањ.“

Осећала сам да она прави алузију и на убиство нашег премијера, али о томе нисмо разговарале. Није допуштала, прекидала је - када би започео у њеном присуству - сваки разговор о политици. У времену опште политизације, њој ме је привлачила и ова чињеница, свакако необична. Чинило ми се да теми политике она прилази некако са стране, филозофски: показивала је склоност апсолутним људским вредностима. Мислим да је чак и право и правду, иако је била правник и веома се држала закона, доживљавала као библијску, апсолутну категорију.

„Нека се сруши небо, али нека се задовољи правда“, рекла сам излазећи из воде и седајући поред ње.

„Шта ти то ?“, питала је изненађено.

„Цитирала сам те.“

„А повод?“

Ја мислим да ништа у животу не дође тек тако: случај је ту да ствари усмери, да им можда преокрене ток, да понуди другачији, неочекивани излаз из неке ситуације. Али ме је тог дана на језеру, пошто сам Анђелки укратко препричала разговор са Миланком, зачудило колико је узан круг који се затвара око људских живота, колико су изукрштане стазе којима ходимо. Још једном сам била уверена да неко тамо намешта коцкице, да је све то нечија намера да нам покаже, овако малим и безначајним, да

живимо у повезаном свету у којем се све догађа јер мора да се догоди.

Јер пошто ме је саслушала, а мени се чинило да ће ми разговор помоћи да одвојим бајку од стварности, да ће ме ослободити опчињености, Анђелка рече:

„Да ли знаш да један од потомака Соколовића ради, са мном, у суду...”

***

Опет сам се, као неком врстом бекства из стварности и живота у којем је, можда, било и неке логичке игре, али коју ја не разумем, почела да бавим родословом. Дуле га је, ипак, послао по Анђелки. Септембар је одмицао. А ја сам била уверена да мене у родослову све више само интересују они детаљи који су довољни да подстакну моју машту, да ми подаре слике које ће оживети прошлост у којој ће бити још нечег осим опипљивог, сасвим јасног. У којој ће бити и тајна туђих живота.

На шест густо куцаних страна, са много словних и правописних грешака и посебно нацртаним стаблом Ђлатине породице, стигао је необичан текст: понегде исправљан руком, затим подвучен у неким деловима, прецртаван, са чудним стрелицама као упозорењем шта би требало да прво урадим или протумачим. И Анђелка је руком додала неколико реченица (објаснила је да јој је Дуле то накнадно испричао) о брату мог деде, Панти, српском родољубу, који је приликом уласка бугарских војника у Паланку 1915. године, на камиону, са развијеним српским барјаком, из свег гласа викао: „Ми Срби ћемо поново доћи!“ Заробљен је у повлачењу српске војске, депортован у Ниш и заточен. Остала је легенда да је у мрачном казамату тврђавских зидина успевао да се некако попне до прозорчића са решеткама и да понавља: „Ми Срби ћемо поново доћи.“

Са још тридесеторицом, стрељан је у такозваном источном каналу, сувом прокопу источног блока Нишке тврђаве. Ту је подигнута спомен-плоча и уписано и Пантино име. (Светосавска странка је обновила ово обележје 1991. али је после пола године нестало. Дуле је сведочио да је овај споменик видео.)

Већ после неколико дана шетала сам стазом поред источног бедема тврђаве. Сунчан дан позне јесени: крошње обојене необичним колоритом, светле и јасне, као на фотографији. Спустила сам се низ један усек обрастао густим шибљем, пазећи да ме оштро грање не огребе. Шта сам тражила? Остатак камена као везу са прошлошћу, наставак легенде?

Корачала сам бедемом, видела доле Нишаву, чула њен брзи хук... Јесам ли се надала да ће ме ова прелепа природа умирити? Ово залазеће јесење сунце које је бојило лишће, реку, црвеним колоритом као крв?

Али та моја потрага за оним што је било, то повремено испадање са ове животне стазе и окретање оним ранијим, прошлим, којих сада има само у траговима, то осећање глувог простора и празнине коју сам хтела да попуним – није ли то сигуран знак да ја само тражим разлоге да се не суочим довољно, право у очи, са овом садашњошћу?

А онда сам у родослову открила неку врсту необичне, збуњујуће симетрије: да се судбине људи у оквирима породичног трајања понављају, сличе, као да настају једна из друге... Било је то више наслућивање јер су подаци били штур: као кад уђете у густу, тамну шуму, пуну тајанствених сенки које вам све више личе једне на друге, преклапају се, па онда измичу у складу са јачим или слабијим светлом залуталих зракова, остављајући у вама нејасан немир.

Анђелка је рекла да претерујем и да постоје разложне чињенице које треба да систематизујем, а да је, очигледно, у овој фази трагања за сопственим далеким коренима, у мени и неки страх и нека врста меланхолије, углавном, што о томе желим да пишем.

„А у томе, живот ти помало измиче.“, рекла је. „А сама си говорила да стварање понекад иде много даље од живота! Ти се томе несвесно опиреш! Да би спознала историју своје породице (па и себе), ипак, мораш да се држиш чињеница живота!“

Упозорила ме, чинило ми се, заправо мојим речима. Јер знала сам да веома често пред њом говорим о својим стваралачким сумњама, о односу живота и уметности, уверена да јој досађујем и да ме, чак, и не слуша!

У седмицама, потом, следећи њен савет покушала сам да систематизујем детаље породичне историје: понекад су се оне подударале са неким мојим претпоставкама, понекад сам била несигурна. У ретким приликама признавала сам себи да мене и не занима тачност склопљених догађаја и биографија: да ја заправо тражим празнине, често супростављене и противуречне, чак и ишчезле детаље да бих потврдила своју тезу о тајанственој симетрији која влада животом моје породице, а ја је призивам из слојева прошлог времена, покушавајући да је нађем и у овом, уверена да ми се то и заиста догађа.

Дуле је направио родослов на основу два извора. Први се састојао из оскудних докумената и записа из деветнаестог века које су записивали заљубљеници у породичне историје, које су, најчешће биле повезане и са историјом места, грађевинама, другим породицама, забележене и у листу „Старинар“. Други извор су била мање објективна, али мени занимљива предања и легенде о паланачким грађанским породицама, истргнута из историјског мрака, непроверени, са великим празнинама, непоуздани у много чему, понекад, вероватно, дограђивани људском маштом... Чак и руком нацртан родослов, невешто, са честим примедбама „нисам нашао“,

као путоказ мени који заправо нигде не води, ако не у претпоставку, машту - што ме је уверавало да и сам родословац воли странпутице, узгредне замке, нејасне и тајанствене...

Зато сам и даље видела (вероватно из мајчине приче) велико двориште по чијим ивицама расту разбокорене плаве и розе хортензије. Испод великог ораха је бунар, бистре хладне воде на чије озидане ивице слећу врапци... Као на фотографији, видела сам и кућу са балконима: на једном је седела жена, чудесно створење, нежна маглена прилика, биће као из бајке. На прочељу зграде кафане писало је „Српска круна“ и датум градње: од 1882. до 1887. године. И питала сам се да ли је мој прадеда, Јован Живковић Бљата, који је из лужничког села Дучевци, по ослобођењу од Турака, стигао у Ак Паланку, знао да је кућу и кафану градио на темељима старе цркве? Од које је деценијама после остао и камен са натписом а затим и он нестао? А Јован, па затим и његови потомци, после подизали нову цркву, даривали ливено звоно (ливница Ђорђе Боте и синови) и били велики добротвори цркве! Могу ли ове чињенице, питала сам се, да објасне оно што се догодило касније са кућом и кафаном: да су нестале нејасно као и црква на чијем су темељу грађене?

А онда су ме збунили, зачудили, узбудили подаци који су наизглед случајно „улетели“ у родослов, а мени били потврда необичне симетрије. Дуле је записао да се пред кафаном, тачније балконом куће, убио француски мајор, Албер Фери. Приликом ослобођења Паланке, 1918. године, под јаком палбом аустроугарских снага, које су, повлачећи се из Гламочног атара, гађале ослободиоце, погинули су многи мештани, али и бројни француски војници. Скоро да нико од француских војника није остао жив! Мајор Албер Фери, који је случајно остао жив, застао је пред кафаном, јашући на коњу. Муњевито је, под балконом, у трену, извадио пиштољ, уперео га у своју главу и пуцао.

Испред кафане, касније, постоји прича, убио се и један Соколовић... записао је родословац, једва читљиво, руком...

Она је, поново јасно, видела како на балкону двоспратне куће седи жена коју она не може да потпуно опише. Али се и даље пита: да ли је та жена у годинама, већ беле косе, безбојних очију које то постају када у њима чежња утихне, искључена из живота, потпуно престала да види свет око себе? Али док чита и тумачи родослов, она увиђа како та прича о њој добија нове, чак неслућене размере јер је у њој и онај који је срећу налазио у томе што воли, па се, свакодневно, да бар улови неко мало, варљиво примицање вољеној, шетао улицом, под балконом. А онда је једне вечери, у смирају дана док је сунце бојило небо у црвено, повукао ороз пиштоља упереног у сопствену главу!

А да ли је она тада, када се десио тај догађај, остала и даље нема, загонетна: или је вриснула, позвала у помоћ, зајецала...

Била сам убеђена, иако ми то нико није сасвим потврдио, да се Мирко Соколовић убио под балконом своје вољене. Звучало је патетично, а ја сам се питала, замишљајући сцену, да ли га је Катина, по обичају замишљена, усамљена, с погледом у плаве даљине - да ли га је видела? Да ли је вриснула, молила га да то не чини?

Морала сам да проникнем у смисао тих самоубистава, испод истог балкона, у различитим околностима, вероватно са различитим циљем, али симетричних у времену, као догађаја који се понавља, а мене, у овој стварности, увлачи у „теорију“ симетрије која влада људским животом.

Поступак Албера Ферија био ми је јасан. Војник, који је сматрао својом чашћу и дужношћу, а тада је увек живот једнак смрти, да не сме да настави да живи после толиких погибија оних које је предводио. То што се убио пред истим балконом, била је случајност: све остало је била нужност.

Разређење Мирковог случаја, осећала сам, подразумевало је двоструку комуникацију, а за то је било потребно разумети до краја и смисао везе оба учесника. Кључ за објашњење ове насилне смрти је разумевање њиховог односа, њихове љубави. Када се то догодило, са балкона, чуо се само шапат самоће. Са улице ширио се (питање је да ли је и до ње стизао) његов очај, и можда жеља, како би рекао песник, да као уморно дете ко сузу, збрише свој тегобни живот који је сносио до сад и који сносити мора док смрт не буде дошла

Тако сам, на посебним папирима, почела да раздвајам чињенице: да их систематизујем, контролишем, повезујем, увеличавам као под лупом, обликујем... Може се догодити да никада, потпуно, не разумем зашто се убио? Да ли због њене невере, одбијања (зар после толико година!?) јер је желео да је казни? Или је хтео да покаже луду храброст у изненадном надханућу када смрт постане врхунац живота? Или је и сам у себи носио клицу самоубиства још онда када је, одрекавши се живота – одабрао усамљеност? А са годинама, усамљеност је постала – неиздржива?

За мене је тај приказ човека који пуца себи у главу испод балкона жене коју воли, како сам једном приликом рекла Анђелки – био приказ за богове!

Употребила сам ту фразу, у ствари, у тренутку када сам је, још једном, замолила да покуша да од свог колеге Соколовића, који, верујем, нешто зна, измами бар још неки детаљ о овоме што ме је заокупљивало и терало у неку врсту грозничавог расположења.

Понекад ми се чинило да јој ова моја упорност није симпатична: то што се „мешам“ у туђе животе и што их, можда, прекрајам. „Па ти си писац“, рекла је. „Зашто овај догађај не обликујеш како ти одговара,

маштом? Откуда та потреба да се држиш истине“, пребацила ми је, и као да се одмах покајала, осмехнула се...

Нисам се увредила. И ја сам се насмејала и одговорила да у књигама о „стварима срца“ не желим нити умет да лажем! И ја сам, понекад, када пишем, пуна жудње за стварношћу и истином (посебно када пишем о људима који су постојали) и да ми се чини да је, маштом, скрнавим. Иако сам свесна, о томе су говорили и други, да је свршено са уметником чим постане човек и почне да осећа.

Тако сам умела да једино са Анђелком разговарам, уверена да ме она разуме. Зато је, вероватно, још једном покушала да у њеној канцеларији „намести“ случајни мој сусрет са њеним колегом Драганом Соколовићем. Када ме је видео, застао је на вратима; као да је хтео да оде! А онда је ипак ушао и сео на понуђену столицу. Анђелка је рекла да иде по кафу и изашла је...

„Врло сте упорни,“ одмах ми се, без икаквог увода, обратио. „Ипак, одлучио сам да Вам кажем оно што знам. Пошто су ваши запали у дугове, брат мог деде је купио кућу. За кафану ништа не знам, јер постоји само тапија о куповини куће. Мој рођак, који се није женио, Мирко, преписао је кућу свом брату, мом деди. Али, под условом да станари остану у њој до своје смрти. После више година, браћа су се посвађала: мој деда је убеђивао брата да би станаре требало принудно иселити. (Тако су моји родитељи причали.) А тог дана, када је требало да се изврши принудно исељење, он је пуцао себи у главу.

„Ето Вам приче“, додао је иронично.

Био је хладан и уздржан док је одлазио, не допустивши ми да га још нешто питам. Помислила сам, да ли ме он у том моменту презире, док је достојанствен, подигнуте главе, одлазио... И да он, у ствари, личи на свог рођака Мирка, баш по овом поступку...

Анђелки ништа нисам рекла. „Мислим да он, у ствари, мало и зна“, објаснила сам. „Па, наравно, убио се из очаја“, пресекла је Анђелка. „А, искрено, ти би више требало да бринеш о томе да ли можеш и имаш ли право да вратиш нешто од своје имовине!“

Ја сам зажелела да јој противуречим.

„Човек се може убити, како је говорио Дмитриј Карамазов, и из одушевљења, а ја додајем и раздраганости коју је рађала сама помисао о самоубиству пред њеним очима, као доказ љубави!“

Анђелка ме је враћала на земљу.

„Ако те добро разумем, мени је скоро постала смешна та твоја потреба да литературу „оправдаш“ животом. Покушаваш, и не престајеш док не сазнаш праву истину!“

Рекла сам јој да је она у овом тренутку у сукобу са својом професијом, са правом Она се насмејала.

„Како умеш да преокренеш ствари!“ Говорила сам, а ти то наравно знаш, о литерарној истини, оној којом писац покушава да објасни своје јунаке. А у животу и праву није тако.

„Живот је лаж, а право је двосмислено.“, цинично сам се подсмехнула.

„Ни једно ни друго није истина. Али ја, за разлику од тебе, не волим да филозофирам. А живот је чудо (не само истина и не само једна истина) а право тежи ка тој јединој истини.

„Ти заиста ниси фиозоф! Зато си ми и најбоља пријатељица. И зато те волим.“

Знала сам да наше расправе овако прекратим. Што да се свађамо када смо у ствари сличне! У свету је све мање сродних душа. А када се нађу, треба да се труде да остану заједно. Анђелка је на најбољи начин разбијала моја лутања између живота и литературе и враћала ме осећању дубоког пријатељства. А ја сам умела и да чак јавно изјавим да више не верујем у пријатељство!

„Дођавола, жено“, јавила ми се чим је на телевизији чула ову моју изјаву, „док човек има и једног пријатеља – богат је.“

Рекла је то толико искрено да сам се ја, такође искрено, сложила и извинила.

А овако је било... Она види како се Мирко Соколовић, пошто је тек пред јутро заспао, тешко буди: отвара уморне очи, али је срећан. Ноћас је, после свађе са братом, донео одлуку... Жеља да се повуче, да потражи тишину и мир, изненада је толико нарасла и ојачала, да јој он није одолео. У фиоци писаћег стола стајао је очев пиштољ: када седне за сто, понекад отвори фиоку. А увек се зачуди кад угледа пиштољ и пита се зашто га тако дуго, не помера, држи на истом месту?

Сада га је, а било је већ подне, извадио из фиоке и ставио на писаћи сто. Био је сам у кући. (Његови су после бучне свађе око продаје куће, поред кафане „Српска круна“ отишли у викендицу. Преко Нишаве, у великом винограду, са брдом у непосредној близини, са којег је увек пиркао ветрић, била је створена за предах и одмор). Ставио је пиштољ на сто и дуго га гледао. Усамљеника је одједном обузео јак бол и неко неразумно, бесмислено (јер му то осећање није било сасвим јасно) очекивање... Можда се, писац помишља, нада да ће неко у ту пусту кућу наићи, да ће га спречити у његовој лудој замисли!

Време је пролазило... Он је седео лактом десне руке наслоњен на сто: левом је пипкао, окретао пиштољ... Умирио се и као да је на трен заспао; затим се тргао и обазрео око себе... Као да је осетио неко преклињање: а да остане, ипак, ту поред ње, да је бар једном дневно види, да прође испод њеног балкона и да га, издалека, она угледа, да му се, тако усамљена, у срцу, можда, и обрадује? Није ли то ипак срећа: та

могућност да су им мисли заједничке, сличне – да се пружају једна према другој, иако се не показују, не изричу?

Али ипак је све узалуд: јер нема приближавања, нема ни наде. Јер нема наде после толико времена... И опет је био растужен.

Приближавало се касно поподне... Да ли се толико дуго колебао? Или је, уморан и исцрпљен, поново, за писаћим столом, налакћен, задремао?

Затворених очију он је размишљао: хоће ли га она стварно видети, вриснувши спречити, позвати по имену: Остани, остани овде, поред мене! Хоће ли се она, са тог балкона, сажалити, схватити после толико година колико јој је одан па и ово чини због ње!

Или је то само његово бесмислено, неразумно очекивање? Јер зашто би га баш сада, пред тај чин, видеала, задржала? И сажалила се на њега, његову љубав, опростила му, она тако одсутна? Она тако нема и сама на балкону?...

Било је прохладно; обукао је сако преко кошуље, узео шешир. Осврнуо се када је излазио на капији: погледао је иза високе оgrade од бетона, велико двориште и шимишр који је стално брижљиво подсецао. Када су били млади, док су шетали паланачким корзом она би му се подсмевала: „Код вас је све под конац! Као и тај шимишр!“

Зашто се баш тога сад сетио? Зато што је замишљао како се она, у белој лепршавој хаљини, ведре и насмејана, шета између редова шимишра и задиркује га...(Она записује ово његово сећање јер мисли да је то било разумљиво; јер он се, заправо, опраштао...)

Кретао се успорено али одмерено: није, као некад, журио. Ходао је усправно, скоро поносит: очекивао га је чин који му је враћао самопоштовање. И уједно потврђивао да се он, упркос свему, није променио. Остао је веран до краја.

Те вечери, док је сунце залазило иза брда Курила, а сумарк полако падао, снажније него икад раније, носио је у себи њену слику: њу насмејану, ведру, пркосну, а затим драгу, помирљиву, нежну. Али шта је са њом – одједном су стигла питања. Да ли и она живи у прошлости? Да ли се сећа? Или је ту, на балкону, и заиста, и у мислима сама? Па пркоси... Њему, животу, судбини? Волео је тај њен пркос јер је остала своја, али је дубоко патио. А шта ако га уопште није волела?

Одједном је у њему све оно што га је тако пркосно усправило, сада клонуло, срушило се... Да није све заблуда... Заблуда...

Улазећи преко трга у њену улицу, истим путем којим је тако често ишао, приближавајући се њеној кући (а преко пута је била црква) помислио је да би, можда, баш сада, требало да се помоли... Али је ту мисао, у трену, заборавио: улицом, њему у сусрет, наилазио је фијакер. Весело, младалачко друштво било је бучно. Можда се враћају са свадбе, помало пијани и весели... Посматрао их је... Улична светла су већ била

упаљена: он је гледао окићене коње, кочијаша који му је деловао као и та група младих људи, весело и раздрагано. Они су, пролетела му је мисао, усхићени животом!

Када су прошли, он је нагло, почео да прелази улицу: прилазио је тачно са супротне стране, од цркве, према њеној кући и балкону на којем ју је, у трену видео - непомичну и нему...

Извадио је пиштољ и пуцао себи у главу...

Да ли је ово заблуда, поново је помислио.

И док га је обузимало неко жаљење, у исто време, осећао је болну и снажну слутњу да није у праву и да је љубав, чежња за њом, човеку неопходна...

ПЕСМЕ

Деспота Стефана Лазаревића мач

Славни и Многочестити
Стефане Деспоте!
Господствовао јеси
отачаством ти
по всех земљах
и по градовех
и по жупах
и крајиштах
Славни и Многочестити
Стефане Деспоте!

Јоште неси мач извлекал
а вологлави непријатељи
пребледев од страха смртнога
начеше бегати
како овце пред влком
Славни и Многочестити
Стефане Деспоте!

Јере ти јеси
между витези злољуди
на коњу златоседланом
најдобар витез
Славни и Многочестити
Стефане Деспоте!

Писмо прати цар Душане

Писмо прати Цар Душане
да му дојду три терзије:
први да је стар Ставрија
друђи да је бајћа Илија
трећи да је млад Јоване.
Да му шију царске дреје
све сас злато навезене.
Сви се редом радоваше
само Јован жалан беше.
Дом оставља невестицу
пред Ђурђевдан доведену.
Није малко три године
док навезу златну жицу
на цареву кабаницу.
Царуј царе ми че веземо
да се побрзо дом врнемо.

Ој, Нишаво

Ој, Нишаво
травко лековита,
што си мутна,
што си вировита?

Ој, Нишаво
песмо распевана,
дал се сећаш
Великог Жупана?

Ој, Нишаво
и Планино Стара,
да ли памтиш
Силнога Душана?

Ој, Нишаво
слзо Лазарова,
да ли чуваш
славу са Косова?
Ој, Нишаво
косовски божуре,
коњи вранци
поред тебе јуре!

Ој, Нишаво
гранко рузмарина,
ти си понос
свакога Србина!

Ој, Нишаво
у три стовне стани,
да те носим
к'о мелем на рани!

Ој, Нишаво
травко лековита...

ПРИПОВЕТКЕ И ПРЕДАЊА ИЗ БЕЛОПАЛАНАЧКОГ КРАЈА
(трећа колекција)¹

А. Приповетке

Новеле

1. Несу² узели првога кума. Невеста била тешка и јела вој се јаја. Сварила јајце, олупила га и кад да гризне, најде свекрва. И она у стра тури цело јајце у уста и задави се с тој јајце. И умре, саране је. И кад преко ноћ, дојде Циганин да узне од њу злато што је носила на гушу. И он открије гроб, отвори сандџк³ и како да вој стури огрлицу, стегне у за гушу. Стане у на груди и јаје истрчи. И она ватила Циганина за ногу и почела да ока мужа: - Мужу, ја сам жива; ја сам се задавила с јајце! Чује народ, саберу се, спасе је. И породила се после, и дете остане живо. Али дете несу крштевљали. Тај женá, мáти на детево, сањала сñн и у сñн вој човек рекъл: - Дојдете код мён да дадём на сина ти име. И они отишли где је рекъл, и он га крстил. И рекъл на туј жену: - Тёр-тёр, кад дојде време да га зажениш, да ме зовеш за кума. Немóј вёрскога кума, него мене да зовёте. Да ме најдете у-планин, там íмам кућу! Тóј Свети-Рáнђел бил. Кад дошло време ишли те га звáли. И он им рекъл: - Íмате бунáр у авлију, да натúрате дáске преко њéга и да га учвёрстите дóбро! И кад дојде прáви кум и зайграју, дојде кумат íс-планин, и уjáши коњá, трí-пут да прéјде бунáр. И трéћи пýт се омéкне онај коњ у вóду. А деда-Рáнђел скóчи са стрáне и речé: - Прекрстете се свí у кру́г, и окрénете се камто јýг, да вíдите шта рáди мóј коњ. А вí íма свé

¹ Ова колекција је од теренских записа које сам сачинио од 31. августа до 6. септембра 1913. године по селима општине Бела Паланка која су лево од Нишаве. Применио сам исту методологију као и у својим претходним збиркама приповедака и предања, дајући предност аутентичности казивања над његовом лепотом и јасноћом. Разговор са казивачима сам усмеравао ка приповедачким облицима који говоре о традиционалном, колективном и личном страху, као и о његовом отклањању. И у ову колекцију уносим приповедне облике који се односе на свакодневни однос животиња према човеку, којима се доскора посвећивала мања пажња него што заслужују. При распоређивању и разврставању приповедних облика настојао сам да се држим Анре-Томсонове класификације. Сви дијалекатски текстови су акцентовани. Тумачење непознатих речи изостављам ради уштеде у простору, а оне се могу лако схватити у контексту.

² Акценат је респираторни и означено је само његово место.

³ Полугласник је означен са њ.

лѐпо да вршите. И ја о́до, ја сам завршио! И он ка́же на жену́: - Ѐма да ўмру неvěста, младожѐња и бебѐто ўвечер, зашт́о нес́у узѐли пр́вога ќума, а ти свѐ да извршиш! Свети-Ранђел је имáл б́ожју си́лу.
(Верка Ђорђевић, 1939, Љубатовица)

Животиње и човек

2. Волóви ричу по гáзду и ќуче зави́ја. (Јулијана Нешић, 1936, Вргудинац, Дражево)

3. Говѐда м́уцају ни глáдна ни жѐдна. Сто́ка, и свѐ живóтиње, осѐти кад гáзда ўмре: пщѐта зави́јау и говѐда рову́, м́уцају ни глáдна ни жѐдна кад потѐрају мртвáка.

(Смиља Тошић, 1926, Бабин Кал, Сињац)

4. Једнá козá остáла да га ч́ува. Нáјден Јосíповић, из Сињац, у Голѐми печáвац ўмре, и свѐ кóзе дóјду у селó. А једнá остáла да га ч́ува. И на-по тóј женá му осетíла да се нѐшто десíло с њѐга. И окáла ќума да дóјду људи да га тра́же.

(Смиља Тошић, 1926, Бабин Кал, Сињац)

5. Кáд га понес́у на грóбље, говѐда ровну́, и ќуче зави́ја. (Младенка Пејић, 1930, Дражево, Бабин Кал)

6. Кад гáзда умрѐ, волóви рову́. Кад Стáнча бѐше умрѐл, ровáше. (Драгољуб Митровић, 1931, Дражево)

7. Кад зави́ја ќуче, кáжемо ком́у ли че глáву изедѐ. Кад гáзда ўмре ќуче постáне луталица. (Војиславка Ранђеловић, 1942, Витановац)

8. Ќуче му је лежáло на грóб и дáњу и нóћу. Кáд је гáзда бóлесан свѐ живóтиње као да су уплáшене. Кад гáзда ўмре, ќуче íде и леж́и на грóб. Пре три-чѐтри гóдине у Витáновци Мíле ўмро. Његóво ќуче му је на грóб лежáло и дáњу и нóћу, а грóбље нíје далéко.

(Славка Симић, 1932, Инова, Мирановац)

9. Кáд ми умрѐ баштá, крáве руцáше. М́уж ми погину́л у Палáнку, а крáве на тáј дáн руцáше овáм. (Љубинка Јевремовић, 1934, Клење)

10. **Кáдá ќуче предскáзује злó.** Кад пóчне ќуче да зави́ја и кóпа рупе по авли́ју, или се пѐње на пóмоћне згрáде, или на сѐно, лísник, предскáзује злó.

(Милена Раденковић, 1934, Доњи Рињ, Дражево)

11. **Коњ се нíје удаљáвао од мртвог гáзде.** Бíло је шездѐсет трѐће или шездѐсет четв́рте. Јá сам се тóга дáна вратио из во́јску. Тóдора Крстића нáђем у Палáнку, с коњá и кóла, и замóлим га да ми до селó одвезѐ во́јнички сáндук. И он ўзме тáј сáндук, натовáри и пóђе у селó. На пýту од Бáбиног Кáла до Витáновца напáдао вѐлики снѐг, и настáвио да пáда. Коњ ви́ше нíје мóгао да в́уче. Тóдор стáне поред јѐдне кру́шке и испрѐгне коњá да се одмóри. И попíје мáло раки́ју, па јóш мáло, и од пýне флáше остáло само трí пр́ста. Трí дáна га нѐма и цѐло селó крѐне да га тра́жи. И нáђу га.

Тамо умро у косом положају. Имао је гуњу, кожув. А коњ је био педесетак метара даље; јел глогине, глоцал дрвја и тако преживел. Није се удаљавал од мртвог газду.

(Благоје Ранђеловић, 1940, Витановац)

12. Крава муцну према кола кад потерамо деду. Стока све зна. Свиња, ландрас раса, све зна што ја причам, само што она не-зна да прича. Деда кад умре, крава муцну м-м-м-м према кола кад потерамо деду на гробље.

(Видојко Петровић, 1935, Сињац)

13. Коњ дојде да види болесног газду. У Петраћини билó. Коњ дојде на врата да види болесног газду. Љубомир, отац Ђорђе, имали су четрнајес коња. Баба је јашила коња кад и води у Белаву да пасу. И там и пусти, и врати се пешке. И ти коњи ноће горе, у Белаву.

(Смиља Тошић, 1926, Бабин Кал, Сињац)

14. Куче млого жали газду. Кад тата умре, па ми кукамо, а куче на гробат скуцка. Куче млого жали газду. На Бору Тошинога куче открило трећи дн гроб. Ишло је стално уз овце с нега.

(Миљасавка Живић, 1940, Пајеж, Козја)

15. Куче се милкује окол мене када сам болестан. Куче осети кад сам болестан, као да ће да плаче, и милкује се окол мене. Стока нема вољу кад газда умре, узнемири се. Куче и мачка иду на гроб. За Велику Богородицу идó на гроб на моју жену и куче појде с мене. И нема га два дана. Кад одо у гробље, онó до крстачу ископало и там лежи. Ја га изударá и најури га. Онó отиде и леже на друмат. После се врну дом.

(Велимир Ристић, 1926, Цтража-Сињац)

16. Куче јави да се десило зло. Када је умро Љуба Стефановић, куче јави да је газда умро. Женá носила ручк на косача. Ручали, и она пошла. И кад укључи машину, машина му ногу исече. И куче стигне домаћицу и јави да се десило зло.

(Милена Раденковић, 1934, Доњи Рињ, Дражево)

17. Куче, мачка, коњ, иду на гроб. Куче и мачка иду на гроб. Пре пешес године, када је умрела Русанда, мачка сама отишла на гроб, и ишла је после више пути. И коњ отиде на гробље. Било у Рињ: старц умро, коњи му дошли сами на четрдесет дана.

(Милена Раденковић, 1934, Доњи Рињ, Дражево)

18. Кучка вој липше на њбан гроб. Ако ће газда да умре, куче му вије. Кад је болестан, куче насети, оче да дојде. Насети како се газда понашава у кућу и на раду. Кад умре газда, волови муцу, а оче и пре. А кад волови терају газду на гробље, они муцају. Имали смо кучку у Рињ, па умре моја стри́на, она је стоку волела, и кучка вој липше на њбан гроб. Где има замерка, нема напредак у стоку: челе нече да живе, а исто и овце.

(Светомир Огњановић, 1932, Горњи Рињ, Дражево)

19. Неје могъл да прегáзи снѐг с коњá и кóла и завејáло га. Пóсле три-чѐтри д́на га нашл́и. И коњ́ је бил тáм, с њѐга. (*Славка Симић, 1932, Инова, Сињац*)

20. **П́рво ќуче íзви, и óдма пáде грóм и зáпали кућу.** Свѐ се дес́ило одједнóм: п́рво ќуче íзви, и óдма пáде грóм и зáпали кућу. Мáтер ми бѐше ун́утра и онá умрѐ. Кáд се врн́умо од грóб, ќучето трáжи лѐб па ви́је. А кáд да ми М́ирча ўмре, крáва липсá пѐшес д́на пред њѐга. И пóсле он умрѐ.

(*Мирка Николић, 1933, Јаловик Извор, Мирановац*)

Б. П р е д а њ а

Митолошка бића

Алá

21. Áле гóне óблак. Вѐтрушка кáжемо. Áле се свртѐле, кáжемо. Свети-Или́ја тѐра óблак. Óкамо: - Пренѐси га, ђѐрмане, у плáнину / Тáм нѐма нáрод! (*Љубинка Јевремовић, 1937, Клење*)

22. Áле кад најду, лѐгнем на зѐмљу и вичѐм: - Јá сам бóлан, јá сам ўсран, јá сам нѐзгодан, бѐште од мѐне!

(*Будимир М. Лилић, 1929, Моклиште*)

23. Áле кад најду, сѐднем.

(*Милена Раденковић, 1934, Дражево*)

24. Áле подигну једну-мáшу и однесу́ ју. Кáжем: - Јá сам ўсран и умóчан, немóј на мѐн!

(*Томислав В. Ђорђевић, 1931, Моклиште*)

25. Áле се врту́, напра́ви се кови́тлац. Чим ви́дим, óдма лѐгнем. А ма́јка Ресáвка подигне сýкњу према óблак и вичѐ: - Натáмо áле, натáмо!

(*Мирован Нешић, 1939, Дражево*)

26. Ветру́шка или орло́ша. Свртѐше се áле и б́ш у детѐто ударíше. И у још-једнó детѐ. И мојѐ детѐ клóну, клóну. И однесоше га у Палáнку. И умрѐ онóј дру́го детѐ што је билó с њѐга, а мојѐ детѐ се рáзболе и умрѐ пóсле на чѐтри и-пол гóдине.

(*Смиља Тошић, 1926, Сињац*)

27. Вртоломá, орло́ша, áле íду! кáжемо кáд се пóчне врти́. Кáд пóчне вѐтар, бóцка кáд се врти́ у óткоси, белó тр́ње, кáжемо: - Сá че áле дóјду и свѐ пешчи́це че разнесу́! И кад најде на мѐне, кáжем: -Пу́-пу́, јá сам ўсрана и умóчана, бѐгај од мѐн.

(*Верка Ђорђевић, 1929, Љубатовица*)

28. Дýнуле орло́ше, свѐ д́гле у небѐса. Орло́ша или вртоломá. А кáд је пóслаба, кáжемо, витру́шка.

(*Ковиљка Андрејић, 1928, Сињац, Љубатовица*)

29. Ѐду алёте, пазёте се! Сёднем, лёгнем, згужвам се и ћутим.
(Младенка Пејић, 1930, Дражево, Бабин Кал)
30. Када се тој врти, у Орљу кажемо: - Ѐду але!
(Радмила Здравковић, 1931, Орља, Козја)
31. Свртёле се але и издигле све житó. Сёно дигну, навильњак. Кад најде на мён, ја кажем: - Бёгајте од мён, ја сам ўсрана и умóчана!
(Милисавка Живић, 1940, Пајеж, Козја)
32. Свртёле се але, иде вртунка на мёне. Ѓдма да лёгнем и да кажем: - Бёгај од мёне, ја сам ўсрана и умóчана! Ако однесё марáму или кáпу, не узимамо у, као да су мађије тој. Једампўт ми ди́же јелёк високó, однёсе га. Ја га пóсле ўзо. Мóже да дигне сёно, плáс, да га растури. Ако детё заkáчи, лўди се тој детё, голó, бáје му се.
(Војиславка Ранђеловић, 1942. Витановац)
33. Свртёле се але. Смóтау га и дигну га у вáздук, гóре у плáнину, овáс жнёмо. Дигне снóп и врти га. И на вёр бўку га дигне. Гўрне човёка óлуја. Кажем: - Пў-пў-пў, мй смо ўсране и умóчане! Кáпу, марáму, тој што однесё, не узимамо га. Але су ўвек испред óблак. Грóm гађа алу. Ако су прóзори отворени, онá уйде у кўћу да се скри́је. И грóm по њў, гађа у. Затóј затвáрамо прóзори и врáта. Вичёмо: - Пренёси га, ћёрмане, преко Стáре плáнине/ Где нёко нёма!
(Душанка Живић, 1925, Витановац)
34. Свртёле се але. Чўчнем и попљўјем: - Бёште од мёне, ја сам ўсрана и умóчана! Не узима́м марáму ако ми однесё. И јелёк ако ми однесё, не узима́м га. Плáс сёно дигне. У Кóзју на Гóли крс три гóдине узастóпно дигне плáс сёно и спўсти га, растури га. (Марија Ранђеловић, 1945, Орља, Козја)
35. Свртёле се але, однёле тој што је óжето.
(Вукашин Николић, 1939, Мирановац)
36. Свртў се але и кад бўбну мóже и човёка да упропáсте.
(Мирка Николић, 1933, Јаловик Извор, Мирановац)
37. Свртў се але, кажемо. И у Ѐнову кáжу йсто. Дигне сёно, сто́ку, све дигне. Сёднеш, плўјеш: - Ја сам неваљáшна; ја сам ўсрана и умóчана! Сйлна водá када́ је, óблак голём. Тој су але, ћёрман.
(Славка Симић, 1932, Инова код Калне, Мирановац)

Б ó г

38. Бóг. Вёрујем. Ѐвечер се крстим. Рётко идем у цркву.
(Видојко Петровић, 1935, Сињац)
39. Бóга вёрујем. Прекрстим се ўјутро и ўвечер, очйтам молйтву. Ѓбичаји пóштујем.
(Смиља Тошић, 1926, Бабин Кал, Сињац)
40. Бóга вёрујем, а у попóве нйшта не вёрујем.
(Видосава Митровић, 1926, Глоговац, Дражево)

41. Бога верујем и поштујем. Крстим се.

(Арсеније Ранђеловић, 1932, Моклиште)

42. Бога поштујем. Не крстим се ни кад легнем ни кад устанем. У цркву сам ишла још кад сам била детé. Муж ми је комунист.

(Живана Поповић, 1921, Сињац)

43. Верујем у све. Прекрстим се, помолим се. Поштујем обичаји.

(Јулијана Нешић, 1936, Вргудинац, Дражево)

44. Поштујем Бога а не верујем. Поштујем обичаји.

(Бранко Раденковић, 1951, Дражево)

Вампир

45. Вампир било у Њову. Оживел кад умрел. Седел. Умрел па оживел. За двајес и чéтри часа оживел. После су га звали Денча Вампир. У преко сто године је живел.

(Славка Симић, 1932, Инова, Мирановац)

Вила

46. **Виле у снашлé.** Имао сам тétку, била је бóлесна. А у селó вράчка баба-Аница. Че идемо код бабуну да видимо. И дојдóмо до Драгóвачу падину. Баба сéде, тури углење у воду. Аница се пóтруди. И рече: -Виле те снашлé! Она пину и напрска се. И пóсле рече: - Одма ми бóље!

(Будимир М. Лилић, 1929, Моклиште)

47. **Девóјка пред њéга, свé у белó обóучена.** Жика Нeшић био стари мóмак, скитáо. Једне ноћи кад је пролазио код грóбље, ишла девóјка пред њéга, свé у белó обóучена. И побéгла.

(Милован Нешић, 1939, Дражево)

48. За виле не знам ништа. *(Душанка Живић, 1925, Витановац)*

49. **Сакупíше се јóш, укупно сéдам.** Чóрина, мéсто у наше сињачко, парцéла Тугомира Видáновића, тáм је навлачио кáмење. Трчím, ноћ, као да ме неко јури. Био сам стóдент, дéвестоседамдéс шéсте. И кад сам дошао до то мéсто поред пúта где је кáмење на педéсет мéтара, у сýсрет ми иде висóка и íзразито лéпа девóјка у белó, хаљина до зéмље. Сáмо лицé вíдим и вéлику и дýгу кóсу. И јá стáнем уплáшен. И сакупíше се јóш њí, укупно сéдам, и она у средíну. И íграју кóло поред мéне, íспред. Десéтак пúта сам држао рúке стéгнуте, у сéбе. И одједнóм као одлéте.

(Син Смиље Нешић, рођене 1926. Бабин Кал, Сињац)

50. **Слетé од нéбо са крíла, у белó.** Големó мирó на Вилéј, до пúт. Тáм излáзе жéне у белó обóучене. Слетé од нéбо са крíла, свé у белó, лéпе, млáде жéне. И туј скидају наше жéне црнину. А мýшки се шáле: - Ч-идемо на Вилéј да чéкамо невéсте! Тáм се у пóноћ нíје пролазило, а кóј мóра да иде, он иде дóле испод по врвину.

(Душица Тошић, 1963, Козја, Сињац)

Грóm

51. Грóm пáдне у селó и óн óдма оглúши. У Тамњáницу билó.

(Душaнка Живић, 1925, Витaнoвaц)

52. Кад грмí, кáжу нa нáс, дéцу: -Деда-Бóжa тóј вáљa бýрету! Или кáжу: -Бóг пoтерáл с кóлa дa зaтóпи кáце.

(Димитрије Живић, 1942, Кз)

53. Сећíру пpeд врáтa, дa нe пáдне грóm пpeд кúћу. Тóј нaс нaучíлa бaбa-Рaдúнкa, овáм дoшлá из Óрљу. Кáжe: -Кад вíдиш óблaк, обрни сећíру нaгóр!

(Димитрије Живић, 1942, Кoзjá)

54. У Бáбин Кáл грóm уби дvoјíцу. Стрáшно је ú-плaнин: мóрa дa стoјíш тeкá нá-вeдрин.

(Млaдeнкa Пејић, 1930, Дрaжeвo, Бaбин Кaл)

55. У Извóр грóm убíје стáдo и жeнú пaстíрa уз мирó.

(Вoјислaвкa Рaнђeлoвић, 1942, Витaнoвaц)

Ђáвoл

56. **Бíл ђáвoлa кoд мóс.** Нa мýжa ми дéдa и јóш јeдýн, клaдíли сe; имáлo ђáвoли кoд мóс, дa íдe нóчу и дa чéкa дóлe. И мýжeвљeв дéдa Дрáгa отíдe кoд мóс, и чeкáл сaс тoјáгу. И тe тí, дóјдe нéкaквo и пóчнe дa шúшњe пoкрe њéгa. А óн сaс тo дрвo, пa úдри, úдри. Удaрáл, удaрáл, удaрáл. И пoбéгнe си дéдa зa сeлó. И тóј ишлó пo њéгa свé дo Рóвинe, спрoмa нáс. И пoчéлo дa пoјú пeтлóви и пцéтa дa лáју, и онó сe изгýби. И пóслe нéчe тíјa дa вéрујe дéди, трáжи дa пoкáжe дa је нeквó билó. И нa крáј му пpизнáл. Тó је билó у Сeлиштe, Жíвинe врбe кoд мóс. Тýј сy излaзíли ђáвoли. Тýј сe гáзи Нишáвa с кóлa, пýт зa Бeлáву, зoвe сe Гóрњи брoд.

(Смиљa Тoшић, 1926, Бaбин Кaл, Сињaц)

57. У Бáлтaбeриловaц и у Извóр у Кóрeњe, тáм излáзe ђáвoли и сóтoнe.

(Миркa Никoлић, 1933, Јaлoвик Извoр, Миpaнoвaц)

Живáк

58. **Дaдú живáк мóјoј жéни.** Бeшe дoшлá тýј у мoјú фaмíлију јeднá зa јeднóг. А мoјá жeнá му рéкнe: - Нíјe ти пpíликa дa úзмeш њý! И онá сaзнáјe. И штá ћe дa урáдe, дaдú живáк нa мoјú жeнú. Жeнá отíдe кoд Јeлeну бaјáчкy и онá кáжe: - Зa тéбe овдe нeмa лéк. Дa íдeш пo бáбe! И пoтpажíмo пóмoћ. Рeклá јeднá: -Нa овýј жeнú дáдeни, нaпpátени живáци! А дpýгa рeклá: - Дa íдeш у Глoгóвaц кoд тýј и тýј. Чe дa úзнeш живáк, тoплoмeр! И јá кúпим тoплoмeр у Нíш. И отидóмo кoд тýј бáбу. И јá дoнeсeм кoд њy тoплoмeр. Онá гa íзлoми и бaјá. И рeчe нa жeнú дa пoпíјe овáј живáк из тoплoмeр; óн мóри тíјa живáци. И дa íдe нa ливáду. Акo сy живáци из јeдýн грáд онí сe нeчe бóрe. Дa бýду Нíш и Нóви Сáд: тoплoмeр је из Нíш, a из Нóви Сáд је тáј жeнá штo је нaпpатíлa живáк нa мoјú жeнú.

(Свeтoмир Oгњaнoвић, 1932, Гoрњи Рињ, Дрaжeвo)

59. **Живáк вáрди од маџије.** Живáци нéкада билó. Тó је у стáро врéме билó пр́ви пýт на језик. Жéне чувáле тóј да прáве маџије. Једнá у Бáбин Кáл правíла живáк и говорíла да живáк вáрди од маџије. Já у тóј не вéрујем.

(Душанка Живић, 1925, Витановац)

60. **Живáк íма, долазíл је код мéне.** Пред врáта ми ставíли, сíја се. Живáк íма, долазíл је код мéне. Ўгалати га свекр́ва, íспиша се на њéга. Кáшљем и не мóгу да спáвам, па сам ишлá код бáбу из Гáбровницу. Онá ме лечí, варí ми трáву да пíјем. И пóмогну ми.

(Славка Симић, 1932, Инова, Мирановац)

61. Живáк је у топлóмeр. *(Вукашин Николић, 1939, Мирановац).* Живáк, свéтло је и прштí, као íскре излáзе. *(Ковиљка Андрејић, 1926, Стража-Сињац, Љубатовица)*

62. Живáци, живáк, тóј стáра бóлка; тóј билó кóј знáје кадá. *(Живана Поповић, 1921, Сињац)*

63. **Завíје ми глáву и пýшта одозгóре.** Íма живáци. Мáјка ми је патíла од ти живáци. И já сам имáл живáци, па сам ишъл, зéт и ћéрка ме водíше, у Прóкупље. Женá лечи у грáд, пýно љúди чéка. Рéче ми: - Тí имаш живáци, че и натéрам да излэзну! Бéлу крпу да тýрим. Зáви ми глáву. И поврáћам, излáзи жлтó, белó. Пóсле ми рéче да се врáтим пóново. И já се врáтим. Рéче ми да зáжмим. Поглéдам: онá пýшта тóј одозгóре. Пóсле нíсам пóпио.

(Велимир Ристић, 1926, Стража-Сињац)

64. **Мéне је двá пýта дáвано живáци.** Млóго сам патíл и јóш пáтим од живáци. Мéне је двá пýта дáвано живáци. И пре нéколко дáна су ми били до крéвет. Кáд сам имáл трíдесет гóдине, нéшто ми лáзи по цéло тéло. Чýјем да Тóза из Кутíну, пéкар, лечи од тóј и óдем да ми бáје. Знáо је да кáже, да погóди. Óдма ми рéче: -Тí болúјеш од жíву. Кад бáчим белéгу, онá жíва и по моју снагу íде. Че ти дадéм адрéсу да íдеш код човéка да те олéчи: Кúманово, Шíптар, úлица, брóј! И já сéднем на аутобýс и стíгнем у Кúманово, нáђем úлицу и брóј. Онó свé оградено, звóнце íма. Íзађе úбава жéнска. И já пíтам: -Тý ли је дéда? Онá ме пýсти унúтра. Кúцнем на врáта. Óн насрéd сóбу на óвчу кóжу седí крстáто. И пíта ме шта íма. А já му рéко: -Já íдем да ми вí кáжете шта íма. Нéшто ми по тéло лáзи и не вóлим да жíвим! Тóза ми рéче да понесéм вóсак и босíљак, и já понéсо. И Шíптар ме пíта: - Íмаш ли вóсак и босíљак? Узé вóсак, рáзгреја га и нáправи га као колáч. И рéче ми: - Загрíзи! Já загрíзо. Белá крпа на зéмљу. Кáжем му че да íду љíђе, гáд. Óн рéче: -Мéне нéје гáд! И почé да бáје. И кад óн зáврши, онó жíвата падáло, а јóш вíше вóсакан. Дáдо му пéсто дíнара. И рéче ми: - За нéдељу дáна да дóјдеш. Нéма да плáтиш, да провéрим! Пóсле нéдељу já óдем. Óн ме пóгледа, па ме чýкну и рéче: - Србине, да си жíв и здрáв, свé је у рéду! Пóсле две-три гóдине, код мéне пóново íста мýка. И пóново óдем. Кáд тáмо: дéда ўмро. И já óдем код Тóзу

пéкара из Кути́ну и кáжеμ му: - Бре Тóзо, Шиптаран умрéo! А он ми рéче: - Ѐма баба-Рóса у Гаждарéво. Чý ти дадém адрéсу да идеш код њý! И од брáта и снáје ми се пóжали. Рéче: - Драгáн да ни одвезе и тéбе и мéне! И одвéзе ни Драгáн. Сáмо што уђóмо, спрéмају се за у дрва. Рéче: - Мóже ли да јá идем мéсто тéбе у дрва, а тí да рáдиш с твојí што чéкају? Кáд се вратиó, она бáје, онó излáзи свé као жíво на белó платнó. И јá кáжеμ: - Да ти дадém милијóн дíнара да ми кáжеш овý рáдњу! Она кáже: - Шиптара сам прáла у Македóнију, он ми је кáзaл. Али чим кáжеш, не мóж да рáдиш тí! И дођé ми нéзгоднó. Она ми рéче: - Áјде прилэгни мáло! Она ни прикани с млекó, сíр. И рéче: - Пóсле дéсет-петнáјес д́на дојдéте, мóж да је остáло јóш нéшто. И кáд је билó да се вратим, онí одвэзли комши́ку, а мéне оставили. И нíсам више íшао. И сад ме мýчи íсто. У књíжицу најдó: од чичк траву чај да се прáви и да се пíје, да истéра жíву.

(Будимир М. Лилић, 1929, Моклиште)

65. **На мéне живáк бáцен, а на детé отíде.** Детé бóлно, одвéдо га код Тóвилку из Перíш. Она ми рéче: - На тéб је живáк бáцен, а на детé отишлó! И ту́ри детé на сеђíру, и дáде му тóј из топлóмэр. Детé ѓну. И јýтредьн се изасрáло, и тóј овáк као бробíнци, сíнуло па само мрда. И детé да нéје излéчено, сáмо би умрлó.

(Мирка Николић, 1933, Јаловик Извор, Мирановац)

66. **Пéпел у цéп да нóсиш, од живáци.** Живáк íде од прáг и дóјде у сóбу. Óдма да се помóчаш на њéга и да сíпеш жáр. Дáви ме нéшто, гýши ме, и отидó код женý, Тóвилку. И она ми рéче: - Тéб стáлно дáве живáци. Ё́глен кад вáти пéпел, па да попíјеш тај пéпел. И да си нóсиш тај пéпел стáлно у цéп за од живáци. Живáци ти је Живадíнка давáла, стрíна! Тóвилка ми у на íме кáзá. Оболéл бéше зéт код нáс па му дáдомо да попíје од ё́глен пéпел. И он се óправи. Али пóсле умрé, не знáм да ли од тóј или од дрýго.

(Милисавка Живић, 1940, Пајезж, Козја)

67. **Тóвилка ми послáла живáци из топлóмэр.** Билá сам бóлна. Тóвилка из Перíш ми послáла живáци из топлóмэр два-три дáна да пíјем. Лештí се. Бацíмо га.

(Ранђеловић Војиславка, 1942, Витановац)

Змеј

68. **Змéјеви жíве у пéћине.** Змéј бéга од óблак, летí и крíје се где су прóзори отворени. Змéјеви жíве у пéћине, а íма и на грóбје и на раскрсје. Брáнка се стављáла са змéја, сáма је причáла.

(Душанка Живић, 1925, Витановац)

69. **Змéј, од њéга свéтло.** Под Чíћер у Мр́тву стрáжу жíви змéј. Свéтло од њéга. И тáмо у Прóпасје, прóпас Планинíца код Смрдáнску падíну.

(Димитрије Живић, 1942, Козја)

70. Код нас се за змеја не прича. (*Војиславка Ранђеловић, 1942, Витановац*)

71. Не знамо ништа за змеја. (*Букашин Николић, 1939, Мирановац*)

72. **Неје змеј, него бџлиничар из Кáлну.** Поста́ла те́шка жена́ у Шести́ Га́бар; жали́ла се зме́ј дола́зи код њу́. Зме́ј долази́л код снау́ ми. А онó не́је зме́ј, него́ из Кáлну доодíл бџлиничар. По́сле она́ ма́не му́жа па отíде по бџлиничара.

(*Мирка Николић, 1933, Јаловик Извор, Мирановац*)

Лош óблак

73. Áле навóде óблак, вртоломá.

(*Смиља Тошић, 1926, Сињац*)

74. Ђерман навóди óблак, ала́. Вичемо́: - Развр́ни га, ђермане, та́мо у пла́нину / Да сачу́вамо по́ље / Ђди где љу́ди не жи́ве / Где се не се́је / Где се не жње́! И ја сам вика́о. И би́јем цркв́ену звóну, и про́јде óблак.

(*Будимир М. Лилић, 1929, Моклиште*)

75. Ђде óрлоша, óлуја. Пренеси́ га, ђермане/ Где деца́ не рову́ / Где ти́чичи не поју́.

(*Живана Поповић, 1921, Стража-Сињац*)

76. Једно́ ка́же áле, једно́ ка́же Свети-Или́ја, једно́ Свети-Ра́нђел. Изно́се сеђи́ру, óстро нагóре да посечу́ óблакат да не би пада́ло (гра́д). Мати́ка исто́ с ре́з нагóре. Метла́, да раст́еру óблак, острúшка. Са́цак само оста́ве. Зага́љале се ба́бе да одби́ју óблак. Вичу́: - Пренеси́ га, ђермане, куде́ ти́чичи не поју́ / Куде́ свра́ће не́ма! Ка́жемо иду́ áле, óлуја. Збе́ру се алете́ и врте́, и но́се све. Ђде óрлоша, ве́трушка, врту́на и́де. Ка́жеш: - Ја́ сам у́сран и умóчан, бега́ј од мене́! Да га угала́тиш, да те не об́ара. (*Велимир Ристић, 1926, Стража-Сињац*)

77. Кад на́йде óблак, у́зну ожéг и вичу́: - Ђди у го́ру / Ђди у во́ду/ Немóј ова́м у по́ље!

(*Милена Раденковић, 1934, Дражево*)

78. Лéле, какви́ си óрлоши дýвају, стра́шно, че ни разнесе́! Трпéза с но́ге нагóре. Изно́симо каши́ке и виљу́шке, грóмамо, и вичемо́: - Пренеси́ га, ђермане / Разнеси́ га у́гору / Куде́ секи́ра не сече́ / Куде́ дево́јке не поју́! И ко́је је дете́ кр́штено Ста́ница или Стоја́н, љу́шкамо га да оста́не óблак: - Оста́ни си, óблаче / Оста́ни си, Ста́нице / Како Ста́ница оста́не тека́ и ти́ да оста́неш! И то́ј дýго ра́димо, и склóни се óблак. Секи́ра, ре́з нагóре. Моти́ка, ре́з нагóре. Метлу́ не изно́симо, то́ј не зна́м.

(*Верка Ђорђевић, 1929, Љубатовица*)

79. Óрлоша, врту́на. Сврте́ле се áле и отишл́е. Сврту́ се óрлоше, па óкамо: - Пренеси́ га, ђермане, у Бе́лаву / Где не́ма ни́кој / Где деца́ не рову́ / Где пи́личи не поју́!

(*Жена Видојка Петровића, 1935, Црноклиште, Сињац*)

80. Пренеси га, ђермане, где куче не лаје, где петљ не поје, у гору, тамо далéко где нéма нíшта!

(Томислав В. Ђорђевић, 1931, Моклиште)

81. Пренеси га, ђермане / Остај за дечицу! Ока́ла сам. Исто о́кају у свá сéла о́коло.

(Младенка Пејић, 1930, Дражево, Бабин Кал)

82. Пренеси га, ђермане, преко брда, преко доли́не, остај ма́ло за дечицу и за пíлчичи.

(Милисавка Живић, 1940, Пајеж, Козја)

83. Пренеси га, ђермане, преко Стáре плáнинe.

(Радмила Здравковић, 1931, Орља)

84. Пренеси га, ђермане, у Стáру плáнину! Вичéмо да одбíјемо о́блак. А када́ по́чне да па́да гра́д, по́чнемо да вичéмо: -Вр́ти вр́таламо́, ўдри ђермане до слóг, од слóг немóј! И кáжемо некóм: - Тí не по́штујеш ђермана, затóј па́да гра́д! Копилчé нíшају, билó у Базóвик, да не па́да гра́д. Прва́нче нíшају жéнско или мýшко и па́ле слáму од Божíч. Сáне обр́ну, стру́ћене. Стру́ће према о́блак дíгну́те. И сећíра, рéз нагóре. Дену́ли стóг жíто. И о́блак стра́шан найде, големá водá прáво на стóг. А Вукадín Алéксић на стóг, дéне, и нéче да слéзне. Кáже: - Кад однесé стóг, моја́ децá че ўмру од-гладí; бо́ље да јá íдем, тóј да не глéдам! *(Видимка Живић, 1941, Пајеж, Козја)*

85. Свети-Или́ја Громоле́сник грмí. Ста́вимо секíру у зéмљу и ба́бе вичу́: - Планино́м, ђермане, планино́м / Пренеси га где птíце не пéвају / Где лýди не врéве!

(Арсеније Ранђеловић, 1932, Моклиште)

86. Та́ван о́блак, и пред њéга бéл, то ће гра́д да па́да. Свети-Или́ја ва́ља бýрету. Вичéмо: - Пренеси га, ђермане, преко Стáру плáнину, у пу́стињу.

(Војиславка Ранђеловић, 1942, Витановац)

87. То́ј су áле, ђерман. Вичéмо: - Пренеси га, ђермане, у плáнину. Ѐди та́мо кудé нéма на́род, да не но́си водá овáм! Слáму од Ба́дњу ве́чер па́лимо, да забрáнимо о́блак.

(Славка Симић, 1932, Инова код Књажевца, Мирановац)

88. У Кóзју нíшају дете́, не́је голо́, да одбíју о́блак.

(Милисавка Живић, 1942, Пајеж, Козја)

89. У Óрљу нíшају жену́ ко́ја íма íме ко́је дру́га женá у селó нéма. Мýж ниша́л баба-Катарíну, са́мо је то́ј íме у селó. Од врáта ју нíша. *(Радмила Здравковић, 1931, Орља, Козја)*

Мéчка

90. Ма́јка зовé Божју́ ма́јку на Ба́дње ве́че пред врáта, а не поми́ња мéчку. Вичé: - Áјде, Божја́ ма́јћо, до́јди на ве́че́ру!

(Душанка Живић, 1925, Витановац)

91. Мајка износи зељаник и виче: - Дóјдете тíчи да ви на́раним, да не идете та́мо у по́ље. Лиси́це, ме́чће, ку́рјаци, до́јдете на вече́ру, а ле́тос да ми не доо́дите! И држи́мо в́рата изну́тра кад тре́бе да се в́рне, пи́тамо ко́ј íде.

(Томислав В. Борђевић, 1931, Моклиште)

92. Мајка износи кру́г на Ба́дње ве́че испред в́рата и виче: - А́јдете ме́чће, ку́рјаци, лиси́це, До́јдете на вече́ру, а ле́тос да не доо́дите! И не запи́намо в́рата када́ да се в́рне.

(Младенка Пејић, 1930, Доњи Рињ, Бабин Кал)

93. Мајка је износи́ла. Ка́же: - Но́сим вече́ру на Божју мај́ћу.

(Арсеније Ранђеловић, 1932, Моклиште)

94. Му́ж износи пред в́рата и виче: - На́ ти, ме́чко, ба́ницу! На́ ти, ме́чко, зељани́к! И он кри́шом штр́пне од зељани́к и ка́же нам да је ме́чката штр́пнула.

(Ковиљка Андрејић, 1928, Стража-Сињац, Љубатовица)

95. Не зна́м ни́шта за износéње кру́г на Ба́дње ве́че.

(Живана Поповић, 1921, Стража-Сињац, Сињац)

96. Отац износи зељаник на круг и виче: - Ајдете на вечеру мечке, курјаци, лисице, тичичи, а летос да вас не видимо на њиву и на ливаду. Запнемо врата мало време и после га пустимо да улезне.

(Будимир М. Лилић, 1929, Моклиште)

Осења

97. **Живина вода, ништа не излази.** Живина вода, та́м имамо гради́ну при чешму́. Це́лу но́ч поље́вам. Не́ма о́сење, та́м ни́шта не изла́зи.

(Мирка Николић, 1933, Јаловик Извор, Мирановац)

98. **Живина кру́ша, излази о́сења.** Осења је као ве́ће ку́че, изла́зи код Живину кру́шу. Не напа́да. Осењи́ло деда-Јо́су Ра́цинскога, ни́је знао где íде. Їшао за во́ду на чешму́ Ўрма, и залу́та. И ка́д се освéсти, он се в́рне.

(Букашин Николић, 1939, Мирановац)

99. **На Сока́к две же́нштине, ле́пе.** Осења изла́зи у ни́какав замáн кад се раста́ља д́н и но́ч. Били́ смо код чо́века с моје́га де́ду и појдо́мо до́м. И на Сока́к, та́мо где је ве́лико ја́сење, две же́нштине, ле́пе, премéњене, свé у бело́, мла́де. Ми́ смо се са́мо згушчи́ли с моје́га де́ду. Ћути́мо ми́, ћу́ту оне́, колко два́ ко́рака од нас. Несмо́ се уплаши́ли. Ту́ј има та́ј о́сења, излази́ла. Ту́ј про́јде мо́ј бра́танац с ау́то. И оне́ га крéну на Ста́ри пу́т. И загла́ве се ко́ла с бла́то. Осењи́ле га ту́ј. А на Ўрму ни́шта не изла́зи. Та́м има чешма́. А код ми́ра не́што излази́ло, о́бавезно.

(Славка Симић, 1932, Инова, Мирановац)

100. **О́сење из пла́нину изла́зе.** У Шести́ Га́бар о́сење из пла́нину изла́зе. Їма то́ј и та́м и ова́м.

(Мирка Николић, 1933, Јаловик Извор, Мирановац)

Сотоња / сотоња / сѣтоња / сото́н

101. **Ајдѹк излази на Ајдѹчѹи кладенац.** Испод Ба́бину гла́ву има Ајдѹчѹи кладенац. Та́м иде пу́т од Смако́ву за Ми́рановачку ку́лу и та́м изла́зе ђа́воли. Сѣто́ња изла́зи у ви́ду ајдѹка.

(Сми́ља Тошић, 1926, Бабин Кал, Сињац)

102. **Ба́њица, код водени́це: копила́ча некрѣ́штенче врѣ́ила.** У Ба́њицу код водени́це, те́шка дево́јка се поро́дила и врѣ́ила копи́ле, не крѣ́штивља́ла га. И во́да га донесе́ у Ја́з. Та́м некрѣ́штенче врѣ́ено, копила́ча дево́јка га врѣ́ила.

(Верка Ђорђевић, 1929, Љубатовица)

103. **Вампи́ри ишли́ по ку́ће.** Вампи́ри ишли́ по ку́ће, по мла́де же́не. Умро му́ж па долази́ли код ње́.

(Душанка Живић, 1925, Витановац)

104. **Изле́зла же́на у Пади́ну.** Пошле́ смо с Да́ницу за Виле́ј, у че́три са́та ујутро за Пала́нку. Ра́на про́лет, чи́ни ми се. И дојдо́мо до то́ј миро́. И заборави́мо пу́т, и окрeнемо уз лива́де, све́ уз лива́де. Отишле́ смо у Леско́вац, сле́земо на Си́нишка на лива́ду. И бе́ше изле́зла же́на у Пади́ну, то́ј ме́сто бабинка́лско. И реко́мо да ли нас о́сотоњи сото́ња. То́ј ба́ба ишла́ понавдо́р. А ту́ј проо́де ди́вље сви́ње и ку́рјаци. И испева́ше тре́ћи петло́ви.

(Видимка Живић, 1941, Пајеж, Козја)

105. **Јаре кроз сока́к, или сва́дба.** Јаре се ја́ви кроз сока́к. Или сва́дба, му́зика, га́де, тупа́н. Зала́ју псе́та и све́ се изгу́би.

(Томислав В. Ђорђевић, 1931, Моклиште)

106. **Јаре у Та́ткову водени́цу.** Јаре у Та́ткову водени́цу изла́зи. И Церако́ва водени́ца у Ро́вине.

(Милован Нешић, 1939, Дражево)

107. **Јаре у Цари́ну.** Иша́л с ко́ла из водени́цу. И по ко́ла ја́ре врешти́, врешти́, о́че у ко́ла. Ћимнеш, не́ма га. И по́ново се поја́ви. Ка́д до село́, запоју́ петли́, оно́ га не́ма.

(Будимир М. Лилић, 1929, Моклиште)

108. **Кво́чка с пи́лићи код водени́цу.** У село́ испод моју́ ку́ћу не́што се јавља́ло, гњави́ло чове́ка. Ка́д ми је ба́ба умрла́, од о́ца ма́јка, иша́о сам у водени́цу. Кре́нем но́ћу у је́дан са́т. И та́мо где је ја́з, мно́ги су ми прича́ли, да има не́што, да не́што изла́зи. Ставри́ја Жи́вић, на́редник код Сте́пу Степа́новића, живе́о је сто́ и двана́јес го́дине, прича́ шта му се на то ме́сто десило́: - Їза́ђе квóчка са пи́лићи код водени́цу и петло́ви кад запева́ше она́ се врну́!

(Видојко Петровић, 1935, Сињац)

109. **Код Гла́мска ми́ра ѝлезне сото́на пред све́кра.** Тихо́мир Здра́вковић, о́тац, и То́ма, си́н, ишли́ с ко́ла из водени́цу из Кле́ње и ви́де уби́јени партиза́ни у бабинка́лско. И изле́зне сото́на пред све́кра. То́ма, дете́, бил у ко́ла. Све́кар не те́л да се огла́ша. И при́де, и ка́же на дете́то да

се оно огласи. И Тома се огласи, и оно нестало. После причал: - Да се неје огласило детето, она би изврнула колата. Или би мене осотонила и водила! (Радмила Здравковић, 1931, Орља, Козја, и Милисавка Живић, 1940, Пајеж, Козја)

110. **Код гробље: човек у кола.** Нисам видео сотоње. Не наводе место у Дражево. Само код гробље ноћу излазе сотоње као људи. Прича женин отац: човек у кола.

(Светомир Огњановић, 1932, Горњи Рињ, Дражево)

111. **Код мирó над Гóрњу Глáму, до пýт.** Мој башта ишъл из Бабин Кал у воденицу у Паланку. И кад млин заврши, он натовари брашно и појде, не тел да преседи. А било нóчу окол једанáјес-дванáјес сáта. И код мирó над Гóрњу Глáму, до пýт што је, на сáму ўзбрдицу, укóче се волóви и да мрдну нече. Удáра волóви, нече. И прешлó нéшто као мáчка преди волóви. И он се крстил петнајес-двајес минúта, и ће крену волóви. И отíде си. Тáм је Дýбје, рáвно, одвáјају се пýтеви за Љубáтовицу, за Смакóву и за Гóрњу Глáму.

(Смиља Тошић, 1926, Бабин Кал, Сињац)

112. **Кроз кукúруз је пројечáло.** У градину сам бил у пóље, према Тутунцику. Гáзе преко Тутунцику, па да сам тáм. Нóч, а јá сáм. И нéшто је прозвиждáло преко нéбо усре́д нóћ, окол један или двá сáта. И пóсле трí нóћи су прошлí. Кукúрузи óколо, а кроз кукúруз је пројечáло, шúшњу шáшке. Било је вéдро, а јá сам наложиó вáтру. И нíшта дрýго нисам вíдео.

(Видојко Петровић, 1935, Сињац)

113. **Млáда невéста и свáдба у Сврли́г.** Бérба морúза, мојé две сéстре. Мéсто звáно Сврли́г. Мрáк, нóч, појду. И прича ми сестрá: - На пýт свáдба, млáда невéста, свира́чи, свé. Мí áјде, áјде, па како да се врнемо, и да се не врнемо, па минúмо. И нíшта. Па да је сáмо једнá па да се причиња́ва, а мí двé.

(Будимир М. Лилић, 1929, Моклиште)

114. **Нéгде у Бáбин Кáл излáзе сóтоње.** Слушáла сам, несáм видéла: нéгде у Бáбин Кáл излáзе сóтоње.

(Младенка Пејић, 1930, Дражево, Бабин Кал)

115. **Нéрдин бунáр у цéнтар селó.** У цéнтар селó било гробље. Тáм је Нéрдин бунáр и тáм излáзе сóтоње.

(Новица Ранђеловић, 1949, Моклиште)

116. **Плéкови на талијáнско гробље пýцају.** Бил сам у Áлпе, Плúжно, двáјес месéци на карáулу. Од карáулу скóро трí кíлометра је талијáнско гробље. И преко нóћ пýцају плéкови на спóменици, па су се мнóги плаши́ли. Звáо нéко из то гробље: - Слушајте шта ћу да вам кáжем. Овó је вéст мнóго вáжна, а нíје лáжна!

(Видојко Петровић, 1935, Сињац)

117. Сотоња. Неке свѣри⁴ излазе. Кóј знаје каквѣ су тóј свѣри. (*Живана Поповић, 1921, Стража-Сињац*)

118. **Сóтоња свѣ уништи́ла.** У Бóлђу, у селó, íма мочв́ара. Билó нáсѣље и сóтоња свѣ уништи́ла.

(*Будимир М. Лилић, 1929, Моклиште*)

119. Сотоње излазе пред јúтро. Нѣгде мáчка, нѣгде човѣк. (*Ковиљка Андрејић, 1928, Стража-Сињац, Љубатовица*)

120. **Сóтоње или ђáволи у Ђóринску водени́цу.** Сотóни, вампíри, ђáволи. Пóђеш у водени́цу и онó као сотóни, као мáчка íде по тѣбе, или јáре врештí. Тóј излáзи код Ђóринску водени́цу. Сотóни и ђáволи, скроз íсто.

(*Војиславка Ранђеловић, 1942, Витановац*)

121. **Стáр човѣк, нѣкад мóмак лепотáн.** Према Белáновац мóст, па испод тáј мóст, жéне се бојѣ нóћу да прóђу. Излáзи стáр човѣк, а био нѣкад мóмак лепотáн.

(*Будимир М. Лилић, 1929, Моклиште*)

122. **Сьтóње код Трѣбино мирó.** Трѣбино мирó, у горњоглáмско, тáм стáлно удáрају грóмови, верíге. Тáм сьтóња излáзи као мѣчка, или као волóви с рóгови.

(*Смиља Тошић, 1926, Бабин Кал, Сињац*)

123. **Такó свѣ до Дрóчинац.** Билó је одáвно. Дошли́ смо из нóћу из Нíш. Врша, па да помóгнемо. Пошли́ смо јá и женá из Црвѣну Рѣку за селó. И дојдóмо до Рóвине. И нѣко швíрну. А јá му вíкну и рѣко: - Е-еј, чѣкај, áјдемо да íдемо зáједно! И дођóмо до над грóбље, на Брдо. И нѣшто прође кроз куку́руз, сáмо тýпа. И јá óкнем, а онó одговóри оáо. И јá кадá-год пóново óкнем, онó пóново одговóри оáо, и такó свѣ до Дрóчинац. И женá ми кáже: - Тáтко је тáмо бил воденичáр и у Тáткову водени́цу имáло ђáволи. И нóћу му, усрѣд нóћ, стáне кáмен, не рáди! И онá се прекрсти, и онó нестáде. И јá се сетí за тóј, али не смѣм да кáжем да у не уплáшим. И кад дођóмо на Брдо, нестáде. Пóсле нíсам íшао нóћу.

(*Милован Нешић, 1939, Дражево*)

124. **Трóпају по тáван и бѣгају од свѣтло.** У Врáндол излáзе сóтоње. Трóпају по тáван, бѣгају од свѣтло. Одведú говѣду из штáлу, па долази́ла мили́ција. Билó код Дрáгољуба Мíтровића.

(*Светомир Огњановић, 1932, Горњи Рињ, Дражево*)

125. **У Бáњицу срíту љу́ђе сóтоне.** У љубáтовски áтар, Бáњица, тáм сóтоне излáзе. Срíту љу́ђе па и осотóне. Јá се несѣм плаши́л, несѣм вѣровáл.

(*Велимир Ристић, 1926, Стража-Сињац*)

126. **У глúво мѣсто и глúво врѣме, замáју, вóде.** Сóтоне излáзе на крстопúтину на глúво мѣсто и у глúво врѣме, и човѣка замáју, вóде. Пѣгу

---

⁴ Дифтонг дз обележен је латиничним словом s.

Дојчовскога воділе сотоне код Мирановско гробље. Кад се просвестио, није знао где је. На раскрсницу јаре врека, бега, и тако те води. Никад се не дешава жена да те води.

(Душанка Живић, 1925, Витановац)

127. **У Распор излази у виду мачку.** У Распор било некада манастир, и било пуна црква људи. И најћу Римљани, и све под нож. И кога стизали, распирали, затој је тој место Распор. И излази нешто у виду мачку. Ако ћимнеш да удариш, нема у. Волóви тешко вўку, почну да рову. А кад доћу до селó, онó се изгўби.

(Будимир М. Лилић, 1929, Моклиште)

128. **У Таткову воденицу излази јаре.** Мази те, рíпа на рамена, а камен стáне по једнó-двá сáта. Врáндолски деó, тáмо Дрáга воденичáр ўмро млáд. Дóђемо у један сáт нóћу у Црвѐну Рѐку возом из Ниша. Стáрци најáвили вршу. И јá удáрим с нóгу у кáмен. И мўж упáли шíбицу да вíди пóвреду. И неко швíрне. И настáвимо пўт пѐшке, áјде, áјде, íдемо зáједно. И у пўт испред нáс овóј швíрне, онóј швíрне. Пáди́на. Нѐшто прејде преко пўт и почѐ да íде уз куку́руз, чўје се, а не вíди се. И свѐ до Дрóчинац íде уз нáс. Мíле, мóј тáтко је био на воденицу и причáо је да тáм íма сóтоње.

(Јулијана Нешић, 1936, Дражево)

129. **У Ракóвац, појáви се као сѣнка.** Излáзе сотóне кáд се пóђе за Љубáтовицу, Рáковац. Отац ми причáо. Ишáо у воденицу, нóћу. И појáви се нешто пред њѐга, као сѣнка. Зáпрега стáне. И онó се изгўби.

(Божидар Спасић, 1930, Сињац)

130. **У Чарапíлку свáдбе.** У Чарапíлку се јáвљају мўзика, невесте, вѐсело, свѐ у нóћ. Тáм мочвáра и íма клáденац. Тáм је водá за óчи; пáре остављамо, белѐђе.

(Будимир М. Лилић, 1929, Моклиште)

131. **Чѐзе, од Љубáтовицу за Бáњицу кáд се íде.** Од Љубáтовицу за Бáњицу кáд се íде, íма воденице, јáз. Излáзе сотóње, срѐтају се чѐзе успўт. Љўди с кóла íду. И сотóња стáне пред волóви, укачи се у кóла. Заслѐпи човѐка и не знá шта да рáди.

(Смиља Тошић, 1926, Бабин Кал, Сињац)

Тенѓц

132. Жѐнин óтац ми причáо. Сестрá му се удáла у Врáндол. Тáм умрлá, утенчíла се и долазíла. Давíла стóку, пíла крв. Трѐбе да се нáчне, да се убодѐ с иглў. И ўзну жѐне нешто, провáле кроз грóб. И вíше неје излазíла.

(Светомир Огњановић, 1930, Горњи Рињ, Дражево).

133. Кад ўмре човѐк, па се пóсле јáвља до четрдѐсет дáна, кáжемо утенчíл се, тенѓц или вампíр станўл. Óде на тáван и лўпа. Па зашíље глогóв кóлац, па му íду на грóбље, и кáд га тáмо прободў, он мáне да се јáвља.

(Војиславка Ранђеловић, 1942, Витановац)

134. Пáзимо да не мíну мáчке преко мртвáка, да се пóсле не утенчи.

(Миличавка Живић, 1940, Пајеж, Козја)

135. Тенци, тој сам чула, а несъм видела. Човек се утэнчи кад га прескочи ма́чка или дру́го. Али ја у тој не верујем.

(Мирка Николић, 1933, Јаловик Извор, Ланиште)

136. Уз мртвачки ковчег били, дремали преко ноћ. И брат каже: - Мико, као да мрда чаршав.

(Данило Раденковић, 1936, Дражевац)

137. Утенчил се па после умре́о. Напрај штете прво, после умре. Некад би поверовео да може да буде.

(Велимир Ристић, 1926, Стража-Сињац)

Чума

138. Као да је чума улэзла: нема дом да не умре човек, пу́сто село остало.

(Будимир М. Лилић, 1929, Моклиште)

Село

139. **Врбо́рци из Драже́вац.** На́ша фами́лија Врбо́рци је најстара у село́. Била́ бо́лес, чу́ма, и људи по́чну да беже́ из село́. Насељава́ли су се по́ред Мо́раву, село́ Драже́вац, према Але́ксинац. И, како́ бежа́ли, када́ да га́зе Ниша́ву, она́ била́ голема́, набуја́ла, а нема́ло мо́с, па се до́ста подави́ли. А не́ки из на́шу фами́лију се задржа́л за врбу́ и спаси́л се, и врну́л се у село́. По то́ј га назову́ Врба́р, и на-по не́га смо Врбо́рци.

(Данило Раденковић, 1936, Дражево)

Извори, врела, пећине, бездани

140. **Било́ врелó Бе́ла во́да.** Ода́вно го́ре било́ врелó Бе́ла во́да и те́кла вода́ кроз село́ за Ку́лу, за Пе́риш. И у то́ј врелó удави́ло се дете́ Латинче́. И че затво́ре то́ј врелó: носи́ли ко́же, ву́ну, сла́му. И кад је затво́рено, све́ врта́че се напу́не с во́ду и вода́ избје́је на Кру́пац. То́ј ми је прича́л о́тац.

(Димитрије Живић, 1942, Козја)

141. **Врелó код Стра́жу у Го́рњи Ри́њ.** Код Стра́жу у Го́рњи Ри́њ има врелó затво́рено са би́волску ко́жу.

(Светомир Огњановић, 1932, Горњи Рињ, Дражево)

142. **Про́пас.** Био у на́ш кра́ј овча́р из Кру́пац, слуга. И како́ свира́о у фру́лу, фру́ла му па́дне у ма́ло ширóку рупу́, зове́мо ју Про́пас. И кад оти́де у Кру́пац на пре́обуку, у водени́цу где му је о́тац био воденича́р, ви́ди ту фру́лу код о́ца. И пита́ га ода́кле му та́ј фру́ла. А о́тац му обја́сни: - Видо́ на ћерéп над бу́ку окрeћа се фру́ла и узó ју! И син му ка́же да је то́ј не́гова фру́ла. И испри́ча му како́ му па́дла у рупу́ у Про́пас. И догово́ре се с о́ца да зако́ље ја́гне и да га пу́сти у ту рупу́. И он то́ј ура́ди, и ја́гне сти́гне на ћерéп. И почéл да ко́ље ја́гањци, о́вце, и да и пу́шта у ту́ј рупу́. И када́

људи віде да им нестáје сто́ка, по́чну да га па́зе и видéли шта ра́ди. И ува́те га. И пу́сте га у ту ру́пу и он излэ́зне на ће́рeп. Прича́о ми је о́тац Бра́нко Жи́вић, два́десет и четв́рто го́диште.
(Димитрије Живић, 1942, *Козја*)

О страху, бајању и мађијама

Бајање

143. **Ба́ба да ни нау́чи, а ми не́чемо.** У бајање не ве́рујем. Ѐ́ма вра́чће у Изво́р. Ба́ба је телá да ни нау́чи да ба́јемо од усóв, а ми не́чемо. А то́ј требáло за сто́ку.

(Мирка Николић, 1933, *Јаловик Извор, Мирановац*)

144. **Баја́ње од главобóљу.** Ѐ́маше Ле́па у Стра́жу, ба́јеше од стра́. Иш́л сам код њу́ на баја́ње од главобóљу. Га́си у́глење, ба́је. Не́кад ба́је у са́цак изнад ме́не да истéра стра́. Тíхо вре́ви, брб́ља са́мо. Не́ћега оле́чи. Та́ј ба́ба зна́ла.

(Велимир Ристић, 1926, *Стража-Сињац*)

145. **Ба́бе пра́је мелéн.** Те́ј ба́бе што ба́ју, зна́ју да пра́је мелéн и да́ју тра́вке. Баба-Ми́ра Цига́рска баја́ла је од стра́, а бил је по́знат у це́л крај и То́рђа Врача́р из Кру́пац.

(Милена Раденковић, 1934, *Доњи Рињ, Дражево*)

146. **Из íсту кути́ју ле́к и за кра́ву и за жену́.** Ишла́ сам да ми ба́ју због дете́. Из íсту кути́ју ва́ди тра́ву: ле́к и за кра́ву, и за жену́ ко́ја не́ма де́цу.

(Ковиљка Андрејић, 1926, *Стража-Сињац, Љубатовица*)

147. **Ови́ људи ла́жем, те́бе не́чу.** Отидо́ код Сéнту и одне́со белéгу од мо́јег му́жа, да ви́дим што се не сла́гамо. Он дýну ону́ј белéгу и рече́. - Му́ж ти је наравли́ја, не́че да ра́ди! И рече́ ми: - Ови́ људи ла́жем, те́бе не́чу! А како је лагао народ, све му је пропало. Лоповлбк нигде није стекао и нема ни да стекне.

(Душанка Живић, 1925, *Витановац*)

148. **Сматра́ли су да је комши́ја запали́о.** У се́дам го́дине запáлим плéвње. И онда, дете́, избу́там оста́ла деца́ да излэ́зну. Букну ва́тра као повéсмо, ку́ћа изгоре, чивлик, та́м двана́јес коња́. Сматра́ли су да је комши́ја запали́о. И тужили се с њéга. И до́ђу жандáри. Јá не признам ни́шта. И мо́ј та́та оти́де код Сéнту. И по́сле слу́шам шта при́чају. Сéнта ре́као: - Комши́је су ви запали́ли! Ни́сам ни́ком прича́о. Ка́д је о́тац у́мро, ја́ по́сле испри́чам на ма́јку да не ве́рујем да је комши́ја запали́о.

(Божидар Спасић, 1930, *Сињац*)

149. **То́вилка из Пери́ш да ми га́си у́глење.** Бо́лесна сам билá, има́ла сам не́свесницу у гла́ву. И оти́дем у Пери́ш код То́вилку да ми га́си у́глење и да попи́јем ту́ј во́ду. И ја́ оти́дем. Она́ ми гаси́ у́глење и баја́ ми. По́сле ме ни́је било́ то́лко ло́ше. Тре́бе да се йде, она́ ми рече́, два́ пу́та, а ја́ идó само

једном. А водила сам и моје дете да му женá бáје од стрá. Тáј женá само гáси ўглење и на рýку пресеца, а не бáје.

(Војиславка Ранђеловић, 1942, Витановац)

150. **Тýкао Сéнту, чýвеног врачáра.** Вáшар на Мирáновачку Кýлу свáки Вйдовдан, нáјбољи вáшар. Тáм вршалице, трáктори, пољопрйвредне машинe, кóла од свé стрáне, рéд, чéкају лýди. И јá у Витáновци продáм волóви на óткупца и прóјдем поред Сéнтину кýћу. И тáмо ми је причáо, Сéнтин комшија, шта се десíло са Сéнту. Једáн из Óрљу продá волóви и пáре му нестáну. И óн напáдне брáта, а били дéљени. Брát се клéо да нíје, и рекáо му: - Áјде, ч-íдемо код Сéнту у Витáновци! И пошлí пéшћи, стíгли код Сéнту, казál му да су му нестáле пáре од волóви. И Сéнта му кáже: - Пáре ти украдeне, али тí и укрáл твој човéк, брát. Овáј човéк ти је пáре узéо! И кáд излéзну од Сéнту, пóјду за Óрљу. И у пýт сéдну да се одмóре. И тáј што напáдал нéвинога брáта, прóстрe капýт да лéгне на нéга. И кáкó лежáл, нéшто почéло да га убíва. Óн се дíгне. И кáдá дíгне капýт, пáдне му нóвченик. Пóглéда, свé пáре стојé. И óдма се извíни на брáта. А брát му рéче: - Брáте, јá сам се клéо и свé сам положíо да нíсам укрáо тéј пáре, Сéнта ме напáо! И тáј брát, што се осрамóтио пред брáта, врати се код Сéнту и мнóго га истýкао. И несý га осудíли, влáс је гонíла врачáри.

(Светомир Огњановић, 1932, Горњи Рињ, Дражево)

Знáци од којí се плáшимо

151. Дéсно óко кад íгра, íгра на секирáцију. Вéрујем у тó.

(Војиславка Ранђеловић, 1942, Витановац)

152. Дéсно óко кад ми заíгра дéси ми се незгóда.

(Милисавка Живић, 1940, Пајеш, Козја)

153. Дéсно ўво на добрó појé, лéво на лóше. (Радмила Здравковић, 1931, Орља, Козја)

154. Кáд ми óко заíгра, као обистíни се. Сáмо у то вéрујем.

(Бранко Раденковић, 1951, Дражево)

155. Кад пóђем нéгде да ме нíко не пíта где íдем, и знáм да се у понедéљак пáре не дáју.

(Данило Раденковић, 1936, Дражево)

156. Овдé су се нáјвише плашили од грóбље: дешáва се понéкад да нéшто свéтли.

(Бранко Раденковић, 1951, Дражево)

157. Од попá су се свá децá плашила кáдá га вíде или срéтну. (Верка Ђорђевић, 1929, Љубатовица)

Проклетíја

158. **Дошлó да се обéси.** Свé крáо, и свé íма, и дошлó да се обéси. Дóбро чíни, не кáј се; злó учíни, нáдај се. Његов óтац је запалиó кýћу, заклáо

жéну, бацио кúче у бунáр. Зајнáт. Сáмо с једнó óко је зажмуриó. Сахранили га на педесéт мéтра од грóбље и затрлó се потóмство.

(Томислав В. Борђевић, 1931, Моклиште)

159. **За проклетију има много.** Не казујем ни имена, презимена, ни фамилију, него само тој што се десило. За проклетију има много. Први пример је човек из селó, проклетија се вуче од његовога тáста. Женá му прво рóди мушко детé, па им умрлó. Пóсле су имáли сина и ћерку. Син им је у предузéће био интендáнт, па је тáмо укрáо замрзивáч и пóсуђе, а ћерка им се удáла на моју жену у роду. И тај син, ишаó је свé по кúрве, и продá кућу од сéстриног мужа. И овај ўзме óтров и отрује се. И на крај је само ћóпаво детé остáло од њи, а снаá му ўмре. Дрýги пример је богáт стáрц из селó који је имáл слугу. Тај слуга је имал тётку којá неје имáла никóга: И тај тётка изложила имóвину на прóдају. А рáније је билó: кад продаваш имóвину прво понудиш својéга. Али слуга нéма пáре, па се договорé с гáзду, да гáзда даде пáре, а слуга да кúпи и обраћује, али да је имáње пренéсено преко гáзду. А кáд му слуга врне тéј пáре да се имóвина пренесé од гáзду на њéга. Вéлика имóвина, пéт до шéс хéктара. И кад дође врéме да се сéје жéто, слуга оти́де у Бýкуровац и ўзме четвóрицу орача с говéду. Онí дођу и пóчну да ору́ туј зéмљу у Кривí дóл. А гáзда кад чу́је да ору́, грабне пушку да иде да га уби́је. А његова бáба га зарéзи у кућу и ту́ри катáнац, свé док се он оладиó. Гáзда на Сýд одби́је слугу од туј имóвину и она́ поста́не његова. И пóсле се на тог стáрца свé зáтър фамилија. Ћерку жени́, она́ рóди девојче. Пóсле она́ умрe. И тој девојче се одрéкло од имóвину, нéче проклетију. Проклетија је стíгла и једнóг дéловођу из óпштину. Ако нéки ўмре, или се жéни, или има нéку муку, он залóжи њíву код тог дéловођу а он му даде пáре. И кад прóјду дéсет дáна он му ўзме туј њíву, не чéка га да му врне пáре. И сáд је у његову кућу свé пу́сто: унóци и парáунуци помрeше. Јóш један пример: Тај је имáо пéт сина: двá су му погину́ла, један је умро, а један ни́је имао дéцу и био ћóпав. И на крај му остáне један син с когá се он ни́је слáгао, а слáгала се његова женá, бáба, а он њóј тој брáни. Он даде сину сву́ имóвину, па се разбéсни, бáци кéра у бунáр, закóље бáбу, запáли кућу и с нóж се удáри, и ўмре пóсле једну-недeљу. Остáла је само ћерка од тог сина. Тај фамилија таквá.

(Будимир М. Лилић, 1929, Моклиште)

160. Затрлá се тај фамилија. Сáмо унóку имају у Пíрот, у Рáдин Дóл, муж вој умрeл. Имáл је Сáнда сина, чувáр на мóс савил се дóземи.

(Смиља Тошић, 1926, Бабин Кал, Сињац)

161. **Иди по прав пýт и не бóј се.** Проклетија стíже свакога ко чíни злó. Ѐстину кáжи, да не опáдаш, иди по прав пут и не бóј се. Син убиó оца у свађу. И избáци га на брдо у виногáрд. Био áвгуст или септémбар. И стáви му грóжђе у пáзуку. Али једнá бáба кришом гледáла, и пóсле кáже каквó је билó. И он побéгне. И пóсле побéгне из зáтвор у Бýгарску. И кáд се копáло у Сићево за центрáлу, у двáдесет рáдника само он погíне. Пóсле трí брáта

млађи од њега, остану, па два брата убију трећег и извлéкли га из авлију на пút. Пóсле су и они ишли у зátвор. Фамíлија Бérбинци.

(Светомир Огњановић, 1932, Горњи Рињ, Дражево)

162. Јá знáм само тóј: Áко злó чíни, злó че да му се дéси.

(Драган Митровић, 1931, Дражево)

163. Кáжемо: проклéтија га тéра, проклéтија га стíса. Липше нéком стóка а мí кáжемо да је тóј проклéтија. И кáд лáже, крáде, отíма, íсто кáжемо.

(Велимир Ристић, 1926, Стража-Сињац)

164. **Њíно поколéње се свé распáло.** За стáро врéме дóјде у Моклиште коњ с дисáси пúни са-злáто. Мојí чичéви, сíнови вéлики, били ожењети, а домаћíн нéма. И коњ стáне пред њíну капíју. Онí стúре од коњá дисáси⁴) и подéле тóј злáто. И нíкој се нíје јáвио за то злáто. Дóћинци, трí брáта - Бóшко, Милисав и Љúба -држáли су кафáне, стóку, били богáти. И њíно поколéње се свé распáло до дáн-дaнáс.

(Светомир Огњановић, 1932, Горњи Рињ, Дражево)

165. Погíне мýж на мáјку од мóг óца и онá доведé превéдњака Милисáва из Тéловац, пришáо код њý. Комшија му у Белáву заплéни трí óвце и преко брдо и прóда или замéни с Понóрца. Он љут, óће да му заплéни, да му се освéти. Пóсле превéдњак Милисав заплéни њéму двé óвце. А јá га опомéнем да тóј нéје добрó. Кáжем му: -Тóј че бóг да распрáви! И пóсле два-три дáна угинúле су му две-три óвце. Човéк да не чíни што је проклéто.

(Видојко Петровић, 1935, Сињац)

166. **Свí вéрују на óснову тóга је.** Бéше човéк оболéо па му отсéкли нóгу. Кáд да врши нýжду не мóже да се сáгне, па му наместíли клúпицу у клозét. А комшија му се потсмејé: - Ексér да му нéкој набíје на клúпицу па да га заболи кад сéдне! И пóсле отишáо у лóв сíн на тóга што се потсмејáо, и нéко случáјно нáпне пúшку и упропáсти му нóгу. И свí вéрују на óснову тóга да је.

(м 1931, Дражево)

167. У проклéтију не вéрујем. *(Бранко Раденковић, 1951, Дражево)*

168. У проклéтију слáбо вéрујем.

(Арсеније Ранђеловић, 1932, Моклиште)

169. У проклéтство вéрују. И свí кáжу да не чíниш злó.

(Милена Раденковић, 1934, Доњи Рињ, Дражево и Данило раденковић, 1936, Дражево)

170. Че га стíгне проклéтија кој уради лóше.

(Живана Поповић, 1921, Стража-Сињац, Сињац)

Смрт

171. Вíше сам волéо да сам јá умрél, него што је онá, женá ми, умрéла.

(Будимир М. Лилић, 1929, Моклиште)

172. Волим да живим. Бојим се више од самотињу, него од смрт. Стра је болес.

(Светомир Огњановић, 1932, Горњи Рињ, Дражево)

173. Две девојке из Клисуре се вануле за-руку и штукле у вртлак. Смрт дојде зачас. Моје здравје не волим, доста ми је. Чим манем да одим, доста ми је живот. Које много остари није живо, није мртво, нити оди, нити поје, и копа се узем. Живо се не копа узем.

(Љубинка Јевремовић, 1934, Клење)

174. Смрт је страшна. Плашим се да видим мртвог човека.

(Данило Раденковић, 1936, Дражево)

Сан

175. Ватра, огањ. Паре добијем. У санови и верујем и не верујем.

(Љубинка Јевремовић, 1934, Клење)

176. Каже се: збије се сан, оствари се сан, обистини се. Ја у тој не верујем, а не верује ни моја жена.

(Благоје Ранђеловић, 1940, Витановац)

177. Лети не сањам. Ако је тој што сам сањала у први сан, не важи се.

(Милена Раденковић, 1934, Доњи Рињ, Дражево)

178. Много сањам, али не верујем, не остварује се. Унука умре, никако да је сањамо.

(Милован Нешић, 1939, Дражево)

179. Много сањам и снови покажу. Ја кад сањам Цигани или има да болујем или има неки нешто да ми украдне. Кад сањам покојног оца, морам да имам неки добит; кад сањам мајку, обавезно губитак. Сањао сам више пута да летим, и летим равно. Летење се код мене изразило добро. Сада већином мртваци сањам. Од шурака сина, највише смо се мешали с њег, њега сањам.

(Будимир М. Лилић, 1929, Моклиште)

180. Муж далеко од мене. Када га сањам исцепаног и у упрљано одело: добро му је. Када га сањам дотераног: зло му је.

(Милена Раденковић, 1934, Доњи Рињ, Дражево)

181. Нешто верујем, па и не верујем. Немам докази да се обистиније.

(Милисавка Живић, 1940, Пајеж, Козја)

182. Сан: једно верујем, једно не верујем. Нема ноћ да нешто не сањам. Сањам покојну жену, из љубави смо се узели и слагали смо се. Сањам месо. Често сам сањал женину смрт, а она је умрла у осамдесет и четири године.

(Велимир Ристић, 1926, Стража-Сињац)

183. Санови се збивају. Овај копа у њиву гроб, бунар, че му умре човек у кућу.

(Душанка Живић, 1925, Витановац)

184. Сањам целу ноћ. Све сањам мртви. Сад мэн чека тој.

(Живана Поповић, 1921, Стража-Сињац, Сињац)

185. У сáнови и у проклетíју не верујем.

(Спасић Божидар, 1930, Сињац)

186. Шњевáла сам. Сíн ми лúпа на врáта. Сíн у двóр. Мóра да сам шњевáла, не мóгу се расáним.

(Бранислава Давидовић, 1932, Мирановац, Витановац)

Стрáх

187. **Држ се за орéј.** Киша, óлуја, сéва, грмí. Кажé ми: -Држ се за орéј да те не однесé! Течé ми водá низ глáву. У Крémеницу једногá убило грóм.

(Љубинка Јевремовића, 1934, Клење)

188. **Запáлим нáшу појáту да се грéјем.** Нáj сам шáшава билá, а тáтко ме је нájвише волéл. По осамдесé брáви тýце óвце чýвам. Бóса сам, осéбла сам, стрá ме чу ўмрем од стýд. Кáжем: - Помóчете ми се на мојé нóђе, осéбо! Имáли смо сасáденуту појáту, дóјде као крóв. Шíкам се. Запáлим нáшу појáту да се грéјем. И грејá се. Зовém дéцу што чýвају стóку: - Вртајте се да се грéјемо. Јá чу кáжем Дíнко ју запáли, а не јá! Да је нíсам запáлила умрлá би од стýд.

(Верка Ђорђевић, 1929, Љубатовица)

189. **Пóчне да га прогóни нéшто.** Отишáо сíн у Нíш за аутомехáничара. И пóвремено ишáо у цркву. И кáд је био у трéћи рáзред срдéње шкóле, пóчне да га прогóни нéшто. И óн бéга из кýћу и íде по то штó му се претскáзује. И ми га вратíмо, не мóже да спáва. Пóсле мéсец дáна крéне из Нíш и не сíђе овдé, него на Ћýрђево пóље. И пóђе за Враниште, Осмакóво, и отíде у Бáбин Кáл. Свé га јурíло до Бáбину Глáву. Тáм жéне брáле дувáн и реклé му кудé је. У Бáбин Кáл íма тéтка. И цéлу нóч бегáл. Укопáли смо крс за Вéлику Госпојíну на Чýку.

(Смиља Тошић, 1926, Бабин Кал, Сињац)

190. Сирочé кáд си, свáки дáн стрá.

(Милена Раденковић, 1934, Доњи Рињ, Дражево)

191. Црн óблак, óлуја, сéва, грмí, а јá сáма. Нíсам се нíкад плашíла.

(Славка Симић, 1932, Инова, Мирановац)

Сýдбина

192. У сýдбину не верујем.

(Светомир Огњановић, 1932, Горњи Рињ, Дражево)

Урóци

193. **Волóви удáре на óко.** Имáо стрíц ўбави волóви. И отíде тáм с њí. И реклí му: - Свáка ти чás, нéка су ти жíви! И волóви удáре на óко и пóчну да опáдају. Отíде код бáбу из Глогóвац и онá му речé: -Уватíли урóци од лýди! Далá му трíце и то је прешлó. А једáн из Мéрошину íма лóше óчи, óн си сáм призна. Кáже: - Не смém унóци да поглéдам. Јá сам сéбе мрзим,

љуђи се од мене вáрде. Máјћа ме поврати́ла на сýсу. Кáжу на жену́ која је доји́ла: - Пазí се да те дете не превáри у спање!

(Светомир Огњановић, 1932, Горњи Рињ, Дражево)

194. **Девóјче се íстегну, че мрé.** Урóци, véрујем. Кáд ми је билó прво девóјче на два-три мéсеца, женá га поглéда и дете пóчне да поврáћа. Девóјче се íстегну, че мрé. И баба-Лéпа му прéбаја, и остáде жíво.

(Велимир Ристић, 1926, Стража-Сињац)

ОДЛОМАК ИЗ РОМАНА ЗАВОДНИК*

Фабула романа

Главног јунака, професора енглеског, добростојећи бизнисмен ангажује да током јула у планинском селу југоисточне Србије по имену Шпај (изнад Црвене Реке) интензивно спрема из енглеског језика децу његовог брата од тетке, умрлог претходне године. Деца су сирочад и о њима се стара баба Грозда, удовица. Милош и Биљана су близанци (11 година); дечак мора да поправи јединицу из енглеског на поправном испиту августа, иначе ће понављати IV разред.

Професор стиже у село на врху брда, готово пусто: окружено је шумом, удаљено од ауто-пута, настањено ишчицом стараца. Боравак ту је од самог почетка бременим мрачним наговештајима. Кућа у коју долази налази се прекопута гробља. Деца имају дистанцу према њему, као да нешто крију. Током ноћи он види непомичну црну фигуру мушкарца како стоји испред куће. Приликом дневне шетње скрене у кукурузиште, где га прати и умало нападне нешто за шта верује да је пас. Ноћу осећа неко присуство око куће, чује режање.

У кући запажа обожавање Гроздиног покојног сина, Михајла, о коме у селу круже злокобне приче («проклетиа», поп није хтео да сахрани његово тело на гробљу...). Истовремено открива да деца сваког дана одлазе у шуму, на «Заводник» – извор чисте воде, где је и њихов отац за живота често боравио.

Почне да верује да се над децом надвија опасност и да је та средина нездрава за њих не само због примитивних услова живота, него и због примитивних веровања бабе и других сељана...

***

(...) Часови су протекли без помена вредних дешавања. Осећао сам како полагамо плетем основу, све чвршћу, за њихово разумевање језика уопште, како српског тако и енглеског. Као и већина људи, тако и они језик узимају здраво за готово, као датост која се не промишља јер је ту одувек, ствар по себи. Ја сам се трудио да оба, и матерњи као и страни, раставим и изнова саставим, показујући им како се гради, од чега, и зашто тако – наравно, на поједностављен начин, прикладан њиховом узрасту. Солидним темпом су прихватили ствари, и на том плану нисам очекивао већих проблема. Истина, Милошу су овог пута мисли лутале више него обично, али то сам приписао сновима од прошле ноћи.

После тога сам се натерао на бављење магистарским и с успехом провео бар два сата читајући историју америчког позоришта и преписујући у бележницу тезе и цитате који би могли бити употребљиви за рад. Намерно

---

* Одломак из четвртог поглавља романа *Заводник*. Свака сличност у роману са стварним ликовима, институцијама и догађајима је случајна.

нисам понео лаптоп како ме не би у искушење бацали интернет или игрице онда кад би требало да пишем, и пријао ми је овај повратак на најосновније, као у студентским данима, у време када још нисам имао компјутер. Папир и оловка, књига и ја. Без спољашњих ометања. На ту помисао сину ми да мобилни нисам укључио већ пуна два дана. Сад сам то учинио само да се уверим да, као што сам и слутио, немам нових порука нити пропуштених позива. Сјајно.

Изашавши на сунце био сам изненађен колико је мало трагова остало од јучерашњег невремена. Грозда је још пре доручка помела ветром нането лишће а у пластичне кофице сакупила умлаћене шљиве, јабуке и крушке, издвојивши у тањир оне ваљане за јело а остале наменила свињама. На селу се ништа не баца. Зачудило ме колико је мало блата претекло до поподнева: само је повећа локва испред амбара сведочила о јучерашњој киши, а и она се убрзано смањивала, судећи по њеним ободима. «Земља је жедна,» рече Грозда. «Киша није падала од Ђурђевдана.»

“А сунце пржи као да ништа није било,» додао сам, глумећи искусног пратиоца метеоролошких прилика. Истина, последица тог пржења била је повећана влага у ваздуху: испарења су лебдела над свиме као вео на ивици појавности и чинила атмосферу загушљивом. Ова запажања задржао сам за себе, јер нисам хтео да звучим као да гунђам. Уосталом, Грозда се није ни на шта жалила: изгледа да је јучерашњи град био слаб да начини приметну штету, па би стога моје кукање на спарину могло деловати претерано чак и од једног господичића заглављеног на селу.

На моје питање о томе где су деца баба рече да су отишла да напасу козе. Она је била заузета развлачењем теста преко мушеме, вешто га доводећи до дебљине листа папира, мало рукама, мало оклагијом. Кидала је крајке што штрче преко ивице стола у гомилицу теста која ће завршити у идућој кори. Из једног чорбалука грабила је виљушком смрвљене комадиће тврдог сира, помешане са јајетом, и посипала их кошчатим прстима по кори претходно премазаној зејтином. Одлучио сам да се не обазирем на такве детаље, поуздајући се у хигијену старе жене, искусне у оваквим пословима. Коре са сиром, умотане као палачинке, слагала је у округлу тепсију и савијала их у облик спирале или пужа, око претходних, већ наређаних, почев од центра па према ободима.

Нисам хтео да је ометам у послу, а и бубњање црног шпорета, увелико наложеног, било ми је претерано на ову врућину, упркос широм отвореним вратима. Њој изгледа није сметала жега. То су те старе кости, никад их не можеш довољно загрејати.

Како бих мало испружио ноге и проветрио главу од књиге коју на свако отварање све више мрзим, изашао сам у шетњу до центра села. Овог пута без ранца на леђима, без журбе, али и без нарочитог циља. У трави се понегде још налазила влага, али тврдим друмом кроз село могло се ходати

без бојазни од блата. Око спорадичних локви зујале су мушице, али то се могло лако прескочити или заобићи.

Окупано па подгрејано село сада је зрачило још нападнијом, гушћом ауром. Пробијао сам се кроз мијазму од испреплетених мириса оваца, сламе, измета, траве, шљива, домаћег и дивљег цвећа, свеprisутних коприва, кокошињаца, свињаца, трулих греда, старе трске, црвене земље из напуклих или срушених зидова и воња безименог растиња што је куљало из рушевина са својим рецкавим листовима и црним бобицама...

Авлијанери су горљиво зарађивали за вечеру урлајући из све снаге на туђинца што им је шетао тик уз њушке као да га се њихово арлаукање баш нимало не тиче. То је, наравно, била само поза, јер за све ове године до сада, упркос незанемарљивој пракси, још нисам сасвим стекао вештину необазирања на лајање цукела. Њихови власници, барем они који су се могли опазити, углавном су, на мој наилазак, журили у куће, амбаре или већ шта им се у том трену затекло као најближе, а они на прозорима, кад би сусрели мој поглед, ођедном би се сетили неодложног посла унутра. Дobar дан и ја вама, мислио сам.

Испред задруге овог пута није било никога. Колико сам схватио из Гроздине приче, она је отворена само двапут недељно, на по неколико сати, преко лета, и једном недељно зими, ако услови дозволе, то јест ако власник успе да се аутом попне до села. Овом приликом нисам имао знатижељну публику с те стране, као ни из пустих авлија преко пута старе школе, па сам могао потоњу на миру да разгледам. Трунула је ту као споменик времену када је у селу било довољно деце да напуне оволику грађевину. Грозда ми је казала да је овде учила азбуку и таблицу множења у раним данима Титове Југославије, али зграда је остала пуста још пре његове смрти и Михајло је морао да пешачи у Црвену Реку да би учио то исто.

Стакла су давно нестала са прозора, па чак и трагови срце. Дрвенарија иструлела до тамносиве сржи, фарбе ко зна кад изгрижене невидљивим зубима. Испод отпалог малтера вире црвене цигле, што је редак елемент у грађевинарству овог краја, како ми изгледа. Није се штедело кад је ово прављено: зато су, вероватно, зидови тако дуго и опстали. Била је то, и остала, највећа грађевина у селу. Сада је кров са стране према путу потпуно урушен тако да таван зјапи а побелеле греде једва држе преостале црепове. Црепове, а не ћеремиде.

Вирио сам кроз прозор и у полумраку унутра спазио неколико греда сваљених с плафона. Коса танка, усправна дебела... Само уз велики напор маште могао сам у сеновитим ходницима да чујем духове смеха давно нестале деце и ручног звонцета којим је чикица означавао почетак и крај часа. Нека много доцнија деца испунила су полуољуштену белину зидова својим љубавним порукама и цртежима. А онда су греде попустиле, кров се разјапио, подне даске се искривиле и пропале под кишама и снеговима,

а гљиве и друго растиње којем погодује влага настанили су се у полутами. Закључио сам да не би било мудро врзмати се унутра, мада ме је забављала помисао на новинске наслове у случају да ми се нешто баш овде сручи на главу. «Асистент страдао у пустој сеоској школи.» «Професора убила греда.» «Још једна жртва трулог српског школства...»

Улаз је ионако давно зарастао у биље које се не бих усудио да именујем. Али зато са некадашњег игралишта, нешто ниже, пуца поглед на задњу фасадну школу. Седам црних правоуганика уместо седам прозора зјапи са изједених зидова, прошараних апстрактним шарима ољуштеног малтера и цигли од којих су многе испале ван, гоњене ко зна каквом муком. Испод прозора, одавде превисоких да би се вирило унутра, црне се лучни отвори, циглом уоквирени, за убацивање угља и дрвета за огрев директно у подрум. Накривљени и полусрушени оцаи на крову сетно, али значајним ћутањем, коментаришу давну обесмишљеност тих отвора, себе самих и читаве зграде. Она се распада усред села, попут леша насуканог кита, превеликог да се физички уклони, па зато препуштеног природним елементима. Обесмишљеност школске зграде, што је још горе, упућује на бесмисао читавог села јер његове су куће претворене у породичне гробнице раштркане по падинама брегова подно Трапа.

На супротним крајевима зелене ливаде, сада неравне, могли су се видети заковани дирекци у облику голова: један поред школе, други крај чесме. Обично, голо дрво, неофарбано, неотесано, пепељасто, сведочи да је неко овде, макар спорадично, шутирао лопту. На чесми је један човек управо пунио пластични балон.

“Питам се ко ли сад овде игра фудбал?” рекох гласно кад сам му се примакао.

Он подиже поглед, начас, одмери ме, и врати се балону где се вода управо пењала врху. Онда га спусти на ивицу бетонског корита и заврте поклопац, полагаано. Већ сам помислио да ће ме игнорисати и већао да ли да останем још који трен чекајући одговор или да кренем даље, правећи се да ништа нисам ни рекао, кад он проговори:

“Понекад ја дођем овде са сина да шутирамо лопту. Али не вреди. Траву још ниси покосио, а она опет порасла... Нема ограда околу. Мало се занесеш, и оде лопта у шљивар, доле. Или улети кроз прозор у школу. Или у неку авлију. Више време потрошимо на чекање, на вадење лопту из жбуње и рушевине, него што је шутирамо.”

Ливада се на том крају завршава чесмом и бетонским коритима спроведеним од ње, за напајање стоке. Та корита су, уједно, делимична замена за ограду. Одмах преко пута, иза танке жичане ограде, спазим белу, релативно нову зграду црквике.

“А онај ко овде дâ гол има шансу да заради анатему. Црквени прозор је право иза...” нашалим се. Истина, тај отвор штите металне решетке.

“Та црква је одавно замандаљена. Дође поп из Црвену Реку само кад су већи празници, од пролеће па до рану јесен.”

“Стварно, питам се како је овде зими...”

“Ех, како је. Старци цело лето гомилају дрва, полагачке довлаче из шуму, а у јесен спреме зимницу, или ћерке спреме онима што више нису у стање, па наложе фуруне и моле бога да снег не затрпа врата. Срећа те ни зиме више нису к’о што су биле у моје време.”

“Ви... не живите овде?” упитао сам реторички, јер у међувремену сам га препознао. То је био онај човек са стојадином што сам га опазио истог дана кад сам стигао у село.

“Преш’о сам у Паланку, одавно. Где ћу, с малог, овде? Није ово место да се одгајају деца. У ово село нема више живот. То што је остало да умре – ће да изумре, и готово.”

“Ви сте Дулетов отац,” рекох, и представих се. Он рече да се зове Видоје. Кренуо је с тим балоном назад, узбрдо, па и ја за њим.

“А ви учите оног... И његову сестру...”

Претварао сам се да нисам приметио како је нагласио «оног»: «Да, ја им држим часове из српског и енглеског.»

Он сочно отплуну.

Нисам знао како да реагујем током неколико наредних корака. Онда осетих потребу да кажем: «Добра су то деца...»

Он промрмља: «Аха. Зато су оног тели да истерају из школу. Много добар био.»

“Милош? Можда је мало несташан, али гледајте, па ипак је сироче, расте без оца, само с бабом...”

“Ма!... То што му је татко умрео најбоља је ствар која се десила и једном и другом. Свима...» Онда као да се угризе за језик: «Ал» и ја много мељем. Не иде тако да се прича од мртви.»

“Јесте ли познавали Михајла?” Видоје мора да је његових приближних година. Ако је одрастао у Шпају, требало би да га је знао.

“Мислим, док сте били деца...” додадох, док се он нећкао.

“Ма, ко је њега знао? Њега ни рођени отац није знао... Одувек је био изрод. По васцели дан се мајао по шуме и долине. То му био други дом. Или први... Некад остајао тамо и ноћом, спавао по јаруге, по пећине... Шта је тамо радео, то сâм бог зна. А можда ни он.”

“Није се играо с вама?”

Он одмахну и прокашља кисело: «Хах! Какво црно играње? Тај је бегао од мене кад ме спази. Ако види да сам пош’о у школу, он сачека да одмакнем низ брдо, па тек кад зађем за окуку, пође и он. Ја се правим, као не видим га, а он све по мене иде, ал» на одстојање.»

“Није вам пало на ум некад да га сачекате? Да га приупитате зашто не иде с вама?”

“Ехх... Сад кад размишљам, то можда звучи логично. Ал’ у оно време, ех... Тад сам другачије размишљао. Тад ми је одговарало да је онај на дистанцу, и трудио сам се да је одржим кол’ко сам мог’о. И друга деца у школу су бегала од њега...”

Стигли смо већ до капије његове родне куће. Он спусти балон да би је отворио, јер примитивни механизам захтева обе руке и нешто снаге и спретности да се то покрене.

“Али зашто? Зар само зато што је био усамљеник?”

“Тај није био сам,” рече он значајно. Ушао је и затворио капију изнутра, не нудећи ме да уђем. Кренуо је наниже, па се после пар корака окренуо и додао:

“И још нешто. Ја сам овом мом рек’о да с онога нема шта да тражи. Ал’ деца су то, не слушају, а ја не могу поваздан само на њега да пазим. Ако случајно дође тамо у кућу, слободно га отерајте. Он зна зашто. Ајд’, па бог нек вам је напомоћ.”

Остао сам ту, уз тарабе, гледајући за њим неко време, а онда се тргох и пођох даље. Рој мисли зујао ми је око главе, баш као мушице око локви које сам прескакао. Било је то некохерентно зујање, хаос од фрагмената Видојеве приче и детаља из претходних дана који су ми се враћали, вербалних и оних других, и све то није водило никуда сем дубље у двоумицу и збуњеност.

Док сам пажљиво гледао пред ноге, водећи рачуна не само о црвеним барама кишнице него и о крупном камењу што је неправилно штрчало, схватих да је отићи из овог блата и џомби на београдски асфалт равно путу на Месец. То је квантни скок за село из кога и у његовим најбољим данима тешко да је неко доспео даље од Ниша – или Димитровграда. Већ и само постојање таквих амбиција Михајла је чинило ванземаљцем за све Шпајце, и не само за њих, него и за Црвеноречане, за Долчане и Ветанце, за Вргудинчане и Куновичане и становнике других околних села и заселака. Уместо да остане оцу да помаже око стоке, њиве и домаћинства, или барем да је завршио какав занат, или приучио за чиновника у некој оближњој фирми, он запео чак у Ниш, право у Уметничку школу.

Нешто ми је говорило да је та тежња ка Нишу и Београду била само одраз још веће жеље, за нечим даљим и другачијим. А, по свему судећи, ни та два града нису га задовољила. Истина, у Београду је упознао мајку своје деце, али ни са њом се није усрећио. Није најбоље поднела порођај, а убрзо после ње и он се разболео и умро, само да би му кости вратили назад у црвеницу од које је хтео да одмакне. Делује просто. Али, да ли је то све? Иако ме се ништа од тога није тицало, морам признати да ме је мамило и интересовало много више од проклетог америчког театра и ималинских минстрела у његовим коренима.

На пропланку испред улаза у гробље спазио сам Милоша и Биљу. У одласку их нисам приметио: мора да су ту застали у повратку са места где

су иначе напасали козе. Биља се испружила на стомаку, на старом ћебету у трави, и ногама савијеним у колену исцртавала лукове у ваздуху, док је Милош шетао око ње и гласно јој читао из неке старе, раскупусане књиге. Она се повремено кикотала, али то што је читао нисам успевао да распознам. Козе су брстиле трновито жбуње уз ограду гробља. Пришао сам ближе.

Кад ме је приметио, Милош престаде са читањем, склопи књигу и стави је, као нехајно, себи иза леђа: «Професоре! Шетате?» Биља се налакти на ћебе и погледа ме. Схвативши да лежи ногама према мени, брзо се усправи и изглади сукњу – старинску, до колена, али њој је добро стајала.

“Децо...” рекох. “Шта то читате?”

“Татину књигу,” рече она, а Милош скоро истовремено: “То је тајна.” Одамакао се два корака уназад. Из предњег џепа бермуда штрчала му је дрвена фрула.

“Добро, добро,” насмејих се. “Нећу да гурам нос у ваше послове. Лепо је да уопште читате. Ја сам пресрећан кад видим децу ваших година с књигом у шакама.” Смешкали су се као за рекламу или постер. “Није ли вам влажно, у трави, за лежање?”

“Ма, не, осушило се као да није ни падало јуче. А имамо и ћебенце.”

“Баш вас брига... Него, нешто сам хтео да вас питам, али није било прилике... Знате да сам претходног дана шетао... овде. Случајно сам наишао на гроб вашег деде, и прадеде... Али нигде нисам успео да запазим гроб вашег оца.”

Деца се згледаше.

“Можда нисте добро тражили,” рече Биља.

Милош прсну у смех. Онда се силом уозбиљи, узе прут однекуд из траве и потера козе. «Белка. Милка. Руменка. «Ајмо. Идемо.»

Једна од њих погледа ме тим подмуклим козјим очима, као са омота неког хеви метал албума.

Пошли смо заједно према кући. Много пре прага дочека нас мирис тек испечене гибанице.

Пита је била одлична. Они су је звали баница. Под било којим именом исто би мирисала. Била је малко тврђа и тежа од растреситих бурека на које сам навикао у Нишу, а козји сир јој је давао јачину и сланост, али брзо сам се привикао на њен помало сирови шарм и у сласт појео неколико парчета откинутих са колута. Сâмо средиште пужа припало је Милошу – по Гроздиним речима, зато што је мушко, да се не издрчи, да га воли «баба» (у смислу, будућа ташта).

Израз «сукана баница» у овом селу је пуки плеоназам, јер другачијих кора ту и нема осим кућно прављених. Коре за питу нико не помишља да купује, и то не само због удаљености најближе пекаре. Помислити на куповање кора за питу овде је као... као помислити на куповање сира. Овде

људи за своје потребе праве све што икако могу. За јело, за кућу и око куће. После вечере остадох сам с бабом: Биља је отишла с Милошем кад је кренуо да храни свиње. Док је рибала тепсију ја сам стајао крај ње и почео изосола да хвалим децу, како су паметна и вредна.

“Јесу, анђели моји,” сложи се она. “Ако су сирочићи, не значи да треба да буду распуштени. Истина, ја не могу све сама, ал’ чиним кол’ко могу да им ништа не зафали, ни од љубав, ни од подуку... Њи’ов отац и’ надгледа,” додаде, подигавши начас поглед ка огледалу са Михајловим фотографијама. “Он не би допустио од њи’ да се свет сеири...”

Нисам био сигуран око тога, ако има истине у репутацији која га прати, али то не изустих. «Хм, да... Зато ме и чуди то што су, наводно, Милоша хтели да избаце из школе. Не могу да замислим зашто би...»

“Ма, ко то каже? Кога да истерају? Мог Милоша?!” Она устаде из дотадашње чуће позиције, исправи се и тресну крпу о бетон као да је тог трена први пут чула за то. “Јел’ сте ви то причали с некога у село? Људи свашта торочу! Нарочито онај Видоје.” Погледала ме је сумњичаво као да ће ми у очима прочитати одговор. “Он ли је нешто дроблио?” Још је до сада не видех у тако фуриозном издању, као мачка којој је неко дирнуо мачиће, спремна очи да изгребе. “Боље нека си гледа оног његовог. Он ми квари моје чедо. Има да му забраним више да долази...”

“Чини ми се да ми је и ваш сестрић у Нишу поменуо то, за истеривање...” рекох бојажљиво. “Значи, то није истина?”

Она уздахну, као охлађена на његов помен.

“Ако је и истина, па шта? Истина! Пих! Јесте, ‘тели су да га истерају, па нису. Набедили га, кој зна зашта, ал’ ништа нису доказали, јер нису имали шта, и на тој остало. Шта је истина? Тој што су вревили некакви ништаци, ил’ тој што си ја знам? Мислели, дете сироче, мож’ му пришијемо шта си ‘оћемо, нема кој да га заштити и одбрани? Е, па, преварили су се! Сва та дечишта нису, бре, мом Милошу ни на малчић.”

Климао сам главом у знак слагања.

“Да, вероват... овај, сигурно сте у праву. Али, шта су му тачно приписали?”

“Ама, ког је брига шта су ти бездушници измислили? Ујка му је то средио са директора, ја сам му казала боље он да то ра’чисти, јер ја ако им сиђем доле, у Реку, гркљан ћу им и’чупам, и томе ко је лагао, и томе кој му поверовао!”

Тиме је даља дискусија о том питању била затворена, и као да то потцрта, Грозда чучну и настави да риба тепсију, сад још жустрије.

Док сам смишљао шта да кажем пре него што и мене сврста у групу удружених безимених блатитеља њеног унука, или барем у њихове саучеснике, она настави, одоздо, кроз зубе:

“Тако су и за мог Михајла тропали: те ‘не избива из шуму’, те ‘не

цупка у коло са свима', те 'стално је код Заводник', те 'овакав је', те 'онакав је'... Из село су ми га отерали, од срце ми га раставили..." Она као да поче да грца, али онда прогута кнедлу и настави, дрхтавим али истовремено снажним гласом: "И-хај, где би ми био крај да сам веровала у све што су душмани причали? Па нисам га ја цабе девет месеци под срце носила! Једва сам га догледала, једва га у свет донела, и – шта? Да ми они казују какав је и шта је, к'о да ја не знам? Бах!

Где су били док сам моја мртва чеда закопавала? Два су ми мртва на свет дошла а два су ми на руке умрела одма' по рођење, пре него што сам крај Михајла добила – уз божју помоћ! И нико ме тад није питао како ми је, могу ли... Тад нису ни нос привирили преко мој праг. А после, лако је да развезују приче, да блебећу, цаба седећи...

Ал' отврдне човек, синко... Отврдне, од тако неке муке, ил' нема да га има. И ја се не жалим ништа, немој погрешно да ме разумеш, ништа од њи' не тражим, сем да ми не опањавају децу. Нек се баве са своји послови, далеко им лепа кућа, а моју да оставе на мир. Ето, тол'ко.»

Те ноћи у сан ми је дошло нечије бледо лице на прозору, и отегнути детињи плач, и још сијасет ствари, збрканих, бесмислених, мени самом нејасних, не знам из које пећине измилелих. Одмах по буђењу милосрдно су ми испариле из свести. (...)

Биобиблиографска белешка о аутору романа

ДЕЈАН ОГЊАНОВИЋ, књижевник, филмски и књижевни критичар, есејиста, преводац.

Рођен у Нишу, Србија, 1973. Живи и ради у Нишкој Бањи.

Мајка Момирка (рођена Тричковић) потиче из села Шпај које је аутора инспирисала за роман *Заводник*.

Аутор је дипломирани филолог за енглески језик и књижевност (Филозофски факултет, Ниш; 1996). Магистрирао на Филозофском факултету у Нишу са темом «Готски мотиви у делу Е. А. Поа» (2009). Докторирао на Филолошком факултету у Београду са темом «Историјска поетика хорор жанра у англо-америчкој књижевности» (2012).

Објавио роман *Наживо* (Просвета, Ниш, 2003; друго издање самостално, 2010).

Објавио књиге *Фаустовски екран: ђаво на филму* (Светозар Марковић, Зајечар, 2006), *У брдима, хорори: српски филм страве* (Нишки Културни Центар, Ниш, 2007), *Студија страве* (Мали Немо, Панчево, 2008) и *Поетика хорора* (Орфелин, Нови Сад, 2014).

Кратке приче објављивао у часописима *Градина* (Ниш), *Улазница* (Зрењанин), *Политикин забавник* (Београд), *Балкански књижевни гласник* (Београд), *Pressing* (Ниш), *Trash* (Ниш).

Његове приче су уврштене у следеће антологије: *Алиса у земљи прича: Најлепша остварења са В конкурса за најкраћу кратку причу* (Алма, Београд, 2006), *Градске приче 3: фантастика* (Албос, Крушевац, 2008), *Бели шум* (Паладин, Београд, 2008), *Истините лажи* (Паладин, Београд, 2009), *Изван коридора - Вранац, Најбоља кратка прича 2010* (Карвер, Подгорица, 2010), *Апокалипса јуче, данас, сутра* (Паладин, Београд, 2011), *Тајанствени путник* (НКЦ, Ниш, 2012), *У знаку вампира – Мушке приче о крвопијама* (Паладин, Београд, 2012), *Нова српска приповетка* (Паладин, Београд, 2014) и *HAARP и друге приче о теоријама завере* (Паладин, Београд, 2014).

Објављивао радове на теме књижевности и филма, књижевне и филмске критике и преводе са енглеског у часописима *Књижевна историја*, *Летопис Матице Српске*, *Психологија*, *Зборник ФДУ*, *Психологија Медиана*, *Поља*, *Градина*, *Свеске*, *Плима плус*, *Улазница*, *Нишки аналитичар*, као и у културним додацима дневних листова *Политика*, *Вечерње новости* и *Данас*.

Његови радови на филмске теме објављени су у низу књига у САД и Енглеској (најновији у антологији *Speaking of Monsters: A Teratological Anthology*, Palgrave Macmillan, 2012). Стални је сарадник филмских часописа *Екран* (Словенија) и *Rue Morgue* (Канада).

Приредио збирку прича Н. F. Lavkrafta, *Nekronomikon* (Everest Media, Београд, 2008; друго, допуњено издање 2012) и зборник *Нови кадрови: скрајнуте вредности српског филма* (са Иваном Велисављевићем; Clío, Београд, 2008).

Стара школа, Шпај.

Поглед са Трапа

Стари амбар

Пећина са лековитом водом изнад села Шпај

Кућа ауторових предака у Шпају

Аутор испред стазе према извору Заводник

Извор Заводник данас

Стари камени крст

Стара крушка поред шпајског гробља

ЛИКОВНА КУЛТУРА

ТРИ ИЗЛОЖБЕ АКАДЕМСКИХ ЛИКОВНИХ УМЕТНИКА ИЗ БЕЛЕ ПАЛАНКЕ У ГАЛЕРИЈИ „ЧЕДОМИР КРСТИЋ” У ПИРОТУ

Сажетак: Као резултат жеље уредништва Зборника, овај рад пружа увид у мали део излагачке праксе Галерије “Чедомир Крстић” којим су презентована ликовна остварења троје академских ликовних уметника који су рођењем или професионалним радом у вези са Белом Паланком. Намера је да се афирмација и сарадња суседних општина Пирота и Беле Паланке, и њихових ликовних стваралаца учини разноврснијом и креативнијом.

Кључне речи: Галерија „Чедомир Крстић” у Пироту, изложбе, Бела Паланка и ликовни уметници, Иван Колев, Владета Живковић, Милица Лилић

Тридесетпетогодишња изложбена делатност Галерије „Чедомир Крстић” у Пироту бележи (тек) три самосталне изложбе академских ликовних уметника којима је завичај или место живљења и рада - Бела Паланка.

Галерија “Чедомир Крстић” у Пироту, (фотографија: Весна Голубовић)

Изложба слика Ивана Колева, професора ликовне културе у Белој Паланци под називом “Визије са Јерме” реализована је у Галерији од 4. до 22. новембра 1997. године. Поставку је чинило тридесетседам дела поменутог циклуса, у техници уља на платну. На свечаном отварању говорио је Петар Ђорђевић, магистар сликарства, истичући да је сликарство Колева аутентично и сугестивно, да је циклус дела којима се сликар представља посвећен догађајима који су нас потресали последњих година и да представља покушај рационалног супротстављања ратном и поратном хаосу.

*Иван Колев на отварању изложбе у Пироту 1997. године,
(фотографија: Драган Јанковић)*

Иван Колев је рођен 4. новембра 1945. године у Жељуши код Димитровграда. Академију ликовних уметности у Београду завршио је 1971. године у класи професора Ђорђа Бошана. Од 1975. године члан је УЛУС-а. Самостално је излагао у Димитровграду 1969, 1970, 1978. године, у Белој Паланци 1980. године, у Галерији УЛУС-а у Београду 1984. године, у Пироту 1997. године.

Колективно је излагао 1975. године на Осмом бијеналу младих у Риједи а изложба је затим путовала у јужноамеричке земље - Кубу и Панаму, 1983. године на Октобарском салону у Београду, 1984. године на Пролећној изложби у Београду, 1995. године у Софији, 2001. године на Годишњој изложби чланова УЛУС-а југоисточне Србије. Учесник је Међународне ликовне колоније “Погановски манастир” 1994. године и 1997. године. Ликовна дела настала у оквиру ових колонија излагана су 1995. и 1998. године у галеријама Димитровграда и Пирота и део су ликовног фонда Галерије Центра за културу у Димитровграду.

Иван Колев – „Еко”, (фотографија: Иван Колев)

У предговору за каталог изложбе, професор Факултета ликовне уметности у Београду, Чедомир Васић тумачи:

“По два момента бар, Иван Колев се издваја међу сликарима стасалим на београдској Академији почетком седамдесетих: по тежњи да што мање буде у светлу јавности и по намери да што више и без прекида слика. Вера у сопствени пут, ван свих уметничких токова, исказује се данас као замашан опус, остварен у неколико фаза, врло личан, веома искрен и препознатљив. У њему доминира понављање и нагомилавање облика, колористичко и валерско нијансирање, али и изненадни продори и акценти који нарушавају и динамизују одређени поредак. То се односи како на његове прве слике у којима се бавио истраживањем простора са наглашеним присуством

Иван Колев – „Композиција 1”, „Композиција 2”, „Композиција 3”, (фотографија: Иван Колев)

геометријских и архитектонских структура, неке врсте саћа индустријског и имагинарног порекла, тако и у схватању простора слике као рељефа, у игри симболичних облика и слагалица у доцнијој фази. То се запажа и у најновијим радовима посвећеним телу, његовом физичком, органском и психичком страдању и патњи, а што оличавају главе, низови глава које се као ћелије деле и размножавају у недоглед.

Овај циклус посвећен догађајима који су нас потресали последњих година, носи печат извесног симболизма што проистиче из чињенице да представе глава симболишу мисао, унутрашњи живот и муку, борбу и стрпљење. Појављује се у виду тачних облика и мрља које се шире по платну са израженим кретањем ивица чије се треперење преноси на позадину. Прати их колористичко титрање и умножавање линија чиме стварају утисак пулсирања органске супстанце под микроскопом. Ова свеопшта покретљивост, налик живој материји запоседа целу територију слике и проистиче из блиског додира са спољашњим утисцима и догађајима, са њиховом патологијом што неминовно погађа осећања, разум и расуђивање. Једноставна основа на којој се одвија драма ткива даје новонасталим облицима, чудним бићима, креатурама и хибридима извесну монументалност и додатно значење. Богато колористичко модулирање ипак се подвргава једној доминанти (обично плавој) са повременим увођењем неког геометријског облика (троугла). Овај контраст представља покушај

Иван Колев – „Композиција”, „Нимфа”, (фотографија: Иван Колев)

рационалног супротстављања хаосу и опирање заводљивости и злокобности органске форме, симбола људске лепоте али и зла чији смо сведоци и присилни учесници. Страхоте и патње, ратне, поратне и пропратне постају очигледне у том увртању и грчењу облика и боје, у њиховој физичкој, али и визуелној деградацији. Тада престаје да буде важно да ли су то призори из Вуковара, Книна, са Дрине или са идиличних обала Јерме јер патња тела је универзална, у његовим порама читају се као у мрљама на зидовима, ужаси које је прошло и запамтило.

Слике Ивана Колева сведоче о нама самима, о расцепљености разума и осећања, о немогућности да контролишемо сопствену снагу и нагоне, о стрепњи од увек могућег суноврата и апокалипсе. Било да се занимају као раније, безграничношћу и безличношћу привидних простора (предсказујући још пре двадесетак година рачунарске виртуелне игарије), било да плутају научно-фантастичном стравом стварности у којој живимо, оне су дубоко укоренење у свачију егзистенцију и само су наличје сликареве и наше напаћене и искидане душе.”

Иван Колев – „Јермски анђео”, (фотографија: Иван Колев)

Сарадњом Галерије савремене ликовне уметности у Нишу, Галерије “Чедомир Крстић” у Пироту и Центра за културу у Белој Паланци, приређена је изложба четрдесетак дела, углавном из новијег опуса професора Владете Живковића. Након Ниша, у присуству бројних љубитеља и познавалаца ликовне уметности, колега и пријатеља професора Владете Живковића у пиротској Галерији 23. октобра 2014. године отворена је самостална изложба слика овог раскошног колористе. После Пирота, прилику да уживају у изузетним остварењима свог суграђанина имали су током новембра, његови Белопаланчани.

*Владета Живковић на отварању изложбе у Пироту 2014. године,
(фотографија: Весна Голубовић)*

Владета Живковић је рођен је 1949. године у Белој Паланци. Завршио је Факултет ликовних уметности у Београду 1978. године у класи професора Младена Србиновића. Магистрирао је 1981. године на истом Факултету у класи професора Мирјане Михаћ. Од школске 1975/76. године ради као демонстратор на предмету Пластична анатомија на ФЛУ у Београду, а од 1979/80. године као асистент на истом предмету. Од школске 1990/91. године је у звању ванредног, а од 1996. године у звању редовног професора. Године 1988/89, на позив, предаје Пластичну анатомију на Ликовној академији на Цетињу. Од 1994. године води наставу Пластичне анатомије на Академији уметности у Новом Саду, а од 1998. до 2009. водио је наставу Пластичне анатомије и постдипломску наставу цртања на Академији умјетности у Бања Луци. Био је професор на Академији БК у Београду. Учествовао је у оснивању Факултета уметности у Нишу и предавао првим генерацијама предмет Пластична анатомија. Самостално

је излагао више пута у Београду 1981, 1986, 1987, 1995, 1996, 1999, 2011. године. Излагао је на више од педесет колективних изложби у Београду, Новом Саду, Ивањици, Ваљеву, Тузли, Ужицу, Вишеграду, Бања Луци, Нишу, Единбургу, Пизи, Софији, Солуну, Самотраки, Дидимотихону... Учествовао је у раду више сликарских колонија у земљи, региону и иностранству: Охрид, Пале, Излаке об Сави, Дидимотихон, Самотрака...

Добитник је више награда од којих су најважније: Награда фестивала омладине и студената Србије, Књажевац 1969; Откупна награда - Перспективе VII, Југословенска галерија уметничких дела, Београд 1979; Откупна награда на изложби Цртеж и ситна пластика, Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“, Београд 1981; Посебно признање жирија млађим ствараоцима на V изложби Југословенског портрета, Галерија југословенског портрета, Тузла 1983; Откупна награда Титових рудника угља Тузла, 6. изложба Југословенског портрета, Тузла, 1987; III награда XVI изложбе цртежа „Београд '94“, Галерија НУ „Браћа Стаменковић“, Београд 1994; Велика плакета са повељом Универзитета уметности, Београд, 1993. године.

*Владета Живковић – „У загрљају”,
(фотографија: Весна Голубовић)*

На отварању изложбе и у предговору каталога, Радмила Влатковић, историчар уметности и музејски саветник истиче:

“Јединствено уметничко дело Владете Живковића, несвакидашња имажинација којом одишу његова платна испуњена поезијом, енигмом и фантастиком, његово изузетно образовање, космополитска ширина његовог

духа и способност да познавање скривеног богатства ћилима, митова, веровања, манастирских комплекса, заборављених вароши и предела утка у своје поетичне визије, представљају велики изазов за сликарске игре и колористичке сударе са значењима...

*Владета Живковић – „Јелен у скоку”, „Царство небеско”,
(фотографија: Весна Голубовић)*

Слике Владете Живковића су композиције са причом и скривеном поруком, спој мисаоног и визуелног. Водећи се сопственим размишљањима креира дела у којима одзвања ирационална нота уметникове перцепције. Сликаром романтичар са експресивним осећањима, сликар у стилу неке врсте анахроничног романтизма. Своје теме налази између стварности, традиционалног етоса источне и југоисточне Србије, и маште, до мерила западњачког вибрантног и експресивног потеза. Прва мисао у обликовању простора је композициони однос облика и боја, светлости и линија према идеји и расположењу. Студиозним уграђивањем ликовних елемената у интегралну структуру слике и преданом дорадом детаља, сваки део слике постаје саставни сегмент бића, све је узајамно повезано и до те мере чврсто да би померање било које партије нарушило унутрашњу тектонику целине. Овај романтични експресионизам почива на класичној сликарској техници чију занатску перфекцију прати спретан гест изврсног цртача...

Везан за живот нитима мисаоног сензибилитета, Владета Живковић осмишљава свој сусрет с природом, бави се тајном човека и храни доживљај смисленим значењима. Осећајући укупност своје егзистенције живи у слици, као рефлексу субјективног стања, исповедним тоном бележи темпо свог живота, повлачи линију, полаже боју, лови светлост и артикулише простор на основу природног закона бића. У ходу од реалног до сведеног, од исповести до акције, интензиван доживљај животности фокусира све

путање бића, разапетог између земље и неба. Композиције су једноставне, уравнотежене, без украса, са одсуством случајности, а кохерентношћу се пројектују као заокружене и складне уметничке целине са јасно наглашеним хуманистичким акцентима. Све је сажето и чисто, али не хладно и отуђено. Напротив. Топло и присно...”

*Владета Живковић – „Пчелињак”,
(фотографија: Весна Голубовић)*

А Милица Тодоровић, историчар уметности, виши кустос и уметнички директор Галерије савремене ликовне уметности у Нишу запажа:

“Као верни сапутник природе, Владета Живковић познаје и осећа богатство њених форми и облика, сила и моћи, проналази пределе за сликовну представу непатворене лепоте али и универзалних митских страхова и личних дамара и трептаја. Растерећен потребом за дескрипцијом, наративом или илустрацијом, ликовним преобликовањем у мањој или већој мери разгрће видљиве слојеве, налази равнотежу између личног сензибилитета и рационалног поретка слике, стрпљиво и пажљиво обрађује сликовну површину.

Импесионистички интониране, а експресионистички грађене у колоплету слободних, разноврсних, претежно кратких и искошених потеза, ове слике “Орање – Нишава”, “Виногради”, “Загрљај”, “Новембар”, “Тунел”... живе у дијалогу храпавих и глатких површина, светлости и сенке, пастелних и јарких боја. Чудесно расветљеним појединим партијама / светлост зрачи из боје/, пронађеном елементарношћу облика, слободном а контролисаном структуром, енергијом потеза, постигнут је комплементаран склад између личног, унутрашњег доживљаја – расположења и спољашњег садржаја – атмосфере.

Као изразити колориста Владета Живковић боју осећа снажно, чулно, готово дионизијски. Раскошне колористичке хармоније чине да његове слике доживљавамо као својеврсне оде радости боје. Сликаство Владете Живковића је лично интонирано, по доследности поприма карактер интимистичке постојаности, добро утемељеног концепта. На самосвојан начин уметник синтетизује видљиво и невидљиво, рационално и емотивно, мисаоно и осећајно, тако да његови пејзажи носе обележја мистичног сједињавања човека са природом, трансформишу се у поље рефлектовања властитог животног, философског и емотивног кода.”

*Владета Живковић – „Виноград - Сићево”, „Трепетлика”,
(фотографија: Весна Голубовић)*

У књизи утисака са изложбе, бројне белешке одушевљених посетилаца, поштовалаца, студената професора Живковића... Ево дела једне импресије: “Огромни формати указују на посебан осећај и став према простору – делује као хор који пева форте на отвореном простору, ове слике пробијају зидове – треба им простора. Моћ и снага живота осећа се из овог сјајног опуса.”

*Владета Живковић – „Литија”,
(фотографија: Весна Голубовић)*

Након учешћа на прошлогодишњим изложбама Удружења ликовних уметника “Пиргос Арт”-а и Друштва ликовних уметника и педагога Пирота са новоформираном Новом Арт сценом у Пироту, Милица Лилић се представила самосталном изложбом слика под називом “Ја сам тамо где желим да будем” од 10. до 20. фебруара ове године.

*Милица Лилић на отварању своје изложбе у Пироту 2015. године
(фотографија: Весна Голубовић)*

Милица Лилић је рођена у Нишу 1985. године. Завршила је средњу Уметничку школу у Нишу, а Факултет уметности у Звечану 2009. године на одсеку за ликовне уметности - студијска група за графику, у класи професора Томислава Трифића. Ради као професор ликовне културе у Средњој школи „Никета Ремезијански“ у Белој Паланци. Учесник је колективних изложби у Звечану, Београду, Нишу, Шапцу, Мајданпеку, Новом Саду, Краљеву, Горњем Милановцу, Пироту... и бројних ликовних колонија. Самостално је излагала: 2011. године у Галерији Центра за културу у Белој Паланци, 2013. године у Београду у Кући Краља Петра (ART MARKET, 12 соба – 10 уметника).

О стваралаштву Милице Лилић, историчар уметности и музејски саветник, Радмила Влатковић казује:

„Рукопис Милице Лилић је специфичан. Она посматра свет кроз своју психолошку призму. Не труди се да буде допадљива, али су радови веома лични, емотивни, проживљени... Инспирацију тражи у природи са јаким и интензивним колоритом и бојеним контрастима што је окосница изложбене поставке под симболичним називом „Ја сам тамо где желим да будем“.

Милица Лилић – „Ја сам тамо где желим да будем”, (фотографија: Весна Голубовић)

Милица је сликар материје. Њен истраживачки сензибилитет манифестује се у концепцијски различито третираним композицијама које увек остају у распону препознатљивог ликовног рукописа пажљиво грађених предела. Стилско јединство и истовремено постигнут плурализам композиционих решења резултат су контемплативног приступа, јер Милица у својим сликама подједнак значај даје свим нивоима перцептивне свести.

Милица је сликар којој је слика више од естетике. Њен циљ није да створи репродуктивну, већ евокативну слику, која својим емоцијама посматрача увлачи у бојом и материјалом изаткане приче. Остварена ликовна и значењска равнотежа говоре у прилог томе да су емоција и идеја, заједно са техником и занатом, делови сложеног процеса настанка уметничког дела у коме сваки наведени елемент има своју улогу и значај.

Структура игре у којима текстуре „улазе“ једна у другу и са сваким новим платном, постигнути другачији и „неочекивани“ хроматски односи, откривају непредвидивост и лепоту свесног избора и случајног исхода који настају приликом грађења слике. Свака слика има своју доминантну хармонију која је стуб композиционе организације. Самим тим она успоставља дијалог са посматрачем еманирајући у њему нове поетске просторе. Жута и плава су често доминантне боје и као такве утапају се у материју оплеменењујући њену структуру. На неким сликама оне су само акценат у истицању ефекта других компатибилних хроматских партија при чему је наглашен осећај ритма и динамике.

Ликовне рапсодије Милице Лилић су слике са осећајем за лепоту и богатство материје, слике необичне снаге чија се тајанствена привлачност темељи на духовности као свом нуклеусу.“

Милица Лилић – „Летњи дан”, „Поља”, (фотографија: Весна Голубовић)

“Простор који се отвара једним потезом снажне колористичке транскрипције звука предела, одјека унутрашњег бића које дише истим дахом као предео жеље која се нуди на самој линији спајања неба и земље, место је посебно изабрано за нас који гледамо. Протеже се поглед преко широких наноса бојене масе предела и реских судара укрштених путева који нас одводе у безброј различитих праваца који се ретко где налазе.

Милица Лилић нас сигурном руком води кроз та места узбудљиве промене топлог и хладног, жуђеног плавог и изненадних потреса земљаних наноса до саме црнице, радосног узлета и паничног трзаја пред лепим и страшним у исто време, у време кише. Пејзаж је њено лице у које смо намамљени као у лавиринт својих сећања и питања о пореклу сваке туге и замагљеног погледа. Она препознаје снагу земље, те сањарије расквашене, тврде, плодне, пуне, која својим мирисом зна да сам тамо где желим да будем.”, бележи о њеном стваралаштву Драгана Драгутиновић, академски сликар из Пирота.

Милица Лилић – „Just a perfect day”, (фотографија: Весна Голубовић)

На крају, имајући у виду богато културно наслеђе древних Туреса и Ремезијане, надахнути непролазним вредностима којима стреме генерације, ваљало би промишљати о опсежнијој и плодотворнијој сарадњи две суседне општине, њених ликовних стваралаца и културних прегалаца.

ОШТРИ КАМЕН НАД МЕНХЕТНОМ ИЛИ БЕЛЕШКЕ О РАДОВАНУ ЂУРИЋУ

Када се после вишедеценијског странствовања вратио у своју земљу Србију, потом и у свој вољени Ниш, прво питање које ми је поставио Радован – Лале Ђурић било је: „Колико пута смо у Средњој техничкој школи „Никола Тесла“ он и ја били упућени да поновимо разред, односно колико пута смо понављали учећи изнова неимарске тајне...”

На његово велико изненађење, ја сам му, пун себе, гордо реплицирао да ми је тај податак непознат будући да сам ја био добар ђак, јер сам само једном понављао разред, што се тада уважавало и поштовало, а носиоцима тог звања обезбеђивало трајан углед у тој ђаволски тешкој школи. То јасно говори да сам се ја читаве две године пре њега извукао из тог кала, добио диплому, отишао у Београд, уписао Ликовну академију, а свој статус грађевинског техничара, поштено зарађен, превео у стање мировања и резервни састав од када се и водим у грађевинској евиденцији као „М.А. грађевински техничар у оставци“.

Диплому и слављенички шампањ који га инаугурише у статус дипломираног техничара, Радован – Лале Ђурић добиће тек две године касније у друштву колега, данас познатог теоретичара духовних вештина и унапређивача динамике игре женске одбојке Горана Швабића и још неких данас виђених техничара и инжињера у Нишу и још неким градовима Србије.

Господин Швабића са захвалношћу помињем јер ми је својим фото прилозима и неким додатним информацијама помогао да комплетирам сазнања о Лалетовом и мом боравку и дружењу у тој школи до средине седамдесетих година када ћемо на дужи време обојица напустити овај град. Он ће отићи у Њујорк а ја у Београд.

Школски дани, као свој другој деци текли су монотono и до зла бога споро, па је свако од нас ђака, за које се испоставило да грађевинска наука убудуће не рачуна озбиљно, био принуђен да себи пронађе додатну забаву не би ли њоме угулио неиздрживу досаду и монотонију часова. Лале Ђурић је почео да тренира фудбал у Радничком, а ја сам писао оде поштовања Василију Кандинском и настојао да са Францом Кафком и Фјодором Достојевским фамилијарно комуницирам („Ти Фјодоре Михајловичу, ти Фраце Кафко“).

Повремено би један другом „погледали у двориште“, па би он са задовољством причао о Кандинском и Пикасу, а ја бих, иако сам поседовао две леве ноге, играјући фудбал са њим у друштву, био моћан голгетер, готово као легендарни Бобек.

Иако је растао у крају у коме су стасавали жестоки момци „Стамболци“, Лале је био питом дечак, учитељско дете, склоно, у оно време не баш познатој страсти, потреби за лепим одевањем. Памтим Лалета као дечка који је први носио кадмијум жуту кошуљу и одевен у њу долазио у школу.

Средином новембра 1962. године кушали смо лепоте мора на пустим плажама Опатије. Иако вода није била богзна колико гостољубива, важно је да је била плава и да смо ми јурећи по песку сваки час скакали у њен ледени загрљај. На Бледу смо извршили препад на један воћњак са позним крушкама и приморали власника да се од нас спашава бекством.

Боравећи у Београду, краће време је провео у сликарници Народног позоришта и у атељеу нашег заједничког пријатеља Тодора Стевановића, где уз његову помоћ почиње да учи сликарство.

Све даље информације о Лалетовом „америчком“ периоду добијао сам од људи који су се повремено чули са њим, или од оних срећника који су се са њим неким поводом сретали у његовом њујоршком атељеу. То су углавном били људи из новина, затим један сликар – путописац Момо Капор који је о дружењу са њим у Њујорку надахнуто писао у „Политици“. Сви они били су сагласни да се Лале одлично котира у Њујорку, да је чак богат човек, што је све нас веселило и радо смо помињали Радована као доброг школског друга. Како је време пролазило, а прошле су готово три деценије – Лале је за нас постао једна магловита успомена, човек са којим смо се некада дружили и били пријатељи, али који је сада тек претпоставка и део повремених дијалога школских другова који би почињали уздахом „Сећаш ли се...“.

Од дана када се вратио у Србију, тачније од када је сам одабрао да живи разапет између Њујорка, Београда и Ниша, више у ваздуху него ли на земљи, Лале је све подредио времену и прецизним плановима, али и повременим пландовањима и кермесу који су подразумевали много кубанских цигара и шкотског вискија. Тада би био окружен глумицама и сликаркама као и очевима и оцима српског театра те различитим тумачима његових жеља, астролозима његових мисли и другом свитом доколичара.

Ипак, од овог очекиваног околиша и пратње њега је на његовом добром и корисном путу сачувала упорност сећања и неки снови који га нису напуштали од како је крочио на тло Њујорка, па и касније, када се као имућан човек вратио у Србију. То су, причао ми је Лале, не једном, снови о камену више његове куће у Клисурси код Беле Паланке, где је се као дете учитеља 1945. родио. Тај камен се зове Оштри камен и стаменији и моћнији је од свих облакодера Бруклина и Менхетна и других опаких изазова града званог Велика жабука.

Овај палисадни, усамљени камен вазда се лелујао у плаветнилу његових снова и удахнуо свим његовим њујоршким сликама боју и живот родног завичаја, села Клисуре, јар и светлост средњег Понишавља.

У Нишу, 17.06.2015.

ЧИЈИ ЈЕ ОВО МЕТАК ?

Наслов који сам дао овом мом кратком коментару могао би и другачије да гласи, нпр. – Ко је први пуцао? Или – Ко је прво потегао обарач?

Ова питања враћају нас равно један век уназад. И заиста, ко је те предалеке 1914. године први потегао обарач? И, где? У Сарајеву? Сви ће рећи, нема сумње, – у Сарајеву. Али ако има сумње, макар мало, онда ће можда рећи - у Бечу, у седишту к.у.к - монархије. Међутим, ако има још више сумње, какву, рецимо, ја имам, онда ће рећи, или ћу бар ја рећи, а можда ће ми се касније још неко придружити, да овај метак није ни Принципов, ни царски (да је царски, био би златан!), већ неког трећег.

Али почнимо испочетка.

Питање у наслову овог текста је и питање у наслову мог рада за прошлогодишњу изложбу у галерији „Србија“ у организацији Галерије савремене ликовне уметности у Нишу. Задата тема организатора изложбе била је ПРИНЦИП. А прошла година, знамо, била је посвећена стогодишњици избијања Првог светског рата и стога није било дилеме како да схватим ову тему – да ли као Принцип или као принцип. Већина уметника определила се за ову другу могућност, а само мали број њих за прву. Зато мислим да су ови други вредни помена – Миодраг Даја Анђелковић, Лубиша Коцић, Александар Блатник. Наш креативни, идејни и ликовни допринос овој изложби аутор текста у каталогу, Милан Ристић, овако оцењује:

„У стотој години од Сарајевског атентата и избијања Првог светског рата, организатор је желео да покрене уметничка преиспитивања овог историјског догађаја, помињањем презимена Гаврила Принципа, атентатора на аустроугарског престолонаследника, те да подстакне ишчитавање могућег ширег друштвено-политичког модела - принципа. У овом контексту, али са дозом сарказма одговарају З. К. Палански и Љ. Коцић, готово шематски рашчлањено Миодраг Анђелковић или плакатски спорведено А. Блатник.“

Као што сам већ рекао, велика већина уметника имала је потпуно другачији приступ. И то је право и слобода сваког ствараоца. Међутим, ПРИНЦИП је за мене био само Гаврило. Зато сам пошао од њега. Од њега уназад. Од Сарајева до Беча. До царског града и царског двора. Али нисам се ту зауставио. Отишао сам даље, трагом оних који су вршили притисак на царски двор да нападне малу, сиромашну, гладну и у балканским ратовима довољно искрварену и окрвављену Србију. Да се Србија најпре окриви, затим осуди и онда над њом изврши егзекуција. Једни те исти су је окривили, осудили и пуцали у њу.

Сетио сам се немачког књижевника и историчара Карлхајнца Дешнера, који је, на жалост, управо прошле године преминуо. Сетио сам се његове књиге *Божји представници*. А у њој стоји овако:

„Der Papst Pius X. starb kurz nach Ausbruch des Ersten Weltkrieges. Kardinalsekretär Mery de Val verbreitete später, dem Papst sei über dem Ausbruch des Krieges das Herz gebrochen. Vielleicht, darf man vermuten, aus Freude.“
Karlheinz Deschner: Die Vertreter Gottes, Wilhelm Heyne Verlag, München 1994, p.22.

Превод овог текста би био:

„Папа Пије X умро је непосредно после избијања Првог светског рата. Државни секретар кардинал Мери де Вал разгласио је касније да је папи препукло срце због избијања рата. Можда, може се претпоставити, од радости.“

Управо овај текст, на оба језика, са свим релевантним подацима исписао сам на мом раду. И додао једну мету. Потом сам залепио метак. Прави метак. Бојеви. И означио сам му путању.

Зато на крају, као и на почетку, питам:

„Чији је ово метак?“

А можда је сада ово питање излишно?

ФИЗИЧКА КУЛТУРА

СОКОЛСКО ДРУШТВО У БЕЛОЈ ПАЛАНЦИ

Апстракт: Соколска мисао јесте мисао физичког здравља, телесне лепоте и здравог духа, док је у основи соколске идеологије била уписана национална, политичка, верска, социјална и полна толеранција.

Српски Соко прихватио је свестрано телесно васпитање као централни вид своје делатности, уз осавремењавање вежбовног програма у складу са напретком науке и физичке културе у савременом свету. Заштитни знак Српског соколског друштва били су велики соколски слетови, приредбе и забаве. Друштва су била организована у савезе и жупе, на чијем челу су биле старешине савеза и начелници савеза. Соколски савез имао је свој статут, тј. правилник о задацима и чланству, као и своју скупштину, управни и надзорни одбор и обележја друштва (униформа, застава и грб).

Соколска организација у Белој Паланци основана је 1910. године са основним задатком васпитавања омладине на плану физичког и здравственог развоја. Чланови белопаланачког Соколског друштва приређивали су, поред редовних гимнастичких вежби у Соколском дому и разне забаве, како за своје чланове, тако и за целокупно грађанство Беле Паланке, а били су и организатори више јавних слетова у Белој Паланци. Такође, учествовали су на многим жупским слетовима у нашој земљи, али и на свесоколским слетовима у иностранству. Белопаланачки Соколи су учествовали и у ношењу олимпијске бакље за Олимпијске игре 1936. године у Берлину.

Соколски покрет у Белој Паланци је поред физичког, био изузетно значајан и у моралном и у културном погледу, одржавајући дуги низ година једну важну васпитну организацију кроз коју су пролазиле многе младе генерације, црећи из њиховог духа моралну и физичку снагу, као једну здраву базу извора позитивне енергије.

Кључне речи: *соколство, соколско друштво, слетови, соколски дом, олимпијска бакља*

Соколски покрет

Соколство се као специфични систем физичког вежбања, етноцентристичког карактера, везује за име доктора филозофских и природних наука Мирослава Тирша, Чеха по националности. Тирш је 1862. године у Прагу, у Чешкој, основао „Прашко теловежбено друштво“, које је на предлог његовог пријатеља Емануела Тонера 1864. године своме имену

додало реч „Соко“. У то време су српске јуначке народне песме биле веома популарне у Европи, а међу њима је значајно место заузимао соко, птица која стреми висинама и опстаје само у слободи, па је отуда и име Соко украсило овај за то време јединствени покрет.¹

Идеја соколства била је ослоњена на паролу француске револуције о слободи, братству и равноправности. Соколи су се у свом раду руководили начелом: „Ни користи ни славе“. Ово познато Тиршово гесло обележава ненаплативост соколског рада и прави је израз соколске несебичности.²

Соколска мисао била је мисао физичког здравља, телесне лепоте и здравог духа. У основи соколске идеологије била је уписана национална, политичка, верска, социјална и полна толеранција. За разлику од других гимнастичких система тога времена, методика соколске организације разликовала се у самој организацији и извођењу часова вежбања масовних наступа, коришћењем справа, марширањем и припремањем оних сокола који ће касније предводити и увежбавати млађе чланове соколског покрета. Соколи су организовањем слетова у којима је учествовао огроман број чланова соколских друштава, привлачили широке народне масе и стицали су велику популарност у народу. Највише присталица соколски покрет добија код словенских народа под Хабзбуршком монархијом.

На изненађење многих, соколска организација брзо је почела да се шири из Чешке по скоро свим словенским земљама и то најпре у Словенији, затим у Хрватској, Пољској, Русији, Србији и Бугарској, а имала је своје чланство и међу Луличким Србима и у далекој Америци преко српских емиграната.

На свесоколским слетовима често су се окупљали представници више словенских народа чиме су Соколи исказивали јединство Словена у борби за слободу.

Соколство у Србији и Југославији

На крилима идеја ослобођења и свесловенског уједињења, Соколство долази и на просторе где су живели Срби. Најпре су то простори које су Срби насељавали под аустроугарском влашћу, а затим и у Краљевини Србији и Краљевини Црној Гори. Соколство у Србији, под аустроугарском доминацијом, представљено је као либерално-национално-ослободилачки покрет, који је физичким вежбањем прикривао истински циљ свог постојања: ослобођење и уједињење свих српских земаља, пратећи идеју свесловенства.

Др Лаза Поповић сматра се оснивачем Српског Сокола, дајући значајан допринос и његовом развоју. Септембра месеца 1903. године српска

---

¹ Живановић, Н.: *Прилог епистемологији физичке културе*, Паноптикум, Ниш, 2000. стр. 221.

² Група аутора: *Соколски гласник* (год. 2. бр. 2), Савез Сокола Краљевине Југославије, Љубљана, 08. јануар 1931. стр. 2.

омладина одржала је у Карловцима скупштину, која је међу свеколиком омладином у Карловцима пробудила интерес за радом и окупљањем, те оснивањем мачевалачког, фудбалског или неког сличног друштва. Ову идеју посебно је подржао и помогао Чех по имену Јосиф Краус, који је у то време боравио у Карловцима, лечећи се код доктора Лазе Поповића. Предложио му је оснивање Соколског друштва, по узору на већ постојећа чешка друштва. Лично је писао своме брату у Чешкој и тражио од њега да му пошаље упутства за оснивање соколског друштва, што је овај и урадио. Њих двојица су саставила правила о раду соколског друштва и послали су документ Влади на разматрање, који је Влада усвојила и тако је формиран Одбор чиме је 19. јануара 1904. године настао и „Соко“ у Карловцима. Владином одобрењем Правила српског Соколског друштва, под редним бројем 13598, Друштво је стекло легитимитет. За старешину друштва изабран је др Лаза Поповић, за секретара Никола Максимовић и за начелника Милан Теодоровић.³

После тог догађаја, др Лаза Поповић одређује садржину и циљ постојања Српског сокола, те смернице које су, у коначном исходу, водиле духовном, а онда и територијалном уједињењу српског Соколства у целој држави.

На скупштини Српске соколске жупе Фрушкогорске, одржане на Цвети 1908. године у Вуковару, донесена је Резолуција којом је проглашено јединство целокупног српског Сокола и у којој је, између осталог, стајало да Српски Соко према својој мисли може постојати и развијати се само као заједничка ствар свих Срба.

Коначно, до уједињења долази на Првом свесрпском састанку, одржаном новембра 1910. године у Београду, када су у Уједињено српско Соколство ушли: Српска соколска жупа Фрушкогорска, Савез соколских друштава Душан Силни, Српска соколска жупа Босанско-херцеговачка, Српска соколска жупа Крајишка, Српска соколска жупа за Приморје, Српска соколска друштва из Баната и Бачке и Српска соколска друштва из Америке.

Српски Соко прихватио је идеје и циљеве Чешког сокола и Српски соколи су у почетку свога рада вежбали по њиховом систему, да би он касније био прилагођен духу српског народа. Уводе се српске игре, српске команде, српске песме, ослонац је на српским обичајима и српској култури. Др Лаза Поповић је поставио основне циљеве Српском Соколу: да путем соколског телесног вежбања хармонијски развија тело и душу, чува и јача здравље својих чланова, негује и развија друштвени живот и јача светосавски дух народа српског. Свестрано телесно васпитање Српски Соко прихвата као централни вид своје делатности, уз осавремењавање вежбовног програма

---

³ Петровић, В.: Др Лаза Поповић, *Око Соколово* 9, 1997, стр. 6; преузето од Савић, З.: Социо-историјски аспекти Соколства у Србији, *Теме – часопис за друштвене науке*, ТМ Г. XXXIV бр. 4, Ниш, 2010. стр. 1195.

у складу са напретком науке и физичке културе у савременом свету. У погледу моралног васпитања наглашава се веза са породицом, друштвеном заједницом и соколском организацијом. Инсистирало се на раздвајању националног интереса од национално-шовинистичког схватања, односно раздвајања љубави према домовини од било каквог везивања за страначку припадност. Принцип и идејно полазиште демократичности (слобода, једнакост, братство) огледају се у поштовању права сваког грађанина, било које вере и националности, као и личног политичког убеђења да се буде равноправним чланом Сокола.⁴

Заштитни знак Српског соколског друштва били су велики соколски слетови, приредбе и забаве. Друштва су била организована у савезе и жупе, на чијем челу су биле старешине савеза и начелници савеза. Соколски савез имао је свој статут, тј. правилник о задацима и чланству, као и своју скупштину, управни и надзорни одбор и обележја друштва (униформа, застава и грб).

Као манифестација теловежбовног рада и експонирања соколске снаге, соколски слетови, јавни наступи и такмичења имали су велики утицај на јавни живот у то време. Инсистирало се на томе да сваки вежбач са пуно воље и жеље треба да вежба, али и да се такмичи. Остваривање соколске замисли захтевало је подједнако важно васпитање, и тела и духа. Васпитање духа је била надградња васпитању тела, из чега је произилазило осећање љубави и братства према сваком члану. Због тога су и мушки чланови соколских друштава једни друге ословљавали са „brate“, док су женски чланови соколских друштава једне друге ословљавале са „sestro“.

Дакле, сва соколска друштва у Србији окупљала су своје чланове без обзира на: веру, staleж, националност, политичку опредељеност и пол. Мушки и женски чланови међусобно су били равноправни. За све чланове писана су правила соколског понашања којих су стриктно морали сви да се придржавају. Пуно су радили на развоју националне свести својих чланова. Соколски сабори били су права места за ширење таквих идеја. Поред тога што је у својим редовима спроводило начело једнакости и братства, соколство је бринуло и о националној самосвести. Од својих чланова захтевало је да су у приватном и јавном животу беспрекорни и да свуда поступају по соколским правилима.

По завршетку Првог светског рата, соколска друштва обнављају свој рад током 1919. године, а Српски Соко прихвата југословенску идеју и улази у Југословенски Соколски Савез, који је основан у Љубљани 1922. године. У Краљевини Југославији Соколство се представљало као опште-човечанска и универзално-хумана телесна организација, не истичући своју либерално-идеолошку основу.

---

⁴ Савић, З.: Социо-историјски аспекти соколства у Србији, *Теме – часопис за друштвене науке*, ТМ Г. XXXIV бр. 4, Ниш, 2010. стр. 1196. и 1198.

Окупљајући на здравој основи хиљаде и хиљаде младих у Соколском покрету тога доба међу југословенским народима, многи су видели управо у Соколству корене физичке и моралне структуре и гаранцију здраве садашњости и блиставе будућности народа тадашње Југославије.

Несумњиво, соколски покрет био је изузетно значајан и у моралном и у културном погледу југословенског народа, одржавајући дуги низ година једну важну васпитну организацију кроз коју су пролазиле многе младе генерације црпећи из њиховог духа моралну и физичку снагу, као једну здраву базу извора младости, енергије и радости.

Белопаланачко соколско друштво

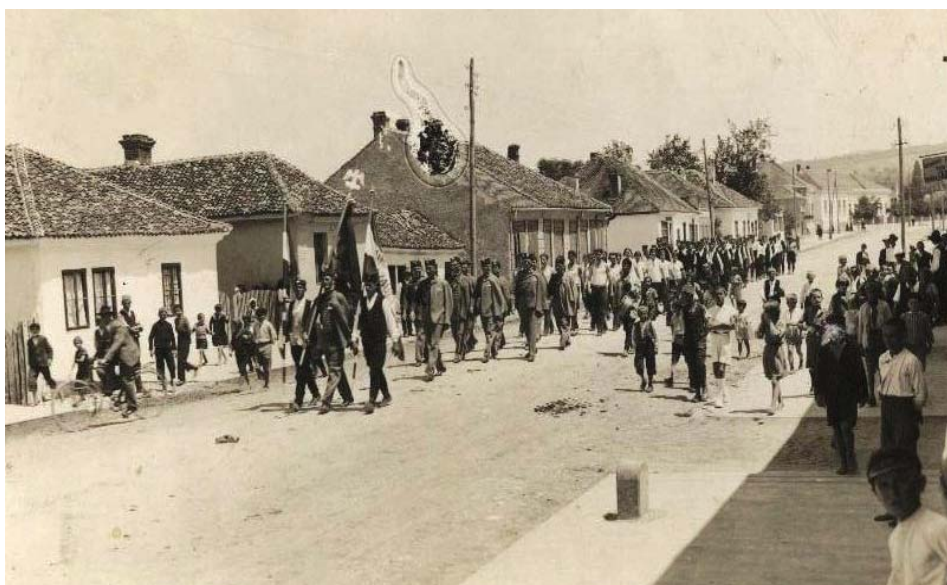
Соколска организација у Белој Паланци, чији је основни задатак био васпитавање омладине на плану физичког и здравственог развоја, односно формирање снажне и здраве младости Беле Паланке, основана је 1910. године. Новоформирана Соколска организација у Белој Паланци добила је име Соколско друштво „Душан Силни“.

Предводнички одбор белопаланачког Соколског друштва „Душан Силни“⁵

⁵ Из архиве Завичајног музеја у Белој Паланци.

Свечани дефиле чланова Белопаланачког соколског друштва главном улицом у Белој Паланци (данашња улица Српских владара)⁶

Соколски савез је био подељен по жупама (више округа, области) и на почетку је основана соколска жупа Ниш, која је касније променила назив у Моравску соколску жупу. Соколско друштво из Беле Паланке припадало је најпре соколској жупи Ниш, а затим Моравској соколској жупи, заједно са друштвима из Ниша, Врања, Пирота, Лесковца, Власотинца и Алексинца.

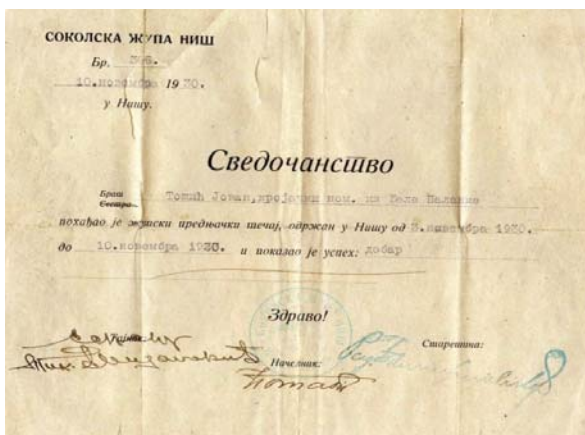
1937. године Моравска жупа је децентрализована оснивањем 10 окружја а Соколи из Беле Паланке припали су окружју Пирот, кога су поред њих и Соколског друштва из Пирота, чинили још и Соколска друштва из Цариброда (данас Димитровграда) и Бабушнице, што у потпуности одговара данашњем Пиротском округу.

Соколска жупа - Ниш⁷

⁶ Из породичног албума Веселе Манојловић, снахе белопаланачког Сокола, Рајка Манојловића.

⁷ Из породичне архиве Оливера Брновића, унука Јована Тошића – Курте, некадашњег члана

Сведочанство о успешно положеном жупском предњачком течају Јована Тошића, кројачког помоћника из Беле Паланке, одржаног од 3.11. до 10.11.1930. године у Нишу, издато 10.11.1930. године од стране Соколске жупе Ниш⁸

Соколска друштва су велику пажњу посвећивала организовању слетова. Жупски слетови су одржавани сваке године у другом граду, док су свесоколски слетови организовани са нешто дужим размаком. Слетови су трајали и по неколико дана и били су смотра слетских вежби, али и целокупног рада соколских друштава. Значајан део слетских дешавања били су и белопаланачки Соколи.

Чланови Соколског друштва из Беле Паланке учествовали су на многим жупским слетовима у целој тадашњој Југославији, о чему сведоче и сачуване многобројне фотографије са тих слетова (Зајечар, Лесковац, Ниш, Кнежево, Босанска Илица...).

Соколи из Беле Паланке на слету у Зајечару 1929. године⁹

Соколског друштва из Беле Паланке.

⁸ Исто.

⁹ Из архиве Завичајног музеја у Белој Паланци.

Соколи из Беле Паланке на слету у Лесковцу 1930. године ¹⁰

Ниш, 1932. године, Соколи испред Скупштине града ¹¹

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

Ниш, 1932. године, дефиле Сокола¹²

Чланови Белопаланачког соколског друштва на слету у Босанској Илици 1934. године¹³

¹² Исто.

¹³ Исто.

Чланови Белопаланачког соколског друштва на слету у Кнежеву 1935. године ¹⁴

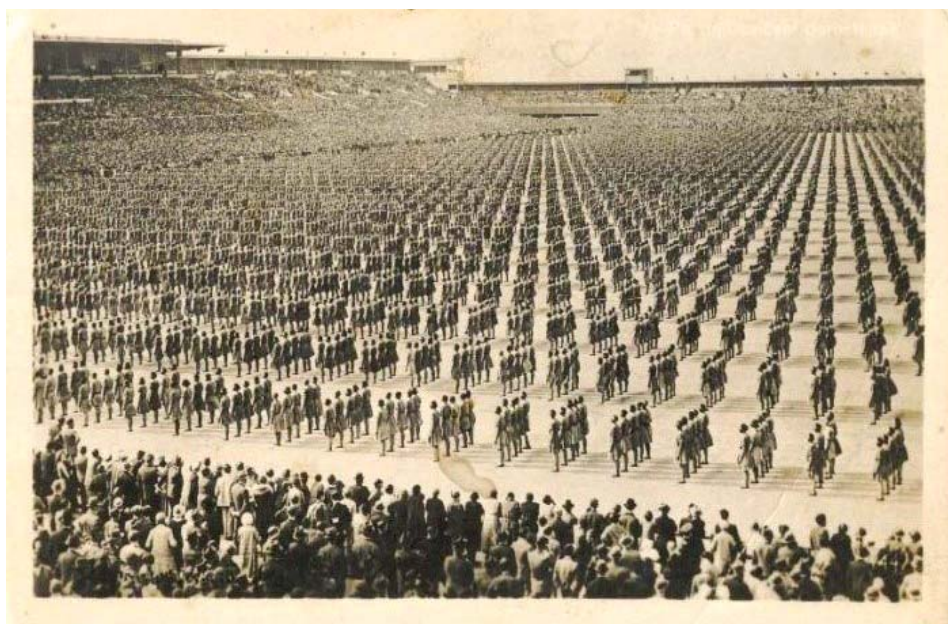
Такође, чланови Белопаланачког соколског друштва учествовали су и на слетовима у иностранству, међу којима су свакако најважнији IX свесоколски слет, одржан јуна и јула 1932. године у Прагу, у Чешкој, организован у част троструког јубилеја, 100-годишњице од рођења оснивача Соколског покрета, др Мирослава Тирша, 70-годишњице установљења првог Соколског друштва и 50-годишњице од Првог свесоколског слета, као и Свесловенски слет у Софији, у Бугарској, одржан јула 1935. године.

О импресијама белопаланачких Сокола који су учествовали на IX свесоколском слету у јулу 1932. године у Прагу, на једном од највећих стадиона на свету тада, уз присуство 17.000 вежбача у једном тренутку на терену (најпре чланова, а затим и исто толико чланица), као и 210.000 гледалаца око терена и на трибинама слетишта¹⁵, сведочи поздравна порука белопаланачког Сокола, Бранка Цветковића, написана на фотографској дописници са IX свесоколског слета из Прага (налази се у архиви Завичајног музеја у Белој Паланци). Између осталог, Цветковић у поруци истиче да се „просто не може ни веровати у неку ствар док се она очима не види“. Уз поздраве Соколице, Загорки Димитријевић, на чију је адресу и послата дописница, као и уз поздраве још неким члановима Соколског друштва из Беле Паланке, Бранко Цветковић још је написао: „Ово је величанствена ствар“.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Група аутора: *Соколски гласник* (год. 3. бр. 27 и 28), Савез Сокола Краљевине Југославије, Љубљана, 14. јул 1932. стр. 1.

*Фотографска дописница са IX Свескоколског слета у Прагу 1932. године*¹⁶

*Фотографска дописница са IX Свескоколског слета у Прагу 1932. године*¹⁷

¹⁶ Из архиве Завичајног музеја у Белој Паланци.

¹⁷ Исто.

Чланови Соколског друштва из Беле Паланке на Свесловенском слету у Софији 1935. године. Други с лева седи: Станко Ташковић – Каладун, трећи с лева стоји: Радисав Ђорђевић – Раче Гођа, други с десна седи (други ред) Рајко Манојловић ¹⁸

Чланови Соколског друштва из Беле Паланке на Свесловенском слету у Софији 1935. године ¹⁹

¹⁸ Из породичног албума Веселе Манојловић, снахе белопаланачког Сокола, Рајка Манојловића.

¹⁹ Исто.

Чланови Соколског друштва из Беле Паланке на Свесловенском слету у Софији 1935. године ²⁰

Чланови Соколског друштва из Беле Паланке на Свесловенском слету у Софији 1935. године ²¹

²⁰ Из архиве Завичајног музеја у Белој Паланци.

²¹ Исто.

Чланови Соколског друштва из Беле Паланке на Свесловенском слету у Софији 1935. године (испред Храма Светог Александра Невског у Софији). Стоје с десна на лево Соколи, први: Бранко Стојановић – Клика, други: Рајко Манојловић, трећи: Света Милошевић – Кусица, четврти: Александар Јовановић – Шанко, пети: Сретен Аранђеловић, седми: Радисав Ђорђевић – Гођа, девети: Бранко Цветковић – Кеџон, десети: Витомир Димитријевић – Тоља, дванаести: Бошко Милошевић; Стоје с десна на лево Соколице, прва: Загорка Димитријевић, друга: Христина Милошевић, трећа: Милка Ђорђевић; Седи у средини са белом капом: Душан Димитријевић – Кранта, начелник Соколског друштва; Седи у првом реду други с десне стране: Никола Стојановић; (остали непознати редакцији)²²

Поред гостовања на многим слетовима у земљи и иностранству, где су увек остављали добар утисак, како на домаћина, тако и на учеснике слетова из других друштава, Соколско друштво из Беле Паланке је било и веома успешан домаћин, односно организатор више јавних слетова у Белој Паланци, са мањим или већим бројем учесника.

Једна свечаност се посебно истиче. Наиме, поводом двадесетогодишњице постојања и рада Соколског друштва у Белој Паланци, 14. септембра 1930. године одржан је величанствени слет и предаја соколске заставе коју је даривао инжењер Драгомир Јовановић, професор Техничког факултета из Београда.

Самасвечаност почела је доласком нишких, лесковачких и зајечарских Сокола. Њихов пријем од стране Одбора за дочек белопаланачких Сокола

²² Исто.

био је веома срдчан и на одушевљење свих гостију. После уобичајеног поздрава, створена је од железничке станице веома дугачка поворка од неколико хиљада младих сокола, који су по такту војне музике корачали улицама Беле Паланке. Њих је предводио начелник Белопаланачког соколског друштва, господин Димитријевић. Гости су остали у Соколском дому, а Одбор за дочек са соколима отишао је да дочека и друге високе госте, који су требали тог дана да дођу.²³

Овом приликом, на железничкој станици у Белој Паланци госте је у име Одбора поздрављао Крста Соколовић, адвокат из Беле Паланке.

Иначе, Крста Соколовић је био изабран за једног од 5 ревизора Соколске жупе Ниш на Првој седници управе Савеза Сокола Краљевине Југославије, одржаној 25-27. јануара 1930. године у просторијама слетске канцеларије у Београду, Теразије 7.²⁴ Ово је свакако било изузетно признање, како за самог Соколовића, тако и за Белопаланачко соколско друштво.

„На свима, како државним, тако и приватним зградама биле су истакнуте државне заставе. Одмах иза станице подигнут је један велики натпис са речима: „Добро нам дошли драги гости“. Мало даље, испред саме цркве, украшени разноврсним цвећем на четири стуба као каква трибина био је подигнут други славолук са натписом: „Здраво отаџбино, мајко соколова“, а мало даље „Кроз соколство за соколство““.²⁵

Чин предаје соколске заставе од стране инжењера Драгомира Јовановића био је посебан догађај за Соколско друштво из Беле Паланке. Наиме, тог дана млади белопаланачки Соколи продефиловали су главном улицом и кренули да од дародавца приме соколску заставу. За соколима је корачао један род војске 3. пешадијског пука из Пирота, док је у соколским редовима примећена и соколска униформа и брат Драгутин Живановић, командант 3. пешадијског пука. Када се господин Драгомир Јовановић појавио из свог стана, био је поздрављен бурним овацијама. Када се маса стишала, Јовановић је са својом супругом Зором изашао пред соколе и предао је заставу заставнику. Сви су са нестрпљењем очекивали да виде нову заставу – највеће соколско знамење. Свечана поворка са новом заставом је прошла кроз народ и била је са великим одушевљењем поздрављена. После овога су заставу однели у зграду основне школе, где је заставу лично осветио Владика Доситеј уз асистенцију протођакона Лазара Живојиновића. Освећену заставу Владика Доситеј је предао дародавцу Драгомиру Јовановићу. Примајући заставу Јовановић се обратио белопаланачким Соколима, где је између осталог рекао: „Моја супруга и

²³ Антић, Љ, свештеник.: *Велика свечаност у Белој Паланци*, Штампарија „Цар Константин“, Ниш, 1930. стр. 2. (овај докуменат се налази код господина Радослава Петровића)

²⁴ Група аутора: *Соколски гласник (год. 1. бр. 1)*, Савез Сокола Краљевине Југославије, Љубљана, 18. фебруар 1930. стр. 3-4.

²⁵ Антић, Љ, свештеник.: *Велика свечаност у Белој Паланци*, стр. 2.

ја ценећи дугогодишњи и плодан рад Белопаланачког соколског друштва, поклањамо ову заставу да се око ње окупља омладина Беле Паланке и кроз соколство гаји љубав према Краљу и Отаџбини“. У име белопаланачких Сокола на поклоњеној застави и искреним жељама се захвалио Александар Михајловић, срески санитетски референт. При крају његовог говора соколи су клицањем поздравили господина Јовановића. После овога попео се на бину изасланик Њ. В. Краља, дивизијски генерал господин Јечменица и у свом лепом говору изручио белопаланачким Соколима поздрав Њ. В. Краља и на застави својеручно закуцао клинац Његовог Величанства и Њ. В. Престолонаследника Петра. Пиротско певачко друштво „Момчило“, које је специјално за ову свечаност било позвано, отпевало је државну химну, да би се након тога грађани разишли.²⁶

Том приликом је извршено и освећење новосаграђене белопаланачке цркве посвећене св. „Вознесењу Господњем“.²⁷

У поподневним часовима, у дворишту белопаланачке основне школе (на простору данашње градске пијаце) одржане су вежбе на којима су се нарочито истакли белопаланачки Соколи. Иначе, на овом изузетно великом спортском слету, поред домаћина учествовале су још и соколске чете из Ниша, Пирота, Цариброда (данас Димитровграда) и Лесковца.

На овом слету се десило и нешто до тада невиђено на оваквим манифестацијама у Белој Паланци. Како је том приликом гостовао и војни оркестар, то су и гимнастичке вежбе, односно сам соколски слет изведени уз музичку пратњу, што је све присутне посебно импресионирао, јер је то био први случај јавног наступа сокола уз музичку пратњу у Белој Паланци.

Приказу вежби од стране сокола присуствовао је огроман број становника Беле Паланке, али и осталих околних места. Много људи, као никад до тада, било је тог дана у Белој Паланци. Главна улица, која је водила од железничке станице до цркве, била је препуна људи. По процени свештеника Љубе Антића који је и текстуално забележио ову велику свечаност, овом целокупном грандиозном догађају за Белу Паланку, који је објединио три ретке свечаности и то освећење нове белопаланачке цркве, даровање и освећење нове соколске заставе и прославу двадесетогодишњице од оснивања соколског друштва, присуствовало је око 20.000 грађана.

Такође, овај целокупни догађај привукао је тада, у белопаланачку варошицу, владајућу елиту како грађанске, тако и војне власти, међу којима су били, поред већ поменутих изасланика краља Александра дивизијског генерала Милана Јечменице, команданта трећег пешадијског пука из Пирота Драгутина Живковића и Епископа нишког Доситеја, још и изасланик Министра војске Милош Јовановић, командант Моравске

---

²⁶ Исто: стр. 4-5.

²⁷ Исто: стр. 1

дивизије генерал Ђокић, изасланик владе и бана Моравске бановине подбан Милорад Стефановић, као и многобројни гости из Београда, Ниша, Пирота и Лесковца.²⁸

Након завршеног слета организован је и банкет за госте и вежбаче, а увече је одржана и соколска забава у хотелу „Национал“.²⁹

Управу Соколског друштва у Белој Паланци те, за белопаланачке Соколе, веома важне 1930. године, сачињавали су:

старешина: свештеник Славко Ђ. Поповић

подстарешина: Драгослав Јовановић

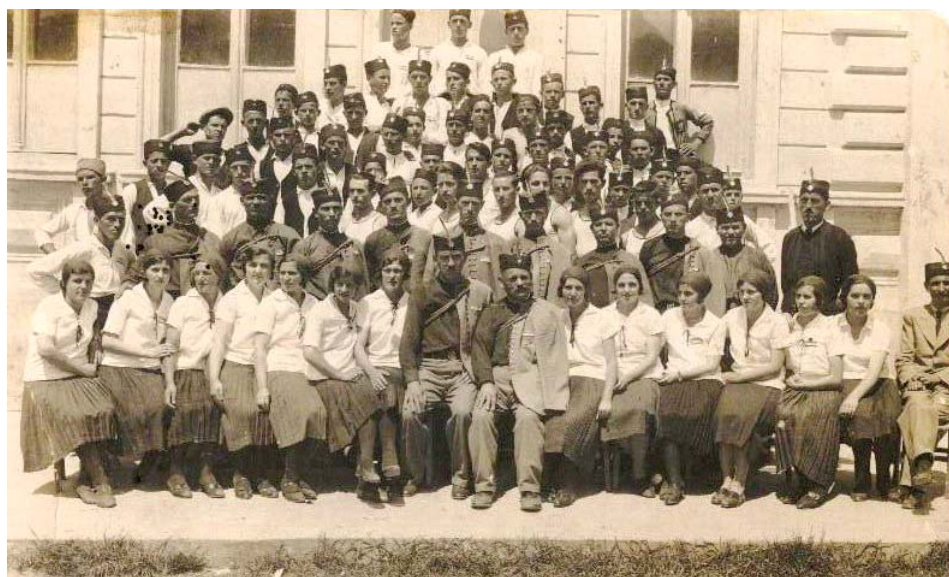
начелник: Душан П. Димитријевић

секретар: Ранко В. Станојевић

благајник: Сретен Ранђеловић

председник просветне секције: др Александар Михаиловић

чланови управе: Витомир Стевчић, Михајло Живић и Радомир Говедарица.³⁰

Чланице и чланови Соколског друштва Бела Паланка са начелником Душаном Димитријевићем – Крантом (седи у средини, осми с лева)³¹

²⁸ Стаменковић, Ђ.: *Бела Паланка – прилог историјском проучавању* (рукопис), Ниш, 1977. стр. 298.

²⁹ Исто: стр. 299.

³⁰ Исто: стр. 299.

³¹ Из архиве Завичајног музеја у Белој Паланци.

Чланови управе Соколског друштва Бела Паланка са мушким нараштајем ³²

Предњачки збор Соколског друштва Бела Паланка у вежбачкој опреми ³³

³² Исто.

³³ Исто.

Са малим изменама ова управа је деловала у Соколској организацији у Белој Паланци све до 1941. године.

Такође, интересантна чињеница везана за овај јубиларни слет јесте та, да је Соколско друштво у Белој Паланци штампало тим поводом и посебан плакат у коме се каже: „Соколско друштво у Белој Паланци прославиће у дане 14. и 15. септембра ове године двадесетогодишњицу свога оснивања и извршити свечано освећење друштвене заставе, коју је овом друштву подарио уважени господин инж. Драгомир Јовановић, професор Техничког факултета београдског Универзитета, иначе почасни грађанин ове вароши. Ово соколско славље биће изведено са достојном пажњом у присуству свих друштвених пријатеља као и чланова братских соколских друштава Нишке соколске жупе. Убрајајући Вас у ред својих пријатеља, Друштво је узело слободу, да Вам за дане овог славља пошаље један спомен клинац са Вашим именом за заставу овог Друштва, који ће се ставити на нарочито за то спремљену плочу и чувати у знак захвалности у друштвеном дому. Надајући се, да ћете Вашом посетом увеличати ово наше соколско славље, молимо Вас, да нам овај спомен клинац вратите најдаље до 10. септембра ове године са Вашим цењеним прилогом на приложени поштански чек. Поздрављамо Вас са соколским „Здраво!““ (из личне збирке докумената Џуне Антића из Беле Паланке)³⁴

Други значајан јавни наступ чланова Соколског друштва у Белој Паланци одржан је 5. јула 1931. године. Програм тог слета чиниле су: просте вежбе, бацање камена, односно ђулета тежине 7,50 кг, трчање на стази од 100 метара преко препона и скок у даљ из места. За овај слет вршене су дуге припреме. Вежбе су биле успешно изведене.³⁵

Соколско друштво у Белој Паланци је имало и свој Соколски дом у којем су се окупљали, држали састанке и вежбали. Првобитно место Соколског дома било је у једној бараци, која се налазила у дворишту белопаланачке цркве, у самом центру Беле Паланке. Тај импровизовани простор служило је за потребе окупљања белопаланачких Сокола све до Првог светског рата.

Након Првог светског рата белопаланачки Соколи су остали без свог Соколског дома, све док један део простора своје кафане Драгомир Јовановић није дао на коришћење Соколском друштву. Наиме, Соколски дом, у народу називан „Соколана“, направљен је у склопу кафане „Национал“, чији је тадашњи власник, инжењер Драгомир Јовановић, професор Техничког факултета у Београду и велики пријатељ белопаланачких Сокола,

³⁴ Стаменковић, Ђ.: *Бела Паланка – прилог историјском проучавању*, стр. 299.

³⁵ Исто: стр. 300.

уступио један део Соколском друштву, при чему су они добили једну салу, импровизовану бину и простор у којем су могли да чувају одређене гимнастичке справе и реквизите, док су нека окупљања чланова соколског друштва била и у самом дворишту.

Простор некадашњег Соколског дома у Белој Паланци је данас празан објекат у улици Српских владара бр. 92, у којем се једно време налазила Шумска секција, касније и магацин Трговинског предузећа „Извори“.

Сам спољашњи изглед простора некадашњег Соколског дома у принципу је остао непромењен до данашњег дана, с том разликом да је место где се некад вежбало, временом добило преградни зид и што је данас сам објекат, приметно доста руиниран, док је место где је била кафана и где су вршена повремена окупљања у дворишту испред ње, скоро идентичног изгледа као и пре 80-ак година.

Соколско друштво из Беле Паланке у дворишту Соколског дома (седи први с леве стране Душан Димитријевић, седи први с десне стране Драгутин П. Јовановић) ³⁶

³⁶ Из архиве Завичајног музеја у Белој Паланци.

Подмладак Белопаланачког соколског друштва са начелником друштва Душаном Димитријевићем-Крантом у дворишту Соколског дома ³⁷

Зграда некадашњег Соколског дома (данас)

Данашњи изглед дворишта некадашњег Соколског дома

Како је Соколски дом, у склопу кафане „Национал“, био принудно решење, Управа соколског друштва је покренула иницијативу за изградњу јединственог Соколског дома који би задовољавао све потребе једног озбиљног и великог соколског друштва, какво је било тадашње Белопаланачко соколско друштво. 11. децембра 1927. године било је урађено мерење за изградњу Соколског дома у близини белопаланачке цркве, у самом центру

³⁷ Исто.

Беле Паланке. Кренуло се са акцијом прикупљања материјалних средстава потребних за изградњу Соколског дома. Велики број белопаланчана радо се одазивао овој акцији, а било је ту и неких већих донатора. У основаном Фонду за изградњу Соколског дома новац се временом доста прикупио. Међутим, због велике поплаве која је задесила Белу Паланку 1939. године и великих материјалних разарања, Управа соколског друштва је одлучила да новац из тог Фонда буде преусмерен на санирање последица од поплаве.

Мерење за изградњу Соколског дома, 11.12.1927. године. С десна на лево: Јован Тошић, учитељ; Јован Петровић, учитељ; сокол Драгутин Јовановић, кафеџија; Рус Василије Каижев, геометар; ???; Јордан „Македонац“, учитељ у селу Вета³⁸

Поред редовних састанака и вежби које су организовали у Соколском дому, управа Соколског друштва је била и организатор разних забава како за своје чланове, тако и за целокупно грађанство Беле Паланке.

Како је Белопаланачко соколско друштво било веома активно, уредно водило целокупну евиденцију и организовало више јавних скупова и наступа у Белој Паланци, то је 10. августа 1931. године, од стране Соколске жупе из Ниша и јавно похваљено.

Поред развоја тела и духа и промоције здравог начина живота, Соколе из Беле Паланке одликовала је и велика хуманост, тако да су у више

³⁸ Из породичног албума Лепосаве Петровић, супруге Јована Петровића, учитеља (на слици) – слику редакцији доставио Радослав Петровић.

Из породичне архиве Оливера Брновића, унука Јована Тошића – Курте, некадашњег члана Соколског друштва из Беле Паланке.

наврата помагали сиромашне и угрожене грађане. Они су се, уз помоћ неких угледнијих људи тога доба, укључили и у акцију прикупљања помоћи за гладне, која се водила 1931. године у време економске кризе која је тада захватила нашу земљу. Како је неке крајеве захватила и велика суша, то су и чланови Белопаланачког соколског друштва прикупљали помоћ у храни, одећи, али и у новцу за угрожено становништво и са тих подручја.

Међутим, овде се не завршава целокупна активност Соколског друштва. Напротив, њихов рад и деловање је било на више животних поља и то углавном са великим успехом. Између осталог, они су 1934. године организовали у Белој Паланци тзв. пољопривредни курс, а недуго затим и пчеларски курс. Том приликом је спроведена акција набавке кошница и штампања литературе из пчеларства, која је бесплатно дељена члановима и оним пољопривредницима који су показивали интересовање за чување пчела, чиме су у многоме помогли развоју пчеларства на тлу Беле Паланке.³⁹

Соколско друштво из Беле Паланке финансирало се на више начина, а на основу благајничког извештаја од 1. априла 1931. до 1. септембра 1932. године може се видети да се соколска организација финансирала од чланарине (3.023 динара), јавног часа и академије (3.894 динара), организације матинеа (90 динара), прилога разних лица за извођење слета Соколских чета (2.690 динара), прихода од кирије позоришне бине (550 динара) и од продатих соколских легитимација (96 динара).

³⁹ Стаменковић, Ђ.: *Бела Паланка – прилог историјском проучавању*, стр. 301.

Чланарина, порез и друго уплаћено за Članarina, porez i drugo uplaćeno za		
I. полугодиште I. polugodište I. polletje	Потврда друштва Potvrda društva Potrdilo društva	
1930 Члански улог дин. (18) Соколског друштва Бела Паланка Јована Тошића	Потврда друштва Бела Паланка Јована Тошића	
1931		
1932		
1933		
1934		
1935		

Чланарина, порез и друго уплаћено за Članarina, porez i drugo uplaćeno za		
II. полугодиште II. polugodište II. polletje	Потврда друштва Potvrda društva Potrdilo društva	
1931		
1932		
1933		
1934		
1935		
1936		

Члански улог за I. полугодиште 1930. године (18 динара), на име члана Соколског друштва Бела Паланка, Јована Тошића ⁴⁰

Уредно је вођена евиденција и о потрошњи, односно расходу, тако да је у овом извештају наведено да је навећи део расхода отишао на службена путовања делегата друштва на разне скупове Жупа или неке друге састанке у земљи (691 динар), за хонорар начелнику друштва за рад са вежбачима (1.200 динара), затим за канцеларијски материјал, књиге и часописе, за осветљење, спортске реквизите, обуку женских чланова, помоћ Соколском друштву у Кочану и Куманову, као и друге материјалне трошкове.

Годишњи приходи и расходи кретали су се од 15.000 до 20.000 динара.⁴¹

Значај белопаланачких Сокола је и у томе да су они у своје редове окупили и женску омладину. С обзиром на околину и патријахално схватање, где се није са симпатијама гледало на укључивање девојака у спортске организације, то није било нимало лако остварити у том периоду. Захваљујући ангажовању неких угледнијих људи тог периода, пре свега учитеља, у соколској организацији се укључују и девојке из Беле Паланке. Зато је, за велики број белопаланчана, било велико изненађење када су на слету угледали и девојке

⁴⁰ Из породичне архиве Оливера Брновића, унука Јована Тошића – Курте, некадашњег члана Соколског друштва из Беле Паланке.

⁴¹ Стаменковић, Ђ.: Бела Паланка – прилог историјском проучавању, стр. 301.

како у спортским костимима и шорцевима изводе гимнастичке вежбе. На слету у Белој Паланци из 1932. године, који је одржан у дворишту бивше основне школе (на месту данашње градске пијаце) једну од главних тачака имале су управо девојке, које су са успехом извеле своју вежбу.

Слет чланица Белопаланачког соколског друштва 1932. године у дворишту некадашње основне школе у Белој Паланци (данашња градска пијаца) ⁴²

Белопаланачки Соколи су уписали своје име и у историју олимпијских игара као једни од носилаца олимпијског пламена 1936. године. Иначе, XI Олимпијске игре у Берлину 1936. године су биле прве на којима се носио олимпијски пламен од Грчке, као земље прапостојбине олимпијских игара, до града домаћина олимпијских игара те године, и од тада је ношење олимпијског пламена постала традиција. Још једна интересантна чињеница везана за ношење олимпијске бакље те 1936. године јесте та, да је први и до данас једини пут, бакља коју су носили на путу до града домаћина игара остајала у трајном власништву носилаца, као дар Организационог комитета Олимпијских игара у Берлину што је и уписано на самој бакљи.

Олимпијски пламен XI Олимпијских игара прошао је кроз 7 земаља и то Грчку, Бугарску, Југославију, Мађарску, Аустрију, Чешку и Немачку. Маршрута ношења олимпијске бакље за XI Олимпијске игре у Берлину 1936. године, такође „уцртана“ на бакљи, била је од старог стадиона у Олимпији где су се некада одржавала олимпијска такмичења, преко Атине, Делфија,

⁴² Из архиве Завичајног музеја у Белој Паланци.

Солуна, Софије, Београда, Будимпеште, Беча, Прага, Дрездена до Берлина.

У тадашњој Југославији Соколски покрет је узео на себе највећи терет и велику одговорност да ова свечаност прође у најбољем могућем реду. Бакљу је, на граници Бугарске и Србије, преузео савезни начелник Сокола Краљевине Југославије, др Алфред Пихлер и уз овације народа Југославије и Бугарске југословенско-бугарском братству, понео бакљу према тадашњем Цариброду, данас Димитровграду. Дуж читаве стазе народ је одавао почаст симболу мира и љубави међу народима.

„Буктиња је нарочито свечано дочекана и отпраћена у Цариброду, Пироту, Белој Паланци, Нишкој Бањи, Нишу и Крагујевцу, а особито је дубок дојам оставио акт пијетета на Опленцу, на гробу Витешког Краља, камо су тркачи стигли у понедељак 27. јула у 1,47.“⁴³

Олимпијска бакља је на овом путу прошла и кроз Белу Паланку 26. јула 1936. године на којем су је преузели чланови Соколског друштва из Беле Паланке, а међу њима и Душан Димитријевић - Кранта, начелник Соколског друштва и његов 17- годишњи син Драгомир, млади Сокол, који су са великом чашћу пронели олимпијски пламен кроз Белу Паланку и предали га даље ка Нишу. За успомену на овај величанствени догађај за то доба, они су добили у трајно власништво бакље које су носили и оне су до данас остале код њихових наследника као симболи једног времена и сведоци олимпијског духа који је прошао и кроз Белу Паланку те далеке 1936. године.

---

⁴³ Група аутора: *Соколски гласник* (год. 7. бр. 31), Савез Сокола Краљевине Југославије, Љубљана, 31. јул 1936. стр. 4.

Олимпијске бакље са Олимпијских игара у Берлину 1936. године налазе се у власништву породице Јовановић из Беле Паланке; њих је наследила ћерка Драгомира, односно унука Душана Димитријевића - Кранте, Драгана Јовановић, рођена Димитријевић.

Соколи су исказивали себе и кроз поезију. То потврђују и две наредне песме које је од белопаланачког Сокола, Димитрија Јовановића – Мите Шанка, забележио Радослав Петровић.

ШТА СЕ ОНО ТАМО БЕЛИ

Шта се оно тамо бели
тамо бели у гори.
Дал' је сунце ил' је месец
ил' су сјајне звездице.
Нит је сунце нит је месец
нит' су сјајне звездице.
Већ су оно бели двори-
бели двори у гори.
И у њима наша браћа „Соколи“
и у њима наше сестре чланице.

МАЛЕНА ЈЕ ИСТРА НАША

Малена је Истра наша
Ал' је дика роду свом
Ал' још већа тробојница
на калпаку соколском.
То је био дуг и далек пут,
ми соколи не жалимо труд.
Ајмо напред снагом соколском
за мили родни дом – родни дом.

После II светског рата нови режим није дозволио обнављање Сокола, проглашавајући га за ненародну организацију. Целокупну његову имовину преузима и предаје је на коришћење Друштву за телесно васпитање „Партизан“. Међутим, услуга проверених радника у физичкој култури, нова власт се није одрекла.

Напротив, у послератном периоду, услед недостатка школованог стручног кадра у физичкој култури, многи истакнути чланови соколских друштава су били ангажовани да у школама држе часове физичког васпитања. Тако је и у Белој Паланци, некадашњи начелних Белопаланачког соколског друштва, Душан Димитријевић – Кранта, иначе обућарски радник по занимању, са завршеним једномесечним фискултурним течајем, ангажован 1949. године да у белопаланачкој Гимназији предаје физичко васпитање, подучавајући ђаке гимнастици и спортским играма.⁴⁴

---

⁴⁴ Крстић, Д.: *Гимназија Бела Паланка 1941-2011*, Средња школа „Никета Ремезијански“, Бела Паланка, 2011. стр. 203-204.

Још један доказ вредности некадашњег рада Соколских организација јесте и њихова обнова крајем XX и почетком XXI века широм Србије, али и на територији бивше Југославије, нарочито у Републици Српској.

На подручју општине Бела Паланка, у одмаралишту у Дивљани, у организацији Српског соколског спортског друштва „Свети Деспот Стефан Лазаревић“ из Ниша, од 7. до 9. новембра 2005. године организован је Први сабор соколских друштава из Србије и Републике Српске. Учествовала су обновљена Соколска друштва из Ниша, Власотинца, Крагујевца, Београда, Српског Брода, Теслића, Добоја, Зворника и Бања Луке. Они су се том приликом дружили и такмичили у старим, помало и заборављеним витешким играма и то: скоку у даљ из места, надвлачењу конопца, надвлачењу палицом и бацању камена с рамена. На крају су чланови друштва одиграли турнир у малом фудбалу. Овај величанствени скуп су додатно украсили, приказом витешких борби, чланови друштва Свибор у порти манастирске цркве у Дивљани.

Приказ витешких борби чланова друштва Свибор у порти манастирске цркве у Дивљани на Првом сабору соколских друштава из Србије и Републике Српске, одржаном од 7. до 9. новембра 2005. године у Дивљани, општина Бела Паланка

С обзиром на богату традицију Белопаљаначког соколског друштва и у складу са духом времена који носи повратак старим вредностима којима се јачало и уздизало, како тело, тако и дух човека, сама се намеће потреба обнављања Соколског друштва са свим позитивним вредностима које оно носи у себи.

За повратак правим и истинским вредностима Соколског покрета, које човека чине здравим и јаким, са високим моралним вредностима и изграђеним националним идентитетом, за враћањем витешког духа житеља Беле Паланке, Соколско друштво вреди обновити.

Прилог:

Чланска карта Савеза Сокола Краљевине Југославије на име Јована Тошића из Беле Паланке ⁴⁵

⁴⁵ Из породичне архиве Оливера Брновића, унука Јована Тошића – Курте, некадашњег члана Соколског друштва из Беле Паланке.

Корице чланске карте са знаком Савеза Сокола Краљевине Југославије ⁴⁶

Печат Соколског друштва
„Душан Силни“ Бела Паланка
(са позадине једне фотографије) ⁴⁷

Печат Соколског друштва
Бела Паланка (са чланске карте
Сокола Јована Тошића) ⁴⁸

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Из архиве Завичајног музеја у Белој Паланци.

⁴⁸ Из породичне архиве Оливера Брновића, унука Јована Тошића – Курте, некадашњег члана Соколског друштва из Беле Паланке.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Антић, Јб. свештеник (1930). *Велика свечаност у Белој Паланци*. Ниш: Штампарија „Цар Константин“.
2. Група аутора (1930). *Соколски гласник бр. 1, год. 1, од 18. фебруара 1930*. Љубљана: Савез Сокола Краљевине Југославије.
3. Група аутора (1931). *Соколски гласник бр. 2, год. 2, од 08. јануара 1931*. Љубљана: Савез Сокола Краљевине Југославије.
4. Група аутора (1932). *Соколски гласник бр. 27 и 28, год. 3, од 14. јула 1932*. Љубљана: Савез Сокола Краљевине Југославије.
5. Група аутора (1936). *Соколски гласник бр. 31, год. 7, од 31. јула 1936*. Љубљана: Савез Сокола Краљевине Југославије.
6. Живановић, Н. (2000). *Прилог епистемологији физичке културе*. Ниш: Паноптикум.
7. Крстић, Д. (2011). *Гимназија Бела Паланка 1941-2011*. Бела Паланка: Средња школа „Никета Ремезијански“.
8. Савић, З. (2010). Социо-историјски аспекти соколства у Србији. Ниш: *Теме – часопис за друштвене науке, ТМ Г. XXXIV Бр. 4*.
9. Стаменковић, Ђ. (1977). *Бела Паланка – прилог историјском проучавању* (рукопис). Ниш: СИА.
10. Ћирић, Б. (2006). *Соколски покрет и ДТВ Партизан – Пирот*. Пирот: Музеј Понишавља; Ниш: Паноптикум: Спортска књига.

ИЗВОРИ:

1. Архива Завичајног музеја у Белој Паланци
2. Казивања потомака чланова Соколског друштва из Беле Паланке
3. Лична архива и казивања Радослава Петровића
4. Породична архива породице Антић
5. Породична архива породице Брновић
6. Породична архива породице Јовановић
7. Породична архива породице Манојловић

ЛИЧНОСТИ И ДЕЛА

Др Љубиша Митровић, проф. емеритус
Филозофски факултет Ниш

ПОВОДОМ ЗНАЧАЈНОГ ЈУБИЛЕЈА ПРОФ. ДР ДАНИЛА Ж. МАРКОВИЋА

Поводом 80 година живота и 50 година универзитетског рада проф. др Данила Ж. Марковића, Департман за социологију Филозофског факултета у Нишу и Центар за научна истраживања САНУ Универзитета у Нишу, организовали су 17. маја 2014. године округли сто *Проф. др Данило Ж. Марковић и савремена српска социологија*. На скупу је учествовало више од 30 научника из земље и иностранства, анализирани су домети научног стваралаштва проф. Марковића и његово место у развоју социологије у Србији.

Стваралачко дело и иновативна социологија Данила Ж. Марковића одавно су својим донетима прешли локалне / националне и регионалне границе и постали интегрални део савремене светске социолошке баштине. О вредностима тог дела говоре и бројна научна и друштвена признања која су додељена Марковићу (избор за члана академије и почасног доктора наука на већем броју универзитета у иностранству, превод његових књига...).

Анализирамо ли стваралачко дело Данила Ж. Марковића, према свим овим и другим димензијама и критеријума за научну евалуацију и валоризацију, на основу његовог унутрашњег домета, као и биланса савремене научне критике тог дела, могли бисмо истаћи: то да оно, не само волуминозношћу, већ суштинским квалитетом, инвентивношћу и иновативношћу представља значајан допринос унапређењу и развоју савремене социологије, не само у националним оквирима, већ и европским и светским.

Као такво, оно је, својом креативношћу, могло бити подстицајно за развој социологије и науке, не само на просторима Србије / Југославије и Балкана, већ и Русије и Европе. Зато су књиге професора Марковића превођене на стране језике и представљале, на неким универзитетима, прве уџбенике из социологије, за стицање социолошке културе и образовања, за нови позив. Тиме је Марковић ширио научну мисију новог позива и професије у свету, афирмишући домете и вредности српске социологије и остварајући утицај наше националне културе и науке у свету.

Поред преданог рада у области теоријске социологије и емпиријских истраживања, тј. афирмације места, улоге и значаја примењене социологије за заснивање рационалне друштвене праксе; професор Марковић је предано радио на унапређењу рада социолошког удружења, борећи се за адекватно

место и улогу позива, професије социолога у нашем друштву. У вези с тим треба истаћи његову ревност и учешће на већини скупова, годишњих конференција југословенског, српског социолошког друштва. Посебна је заслуга Марковића за рад Секције за социологију рада, као и покретање часописа „Социологија рада“ (бр. 1/1979), чији је био први главни уредник, док је председник издавачког савета био проф. др Илија Станојчић. Такође, професор Марковић је активно учествовао на пет светских конгреса социолога (у Варни, Упсоли, Торонту, Њу Делхију, Каиру). На овим скуповима Марковић је учествовао увек са рефератима - саопштењима, ширећи професионалну комуникацију и међународну сарадњу са бројним страним колегама, који су касније били посетиоци Југославије и Србије.

Професор Марковић, поред извођења наставне активности, ангажовано је радио на пројектима емпиријских истраживања са различитим темама: «Положај жена / радница у индустрији Пирота», «Култура рада у индустрији Први мај – Пирот», «Улога научно-техничке и економске интелигенције у развоју ЕИ у Нишу», «Радни морал и апсентизам у привреди Ниша». Такође, Марковић је значајно утицао на ширење социологије примењених дисциплина на другим факултетима Нишког универзитета, као и на повезивању и интеграцији социолошких кадрова на универзитету, као и на формирању првог Социолошког друштва (са Пером Козићем). У том смислу, поред Увода у системску социологију – иницирао је да се у наставне планове факултета уведу нове наставне дисциплине: на Економском факултету – Социологија рада; на Правном – Социологија права, на Медицинском – Социологија медицине, на Факултету заштита на раду – Социологија заштите на раду; као и да се изврши иновација наставних програма из Опште социологије на Универзитету.

У организацијском смислу своју енергију професор Марковић је несебично исказивао кроз нове иницијативе, и савесно и квалитетно обављање функција декана на неколико факултета: Економском факултету у Нишу, Дефектолошком факултету и Факултету политичких наука у Београду, и најзад, као министар просвете са препознатљивим интегритетом - имицом, у влади Републике Србије. На свим овим и другим функцијама (у земљи и иностранству, као наш амбасадор у Руској федерацији), Марковић је деловао као научни и културни мисионар, успешно представљајући наш позив и струку. О томе говори не само ширина међународних успостављених контаката са социолозима и уговори међу факултетима - универзитетима између Србије и других земаља, већ и његово активно учешће у раду бројних међународних научних конференција: преводи, публиковање његових уџбеника - студија, као и избор у већи број страних научних друштава, академија наука, добијених почасних доктората и награда.

Посебан допринос професора Марковића везан је за подизање универзитетског научног подмлатка, како у Нишу, тако и у земљи и

иностраништво. Он је понајбоље схватио, не само суштину значаја образовања, већ и смисао деловања учитеља - педагога, као и Андрићеву поруку: *Наше је само оно што смо даривали другима*. По тој ширини даривања, спремности и способности да друге будимо, унапређујемо да израсту у знању, професији, у развоју своје личности, у боље људе – лежи прави смисао педагошког позива.

Захваљујући студиозном раду колеге Дарка Надића у прошлој години (2013) добили смо књигу *Прилози за библиографију др Данила Ж. Марковића*. Она, до данас, представља најпотпунији преглед стваралаштва професора Марковића, у свим жанровима социолошке литературе: од чланака, преко приказа, уџбеника, монографија, студија, интервјуа; као и преглед приказа - рецензија Марковићевих дела у домаћој и страниј литератури. Глобални увид у ову публикацију упознаје нас са волуминозним делом професора Марковића од око 1000 библиографских јединица (са интервјуима преко 1050).

У структури објављених радова професора Данила Ж. Марковића највише је библиографских јединица из Социологије рада – 162; затим из Политичке социологије – 97; Социологије образовања – 95; Опште социологије – 79; Социологије безбедног рада – 69; Социологије екологије – 58. Од књига највише је уџбеника, приручника. Од преведених књига, чланака највише је, преко 2/3, на руском језику (и то највише из Социологије рада и Социјалне екологије). Радови професора Марковића превеђени су и на друге језике: бугарски, македонски, румунски, пољски, албански, немачки, енглески и француски.

Анализа тема, објављених монографија и чланака, пружа увид у истраживачка поља којима се професор Марковић бавио у току научне и универзитетске каријере. Ради се о богатом опусу, разноврсном по истраживачким пољима: од социологије насеља (села - града), преко социологије рада, социологије политике, социологије безбедног рада, опште социологије - теорије, до социјалне екологије, социологије медицине, глобализације, идентитета, нације, државе, Балкана, човечанства, мира и одрживог развоја.

Имајући у виду целокупан истраживачки опус, проф. др Данила Ж. Марковића, као и његов допринос савременој социологији у Србији, па и чињеницу да је он један од најаутентичнијих репрезентаната оне теоријске оријентације у савременој социологији коју је следио и академик Радомир Д. Лукић, на научном скупу је закључено од стране председништва Српског социолошког друштва да се професору др Данилу Ж. Марковићу додели награда за животно дело „Радомир Лукић“.

КАЗИВАЊА И ДОКУМЕНТИ

ПОСЕТА КРАЉА АЛЕКСАНДРА I ОБРЕНОВИЋА БЕЛОЈ ПАЛАНЦИ 1898. ГОДИНЕ

У фонду Историјског музеја Србије у Београду, у Збирци *Фотографија до 1918*, налазе се две оригиналне фотографије (позитиви) непознатог аутора на којима је забележен значајан догађај, дочек краља Александра I Обреновића на перону испред улаза у зграду железничке станице у Белој Паланци. Фотографије су објављене у репрезентативном каталогу *Фотографије династије Обреновић* у коме су, по хронолошком реду, репродуковане сачуване фотографије личности владарске породице и догађаја у време њихове владавине од кнеза Милоша, Михаила, Милана и Александра Обреновића, са којим се после његовог убиства у Мајском преврату 1903, гаси династија Обреновића и на историјску сцену ступа династија Карађорђевића. Фотографије у каталогу (репродуковано укупно сто шездесет две) у каталошком опису су прегледно подељене у две целине, и то, портретне фотографије, збивања и објекти у којима се одвијао приватни и друштвени живот владарске династије и по својој документарности представљају историографски извор првога реда.

Један број фотографија снимљен је приликом одржавања првих великих маневара српске војске 1898. и на терену југоисточне Србије, а по подацима у каталошком опису, у околини Ниша и Беле Паланке (?) где су краљ Милан као командант активне војске и краљ Александар као врховни командант, са официрима и члановима владе, имали више сусрета са мештанима тих крајева. Две фотографије дочека краља Александра испред железничке станице у Белој Паланци снимљене су „са пута краља Александра исте године по Србији“, односно 1898.¹

На фотографији Сл. 1 је краљ Александар у униформи окренут леђима испред главног улаза у станичну зграду кога поздравља у шпалиру депутација Белопаланчана, свештена лица и група школске деце. У предњем плану салутира високи официр, у позадини свештеник са капом, вероватно белопаланачки свештеник Цветко Ђорђевић или старешина манастира Дивљане, јеромонах Макарије.² На предњој фасади зграде види се делимично

¹ Видети: Штефица Радмановић *Каталог фотографија династије Обреновић*, Историјски музеј Србије, Београд, 2009. стр. 113 – 115. Све четири фотографије које репродукујемо у нашем Прилогу су у оригиналу мањих димензија 10,5 x 12,5 cm, непознати аутор, ИМС, [сл. 1] инв. бр. Ф – 1892 / 3; [сл. 2] инв. бр. Ф- 1892 / 4 [сл. 3]; инв.бр. Ф- 1892/ 9: [сл. 4] инв.бр. Ф- 1892 / 1. Легенде за фотографије, место, личности и датовање, преузето из каталошког описа.

² Свештеник Цветко Ђорђевић је био парох белопаланчки од 1875. до 1902. године. Намесништво за Белопаланачки срез је установљено 1900. и први намесник био је шпајски

*Сл. 1. Дочек краља Александра на железничкој станици у Белој Паланци, 1898.
(Краљ Александар у униформи окренут леђима, с лева, високи официр салутира)*

*Сл. 2. Дочек краља Александра на железничкој станици у Белој Паланци, 1898.
(Краљ Александар у униформи окренут леђима са депутацијом угледних Белопаланчана)*

Сл. 3. Краљ Александар у разговору са женама и децом на југу Србије, (Ниш, Бела Паланка ?), 1898.

Сл. 4. Краљ Александар, Владан Ђорђевић и арт. капетан-ордонанс Чедомиљ Марковић на маневрима, (Ниш, Бела Паланка ?), 1898.

ћирилични назив станице БЕЛ(А) [ПАЛАНКА] а на стакленом порталу улазних станичних врата двојезични натпис: на француском *Salle d'attente*, и на српском, *Чекаоница I и II класе*.³ На другој фотографији снимљеној из другог угла, краљ Александар је леђима окренут, са његове леве стране белопаланачки истакнути грађани, представници варошке власти, а са десне, девојке у градској ношњи...

Краљ Александар је са пратњом посетио ове крајеве Србије 1892. када је из Ниша, после обиласка градње касарне Чегар, возом допутовао у Белу Паланку и копненим путем наставио према Бабушници и селу Црвена Јабука, коме је даровао два звона са уписаном личном посветом на постољу, једно за школу, а друго за сеоску цркву Св. цар Константин и царица Јелена.⁴

У историографској литератури помиње се још једна посета краља Александра Белој Паланци, 1894. и то у документу (извештај) регистра исплата из депозитне касе Белопаланачког среза. Тако се поред навођења текућих исплата за разне услуге наводи следећа ставка: „1894. године, када је краљ Александар Обреновић посетио Белу Паланку, исплаћени су рачуни око његовог дочека у износу од 847 динара и 40 пара.“ Осим констатације о исплати нема ближих података о карактеру посете или других детаља тог догађаја.⁵

По изворима, литератури и на основу документарних фотографија краљ Александар је у току последње деценије XIX века, различитим поводима, три пута боравио у Белој Паланци: 1892, 1894. и 1898. године.⁶

парох Илија Поповић. Видети: Ђорђе Стаменковић, *Бела Паланка – прилог историјском проучавању* (рукопис), ИА Ниш, Ниш, 1977, стр. 126; Живота В. Јоцић, „О цркви белопаланачког краја“, *Белопаланачки зборник*, 2 / 2006, Народна библиотека „Вук Караџић“, Бела Паланка, 2006, стр. 64, 67, 71.

³ Зграда железничке станице у Белој Паланци задржала је свој првобитни аутентични изглед из времена када је подигнута 1887/88 и представља вредан архитектонски примерак за ту врсту објеката. Пруга Ниш - Пирот- бугарска граница пуштена је у саобраћај 1887. године.

⁴ На мањем школском звону стоји посвета : „Ово звоно прилаже Српска држава школи у Црвеној Јабуци по одлуци патриоте Краља Србије Александра I. 12. 10. 1892“; на већем црквеном звону: „Ово звоно прилаже Српска држава Храму цара Константина и царице Јелене у Црвеној Јабуци по одлуци патриоте Краља Србије Александра I. 12. 10. 1892.“ О овом догађају видети изврсну хронику: Драгомир Гоша Анђелиновић, Милисав Миша Здравковић, Велимир Веља Ђорђевић, *Љужничко село Црвена Јабука* (хроника), Народна библиотека, Бабушница, 2003, стр. 57, 58.

⁵ Наведено према : Ђорђе Стаменковић, *Бела Паланка – прилог историјском проучавању* (рукопис), ИАН, Ниш, 1977. стр. 155. Аутор је у фусноти навео порекло документа о исплати: Архивски фонд: Начелство округа Пиротског 1878 – 1918, ИА Ниш.

⁶ Прилог је само „скица“ или предлогач да се истраже додатне чињенице у вези караљевских посета и историографски осветли скоро непознат исечак историје Беле Паланке у време владавине краља Александра I Обреновића, подразумевајући критичку дистанцу према наведеним подацима.

КАЗИВАЊЕ О ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ КРСТЕ НИКОЛИЋА

Ја сам Крста Василија Николић, рођен сам у Љубатовицу 8. августа 1896. године. Чувао сам стоку и радео сам све друђе селске работе. Иш`л сам повиш пут до Паланку и двапут у Пирот, а у Ниш ме први пут одведоше на задњу мобилизацију у септембар месец деветстопетнаесте: старији отераше преди тој, а т`г сабраше нас младињу који још нисмо били ни регрутовани, па `ајд пред комисију. Пуно изврташе дом, а мене, и ако бео најмалеч`к, оставише. Туј ни одма дадоше оружје...

...Ма каква обука одма оружје у руће, али и онда је било подвала, па ни уместо зимско, дадоше летња одела. Главна војска већ почела повлачење, те ти ми из касарну кренумо за Мердаре, па преко Косово, т`г сам први пут видел тој пусто Косово, па даље, само даље – нит знам где сам, ни знам куде сам, само команда даље и даље до некакве планинчине. Туј почемо да се гужвамо: војска, цивили, топови, комора: официри окају, цивили пиште, улезомо у некакве гудуре, време се поквари, помрзомо се у онеј летње униформе. От`њише и с једење: кад даду, кад не даду, док сасвим не престадоше. Казују да смо у Албанију улезли. Коњи и волови баздисали не мож по онеј пустопутине ни сами да оде, а камоли да влече топови и кола. Ч`с, ч`с па застој: војска поскапала, нема ни једење, нема ни одмор а куде ли спање. Како станемо, тека заспимо: нећи седну и ако је мокриња, друђи дремају на ноће. Поред пут преврнути топови, кола, мртва стока, а почемо да гледамо све повеч и мртви војници. Ч`с по ч`с запуца негде испред нас, кад наидемо оно наши побијени – Арнаути и побили и опљачкали.

Сто муће смо видели и без душу остадомо док пред Нову годину не стигомо у Валону. Туј и ја видо како изгледа море. Одведоше ни на пристаниште где је било сређено да ни чека француска лађа. Она је била остала на море на даљину, како да ти рекнем, како до Црвену Реку: белеје се у даљин, види се да је голема, казују на дванаес спрата. Дојдоше мале, лађе ли су, чамци ли су, да ни пребаце на њу. Накачимо се, а мене жив стра`увати: нес`м волел ни у Нишаву да газим, а с`г на дебело море, таласи само шуште око нас, ја сам се цврсто уватил за некакви конопци – само чекам када че се преврнемо. Стигомо до големуну лађу – ни у Паланку, ни у Пирот нема повисока зграда оди њу.

Распоредише ни куј куде че по спратови и по одељења: у неће собе кревети на два, у друђе на три спрата. Све чисто, ћебетија на убаво миришу,

чаршави - т'г сам први пут видел кво су тој чаршави у кревет, а нам душа заспала. Балдисали смо, изгладнели, дадоше ни пексимит кој га доједе, кој није – поспасмо ко мртви. Ујутру иде јед'н Француз: „Але, Срби! Але Срби!“ Дадоше ни по једно парче месо нарочито б'ш за нас спремено.

Али, Пашић и Степановић нису дали да се на празник Василију појде, казували да је тој у Србију голем празник – Нова година и одобрише ни, те први јануар, по наш календар не појдомо, него тек другог. Како је било тај д'н не знам, али трећег јануара кад се разви ветар, јурну магла однегде: ставило се небо и земља и казују да смо улезли у Средоземно море – земља се нигде не види. А на лађу смо три пука били – јед'н пук коњица и два пука пешадија. Све замишљавам истина ли беше: изведу коња из шталу, па га воде педесе метра там где га поје с прокувану воду у корито. А на лађу има место за све: улица поширока него соба, дућани поред да можеш да купиш све што ти душа оче ко у сваку чаршију.

Само небо и вода, лађа голема, али таласи ко кућа па ју љуљају и четвртог јануара стигосмо у Бизерту, у Француску... (па, добро, у праву си – Тунис ли је, Африка ли је, ама је француско). А там веч жњу јеч'м, баште веч стигле. А, оно још кад улезомо у лађу, на нас све беше пропало: исцепено, крпено, неком рукав изгорел, неком капа, некој ни капу нема. А народ излезал бел свет да гледа славну српску војску! Поређаше ни онакви за параду, а у нас само жива душа. И док да стигнемо до касарну, мнођи попадаше по пут. И грађани су видели колко смо напатени, па су одма` прихватили тија што падну.

Кад стигосмо до логор, дај одма` који су још стајали на нође, код бербери те ни шишаше, бријаше, дај у купатило да се окупамо после три месеца, дадоше ни нова одела, а оној наше узоше, откараше на ђубре.

Туј ноч преспамо, кад ујутру тријес душа мртви у касарну. Наш командант, наши официри се сабраше – што да чине. Те ји француски официри, лекари, Црвени крс и напрајили комисију, секли онија умрли, кад оно нема никаква болес - испрскала црева: дуго смо гладовали па се истањила црева и кад се најели, `рана неје могла да пројде кроз њи. И одма` ни смањише оброк: на дванаес човека јед'н `леб, па и тој парченце да не једемо тека, него у супицу да га надробимо. И тека неколко дана, а после ни почеше малко да додавају док дојдомо до цел `леб.

Е кад дојдомо до цел `леб, пребацише ни на једно брдо на чис ваздух. Док смо били у касарну на опоравак, они туј направили логор са дугачће бараке. Али кревети нема, него на сламу лево и десно спимо.

И тако некој време одмарамо, кад се па почеше да разбољевају. Лекари гледају, врте, сучу – нема никаква болес. И сетили си да је тој од голему сећирацију. И договарају се наши и францусћи лекари кво да чине, какву помоћ да пружи. Наши лекари казали да само треба радос` весеље да направе да људи више не мисле на дом, на невоље. И `ајд` че праве свадбу. И

за невесту нашли некоје мазно момче, паше за невесту. Облекли га у женске 'аљине, а спремили и друђи сватови – где ли све онакво облекло најдоше као на свадбу у Србију. Излезомо ми на двор, а оно музика свири, сватови иду (*смеје се*), нема ништа да фали. И једно се смеје, једно се зајебава и да видиш, бре, народ се развесели, размрда и болес` се обустави.

И тека, туј се одморимо, поправимо, оздравемо, наши почеше да траже да идемо на фронт. Али, Французи оче да виде колко војника има, колко оружје имамо, да ли смо способни у рат да ступимо. Нисмо дошли код савезници да ни само чувају, а они гледају да ли смо способни да идемо у борбу да се сами боримо за нашу земљу, или че ни они бране и после деле како знају и умеју. Наши су знали за тој и није им било пријатно да се Србија дели, него су тели да остане уцело како смо и били. Народ се пробуди, мора да се покаже и за родбину, и колко смо и какви смо. Краљ наш тражио од теј државе наш распоред на фронт.

И тек јед`н д`н наредише да се јутре спремимо за покрет. Зјутро се накачимо у лађе и `ајд за Грчку. Стари ратници ни причају к`во ни чека и што су чули за овија нови фронт. Сви смо се узнемирили јел неје шала – там ни чека и швапска и бугарска војска. Неје да ни је стра`, али си човек на све премишља. Тека нисмо ни осетили кад стигомо у Солун. Пристаниште големо, свуде бродови, лађе, чамци, гунгула на све стране. Како слезомо, тека ни упарадише, па на фронт: проведоше ни кроз град који сам знал и из песме, и из приче за трговију, али сам видел само широће улице и големе зграде.

Проодимо преко некава брда, поља, док се пред нас не указаше големе планинчине. Како поблизо приодимо, прво се издалек чује како грме топови, а после се разазнавају митраљези и пушће. Распоредише ни по шатори, по чете, а XXIV пук смо били. Мене ми је командант пука бил пуковник Војислав Николајевић, за чету мајор Сима Николић, а командир ми беше Сава Петровић, Црногорац. Положај – Катуначћи поток.

Одморимо д`н-два, официри ни опричаше ситуацију, кво ни чека, какви су ни задаци, како да се пазимо. Ми и сами видимо да веће нема шала: како која смена дојде на предах, свака донесе понеког мртвог и рањеног. Дадоше ни оружје, муницију, а мен` и бомбе јер ме турише у бомбашку десетину.

Одомо на фронт: ровови ископани, земунице покривене, жице развлечене. Како при нас, тека и при Бугари. Мирно, мирно, па припуцају пушће, заржу митраљези, груне по нека граната. Најмлад сам у чету, па само гледам к`во постарији работе. Испрва ме беше по малко стра – само сам чекао када че ме нећи куршум докачи, али се брзо навико: пуцам кад и друђи, врљам бомбе кад нареде, мењано земунице кад гранате почну близо да падају. Мртви и рањени сам се нагледал преко Албанију, али не беше исто кад почеше и другари из чету да страдају. Највише се ђинуло кад пробамо напад на њини ровови, или кад нас њини топови напипају. Научимо када че

у коју смену да идемо на положај, када се врчамо, када једемо, када спимо. Све официри среде, а ми само слушамо. Отеже се време време, све исто: ни се ми давамо, ни они одступају. Извлачимо који пођине, или га ране, ожалемо га, па исто. Замолим Бога да ме чува кад појдемо, зафалим му се кад се врнемо.

Пол'г, пол'г, па се доста проредимо. Уместо њи, издоодише добровољци када пет, када шес, када десет, када петнаес, Јадни добровољци сабрани набрзину, али кој те питује: командир ји прими, облече, распореди. Код нас дојдоше 12 душе кад се беомо сменили од прву линију, да се малко одморимо, умијемо, оперемо.

Краљ Александар наредио да не смеје да се пева, да се свири због ситуацију. Не ли, међу овија наши добровољци јед'н Личанин имал гусле и једнуш поче да пева: „Сабрала се противничка банда да убије краља Александра!“ Ја сам мислел да пева за Александра Карађорђевића, а он певал за покојног Обреновића. Дотрча официр и поче да се дере: „Ко то пева! Ко то пева!“ А онија Личанин се не боји ни накога; „Ја певам, господине!“ Знаш ли да је то забрањено! Не смеш да певаш!“ А Личанин се насмеја: „Хо! Хо! Хо! Нисте га бранили док је био жив него сте га убили, а сада браните да певамо!“ Официр се издра: „На рапорт!“ „Разумем!“ – каже Личанин јер у војску нема много приче. Личанин оштар, иде на рапорт, али му не могоше ништа.

Тој се заврши, па пак све једно те исто: на положај, од положај – пуца се, ђине се, ожалимо пођинули, одморимо се, одспимо, па на линију. Најчесто беомо на једно (показује рукама) овално брдо сас шуму и на њег, ко свуд около, ровови, земунице испокривене, уређене. Туј ни распоредише, а ја сам бил бомбашко оделење за осигурање. Јед'н д'н ни Бугари изненада нападоше, пуцају они, пуцамо ми, али они наблизише и почеше бомбе да праскају. Бугари пресицају жицу и готово – че почну у наши ровови да урипују, ја сам се замајал око бомбе дас ји распоредим преди себе да ми је по л'сно за бацање и нес'м чул наредбу за одступање. Кад подиго главу, никјој од наши нема. Погледа где ми је побратим Арсеније из Горњи Милановац (нема га заборавим ни на овија, ни на онија свет, толко ми је добар друг бил). Окну: „Арсе! Арсе!“ (*Тишина у причању*). Подиго се да видим куде је, а оно наши већ побегли 300-400 метра од мен'. Бугари веч нарипали у ров и видо да сам опкољен, јадник, а сам сам. Куде чу и к'во чу, мислим се ја: ако ме увате, на големе муће ме има турају. Видим да ми нема друго, него да пођинем. Предавање нема, него док могу че бијем да се наплатим, па што буде, нек буде. И како сам веч бил распоредил целу серију бомбе пред мен', оцени да ји све могу да упалим док они дојду до мене, само чу задњу да сачувам кад ме опколе да ме увате, че ју тргнем па заједно с њи да одлетим у ваздух. Тој ме окуражи и ја поче да врљам бомбу по бомбу: Удри! Удри! Удри!...

За тој време наши срели помоћ што им пратена да одрже фронт, а чули да се пуца у ров, па се поврнули. И те ти га Арса – урипи први у ров. Кад ме виде живог, он провреви: Јао, бре, Крсто, што не бегаш с нас кад си чул команду, него те Бугари теоше закољу ко прасе!“ . „А, бре, Арсо, што ми не рече?“ . „Ама, ја те зовем, али ти не теја да појдеш“ . „Ма да сам те чул, ја би те претекал!“

Слушал тој наредник Сава Црногорац, па ми каже: „Не, бре, Крсто – не смеш тако да говориш. А ја ти кажем да ниси ти био, ово би већ бугарско било. Ти си их одбио, Ја ћу сада да те водим код команданта на рапорт, али ти немој тако да причаш него да кажеш: „Господине команданте...“ и рече ми како да причам. А командант батаљона ни постаде мајор Анте, добровољац, а командант пука пуковник Митар Николајевић. И тако ми наредник исприча, исприча кад „зрр, зрр“ зове командант Анте и казује на наредника: „Дај, најди тија војници што су остали у ров!“ Он правил рачун за цел вод, а није знао да сам ја бил сам. Оно и да су Бугари знали, они би нарипали у ров. И тако зове мајор, и док идемо до њега, наредник ме учи да будем као Црногорац: „Господине мајоре, ми треба да се боримо као лавови па или да ослободимо наш народ, или да сви изђинемо. Наша браћа и сестре, наши очеви и мајке силно пиште под окупацију и ми морамо да и` ослободимо, или боље да ни нема...“ И ја тако исприча на мајора. И док још казујем, па „зрр,зрр“ зове командант пука, те ајд код њега. Ја и на њег исприча исту причу што ме беше научил наредник. А командант пука ми каже: „Е, мој Николићу, да смо имали 100 таквих војника, ми би Србију ослободили још пре годину дана!“

Пројде некоје време и треаже се који су одликовани, те се сменимо од положај. У теј борбе и на друга места на фронт који је држала наша дивизија дванаес душа су били одликовани. Станусмо испред строј, а тревише се неки снажни људи – артиљерци, митраљесци, само ја мецу њи ко пиле. Официри иду испред нас, мере ни и понешто питују: јед`н питује када сам рођен, друђи ме пита какву школу имам, трећег занима колко познавам Србију, у који градови сам бил. Ја на првоног и другоног одговори, а какво да кажем на трећеног кад сам до мобилизацију само у Паланку и Пирот иш`л. Али, сви највише у мене гледају јер мецу онеј грдосије ја изгледам још помалеч`к, па јед`н војник се насмеја: „Види овог малог!“ . А друђи му рече: „Напалеон је мала пара, а стодинарка голема, али кад се купује нешто – стодинарка је стодинарка, а напалеон је напалеон“.

И тако, знам да сам одликован, али пројдоше 2-3 месеца и ништа. Добимо малко време да се одморимо, кад дојдоше спискови на одликовани да се прочитају пред сви. Нећи прочиташе понапред, па и мене: „Крста Василија Николић!“ ; „Ја!“ Мора да кажем да су онија десет били бољи од мене и имали су прилиће да се покажу, били су митраљесци, на поопасна места су налазили од мене.

А јед`н се побуни: „Како једно пиле да одликујете, а ја што сам изнео митраљез на брдо и натерао Бугаре у бег – ништа! А он је сам рекао да би побегао да је могао“. А ја истину реко на побратима Арсу: „Побрз сам од тебе и да сам чул, ја би те претекал!“ А овај што се побунил против мене – упоран: „Он је сам рекао да би побегао, али није видео кад су други одступили!“ Јави се мој побратим Арса и рече: „То није истина! То сам ја измислио да се нашалим с њим, а не да је Крста рекао!“ Официри се нешто додумаше, на онија једанаес распоредише медаље а на мене казују: „Николићу! Настој да оправдаш да заслужијеш ово одличје!“

Питујеш да ли сам добили друга одликовања? Одликован сам Сребрном медаљом, Французи ми дадоше некакв орден још на фронт, код куће доби Албанску споменицу. Али Бугари ми све узеше четерес` прве те нис`м мог`л ни у стаж да упишем. Медаљу сам примил за заслуге. Бил сам на Катуначки поток на положај. Имали смо жицу пред ров, а и Бугари су имали пред свој ров – две жице су биле између нас. Али код њи се некакво запетљало у жицете, рачунам да је мож` било куче или нека друга животинка, а они мора да су`тели да ју отпетљју. Њини ровови су били одозгор на брдо, а ми одоздол. Наблизо смо држали линију, а брдото беше голо, гадно па ни ми, ни они несмејемо да се појављујемо. Тој би ночно време, али па се види кад се некој појави. Нема много чекање ако приметиш нешто јер не знаш кво су намислили, те ти ја чим нешто примрда код њи – „дум“. Они се примире, па се размрдају, ја пак „дум“, и целу ноч се не смирише, а ја „дум“, па „дум“ до зору.

Наредник Сава рече да ме зове друђи командир неки Гаврил, поручник, старији човек, учитељ у цивилу. Помисле кво ли че буде и отидо код њега: „Који су, бре, целу ноч пуцали – не дадоше ми да спавам!“ ... Там`н се премишљаам кво да му казујем да не погрешим нешто. Али, мора да је наредник казала који смо били у ров од куде се пуцало, кад зовнуше и мог побратима Арсенија Миловановића да и њег саслушају, па ни обојицу пратише код командира чете Симу Николића. А тај Сима Николић имаше обичај за ма најмалу ситницу да тури војника у кош... Да, да – тека смо апс звали. Мен сас побратима послободно, а Сима се загледа у мен, па че и он: „А ти ли си тај што ми не даде целу ноч да заспим?“

„Господине мајоре, на положај смо били и целу ноч смо имали неки покрети код Бугари, а ви сте ни дали задатак да се чврсто бранимо од непријатеља. Затој смо пуцали...“

Он се насмеја:

„Е па ако! Кад ви не спавате, ја спавам, а кад ви спавате ја не смем око да затворим од брига да нас непријатељ не изненади!“

Ја сам се бојал да ме не накара у кош, а он изока посилног, неког Секулу Назарова – Србин ли је, кво ли је не знам:

„Секуло, дај оно конопче да га вржем!“

Секула се збуни не мож се снајде.

„Оној, бре, у сандук што има!“ а нече му објасни кво тражи, а и мен неје јасно што че ме врзује. На крај се насмеја:

„Дај, бре, ону флашу коњак. Сипај му! Кад је он могао целу ноћ да не спава, за мене има кад: и дању могу да се наспавам!“

Али, отру ме онај чаша: ја сам мислел че ме казни, кад оно коњак! А мајор настави:

„Твој командир те предложио, а ја те одликујем јер си целе ноћи био будан, а ми смо оба за то време могли мирно да спавамо! Кад је војска на фронту опрезна, команда у позадини је безбрижна.

Тека он оприча, а мен пада комен од срце јер се боја од казну, а доби и кољак и одликовање!

Али, убрзо пробимо фронт и упадомо у тешке борбе и кој ће да мисли на доказување и на ордење... Љуте битке смо водили на Црну реку у Македонију где је наша чета имала велике заслуге за победу. Командант пука беше наредио на нашег команданта да по сваку цену нападнемо и освојимо једно голо брдо. Стиже он до нас и пренесе на нашег командира: „Одмах да се вратите у том правцу, иначе ћете бити лишени чина!“ Ми погледамо: мало брдо, али добро брањено – сво у ровови и бункери. Види командир да је опасно, али нема избор. Заведе ни да га заобиђемо да избегнемо унакрсну ватру и с леђа га заузомо на јуриш. Те ти тако наш командир уместо да буде лишен чина, придадоше му још јед`н. За мртви се не рачуна, а наредба је наредба.

Јутре д`н дојде Степа Степановић и похвали ни: „Војници и другови! Ви сте јуче учинили јуначки подвиг који нам је помогао да пробијемо важну непријатељску линију. Много сте задужили отаџбину, али ја за ту заслугу не могу другачије да вам платим него само да вам дам седам дана поштеде. Остаћете овде да се одморите и средите ову станицу коју сте сами заузели. Све вас љубим и поздрављам“. Т`г пољуби нашег командира и отиде.

А тај станица Враце беше големача: колко од К`лње до Чифлик и све немачка барака до бараку. А у њи свашта остало и свакак`в бакал`к: рум, шампањ, једење што ти душа оче. Кокошће сваћи д`н кламо. Дојдоше Французи и само траже вино, а наши Срби не давају да се ништа пострви.

Пред`нумо малко, оправимо се кад једну ноч узбуна – Арнаути попалили Вучитрн! Одма` ни дигоше и под усиљен марш на време стигомо у Вучитрн. Там брзо поватамо душмани – кој ли је кмет, кој ли је председник, кој ли је комита, кој ли је прав, кој ли је крив: изврзамо и` па напред!. Ночно време, али нема чекање – терај терај по мркли мрак док не стигомо у Приштину. У команду питају имали и`, има и`, имали докази кој је крив. Одакле да ми знамо, кад се сви они изговарају и правдају кој како уме. Предадомо и` нек и наши испитују.

Там`н се рас`вни кад ни упутише у Липљан, а од там у једно село у равницу. Ајд на там, кад видимо некто село под брдо и чујемо да је била нека мешанија. Кво да радимо – не знамо што ни чека а имамо само пешачко оружје, топови отишли на другу страну. Али, нема чекање и команда напред: Арнаути побегли а наши Срби остали. Кад ни видоше радос, с`лзе: мучени од Арнаути, патени.

Бимо туј с наши два д`на, кад ни обрнуше па за Албанију. Чул си за оној: „Кој не прејде Албанију пешке, тај не знаје шта су муке тешке“, а ја сам ју два пут проодил. Па `ајд` доведе, па `ајд`одонде, те петнаес д`на краомо кроз гудуре куде је Бог одавно рек`л „збогом“ и једно јутро се најдомо усред некакву планину.

Питујеш куде смо проодили: откуде знам ја који нис`м мрдал од овце: куде кажу команданти туј идем и цврсто се држим за чету да негде не заостанем. Друђи ме води, друђи ме `рани, друђи ме поји, а моје је да радим какво ми нареде, а ја само молим Бога да ме он сачува.

Беше веч летње време кад се најдомо у туј планину. Кад увече, свуде ватре горе повисоко од селото. Овија по учени разазнали, па казују да су тој арнаутски одметници који се боре против нас. Моја десетина беше распоређена код некаквог бакалина и чу се да је и јед`н његов син с`њи, а два туј у село. Бакалинат казује на наши официри: „Господин началник! Че ви молим ако уватите мојег сина, немој га убијете него да га дотерате при мен да му ја сечем парче по парче, а ви да гледате. Шта му је фалило да буде сас свога оца и сас браћу кад је све имал, него побегал у планину“. Опасан народ ни својега не жали, а ми очемо нас да жале!

Туј бимо петнаестину д`на док се малко не примири, кад стиже наредба да се вртамо назад. Беше малко пуцање, али не беше много страшно. По потреби сврнемо овам, сврнемо онам да Арнаути виде војску и стигомо некако у Призрен. Поодморимо неколко време и чу се да је стигло наређење да се из сваку чету пушти дом по један војник јер је Србија веч ослобођена. Ја ви реко да сам бил најмлад и најмалеч`к у чету. Затој су ме сви причувували, а нарочито наредник: саветувал ме, штитил, заклањал и све повише како мнођи из чету изђинуше. Ма бил ми је повише него башта или постарији брат. И он одма` предложи да мене пуште и пуштише ме да идем дом.

Леле мајће, ја се т`г повише уплаши него за све време на фронт. Дотле друђи мислил од мен, а с`г треба сам да се снаодим, Пруђе порушене, путеви несигурни, Арнаути ко Арнаути – никад не знаш кво ти мисле. Од свет сам познавал само Паланку и Пирот, а сад сам да идем по Косово: нити знам где је Србија, ни где је Албанија, ни куде је лево, ни куде је десно. Узо дозволу, излезе на двор: гунгула на све стране, комешање, а мен се вика уместо да се радујем: че упаднем у неко арнаутско село да пођинем сг кад је слобода, а преживе цел рат. Срамота ме да се много распитујем, а б`ш не

знам на куде чу. Кад наиде Ђорђе Пироћанац, вицували смо се понекад као војници још у Грчку: „Шта је, бре, Николићу – одакле ти?“ Оно ми с`вну: „Ма, бре, Ђорђе, да ти право кажем пуштише ме да идем дом, па сам се у чудо наш`л: уопште не знам на куде да појдем, нити знам куде је лево, ни куде је десно, ни куде је Албанија, ни куде је Србија, па ми се вика од муку и ако сам пола свет прош`л. До с`г све друђи водил бригу од мен, а с`г сам н` умејем корак да

направим!“ Ђорђе се насмеја и загрли ме: „Не сећирај се – ја знам и че идемо заједно!“ Паде ми камен од срце! Па по Ђорђе како он казује, ајд овде, ајд, онде и стиго у Љубатовицу. Година беше осамнаеста.

Џаба ме питајуш куде смо све ратовали и проодили: ни т`г нес`м добро знал, а с`г сам и тој заборавил. Коту 250 не могу да заборавим јер се туј замртемо и много људи изгубимо, те ни се и пук расформира. Пантим Црну реку јер ни зацрни те изђинуше и много од онија што претекомо. Пантим и језеро Охрид по голему воду и онај места по Косово што сам ти казувал.

Како да ти описујем време на Солунсћи фронт. Тој би било као да ти описујем време у село: ореш, копаш, жњеш, па пак испочетка. Тека и на фронт све се исто врти: `ајд` на положај, отварај четворо очи да те Бугари не пречукају, дојде смена, врчај се у логор ако те не погоди куршум или шрапнел: помолиш Бога да те чува кад појдеш, захвалиш му кад се врнеш. Једеш, гледаш да одспиш и да се поодмориш и те ју пак смена. Док преодимо преко Албанију гледаш како да се загрејеш, како да најдеш нешто да поједеш, стално си у покрет – душа заспала па и да очеш не мож на друго да мислиш. У Тунис ни рекоше да се припазујемо од муслимани, па смо излазили групно и гледали да у логор душу поврнемо. За сво време се чуло да Бугари и Немци муче и бију народ по Србију, па стално мислиш какво ли је с твоји било! Истина да су за нас (војници) била тешка мука, а опет смо имали једење, пијење; били смо обучени. Стварно је било и опасно: идеш напред и увек може да те стрефи. Рањаван сам у десну ногу... Казујеш да је Крста Соколовић књигу од тој описал. Па он је учен човек, официр, било им је пошироко око шију, а ми прости смо мислили само како да преживимо, како дом да се врнемо и да ли че там неког да затекнемо. Рат је за народ поопасан од болес чуму, чул си за њу, и да даде Бог да га никад више не буде.

ОСЛОБОЂЕЊЕ БЕЛЕ ПАЛАНКЕ 13. ОКТОБРА 1918. ГОДИНЕ

Бела Паланка у Првом светском рату ослобођена је 13. октобра 1918. године. Аустроугарска војска је, повлачећи се из Паланке, укопала топове код села Гламе и одатле тукла варош. У самој вароши налазила се и ослободилачка француска војска, у чијем саставу је било и војника из Сенегала. У гранатирању, заједно са француским војницима изгинули су и многи мештани Беле Паланке.

Дан раније грађани Беле Паланке припремили су скромну свечаност за дочек ослободилаца. Мештани су се окупили у Варошанској мали и преко целог пута исплели славолук од разног цвећа кроз који су прошли француски војници. Војнике је предводио француски официр, мајор Алберт Фери. Јашући беле коње француски војници су прошли главном улицом и зауставили се испред „Бљатине кафане“ која је носила назив „Српска круна“ (налазила се у близини данашње зграде Општине). У том тренутку започело је артиљеријско бомбардовање Беле Паланке. Тешко рањени били су, међу првима, француски командант Алберт Фери и један од Сенегалаца. Обојица су пребачена у село Мокру, јер је ту била стационирана француска болница, али су убрзо издахнула и сахрањена су на сеоском гробљу. Поред њих, тога дана погинула су још два француска војника. У знак захвалности, у мокранској цркви постављена је спомен-плоча погинулим и несталим мештанима села у ратовима од 1912. до 1918. године. Прво име уписано на тој плочи је име Алберта Ферија, француског мајора. Такође је и први фудбалски клуб, који је основан 1920. године у Белој Паланци, понео је назив „Алберт Фери“.

После рата, 1920. године, дошла је породица француског команданта Алберта Ферија са службеном делегацијом Француске да покупи његове кости. Његове посмртне остатке на путу од Мокре до железничке станице у Белој Паланци испратили су многи грађани и ученици белопаланачке основне школе. Ово је казивање Сретена Богдановића, тадашњег ученика. Он је испричао и причу о сенегалском војнику и његовој погибији. Приликом ослобођења Беле Паланке, војник је ушао у једну кућу и узео мало шећера. Када је то видела домаћица, почела је да виче на њега. Видевши то француски официри су га одмах стрељали.

Истог дана, после артиљеријског гађања Беле Паланке, аустроугарске снаге напуштају положаје код села Букоровца и Гламе и повлаче се ка Сврљигу. У Буцаку, мештани села Козје, Витановца, Пајежа и Мирановца сами су организовали оружани напад на аустроугарске трупе. Аустроугарска војска се разбежала ка Сврљигу и за собом оставила коње и кола са храном, отеравши једино топове.

(Забележено по казивању пок. Ранка Цветковића, дугогодишњег писара и благајника општине Бела Паланка.)

Имена погинулих грађана Беле Паланке 13. октобра 1918. године:

1. Миодраг В. Николић (погођен шрапнелом пред кућном капијом),
2. Султана Суска Живковић (погинула пред својом кућом,),
3. Загорка Милошевић (погинула пред својом кућом,),
4. Младенка Милева Милошевић (погинула пред својом кућом,)
5. Косара и Добринка (обе погинуле када је њихову кућу погодила граната).

(Забележено по казивању Сретена Богдановића, ћурчије и Михајла Димитријевића, кафеџије из Беле Паланке.)

БЕШЕ ЈЕДНОМ ЕСПЕРАНТО

Почетком шездесетих година прошлог столећа на улазу у Белу Паланку стајала је табла са натписом „INTERNACIA ESPERANTO SOMERUMEJO BELA PALANKA“. Тим натписом су пролазници обавештавани да се налазе у међународном есперантском летовалишту, у Белој Паланци. Иза те, наизглед обичне поруке, стајао је предан рад двојице Белопаланчана, чија посвећеност једној идеји, једном светском покрету, у нашој средини никад није наишла на одговарајуће признање. Реч је о Најдану Ракићу и Јовану Нешићу, од којих је овај први касније постао познат по својим биоенергетским круговима које је открио на неколико локација у Србији. Њих двојица су у нашој средини афирмисали међународни језик есперанто, који је тих година у свету представљао озбиљан покрет, чији је превасходни циљ био да подстиче разумевање међу људима без икаквих политичких, националних, идеолошких или религиозних ограничења.

Шта је есперанто ?

Одговор на овако постављено питање може бити врло упрошћен ако га дефинишемо једноставно као међународни језик. Међутим, таква дефиниција, ма колико била тачна, штура је и непотпуна. Есперанто је много више од језика, јер осим што служи као средство језичког споразумевања међу људима који се њиме служе, он много доприноси на плану зближавања и истинског разумевања међу људима, при чему расне, националне, религијске, културне и социјалне различитости нико не користи за било какву врсту доминације.

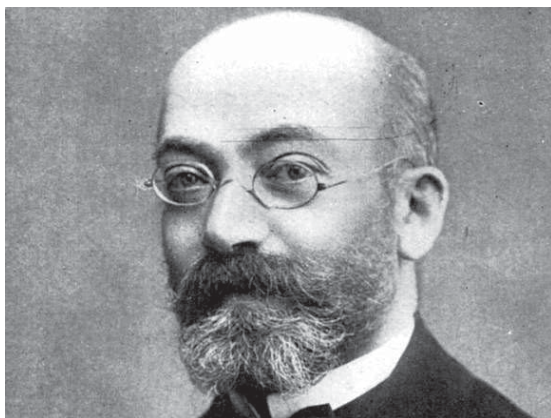
Најпрепознатљивији симбол по коме се есперантисти уочавају јесте зелена петокрака, чији сваки крак симболизује по један континент, а она је уједно и најупечатљивији део есперантске заставе. Сама реч есперанто у буквалном преводу значи „онај који се нада“, а под тим симболом и са непресушном надом су у целом свету ницала друштва есперантиста, повезивала се међусобно и прерасла у својеврсни светски покрет. На тај начин, кроз сталне међусобне контакте, посредно је подстакнут и развој туризма у срединама где је есперанто пустио дубље корене. Не каже се без разлога да се помоћу есперанта, као језика, ступа у светско грађанство. Есперантисти нису само људи који знају тај језик, већ га користе у комуникацији са есперантистима из целог света, за остваривање контаката са различитим културама, чиме активно делују како на ширењу, тако и на одбрани идеја садржаних у суштини међународног језика.

Ценећи значај есперанта за позитиван утицај у међународним односима, УНЕСКО је 1960. године међу шест великих личности човечанства уврстио и творца овог језика, др Лазара Лудвига Заменхофа. Такође је признао есперанто за једини званични међународни језик и предложио свим владама да га уведу у школе.

Идеје о међународном језику и настанак есперанта

Многи учени људи у свету су још пре неколико столећа развијали идеју о стварању међународног језика. Неки су овај задатак покушали да реше стварањем система језика помоћу цифара који би се базирао на знацима који би означавали идеје, по угледу на кинески и друге језике. Овакав покушај није дао задовољавајућа решења већ је остао као кабинетски покушај појединих мислилаца који нису обезбедили значајнији број присталица.

Први готов пројекат међународног језика био је волапик чији је аутор био Јохан Мартин Шлајер 1879. године. Он је стекао велики број присталица, па су убрзо почели да ничу клубови и друштва волапикиста, па чак и да се штампају уџбеници на том језику. Убрзо се показало да овај језик има низ недостатака који су ограничавали његово говорно коришћење па се почетком 20. века готово изгубио са светске позорнице. Лоша страна пропасти волапика била је у томе што је престало велико одушевљење за стварање међународног језика, па је сваки другачији покушај наилазио на скептичност у погледу његовог успеха.

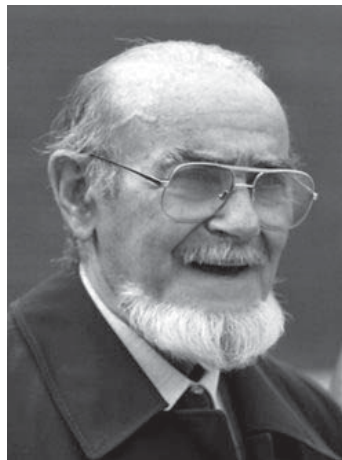
Др Лудвиг Заменхоф

Аутор есперанта био је др Лазар Лудвиг Заменхоф, рођен 1859. године у Бјалистоку у Пољској. У том граду је живело становништво разних националности и религијских опредељења: Руси, Пољаци, Немци, Јевреји итд. Већ у детињству Заменхоф је био очевидац трвења и сукоба међу њима, па је још у најранијој младости за узрок честих крвавих сукоба сматрао

језичко неразумеваше, језичку разноликост због које човек није разумео човека. Тада је почео да размишља о оживљавању неког од старих језика, попут старогрчког или латинског, али је због њихове компликованости ту идеју убрзо одбацио.

Размишљање о стварању вештачког међународног језика га није напуштало, па је опазивши једноставну граматику у енглеском језику те принципе унапредио и применио у свом пројекту међународног језика. Тај пројекат је био готов 1885. године, али Заменхоф није могао да нађе издавача, па је своју прву књигу објавио 1887. године. Та његова књига је носила назив „Доктор Есперанто – међународни језик“, а садржала је, поред предговора, и азбуку, шеснаест граматичких правила, неколико текстова на есперанту и речник. Идеја и књига су прихваћени спорије него што је сам аутор очекивао, али се језик временом све више ширио у целом свету. Велики број највећих умова тог времена се веома похвално изјаснио о есперанту на почетку његовог постојања, као што су били Гете, Толстој, Горки, а касније и Лењин. Познато је и да је председник некадашње Југославије, Јосип Броз, био велики поштовалац есперанта. Не постоји тачан податак о броју људи у свету који говоре есперанто, а процене се крећу до неколико милиона.

У некадашњој Југославији есперанто је имао велики број поклоника и убрзано се ширио. У свим већим градовима, као и у туристичким местима, ницала су друштва есперантиста, која су се међусобно повезивала, одржавала међусобне везе и комуникације чиме су значајно допринели развоју туризма у својим срединама. Већи број учених људи у тадашњој Југославији је највећи део свог живота посветио изучавању и афирмацији есперанта, а један од највећих његових познавалаца у свету био је Тибор Секел, који је живео и радио у Суботици. Био је највећи југословенски истраживач непознатих крајева Африке, Азије и Латинске Америке, сјајан путописац и авантуриста, а скоро сва своја дела је објавио на есперанту.

Тибор Секел

Увидевши значај есперанта, Просветни савет Србије је на својој 118. седници од 18. фебруара 1982. године разматрао предлог Савеза есперантиста Србије да се одобри могућност за изучавање есперанта у оквиру слободних активности у школама и донео одлуку:

1. Подржава се иницијатива Савеза есперантиста СР Србије за унапређење и увођење наставе међународног језика есперанта у слободним активностима ученика у школама СР Србије, у складу са могућностима и интересовањима ученика, родитеља и наставника.
2. Савет је оценио да наставу есперанта треба да воде лица која испуњавају услове према правилнику о нормативима за кадар у СР Србији, који реализује програме друштвених и слободних активности у школама, а поседује одговарајућу диплому организација Есперанто савеза Србије.
3. Прихвата се предложени Програм наставе есперанта у школама СР Србије.
4. Просветни савет СР Србије и Републички завод за унапређење васпитања и образовања СРС према својим могућностима пружиће школама стручну помоћ у спровођењу ове одлуке у сарадњи са Савезом есперантиста Србије.

За Савез есперантиста Србије,

Председник- Радиша Ковачевић, с.р

Председник просветног савета СР Србије - Др Никола Поткоњак, с.р.

Есперанто у Белој Паланци

У уводном делу текста поменут је почетак шездесетих година прошлог века и табла која је означавала Белу Паланку као међународно летовалиште есперантиста, али је она била и много више од тога. На светској мапи есперантског покрета, поред Беле Паланке, у бившој Југославији је само још Примоштен код Шибеника имао тај ранг који је имао наш град. Тих година индустрија у Белој Паланци је била тек у повоју. Од типично занатске и пољопривредне средине, наш град је споро прелазио у индустријско место, покренуто развојем фабрика „Будућност“, „Украс“ и „Весна“. Бела Паланка је у то време била препознатљива у Европи и свету по есперанту за неколико копаља више него по индустријским капацитетима који су били тек у почетном стадијуму свог пробоја на домаћем и иностраном тржишту. Такву слику Бела Паланка највише дугује поменутим Јовану Нешићу и Најдану Ракићу, као и десетинама есперантиста који су вођени њиховим ентузијазмом и преданошћу овом покрету допринели да наша средина не буде учмала варош, већ центар једног покрета који је у то време узимао све већег маха у Европи и свету.

Њих двојица су у нашој средини организовали курсеве за учење овог језика којим је било обухваћено неколико десетина полазника.

Настава је одржавана у просторијама некадашње Раденичке школе (данас Народна библиотека), а у једном периоду у домовима самих предавача. Њихова посвећеност овој идеји дала је много доброг Белој Паланци и њеном грађанству. Наше место је због бројности чланова и активности које су као друштво показали, ускоро постало познато широм Југославије, а недуго затим и у целој Европи. Захваљујући, на првом месту активностима друштва есперантиста и плановима развоја базираним на тој основи, пре пола века је саграђен хотел „Есперанто“, а једна од главних улица добила је име по оснивачу есперанта, доктору Лудвигу Заменхофу. Искључиво захваљујући друштву есперантиста саграђена је летња позорница на Врелу, при чему су његови чланови дали велики допринос својим добровољним радом. Млађе генерације подсећамо да су у то време организоване две највеће манифестације икада одржане у нашем граду. Били су то Југословенски фестивал есперантиста 1965. године, као и Балкански фестивал есперантиста 1967. године. То су били догађаји који ни до данас нису превазиђени, ни по броју учесника, ни по организационим захтевима који су били постављени пред нашу средину, а пре свега по значају који су имали за афирмацију Беле Паланке.

Најдан Ракић

Тих година, сваког лета, Бела Паланка је била стециште бројних есперантских поклоника и друштава из целе Европе. Најчешћи гости су били есперантисти из Француске, Пољске, Бугарске, источне Немачке и Холандије. Да би им боравак био удобнији и комфорнији, општина Бела Паланка је грађанима обезбедила веома повољне кредите из којих су опремали своје куће и станове, а за узврат примали стране госте на вишедневни боравак. Пријатељства која су тада склапана дуго су трајала, а многа нису никад заборављена.

Колико је Бела Паланка као престоница есперанта била цењена показује податак да је 1967. године у Ловечу у Бугарској на међународној радној акцији есперантиста из целе Европе, једино из нашег места у саставу југословенске бригаде било троје учесника, док су остали градови и то они највећи попут Београда, Новог Сада, Сарајева, Загреба, Љубљане, Тузле, Пирота и других имали само по једног или два бригадира. То није била случајност, већ критеријуми по којима је одређивана квота за број учесника. Учесници те бригаде из Беле Паланке били су Мирјана - Мимица Јовановић, Милосав Поповић и Момчило Живковић.

А онда су дошле седамдесете године. Под налетом савремене технологије и политичке доминације у свету, у први план је избио енглески

Јован Нешић (први с лева) са групом есперантиста из Немачке и Беле Паланке

језик. У таквој неравноправној утакмици, есперанто који се заснивао на аматеризму и ентузијазму, није имао шансе па је постепено губио на значају, да би данас постојао у успоменама његових приврженика.

У Белој Паланци одумирању овог покрета, како то најчешће код нас бива, допринела је и политика. Груписања и борба за заузимање што бољих позиција у расподели власти, гурнула је у други план праве вредности. Фамозно Титово писмо с почетка седамдесетих је толико поделило људе да су и поменути Јован Нешић и Најдан Ракић сваки на свој начин били жртве, а тиме је и есперанто као покрет хуманих вредности и начела код нас престао да постоји. Неславно последње место у статистичким извештајима је оно по чему све више постајемо препознатљиви. Свој нерад и инертност најчешће правдамо недостатком пара. Није их било ни тада довољно, а данас поред пара нема ни оног што са њима и нема много везе – добре воље и ентузијазма.

Извори:

Др Л. Л. Заменхоф: „Суштина идеје о међународном језику“ - Федерација есперантиста Југославије, Љубљана 1960.

Подаци скинути са интернета

Писана заоставштина Најдана Ракића

Сећања есперантиста и аутора

ПРИКАЗИ
И РЕАГОВАЊА

ЖИВОТА В. ЈОЦИЋ: БЕЛОПАЛАНАЧКА НАСЕЉА

(Изговорено 6.11.2014. г. на промоцији књиге Животе Јоцића,
Белопаланачка насеља у писаним изворима до 1877. г. ;
Народна библиотека Бела Паланка, 2014, стр. 334)

Под овим скромним насловом, појавила се из штампе монографија о селима белопаланачке општине (источна Србија), према писаним изворима до 1877.године. То је, свакако, и година велике прекретнице ових крајева Србије, јер после тога почиње њихова историја у оквиру модерне српске државе, с којом ће делити исту судбину развоја у миру и страдања у ратовима.

Иако је наслов једноставан и непретенциозан, он је тачан, а садржина испод тог наслова је велико богатство података, упоређивања, указивања и закључка о белопаланачким насељима кроз историју.

Већ на почетку може да се каже да је садржај књиге кратка историја 46 насеља, али да су посебно описани и манастири на истом подручју, а дат је осврт и на 16 несталих села, односно на села која се спомињу у ранијим изворима а данас се памте по предању, или по ретким остацима на тлу.

Живота Јоцић није непознат истраживачима историјских прилика на тлу источне Србије, јер је у више својих радова захватао различите теме материјалне и духовне прошлости настојећи да одговоре за своја питања налази у што сигурнијим изворима и да своје закључке потврђује радовима великог броја својих претходника из науке и културе. Кад год је могао, таква сазнања он употпуњује и директним увидом у оно што описује: положај села, стање објеката, писани траг, изворни податак.

Ни једно постојеће село није оставио без описа чињеница до којих је у истраживању долазио, а тамо где су му извори дозволили, радио је читаве мале студије, сасвим довољне да се такво насеље постави у историјски контекст и да се искористе сва размишљања и сви записи и кад се нешто потврђује и кад се нешто износи као паралелно, па и супротно. Све то говори о објективности Животе Јоцића као истраживача, о његовој великој обавештености, па и о великом труду који је уложио да свој завичај обради врло стручно и поуздано.

Тамо где му је било могуће, где су извори били издашнији, где је значај самога насеља (због места на којем се налази, какву улогу је имало у историји, како се развијало, ширило) настајале су праве студије које се могу

и изоловано посматрати и доживљавати. У томе посебно место заузима сама Бела Паланка, најшире обрађено насеље, које је и досад бивало у пажњи науке, али никад њена прошлост није овако проведена кроз време, кроз факта и потврде, како је то у овој књизи.

Замишљена структура одељака, да се најпре даје географско-демографска дефиниција насеља у односу на Белу Паланку као центар регије, затим најстарији спомени, кратко објашњење имена села, историјска фактографија кроз време и да се при том коментаришу евентуално различити погледи на истоветне чињенице којима су се служили и претходни аутори, одржава се кроз целу књигу. То је чини прегледнијом, упоредивој, при чему се сваки одељак, односно текст о сваком селу појединачно, доживљава као заокружена целина.

У много случајева аутор се служи подацима и цитатима који се тичу прошлости насеља: пресељавања, похаре, паљевине, епидемије, што књигу чини још занимљивојом. У зависности од података, своје погледе ширио је и на прилике изван белопаланачког подручја, кад то омогућава паралелу са селима пиротског краја или Лужнице, кад су појаве сличне или кад су обухваћене истим временом или истим пописом. Тако је демографске, социјалне и урбане прилике времена нашег живота у ропству осветљавао и приближавао савременом читаоцу.

Начин на који је рађена, ова студија не стоји само у методологији и у границама једне науке, већ показује шири карактер, где се подједнако вреднују све могућности (историјске, архивске, језичке, теренске...) да се програмирани задатак стручно и објективно оствари.

Аутор није бежао од потребе да се одреди и према ранијим истраживањима и истраживачима, па је увек кад је могао наглашавао да ли је са нечим сагласан или није, и указивао на могућности и другачијег тумачења. Кад би тумачења изостала, или кад не би било довољно података, он је то истицао, као могућност да таква места у будућим истраживањима треба употпуњавати.

С посебном пажњом регистровао је постојање оброка (заветних крстова) у атарима белопаланачких села, настојећи да утврди годину њиховог подизања, ктиторе (настојатеље), име свеца којему се завет подиже и при том је, имајући посла са објектима скромне писмености (клесара, каменорезаца), који су од приручног камена (из околине) и посађени у пољу, на ветрометини, често оронули, са искрзаним написима, указивао на евентуалну могућност другачијег читања, исправљајући тако оно што су други пре њега превидели или погрешно прочитали.

Иако се читалац већ могао срести са неким од одељака ове књиге у часописима, сада обједињени, са усаглашеном методологијом израде и техником презентације, ови се текстови доживљавају као јединствено дело, са чврстом концепцијом. И то говори да ова истраживања нису настајала

случајно, већ су део ширег концепта, и јасне замисли. Због тога се књига доживљава као животни резултат овог скромног и тихог истраживача који је од почетка више веровао сигурном податку него несигурној меморији, причи и препричавању, казивањима случајних саговорника и сл.

Белопаланачка насеља, круна истраживачког рада Животе Јоцића, урађена је и графички прегледно и коректно, а красе је још два момента. Најпре, поред необјављених извора ове студије (архивска грађа, турски пописи, пописне књиге, лични документи и сл.) даје се и врло богата и разноврсна литература од скоро 170 јединица. Други моменат чине свежи, атрактивни и врло корисни ликовни прилози, који цело издање чине још кориснијим и привлачнијим.

Аутор је дао и један користан преглед у облику табеле упоредивих пописа, из којих се види како се кретала бројност кућа и становника по насељима. Највиши збир је у години 1878. Како је познато, насељеност и становништво расли су још пола века, да би после Другог светског рата, са индустријализацијом и другим променама у земљи почело њихово нагло пропадање које је у демографском и сваком другом погледу довело до данашњег стања, карактеристичног иначе за целу источну и југоисточну Србију.

Кад год се проучава прошлост насеља, неки правци појављују се као константе: старина насеља, први спомени, демографски развој и име. То се појављује и у овој књизи, и с великим трудом разјашњава.

Бела Паланка последњих деценија добија зреле научне радове о својој историји, од више аутора, углавном завичајаца. Ти радови по правилу надмашују све што се пре њих појављивало, чак и кад долазе од људи којима наука није превасходни животни задатак. У подстицаје за такве резултате свакако треба имати у виду саму историју Беле Паланке, њену дубоку старину са остацима прошлости, али и агилност Белопаланчана, школованих, знатижељних и оданих своме завичају. Прилика је да ту похвалимо и све идеје које су последњих година долазиле са Белопаланачким зборником који од почетка излагања негује висок ниво стручности и широк одабир тема за публикување.

У томе светлу и књига *Белопаланачка насеља* Животе Јоцића заузима високо место и значи необичан, али јасан и племенит прилог српској науци уопште.

ПОИГРАВАЊЕ ИСТОРИЈОМ

Реаговање поводом окончања прилога Животе Јоцића
о белопаланачким насељима

Живота Јоцић је у последњем (седмом) броју *Белопаланачког зборника* завршио објављивање свог прилога *Белопаланачка насеља у писаним изворима до 1877. године*, започето још у петом броју. Затим је све преточио у књигу, што је пропраћено одређеном помпом. Нас превасходно занима облик који је угледао светлост дана у наведеном часопису. Хваљен од неких као велики допринос разумевању завичајне историје средњег века, рад је дочекан са разумљивим интересовањем. И сада, када је целина пред нама, и пажљивији лаик може да примети да у раду има превише нејасноћа које доводе у питање квалитет читавог труда. Да се аутор зауставио само на **писаним изворима**, могли бисмо и ми да се придружимо похвалама, али његове амбиције су биле да се покаже као историчар који радикално мења досадашња сазнања, па како је то далеко премашивало његове лаичке могућности, неминовна је била велика збрка као коначан резултат.

Зато прелазимо на конкретне примере које ће сваки заинтересовани читалац лако моћи да провери. На првом месту то су тако приметне произвољности да је право чудо да Редакција *Зборника* није то приметила и правовремено реаговала. Овде се не ради само о томе да ли познајемо тај период сопствене прошлости већ о основним начелима сваке науке: не може се ни у којој области да изнесу нови, суштински битни ставови а да то није испраћено одговарајућим доказима, као што се чини у наведеној серији. Тако Јоцић по први пут у науци уводи „нишавског властелина и господара Мајмила“¹ само на основу топонима, без навођења историјски релевантног извора. Уместо тога добијамо такву разиграност маште да би му могли позавидети и врсни књижевници, те би овакав узлет Јоцићу могао да послужи као предлог за будући роман! Исто то се односи на његову тврдњу да се „од других старина истичу темељи античког црквишта св. Петра и Павла, манастириште ван каструма...“² а да то ни један археолог или историчар нису констатовали. Већ одавна сва важнија црквена збивања од антике до данас везује за „свој“ дивљански манастир, па то чини и овде³, иако

¹ *Белопаланачки зборник* 6 (даље ће бити само скраћено Бп и број), стране 9 и 10.

² Бп 5, 9

³ Бп 5, 33-34

археолошки не само да нису нађени никакви трагови из римског доба, него чак ни из ранијег средњевековног периода. Предање га, као што то већина зна, везује за Мрњавчевиће, у временском оквиру у којем остаје и професор Пузовић са Теолошког факултета. Етимологија му је велика слабост па не пропушта да Дивљану изведе од латинске речи *divus*, па преко назива виле *Diviana* стиже се до данашње Дивљане⁴, а „заборавља“ да саопшти преко којих докумената је пратио промене од антике до нашег времена и како је дошао да датог закључка. Исти је случај са констатацијама у вези са трачким светилиштем у овом селу и са тврдњом да Дршу у Клисурси обавештење даје баш дивљански ђакон (а што не инок?) и да баш у Дивљанском манастиру живе калуђери из реда Светог Василија⁵, иако нико до сада није знао да је та богомоља икада неговала култ овог великог светитеља. За Ново Село први прецизира године настанка, не наводећи одакле му то сазнање, али ни наводе археолога Ђуричић – Сладић о другом локалитету са дугим трајање, што са рекогносцирањем њиховог колеге Предрага Пејића сведоче о непрекидном трајању насеља на том простору. Око Клисуре прави праву вратоломију, па се опет „први“ досетио да назив Куручесма (Сува чешма) повеже са теловачким извором. Овај назив му се учинио zgodним да извор прогласи баш том иницијалном сувом чесмом, иако исти никада не пресушује и удаљен је око 5 км од Клисуре, па да га затим преко овог села спусти и на Белу Паланку. Слично чини и са хипотетичном Трештавицом, коју једино спомиње Р. Тричковић и смешта је негде око Вргудинца и Новог Села⁶. Јоцић је претвара у Глоговац⁷, па у њу насељава Топоничане⁸, а тај назив надева и планинској коси само на основу погрешног назива на туристичкој карти (!) Трешевина, иако М. Костић и писац монографије о Шпају наводе топоним у овом селу – Тршевина на стрмини према источном делу Црвене Реке, а не према Топоничкој реци. Још горе је прошла Топоница коју шета од Поповог Хана, Глоговца, па до Црвене Реке. Наравно, све то са мало упоришта код М. Костића а више на своју машту. Ту где нема чврстог доказа, измишља их, па тако „зна“ да је Клисура измештена 1002. за време Византије, затим тачне године када предеона средишта то постају, тачне деонице појединих дербенцијских насеља⁹, као и да је на Пајешком камену била граница између римских Дакија¹⁰. Док други претпостављају где су могла да буду два римска

---

⁴ Исто, 38

⁵ Исто 38-40

⁶ Исто, 53 и 57

⁷ Бп 6, 72-73

⁸ Исто, 75

⁹ Бп 6, 8-9

¹⁰ Исто, 95

кастела Улмо¹¹ и Латина¹², Јоцићу је то јасно и без археолога. Наравно, све то без валидних референци.

А кад му недостају докази, не преза ни од преправке и допуне: у одељку о Клисури наводи турске пописе у којима се спомиње само Клисурица, а већ код Кренице, где нема никакво упориште, ти исти документи уз Клисурицу¹³ добијају и атрибут „мала“¹⁴ само да би доказао своју тезу да је то назив за Креницу! Заправо, само О. Зиројевић спомиње Малу Клисурицу као дербенцијско место, али је не везује за Креницу. За топоним Маџарје ни најстарији Кременчани нису знали како је постао. То смо му објаснили и показали му место где ни луд не би поставио одбрамбену линију за Белу Паланку, али Јоцићу то ни мало не смета да исфабрикује мађарске ровове у рату Аустрије и Турске 1737. године¹⁵, иако су сачувани подаци да су Немци за одбрану Пирота оставили 60, а Беле Паланке стотину Немаца и бројне српске добровољце. Дакле, нема ни помена о Мађарима! Затим, наводи легенду о селу Балван¹⁶ у којој се говори о старом селу Дреновику, коју нам је причао Сретен Богдановић а знају је многи данашњи Новоселци, а и они које су Турци преселили у белопаланачку Варош-малу, коју он без икаквог зазора преиначава онако како му треба.

Недовољна историјска заснованост

Средњи век је у историји сувише сложен период и за истраженија подручја, а камоли за скрајнута као што је наше. Недостатак изворних домаћих и страних докумената, недовољна проученост релевантних архива, скромна археолошка испитаност и крајње оскудни материјални остаци сеоских насеља због крајње беде њихових становника (зграде од дрвета и блата, сиромашно покућство), изгубљена историјска нит у народу транспонована у непоуздана предања – главна су препрека за сваког ко се бави тим временом. То од локалног хроничара тражи одлично познавање опште историје, али и прошлости свог краја, као и географије, званичне и помесне топонимије, очувана предања за свако село посебно, добар преглед над материјалним споменицима који су остали до данас. Што се тиче турског доба, и Ниш са својим кадром није одмакао од скромних почетака до појаве књиге *Историја Ниша*, и то пре свега захваљујући оријенталисти Радмили Тричковић, а Пирот заостаје и за њим, док се ми у тим списима углавном узгред спомињемо. Парадоксално је, па и срамно за официјелну српску историографију да се Бугари више баве средњим и горњим Понишављем од њих.

---

¹¹ Исто, 84

¹² Исто, 51

¹³ Исто, 12–23

¹⁴ Исто, 41–43

¹⁵ Исто 43–44

¹⁶ БП 5, 35

Зато је Јоцић морао добро да процени своје могућности пре него што се латио веома амбициозног задатка. Чини се да их је преценио и због наведених општих захтева које је као лаик могао да испуни, затим због недовољно прилика да се систематски бави прошлошћу свог завичаја због заузетости на радним местима, кратког боравка на овим просторима, непознавању страних језика да би пратио шта се на ширем плану пише о нама или да самостално истражује архиве (истанбулски и дубровачки поседују најбогатију грађу али у првом је она на турском, а у другом, углавном, на италијанском језику). Остаје нејасно како је мислио да покрије период од 1486. до 1877. године са **осам** турских пописа, од којих се шест односе на 16. век а два до двадесетих година 17. века, и **тридесетак** путописа из истог периода. Тај недостатак не могу да надоместе путописи јер су они документи трећеразредне вредности и траже критички приступ са аспекта доброг познавања историјских и општих прилика у којима су настали, а о њиховој непоузданости може се уверити и сам читалац пратећи Јоцићеве цитате. Тако су му на располагању остала два озбиљна писца – Михајло Костић и Олга Зиројевић, али, нажалост, он је више окренут томе да их демантује и тако истакне себе, него да их критички проучи. Потпуно је некритичан према спису Радмиле Тричковић *Манастири у околини Пирота у 16. веку* која се, као и сам Јоцић, упустила у убикацију без довољно познавања прилика на терену. Међутим, пропустио је да консултује њено капитално дело *Београдски пашалук* и део у наведеној *Историји Ниша*, где овај врсни оријенталиста широког образовања није себи дозволила ранију грешку. Остао му је потпуно непокривен 19. век који је највише истражен када се ради о османлијском периоду, мада су о нашем крају академик Владимир Стојанчевић и нишки истраживач Севдалин Андрејевић дали доста корисних података. Већ смо рекли да због релативно кратког времена које је после средњошколског периода проводио у завичају није био у прилици да боље упозна народно усмено предање (о лирској поезији је издао збирку *Ђул девојче*) и стање на терену, а то није могао да надомести блиц-посетама појединим местима.

Са оваквим хендикепима за Јоцића би најбоље било, а и за саме читаоце, да се определио да на једном месту да дефтере и путописе са пратећим коментаром, с обзиром да су, углавном, сви они већ објављени по различитим књигама и публикацијама, и будући да је имао искуство са хрестоматијом о Никети Ремезијанском, а путописе је дао и у наведеној збирци *Ђул девојче*. Али, превелика амбиција га је довела до такве збрке која ће нанети доста штете будућим неопрезним и неупућеним корисницима. Читаоце не сме да заведе ни бројна литература коју је навео на крају књиге јер јој је циљ да фасцинира, а углавном је споредна у односу на главну тему (подсећамо: **писани извори**) или непотребна. Тако, на пример, наводи *Inscriptions* Петра Петровића где он на француском језику даје римске

натписе из Беле Паланке уз кратку информацију о Ремезијани, а нашим градом се много више бави у књизи *Антички Ниш*, и то управо Јоцић преноси у својој хрестоматији о светом Никети, али то не наводи у литератури. А оно мора и да се призна да Inscriptions кудикамо упечатљивије звучи! Међу ауторима се нашао, ни крив ни дужан, турски историчар Халил Иналцик, веома цењен на Западу. Да га је прочитао, имао би сасвим друго виђење османлијског периода.

Путеви као путоказ

Јоцић доста пажње посвећује селима са дербенцијским статусом јер су она имала посебно место у функционисању саобраћа и добијала су повлашћен порески третман. Дерб(в)енције су имале задатак да се старају о безбедности на путевима и чувају опасна места, пролазе и газове на рекама. О. Зиројевић наводи да су многа села на Цариградском друму добила дербенцијски статус не само због потребе већ и да би се становништво везало за насеља, будући да су се због насиља царске војске, хајдучије, повећаних обавеза приликом проласка ордија често расељавала и склањала на безбеднија места ван главних путева и као таква наводи Малу Клисурсицу и Клисурсицу. Управо зато она се не могу данас да произвољно размештају без доброг познавања тадашње мреже путева. Код нас се Михајло Костић највише бавио тим питањем, О. Зиројевић се држи извора, прати главне правце и не упушта се у претпоставке, а Гавро Шкриванић само даје генерални правац античког пута.

Олга Зиројевић између Паланке и Пирота наводи две трасе: прву од Паланке на Куручесму, па Малу Клисурсицу, Теловац, Понор и Пирот и другу од Паланке преко Нишаве, на (Клење) Сињац, Црноклиште и даље. М. Костић у средњевековне варијанте рачуна ону од Паланке до Клисуре, преко изданка Белаве¹⁷ (?), пролазио је кроз Суводол итд. Из пратећег објашњења види се да он мисли на правац поред Куле (испод Оштрог врха и Гарваника) и уз Теловачки поток. Други правац за који каже да је употребљаван у 17. и 18. веку и који је мало измењен антички пут: Паланка, Крменица, Милћин врх изнад Клисуре, Букова падина између Теловца и Понора и даље, а трећи правац је као код Зиројевићке. Међутим, сви ови писци су са стране и нису имали довољно времена и прилика да се упусте у детаљна теренска истраживања и да ослушкују народно знање. Са археологом Предрагом Пејићем већ четрдесетак

---

¹⁷ Овде је неопходно објашњење: М.Костић под Белавом подразумева читав комплекс од Корубине и Шљивовичког врха до Нишаве, Јован Петровић дели ове две громаде, па је Белава само од Седларске долине до Нишаве. Тако ову планину ограничавају и становници свих подбелавских села па и Клисуре, Чифлика, Сињаца и Теловца. Јоцић се приклања Костићу, а ми не улазећи у геолошку расправу, сматрамо да треба код друштвених наука поштовати традицију.

година обилазим белопаланчку општину и по први пут Пејић у рукопису своје докторске дисертације указује на правац који иде са јужне стране Белаве уз Седларски поток јер теловачки локалитети Доње и Горње градиште и Градиште изнад Великог Суводола сувише су удаљена од теловачко-понорске и још више од северно-нишавске трасе да би постојала због њих и указују на географски погодан седларски пролаз. Старији Теловчани добро знају за два градска пута. Јоцић је чуо само за горњи „градсћи“ пут, који води од Клисуре на Прекрсе (испод Доњег Градишта), па уз ждрело на Седлар према Печ, па уз ливаде до Предел и на Велики Суводол, или преко Шумје па на друм између Понор и Блато. Поред два „латинска“ градишта, како их овде зову, имају и два средњевековна локалитета: Селиште испод села према Луци и Пустосел изнад села према старој траси пута за Пирот. Овај други може да буде дербенд на познатој траси Цариградског друма, али ако је то било и Селиште, то само може да се односи на седларски правац.

А сви аутори који су се бавили путевима нису обраћали пажњу на једину путну везу између Белопаланачке и Ђурђевопољске котлине која води кроз сутеску Свети Отац – с леве стране Нишаве уз само подножје Белаве и сињачког газа – јединог прелаза и дан-данас за запреге и тракторе који омогућује Синчанима коришћење њихових шума, ливада и појата на Белави. А да то није само локални прелаз, доказ су градишта на улазу и излазу сутеске, сињачко Селиште, праисторијски, антички и средњевековни локалитет, и топоними Кула са леве стране реке код Чифлика и Сињаца. Тај сињачки газ се мора узети у обзир како би се боље разумело зашто је само Сињац на целој траси напоредног пута са десне стране Нишаве имао дербенцијски статус. Јоцић користи Ами Бујеа за доказ својих тврдњи, али се не упушта у објашњење како је из црноклишког хана доспео у Балу Паланку, а ту се намеће Сињац као место где је прегазео Нишаву. А, да не заборавимо, дербенди се оснивају на опасним деоницама пута не само да се старају о путу, већ и да чувају опасна места, прелазе и мостове преко река. У дефтерима само је Клисурица дербенд (кланац) и има дербенције (чуваре кланца) док Куручесма и Кременица немају тај статус. То је сасвим разумљиво јер се ова два села налазе на прегледним местима и лако су доступна стражи из Паланке те нема ни потребе да имају „чуваре кланца“. Теловац и Понор су удаљени од тврђава и Паланци и Пироту, налазе се на опасном планинском прелазу и зато имају дербенције. Ако погледамо напоредни, или споредни, преконишавски пут на њему је само Сињац са тим статусом мада и остала села са те стране имају слично географско окружење али немају кланац, прелаз. Све те информације треба да има на уму онај који покушава да пронађе праве положаје средњевековних насеља као што је сам Јоцић покушао.

Произвољности на делу

На примеру Клисуре су најбоље испољене све вратоломије које прате Јоцићево писање и небирање средстава да докаже своје тезе.

Локације на којима се померала Клисура не могу да оправдају њено име јер ни за један облик рељефа у непосредној околини се не може рећи да је кланац. Турци баштине арапско познавање географије и мора да су имали разлог када су поред Клисуре нашли место и за Клисурицу и Малу Клисуру. Сутеска је кратка клисура, па је то и сутеска Светог Оца. И ждрело испод пута између Прекрсеја и Седлара где се истоимени поток спушта до Чифлика личи на малу клисуру док све остало између Паланке и Понора су само долине. Поготово је тешко да се такав облик нађе око Крменице да би се она могла да назове Малом Клисурицом. То значи да правила постоје, она иницирају одређена решења па се локације не могу да одређују насумице и олако по личном ћефу, те клисурске дербенције треба да тражимо у горњем делу атара према тим кланцима. На овом степену историјске и археолошке истражености чиста је импровизација одређивање тачних локација. Јоцић само на основу осам дефтера, од којих се шест односе на 16. век и само два до двадесетих година 17. Века, децидиран је у својим тврдњама без правог упоришта ни у науци, ни у предањима. Поред тога он узводно на малом делу атара ставља главно село (Старо Село), Прибој, Горње Поље (?), Војницу (?) да би те насеобине на терену остале без обрадивих површина, а право је чудо где је још успео да пронађе и место за насеље Белава на месту данашњег Чифлика¹⁸. Какву ту тек акробатику изводи за њега: „зна“ да је Белава „словенски средњевековни назив“ и, пошто мора да објасни овај топоним, он користи фусноту (117) „можда се и раније овај поток, који се спушта са врха Белаве (?) (треба с врха Седларске долине, пр. наша) низ чифлички атар до Нишаве, звао Белава, као што се сувопланински поток од Ракоша до Бежишта звао Белава до краја 19. века, (види Каниц, Србија 2, 220)“! Па, изгледа, да је и њему самом било јасно да такав „доказ“ није ни у каквој вези са његовом тврдњом, он избацује и другу напомену (118): „М. Костић пише (1955) да „на десној страни Седларског потока, на рту падине Подбелаве, лежи стари део села који чине Дилаверовска и Ајвазовска мала“ – клисурски родови који су тада имали 16 кућа, а Љ. Ћирић бележи (1990) у чифличком атару топоним „Белава, шуме“¹⁹. М. Костић на том месту, које Јоцић по свом нахођењу даје, говори да је мирановалски ага у 19. веку силом основао чифлик и прво у њему населио клисурске родове Рамадановце, Дилаверовце и Ајвазовце, али какве то има везе са називом насеља из 15. века и какав су то „научни доказ“ да је то насеље баш било ту и да се тако звало! Пажљивији читалац ће наћи бројне такве фалш-доказе у

¹⁸ Бп 6, 33

¹⁹ Све у Бп 6, 45

тексту и напоменама и право је чудо да је то могло да прође поред Редакције и рецензента!

Да се вратимо Белави: већ смо навели да не постоји сагласност међу научницима око ње јер је једни своде на пореднишавски гребен, други јој придодају Шљивовичку висију, а трећи оба дела приписују Сувој планини, док становници који јој гравитирају тим именом зову венац од Чифлика до Сарлаха у Пироту. Али, ми се задржавамо на њој јер Јоцић тврди да је већ у 15. веку ту било истоимено насеље не дајући никакв конкретан доказ за то. Белава је пространа гора на којој има ливада, заравни, долина и припада јој прелепа Седларска долина. Рекосмо да је ту пролазио пут, те је на самој планини доста простора где се може сместити насеље, па остаје без објашњења што је баш на врло непогодном месту и на самом шпицу (рту) Јоцић ставља и на основу којих докумената то чини! Али, Јоцићу је то поигравање било мало, наставља у истом стилу, па село Белава постаје и Белово и Бјелова и Бјелава без јасног одређења зашто мисли да се та имена из доста тешко читљивих дефтера односе баш на данашње чифличко насеље. Чак „зна“ када је баш оно постало Горње Село²⁰, а уз то за кратко време бива и рајинско, и влашко и војнучко. Иако се у Османском царству повољан статус тешко добијао, становници су се борили да га задрже, па и дизали буне када су превођени у неповољнији положај. Са клисурским војнучким родовима баш се поиграва, а врхунац достиже овде у Чифлику где од топонима Во(ј)ица чини чуда и чак успева на веома нечитком оброку од бигра не само да прочита годину (иако је место задњег броја рупа), већ и име које је веома неразумљиво и које иако нема никакве назнаке, проглашава војничким²¹! Ово је нови пример дивног литерарног приступа прошлости. А где је ту онај научни?!

Записано о Клисурси

Поред свега што је литература забележила, сâм сам за четрдесетак година записивања предања, из завичајне везаности и из новинарских потреба (а у последњих двадесетак година то чини и Драган Крстић) сазнао да Клисурци памте да је у Рача-бари било Суво Село и Сува чешма, да је испод Дубраве према Чифлику Старо село и Стара чешма, да су некада живели у Пачкој падини у пећинама, да су се одатле преселили на садашњу локацију. Знају да је селиште било од чесме Балабанице према Локви, али без других података, а једино је Десимир Антић говорио да је изнад Суљиног камена била турска кула и у потесу Дел турска војна грађевина (на Суљином камену је присутан богат антички материјал). Чифличани Мирко Андрејић, Богољуб Цветковић, Јован и Драгиша Николић добро познају клисурски

---

²⁰ Исто, 46-47 и 49

²¹ Исто, 48

атар и говоре да је то Старо Село ишло на исток до долине Панталејског потока. Такође смо утврдили да се сви сачувани оброци (заветни крстови) налазе источно од данашњег села: светог Панталеја на Ракрсу поред пута Чифлик–Теловац на коме се због руинираности не види година; наспрам њега с леве стране панталејског потока у месту званом Букова падина је оброк посвећен светом Николи (1797); са десне стране где овај поток излази у поље, а поред појате Синише Николића из Чифлика, налазе се два камена крста са доста нечитким текстом, али на једном се распознаје година – 1774, а још ниже, изнад села Чифлика је, тешко читљив запис у бигру, око кога су се Чифличани окупљали на Ђурђевдан, подигнут 177- (на месту где треба да стоји јединица је рупа која не дозвољава ни нагађање); изнад Старог Села баш на почетку платоа Дубраве је масивни камени оброк посвећен Св. Георгију из 1792. године, док је западније од њега усред трешњара још један запис, доста укопан и још непочитан. За турски период се везују још Кула, изнад и Будурови анови испод старог пута за Пирот. Предање још спомиње црквицу која је пропала у Нишаву и која је дала име потесу и железничкој станици. Она коју спомиње Јоцић је западније у кремичком Вртопу и у њој је нађен антички новац. Археолошка истраживања нису вршена, па је наведено седамдесетих година прошлог века још било у памћењу старијих Клисуреца. Мада се нисам посебно бавио средњим веком, ипак у својим блоковима данас налазим доста забележака везаних за наш крај а које сам углавном налазио по посебним публикацијама. Овде додајем два која су директно везана за Клисуру с краја 17. века, уз напомену да је од средине истог до четрдесетих година наредног века било и превише бурних догађаја у Понишављу (проласка турске ордије и царске војске, побуне раје, непрестана хајдучија, репресије над рајом, фермани са опростом, расељавања раје и настојање да се уз повластице врати на стара огњишта). Наиме, у то време осетно су пресахли турски приходи, а стални ратови су увећавали расходе, те је порта настојала да укине многе повластице и да групе са повлашћеним статусом преведе у рају. Зато се буне војнуци и дербенџије, па и они у Клисури. Турска реакција је била оштра, али пошто се ордија спремала на нови поход, требало јој је осигурати миран пролаз царским друмом па је 1693. године издат царски аман-ферман да се раји у Куричешми и Драгоману опросте грешке. Идуће године је требало да друмом прође царска хазна и да би је сачували од хајдука, Турци шаљу буљук левенди (обични војници) у Куручешми, Муса-пашиној Паланци, Црвеном брегу и Куновици.

Дефтери су, свакако, врло важни документи за проучавање турског периода наше историје. Али, због неупућених, мора да кажемо да је потребан солидан опрез када се користе у преводу, било на српском, било на бугарском. Транскрипција имена је, на пример, често алкаво бележена те

чине озбиљне тешкоће тумачима, не постоје чврста правила код бележења насеља да би се могао да прати некакав редослед, а многа насеља су нестала или су променила име а да то није наглашено. Како има више Клисуре, Извора, Крупаца, Ореоваца, то је тешко да се одреди на који баш се одређени подаци односе што чини озбиљну тешкоћу. Поред тога, корисник тих превода мора да буде крајње опрезан када се ради о непрецизним, или именима која дозвољавају разна тумачења (Бошиште= Бежиште, или Божица, или...). Зато је неопходно да преводилац, а и корисник, добро познаје не само топонимију која је у службеној употреби, него и локалну, често и породичну. Јоцић је оправдано доста користио добар рад Љубисава Тирића, али често је остајао без података и тражио информације. Пренео сам му за Костени дол казивање Слободанке Цветковић из Горње Гламе, за Алушу ловца Петра Јовановића из Крупца, за Станислав-дол оца и синова Виденовић из Букоровца и још неке, па ваља имати на уму да има доста топонима који су изгубљени, или их још не знамо, те треба да се остави могућност за боље тумачење наведених пописа када се стекну услови и не треба силом тражити решење. Све се ово види и на примеру Клизуре, како их је навео и сам Јоцић.

Још већи опрез мора да се има код коришћења путописаца јер им није био познат језик и често су произвољни код навођења имена, локације места, па и одређених описа и других података које дају. У оба случаја мора се имати критички приступ, а то подразумева да се нећемо опредељивати према томе да ли нам неки податак одговара или не, већ колико је сам по себи одржив. Препоручујемо читаоцу да издвоји само амбијент у који смештају ово село и да покуша да то пренесе на реално окружење.

Пристрасност уместо критичности

Јоцић се навијачки односи према одређеним питањима чиме одмаже сам себи. Навешћемо неколико примера за то:

Јоцићу се не допада податак да је некада Цариградски друм ишао на Запање и да је преко венца силазио у Белопаланачку котлину. Тај прелаз се звао Змијине ливаде и налазио се изнад села Јагличја а обрађују га и Олга Зиројевић и Михајло Костић, које често користи и цитира сам Јоцић. Томислав Младеновић, писац монографије о Горњој и Доњој Студени је показао да је свест о њему сачуван у овим селима и прецизира да се тај пут од преседлине Змијине ливаде преко Јеловара спуштао у долину Драгуше. Да то важи и за наша села потврдио нам је осамдесетих година Светислав Ђорић из Вете, а десетак година пре тога и Миливоје Стојковић из Влашке Пољане који нам је показивао и крак који се одваја испод Трема, па преко Корита, Голубановца, изнад Космовачког врела, Коруба и Преслапа улази у Понишавље. И нека ми буде дозвољено да наведем као куриозитет његову тврдњу да је пут силазио у Мокру и поред Поповог врха настављао даље. А

што се тиче Јоцића, а и нас лаика уопште, паметније је да када нешто не знамо, до краја забележимо податке, или да их само региструјемо, па пустимо да то информисанији од нас тумаче. Чини се да није довољно пажљиво читао од њега доста коришћену књигу исте О. Зиројевић *Цариградски друм...* где управо на страни 41 говори о честом непридржавању старих траса и наводи разлоге за то јер да је то учинио другачије би гледао на дербенде у подножју Суве планине.

М. Костић за назив села Бежишта наводи само податак да је становништво Војног Дола морало да бежи после неке буне против Турака без навођења када је то било, али Јоцић, увек за нијансу „зна“ више од свог знања, даје – око 1600. године а не каже одакле ју је извукао, док априори одбацује причу о свађи Војнодолчана са шљивовачким чобанима када су убили једног и због веровања морали да пређу преко потока да би избегли крвнину²², мада је та легенда и данас присутна о оба села, или у варијанти да је уместо чобана, убијен шумар. Кад смо већ у Корубини, да кажемо да је чудно да за буну у њеним селима из 1841. године не наводи да је то позната Нишка буна. Исти аутор, М. Костић, пише о Горњој и Доњој Глами наводећи да им име потиче од руде зване глама из које се издвајало сребро и злато која се користила у њиховој околини, што Јоцић неће ни да чује приклањајући се другим тумачењима. А ваља имати на уму да је гламско сребро и због тих примеса злата било на високој цени у Европи, пре открића и пљачке Америке, да је то била подлога средњевековној српској држави, поготово деспота, да су Дубровчани имали монопол у његовом коришћењу у прво време турске владавине и да су тада држали колоније у Нишу и Пироту и да су их затворили, између осталог, када су им Турци одузели ту повластицу.

И не само да превиђа Нишку буну. Јоцић олако прелази преко 19. века а баш о њему имамо доста „писаних извора“, како свој рад крсти сам аутор. Борбе око Ниша у Првом српском устанку су учиниле Понишавље веома занимљивим: доста је добровољаца из овог краја, борбе се преносе на Плочу, Хајдук Вељко накратко ослобађа Белу Паланку, у Пиротској буну 1836. године не само да учествују наши људи, већ се на Глогу код Витановца збивају завршни трагични догађаји, затим у то време се отвара и састанак (посебна врста царине) на граници код Пандирала, Митхад-паша, нишки валија, не само да поправља главни друм ка Пироту већ гради и нови преко нашег дела Буцака према прелазу Свети Никола на Старој планини који пресеца тадашње мирановачко селиште и доводи до пресељења на данашњу локацију и Баровац, а велике борбе у ослободилачким ратовима 1876-78. године изазивају велико пребегавање преконишавске раје у Србију.

Понишавље је и за време турске владавине било позорница важних збивања. Школска историја којом се углавном служи Јоцић само овлаш

---

²² Бп 5, 49-50

прелази преко овог дела, али одређене монографије и посебни радови са историјом суседних крајева дају одређене податке и за нас, па се без њих не може вршити сагледавање докумената у правој светлости. И без дубљег знања о оброцима, само уз узгредне информације успут добијене, није имао шансе да их на прави начин уклопи у своје прилоге. Дајемо и пример: најстарији сачуван и датован оброк је из 1738. године, а годину пре тога Ћуприлић и пиротски Турци су учинили страшан покољ раје и спалили око 140 села у овом делу Србије. Пошто је после тога овај крај остао готово пуст јер је преостали народ побегао у збегове и у друге области, а безљудна земља не треба ни једној иоле паметној влади, Porta је одмах следеће године не само послала опрост побуњеницима, већ је нудила и одређене повластице да би их вратила на стара огњишта и тако добила раднике и пореске обвезнике. Зато је те споменике ваљало ставити у корелацију са збивањима у то доба, а и њихове параметре, материјал од кога су урађени, начин на који су исписани морали су да се протумаче као одређен показатељ стања села или породица који су их подизали. Овако пласирани као што је то учинио Јоцић могу само да послуже како би читаоца „убедили“ у озбиљност труда самог аутора. Слична улога је и коришћених предања: она нису „писани извори“, те није било неопходно да буду уврштена у дело, поготово што их писац често погрешно цитира, што их насилу „тера“ да му бране дискутабилне тезе уместо да сведоче о времену, људима и месту који су их сачували.

Ево, само на малом сегменту којим смо се овом приликом бавили може да се види зашто сматрамо да је ово дело квазиисторијско. Због изостанка праве и потребне аргументације и необузданог предавања машти више спада у књижевност него у повест. Како даје веома мало грађе (осам пописа и тридесетак путописа) и погрешно је интерпретира, те како је познавање овог периода код већине веома скромно те неће бити способни за критичко читање, оно, као и његов поговор о светом Никети и Дивљанској цркви уопште, може да заведе будуће кориснике и да нанесе доста штете, намеће се потреба да *Белопаланачки зборник* обезбеди већи простор како би се указало на конкретне бројне промашаје у Јоцићевом раду. У својим до сада објављеним прилозима недвосмислено је показао да је склон произвољностима, искривљавању чињеница, сујети и камуфлирању те је неопходан велики опрез када је у питању његово писање. Али желимо да нагласимо да је он у досадашњем, иако недовољно систематском раду стекао одређени увод у прошлост нашег краја, извештио се у коришћењу архива и библиотека, те би уз одговорнију рецензију и редактуру могао да постане истински користан. Поред тога, изванредан је организатор што је показао на примеру Никете штампањем хрестоматије са радовима о њему, организовањем превода и издавањем првог тома његових сачуваних дела. Дао је одличну иницијативу да цео наш Округ подржи две младе

оријенталисткиње и материјално им помогне да изуче отоманску грађу о Понишављу, те га никако не треба отписивати. Тим пре што за промашај и целу помпу око *Насеља* одговорност сноси и Редакција *Зборника*, а, донекле, и сам потписник ових редова што није био упорнију у расправама са њим.

И на крају нека ми буде дозвољено да кажем да сам Јоцићу био важан давалац информација по многим питањима, а водич и тумач записа на оброцима и да у тим приликама никад нисмо били сами, а његова је обавеза била да ме само наведе као даваоца тих података, тако да кад их сâм будем користио не бих морао да се позивам на њега, а како је све испало, можете и сами да се уверите. И он, и ја пружали смо услуге одређеним ауторима приликом израде докторских дисертација и наведени смо као такви без страха тих научника да ће изгубити део ореола што то чине. Исто поступа и Предраг Пејић у свом докторском раду посвећује посебан простор онима који су му били на услузи. Добар број етнолога зна да се деценијама бавим оброцима, водио сам их по терену и остављали су траг о томе. Пре двадесетак година Драган Митић у својој студији о Понишављу даје податке о великом броју оброка и наглашава да их је добио од мене. Јоцић има и користи ту књигу, али је нигде не наводи само да би могао себе да истакне као „првог“ тумача записа на њима. А они са којима смо заједно ишли на терен најбоље знају колико је са својим оскудним знањем старословенског могао да то чини. А то му није први пут: дао сам му иницијални материјал за књигу о Никети, а Радмило Крстић још толико да је могао да састави 4–5 хрестоматија и само је стидљиво мене дао као преводиоца, а Радмилу погрешно приписао оно што сам му ја дао и споменуо само једног аутора. Материјал за свештенике смо му дали Драган Крстић и ја, а да ни хвала није рекао. Захвалност ни најмање не умањује заслуге оног ко је исказује, а говори много о њему.

КО БИ ДА СЕ ПОИГРАВА ИСТОРИЈОМ

Осврт г. Боре Рајковића на нашу студију „Белопаланачка насеља у писаним изворима до 1877. г.“ чине два дела писана у различито време. Први је написан смирено, пре промоције књиге и да је остао у тој форми био би само нестручна оцена поменутог дела. Други је писан после промоције књиге када су саопштене позитивне стручне оцене и дело означено као „јасан прилог српској науци“. То већ сујетни г. Рајковић није могао да поднесе и у жару ниских побуда припремљени осврт дописује, прерађује и претвара у памфлет, уносећи увредљиве и клеветничке квалификативе против аутора и дела. И иде даље, те, тенденциозно, изражава сумњу да претходна наша дела која су коришћена у студији „Белопаланачка насеља“, као и сама студија, можда нису рецензирана – критички прегледана, оцењена и препоручена за штампу и тако, можда, пренела квазинаучна тумачења. С тога, најпре о рецензији.

Све четири наше књиге које се баве белопаланачким крајем рецензирани су и препоручене за штампу. И то:

1. *Бул девојче, лирске народне песме из белопаланачког краја*, издавач Градина Ниш, 1979, страна 190, тираж 2000 примерака, распродато. Рецензенти: проф. др Владимир Бован, др Момчило Златановић и мр Недељко Богдановић, како је дато и у импресуму. Предговор Живота Јоцић (21 стр.), поговор Радомир Јоцић (2 стр.), илустрације Владета Живковић (14 сл.). Промоција књиге одржана је у белопаланачком Дому културе, а приређивачима књиге је „за успех на прикупљању народних умотворина овог краја“ додељена општинска Спомен плакета. Од стручне јавности књига је оцењена високом оценом (Нишки зборник, Расковник, БП зборник). Песме из ове збирке унете су у антологије лирских народних песама и то: 11 песама у антологију пиротског краја (Н. Живковић, 1998, Пирот), 7 песама у антологију источне и јужне Србије (Д. Симоновић, 1988, Београд) и једна песма – лазаричка орачу у антологију српске лирске народне поезије (М. Павловић, 1982, Београд, три издања).

2. *Никета из Ремезијане, живот и дело ранохришћанског писца и епископа*, издавач Просвета Ниш, 1998, страна 245, тираж 500 примерака, распродато. Књига је конципирана као зборник десет раније објављених радова о св. Никити и Ремезијани и једанаестог, први пут објављеног: Ж. Јоцић, Епископија ремезијанска од 366 до 614 године (са две карте) на 66 страна. Рецензент књиге: проф. др Александар Јовановић са Филозофског факултета у Београду. О рукопису књиге у целини рецензент каже (стр. 225):

„Овај рукопис је приређен и писан са великом упорношћу, промишљеношћу и завичајном посвећеношћу. Препознају се добре намере, успешно обављен посао и јасни путокази. Овом рукопису похвале, очекујемо и другу књигу из ове серије.“

Посебно о нашем прилогу „Епископија ремезијанска“ рецензент пише (стр. 224): „Обиман и студиозан (је) прилог Ж. Јоцића о ремезијанској епископији. Ту, поред општих података, некада датих у виду можда и преопширних дигресија, изнет је читав низ нових, посебно топографских информација које убедљиво показују опсег територије ремезијанске области и деловања св. Никите. Овај прилог је извор многобројних сазнања и користиће свакоме ко се бави не само св. Никетом, већ и касноантичком сликом источне Србије.“ На промоцији књиге у белопаланачком Центру за културу 19.2.1999. г. говорили су рецензент А. Јовановић и уредник Градине Т. Нешић.

Књига је, посебно прилог о ремезијанској епископији, широко коришћена при писању радова о белопаланачком крају и св. Никити, а наша карта о ремезијанској епископији је преузета и штампана, с позивом на извор, у немачкој студији о св. Никити аутора А. Sorocseanu, Niceta von Remesiana, 2013. г. Књига је, такође, непосредно утицала на одржавање научног скупа о св. Никити у Б. Паланци 2006. г. на коме је епископ др Атанасије Јевтић, потврђујући наш претходни закључак, изрекао (и написао) да је Свети Никита „како су с правом приметили Живота Јоцић и Светислав Крстић у књизи – зборнику о њему, изданом у Б. Паланци, у нашим крајевима био претходник Св. словенске браће Кирила и Методија и Светог Саве.“

3. *Сабрана дела св. Никите Ремезијанског*, двојезично латински/српски, издавач Друштво пријатеља манастира Дивљана, Београд/Бела Паланка, 2007, страна 446, тираж 1000 примерака. Приређивачи издања Живота Јоцић и проф. др Радомир Поповић (Богословски факултет), преводилац са латинског Душица Петровић. Издавање књиге је благословио епископ нишки Иринеј, а финансирало Министарство вера Републике Србије. Предговоре књизи написали су приређивачи (Р. Поповић о делу Св. Никите 16 стр., и Ж. Јоцић о епископији ремезијанској 40 стр). Књига је имала три промоције: у Београду 11.4.2007. у Библиотеци града Београда на којој су поред приређивача и преводиоца говорили и проф. др Александар Јовановић и владика Атанасије Ракита; у Нишу 3.5.2007. г. у Светосавском дому, о књизи су говорили епископ нишки г. Иринеј, приређивач Ж. Јоцић и мр Владимир Цветковић; и у Белој Паланци 4.7.2007. г.

Значај књиге у црквеноисторијском смислу осведочен је и писмом које нам је 29.3.2007. г. упутио владика нишки Иринеј (сада патријарх српски): „Уважени г. Јоцићу, Примео сам књигу о Светом Никити Ремезијанском. Много Вам хвала на доброту и пажњи израженој у слању књиге, али много више Вам хвала на великој љубави према значајном и познатом оцу цркве,

који је прославио стару Ремезијану, садашњу Белу Паланку. Хвала Вам на уложеном, не малом, труду, који је отеловљен у овој дивној, садржајној и значајној књизи. Примите моје поштовање и искрене жеље за свако добро у животу. Још једном захваљујемо на помоћи. С поштовањем Епископ нишки Иринеј“. Исте године општина Бела Паланка нам је доделила Повељу „за изузетне резултате у области културе, на сакупљању и објављивању дела Никите Ремезијанског.“

4. *Белопаланачка насеља у писаним изворима до 1877. године*, издавач Народна библиотека „Вук Караџић“ Бела Паланка, 2014. г., страна 334, тираж 500 примерака. Рецензент др Татјана Катић са Историјског института у Београду. Оцењујући књигу и препоручујући је за штампу рецензент пише (стр 325) да књига: „представља обимну и за сада једину целовиту студију насеља белопаланачког краја. Аутор је прикупио и анализирао све расположиве објављене изворе из стране и домаће литературе, као и неке необјављене. Дугогодишњи рад на овој тематици, као и бројна теренска истраживања омогућила су му да на прави начин сагледа и прокоментарише изнете податке, и да их стави у контекст историјских збивања, што раније није учињено. Такође је, захваљујући одличном познавању географских карактеристика краја и локалне топонимије, исправио поједине погрешне убикације и читање имена села приређивача турских извора, и што је веома значајно, установио положај несталих села... Свесрдно препоручујем књигу за штампу.“

Промоција књиге је одржана 6.11.2014. г. у белопаланачком Центру за културу, а о књизи су говорили проф. др Петар Голубовић, проф. др Миомир Наумовић и проф. др Љубиша Митровић, сви са Филозофског факултета у Нишу. Истакнуто је да „начин на који је рађена, ова студија не стоји само у методологији и у границама једне науке, већ показује шири карактер, где се подједнако вреднују све могућности (историјске, архивске, језичке, теренске) да се програмирани задатак стручно и објективно оствари“, као и да је аутор „од почетка више веровао сигурном податку него несигурној меморији, причи и препричавању.“ Оцењено је да књига „заузима високо место“ и да је „јасан и племенит прилог српској науци.“ Ј. Младеновић (Народни музеј Ниш) је оцењује као „изванредну историографску студију.“

Дакле, по оцени стручне јавности ове четири књиге представљају значајне датуме у културној историји Беле Паланке и значајан прилог српској науци.

Откуда онда потпуно дисонантан став г. Рајковића и ни једна позитивна реч о књизи *Белопаланачка насеља*. Да ли он поседује другу грађу, валиднију, да ли зна више од других, да ли је стручњак који указује на грешке? Ништа од тога. Одговор даје сам приказ-памфлет: г. Рајковић ништа није разумео у књизи, мало зна, растрзан је ниским побудама.

До појаве наше књиге *Белопаланачка насеља*, која је писана на основу

нових и мало познатих српских, турских и западних извора, свако озбиљније бављење старијом прошлошћу белопаланачког краја представљало је, због одсуства грађе, цеђење суве дреновине. И сада би г. Рајковић, свесно игноришући обиље нове грађе која намеће нове закључке, да и даље резбари арабеске по сувој дреновини. Зашто? Зато што га је количина нових информација, које он не разуме, потпуно сломила и распршила слику коју је годинама градио на основу старије литературе и недовољно поузданог предања. До њега нова научна сазнања не допиру.

Рајковићев приказ, који он назива „реаговање“, на нивоу је састава збуњеног средњошколца који има лепо мишљење о себи али није савладао градиво те је љут на професоре и школски програм. Јер г. Рајковић мало зна и није пажљиво читао студију *Белопаланачка насеља*, а да више зна и да је пажљиво читао, посебно део о новим изворима, схватио би: да се у Глами није копало сребро у 15. веку; да Цариградски друм није ишао преко гребена Суве планине већ увек преко Плоче; да Мала Клисурсица није била у клисурском атару већ да је то данашња Крменица; да се село у атару Чифлика раније звало Белава; да је Ново Село раселица Вргудинца између 1521-1525. г.; да нисам ја већ да су археолози Ђ. М. Зиси и Љ. Поповић испитали и описали античко црквиште (манастириште) поред каструма у Б. Паланци, а С. Гушић античко црквиште у каструму; да нисам ја већ да су проф. др С. Петровић и др С. Душанић закључили да топоними Дивљана и Дивљански манастир (са кореном: див) проистичу из латинског *divus, deus*; да нисам ја већ да су Ф. Каниц и М. Милићевић утврдили да су у зидове средњевековне цркве Дивљанског манастира уграђени делови античких споменика (нимфе, трачког коњаника, жртвеника митреја); да нисам ја већ да је С. Новаковић закључио да је помен Мокре у царској повељи 1019. г. у вези са манастиром св. Димитрије; да нисам ја већ да су царски пописивачи из Истанбула саопштили да је једини манастир у средњем Понишављу између 1525 и 1618. г. био манастир св. Димитрије (дивљански); да се први назив Куричесма у белопаланачком крају односио на шуму између Клисуре и Понора, односно Теловачку чесму, како је саопштио млетачки посланик К. Зено 1550. г., итд. И управо због оваквих „читача“ и корисника књиге, попут г. Рајковића, упозорили смо још у уводним напоменама: „Део материјала који се овде објављује је мање познат и коришћен, а значајан део се први пут саопштава, те се врши и једно ново ишчитавање прошлости белопаланачког краја и Понишавља.“ Ново читање је наметнула нова грађа. И њега не може да сруши неаргументована критика, још мање памфлет, већ само нови валидни извори.

Господин Рајковић нема потребно знање и формално образовање (несвршени студент књижевности; наставник руског језика) за научну област о којој покушава да мериторно говори и суди. А исувише дуго, још од студентских дана, већ шест деценија, амбициозно „прикупља грађу“ о

белопаланачком крају и затрпан је фотокопијама, белешкама, казивањима о свему и свачему, незнајући шта с њом да ради. Није написао и оставио за собом ништа значајно. Схвативши да не може да изнесе ни једну тему и напише вредан рад, почео је прикупљену „грађу“ да нуди другима и сматра успехом ако га они помену у раду као даваоца информације. Како му се учинило да га, као даваоца информација и водича по атару, нема довољно у нашој књизи *Белопаланачка насеља*, поготово после позитивних оцена књиге, јако је увређен и пише памфлет. А све што је знао, а научни кредибилитет студије дозвољавао, унето је у књигу и ауторство означено у фуснотама. Чак и легенда о Либарском путу у Новом Селу. Али у књигу нису могла да уђу казивања која је г. Рајковић бележио од баба и деда, а односе се на време од пре више столећа, која су демантовали новооткривени писани извори које смо унели у књигу. Нису могли да буду искоришћени ни његови непотпуни и небулозни преписи натписа са појединих камених споменика по сеоским атарима, те сам изласком на терен те натписе сам преписао а споменике премерио. Писци који су преузели Рајковићеве преписе појединих натписа и без провере их унели у своја дела, нису учинили услугу науци.

Осврт г. Рајковића на нашу књигу *Белопаланачка насеља* није написан с циљем да буде користан прилог историјској науци и да изношењем нових података учини књигу бољом и садржајнијом, јер то г. Рајковић и не зна и не уме. Ни једна оцена није аргументована, све су паушалне, без покрића. Осврт је написан из ниских побуда, да се аутор и дело омаловаже а позитивне стручне оцене пониште. Речју, да се нанесе штета. Сујетни писац осврта – памфлета је подлегао осећањима завидљивости, нетрпељивости и пакости и написао низ неистина и увредљивих којештарија о аутору и делу (недостојних коментара), а промоцију књиге на којој су три професора факултета изрекла највише оцене назвао помпом. Нечастан је у сваком погледу покушај умишљеног г. Рајковића (без дела) да попује о стварима које не познаје и људима осведоченим у струци. И срамотно је да из честохлепности прећуткује своје недовољно образовање – у фуснотама бр. 220, 359, 456, 502, 776 и 894 погрешно смо написали „проф. Б. Рајковић“ уместо „наставник руског језика“, а надобудни писац памфлета није сматрао за потребно да на грешку укаже и да је исправи.

Књига *Белопаланачка насеља*, написана на основу историјских извора првог реда који не допуштају негирање изнетих чињеница, одбраниће се сама од неуких читања и остати драгоцен извор података о белопаланачком крају и његова поуздана историја.

IN MEMORIAM

проф. др МИЛАН АНТИЋ

У спомен на социолога и пријатеља

22.03.2014. године тихо се искрао из редова породице, земљака и академске заједнице социолога – проф. др Милан Антић, преселио се у вечност.

Колегу Антића упознао сам као ученика белопаланачке гимназије 1968. године, где сам као апсолвент социологије изводио наставу из социологије и филозофије. У његовој генерацији било је доста одличних ученика, умних, радозналих, међу којима се посебно издвојио Милан. Он је по диспозицијама био предодређен за друштвене науке. По завршетку гимназије, његов отац је хтео да Милан студира медицину. Милан му је удовољио. Али је, одмах, после прве године, напустио ове студије и уписао студије социологије на Филозофском факултету у Нишу. Факултет је завршио у року са високим просеком, а онда наставио постдипломске студије. На Филозофском факултету је магистрирао из области социологије науке, а докторирао на тему *Социолошки и етички аспекти научног позива* (07.10.1986.) под менторством проф. др Владимира Милановића, чланови комисије били су др Миодраг Цекић и др Љубиша Митровић.

Професионалну каријеру колега Антић је, најпре, отпочео као новинар у студентском гласилу „Збивања“, а потом је изабран за асистента на предмету Социологија са социологијом медицине на Медицинском факултету у Нишу. Милан је са ентузијазмом и високим професионализмом обављао функцију асистента а доцније и наставничку. Редовно је кроз изборну процедуру прошао сва универзитетска звања. Упоредо је учествовао у научно-истраживачком раду и објављивао радове у домаћим и страним часописима. Објавио је преко стотину библиографских јединица из социологије медицине и публицистике.

Социолошку заједницу задужио је научним анализама односа медицине и друштва; истраживањима деонтологије позива научника, као и бриљантним записима о свом завичају.

Милан Антић је имао изграђен стил казивања у коме је долазила до изражаја социолошка машта, научна логика истраживања, али и топлина људског духа. Веровао је песниковим речима „*Кроз туђе срце води прави пут, ко другачије путује наилази на таму*“.

Антић је био омиљен наставник међу студентима и колегама у академској заједници социолога. Активно је учествовао у раду социолошког удружења, посебно у регионалном огранку (Ниш) Социолошког друштва Србије.

Као запажени посленик у социологији биран је за члана редакције универзитетских часописа *Хуманитас*, *Марксистичке теме*, и *Теме*. Др Милан Антић постигао је завидан универзитетски углед и направио солидну професионалну каријеру. Такође, он је био активан у друштву завичајаца (чувена група «10 белопаланчана» у Нишу) „под менторством“ гинеколога др Аце Цветковић.

Антић је био један од оснивача „Белопаланачког зборника“ и вредан и одговоран члан редакције. Активно је учествовао у уређивању часописа, као и својим прилозима. Био је дружељубив, веселе, ведре природе, пленио је непосредношћу у комуникацији. Страна му је била свака охолост и сујета. Био је добар син из угледне сеоске породице, са дивним родитељима: оцем Тугомиром и мајком Верицом. Антић је био узоран брачни друг, ожењен Светланом, лекаром и професорицом Медицинског факултета у Нишу. Из овог брака добили су два сина *Владимира* и *Милорада*, који су завршили факултете и раде у институцијама Универзитета у Нишу.

Краћа болест и судбина прекинули су живот пун стваралачке енергије, отвореног духа и срца; увек спремног на даривање. Наиме, Милан је после краће болести преминуо у Београду и сахрањен 26.03.2014. године на нишком Новом гробљу. У име академске заједнице социолога Ниша и Србије, од Антића се опростио колега др Драган Тодоровић, а у име завичајаца Жика Стојановић.

Иако је смрт прерано прекинула његов лет, убеђен сам да ће његов лик вечно живети у срцу сваког ко га је познавао.

У име Савета и Редакције, хвала му за све што је учинио, својим даровима, за развој часописа. Хвала му на сарадњи и колегијалном поштовању. Његов лик и дело трајно ће живети међу нама. „За оне које волимо смрти нема. Постоји само сеоба“.

Нека му је вечна слава и хвала!

Др Љубиша Митровић, проф. емеритус
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу

ЂОРЂЕ БЛАГОЈЕВИЋ
(1933 – 2013)

Запажени посленик целовековног доживотног образовања

Ђорђа Благојевића његови познаници и пријатељи најчешће су ословљавали са Ђока или Ђоле изражавајући своје непосредно познантсво са њим, често и пристрасност, а ређе пријатељство. Истина ја сам негде чуо да је у млађим годинама кратко и ословљавали као Ђука. Нисам сазнао одакле је настало то његово ословљавање, или можда и надимак, али сигуран сам да никада није употребљавано као израз понижавања, већ као израз неког посебног уважавања.

Ђока и ја смо на неки начин земљаци. Рођени смо и живели у истој општини (раније срезу), али у различита села која у географском смислу нису блиска, комуникације међу њиховим становницима су биле ретке. Лично се нису познавали, али нису сукобљавали, већ у ретким приликама у пословима сарађивали.

Та ситуација нас је зближила, иако су наша села удаљена десетак километара. После рата (Другог, 1944.) приступило се масовном школовању и деце са села. Отворено су школе, посебно за основно и средње образовање. У нашем срезу Белој Паланци основне школе, у четворогодишњем трајању, постојале су скоро у свим сеоским срединама. Али, постала је само једна реална гимназија у Белој Паланци, осморазредна – од петог до осмог разреда. То је била прилика да свршени ученици четвртог разреда основних школа из сеоских средина наставе школовање у пети разред гимназије. И деца са села су масовно искористили ту прилику. Број ученика у реалној гимназији, захваљујући успеху ученика, нарастао је на 900 ђака.

И тако се Ђока и ја нађосмо у тој школи заједно, иако су села од гимназије била удаљена. Ђокина 10 км а моје 5 км из различитог праваца. Ученици су спонтано организовали групе због лакшег заједничког доласка

до школе. Настава је била наредовна са доста празних термина, па смо слободно време скоро сви проводили на железничкој станици дружећи се са путницима и војницима из Русије и Бугарске, који су возовима путовали на запад да би учествовали у борбу против делова Немачке војске која се повлачила. Било је ту разних интересантних спонтаних сусрета, прича, па и „трговине“. Ја сам из села долазио пешке, а Ђока пешке, ако не ухвати неку комбинацију као „слепа путник која пролази кроз његову Црвену реку. Међутим, пошто смо ђаци, путници са села ишли смо у исту школску смену, а неки од нас смештени у учионици са 60 места, просторији у којој је раније била мртвачница, јер је гимназија била у згради у којој је раније била болница. Грејања је било врло слабо, те смо се ми груписањем и загревали разним играма. Ретко ко је имао школску торбу – ташну од коже које смо ми звали чантром. Скоро сви су књиге носили у сеоским торбама која је у уобичајнијој употреби сеоског становништва. Ђока и ја смо имали добре ђачке торбе - чантре. Његова је била боља и лепша, имала је и дршку, држач. Никада га нисмо питали одакле му та „лепа“ торба. А моју, моју је отац нашао рашчишћавајући рушевине варошице, после њеног бомбардовања од Немаца 1941. године. Али је била без ручице – дршке. И тако је време пролазило. Нас ђака је било све мање, посебно оних из села. И престадох да виђам Ђоку. Није га било на железничкој станици.

Много година касније сазнадох да је у Паланци у дому здравља дошао не само нов лекар већ и нов лекарски помоћник, у коме ја препознах Ђоку. Одмах сам га питао где се „изгубио“. Рече да је учио и завршио Медицинску школу у Нишу, одслужио војску и вратио се својим остарелим родитељима, посебно болесном оцу, у селу (Црвеној Реци), а ради у Белој Паланци, и поново путује свакодневно 20 км. И наше дружење се настави. Ја чешће долазих у Паланку, и Ђока остајући постојано. Једном успут и тихо како је обично говорио о важним стварима, Ђока рече ми да је наставио школовање приватно студирајући на Високој школи за социјалне раднике у Београду.

И непрође много времена како се мени чинило Ђока се мени похвали да је дипломирао на Вишој школи, и да жели да настави образовање на Правном факултету, уписавши се на трећој години, пошто су то омогућавали правни прописи. Похвално сам ту његову намеру, уз опаску да би то било боље да реализује као редовни студент и надокнади образовање, будући да као ванредни студент није слушао предавања на Вишој школи. Он оћута, као да није чуо ову моју опаску, па рече, па добро бићу редован студент, живећемо од плате моје супруге. И тако би. Ђока поче да студира правне науке о „свом“ трошку, тачније као издржавано лице своје супруге. О овој одлуци студента Благојевића да студира настави сам више нишких интелектуалаца, од којих су како се испоставило познавали Ђорђа, док је учио средњу Медицинску школу у Нишу, хвалећи његову вредноћу, знатљивост и

друштвену амбициозност. Рекоше како је виђен у друштвеним групама у којима је читао песме Бранка Миљковића или дискутовао о књижевности. Друштвено је бивао све активнији, па и као дописник омладинских новина „Омладина“ из Ниша. У школи је био запажен и по знању/жељи да помогне и другима, па је по дипломирању задржан као сарадник у стручној пракси. И тако се постепено ширило моје знање о раду Ђорђа Благојевића, и његовој радној и друштвеној активности ширило не само у Паланци, већ и у Нишу. И после две године Ђока стиче диплому дипломирани правник. Али не и запослење. Не очајавајући због тога Ђока, као дипломирани правник, прихвата дужност секретара Основне школе у Црвеној Реци, али не посустаје у ангажовању. Постаје помоћник директора Дома здравља у Белој Паланци, заузимајући све значајније функције у управи општине, и у друштвеним организацијама, у општини и у региону Ниш. Постаје све препознатљивији и поштованији друштвени посленик у Општи и у Србији. Дугогодишњи је секретар Општинског комитета СК, и на крају на неки начин завршава своју каријеру као савезни секретар унутрашњих послова СР Југославије, и бива запамћен као једини савезни функционер који није задржао службени стан, а није добио ни стамбену јединицу у Београду, већ је наставио да живи у својој кући у Црвеној Реци, где је окончао свој живот.

Ђорђе Благојевић је био тих, ненаметљив и истрајан у својим намерама. Целог живота је радио на свом образовању, уз многе тешкоће и друштвених неповољних околности, али упоран и доследан. Основну школу завршио је у родном месту, гимназију учио у Белој Паланци, средњу медицинску школу у Нишу, Вишу школу за социјални рад у Београду, а Правни факултет у Нишу. Докторирао је на Универзитету у Београду из области социјалне политике на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију, 1999. г.

Уз све ово објавио је више стручних и политичких прилога у одговарајућим публикацијама. Али никада неодвајајући се од своје родне Црвене Реке, своје животне средине у којој је растао и стасао. И док је већина дечака учила и оставила своју сеоску средину, Ђока је перманентно учио, био друштвено ангажован и уважаван за многе друштвене функције, па и највише. Он је пример како за велика друштвена признања није неопходно само ангажовање у великим срединама/градовима, већ и у „малим“ срединама ако се озбиљно и принципијално понаша и коректно врше поверене друштвене функције.

У овом смислу Ђорђе Благојевић као да је дао подстицај новој афирмацији радиности и поштењу као препорукама за одговорне државне послове. Ђорђе Благојевић, тих и ненаметљив човек, радећи на остваривању многих друштвених задатака отишао је тихо, ненаметљиво и скромно, у кругу пријатеља, и у средини из које је потекао и за коју је радио.

Верујем да неће бити заборављен, и да ће га се сви чешће сећати, а

његови стални искрени пријатељи, чувајући успомену на њега, као ствараоца и запаженог посленика целоживотног образовања, типа образовања који постаје све распрострањенији у савременом брзо мењајућем друштву. Јер, Ђорђе Благојевић био је запажен и истакнут посленик, између осталог, и целовековног образовања, радећи увек на свом самообразовању.

Проф. др Данило Ж. Марковић

МИЛАН МИТИЋ
(1932 – 2014)

Белопаланчани су смрћу Милана Митића - Миланчета изгубили још једног драгоценог човека јер од децембра прошле године нема више на улицама и пред „Лагуном“ човека који им је при сваком сусрету изазивао осмех на лицу. Толико су ретки такви људи који шире добро расположење око себе да их треба чувати као највеће благо, а поготово у ова тмурна времена у којима се облаци тако дуго не разилазе. А Миланче нас је научио да при сваком сусрету с њим очекујемо да ћемо чути неки добро испричани виц, на лицу места доживети неку врцаву шалу, или духовит успутни дијалог. Као рођени козер и од баналног догађаја је знао да направи интересантну причу коју је било милина слушати. Умео је и да саслуша занимљива казивања, да осети дух у њима и да са радошћу то преноси даље. Није волео кукумавчења и грабио би прву прилику да убади добар штос и врати пријатну атмосферу. Баш такав је био посебно вредан за своје суграђане и већ су многи почели са сетом да се сећају његове веселости и звонког смеха.

Без икаквог претеривања можемо рећи да је мало Белопаланчана који су учинили толико много за популарисање свог града као Миланче. Сигурно је да се у Паланци неће скоро родити такав човек који ће успети да доведе толико познатих личности, не само из света филма, већ и штампе, литературе, сликарства и уопште јавног и политичког живота Србије, па и Југославије тако да је Бела Паланка у том свету постала препознатљива по њему. Запослени у Дому културе најбоље знају колико су добрих филмова добили преко реда и колико је најпознатијих глумаца и режисера изашло на њихову позорницу да би се поклонили белопаланачкој публици захваљујући њему. Његови Врбарци ће још дуго памтити колико је људи од духа и пера боравило у његовом дому и користило његов шљивар да на миру стварају своја дела, а жалиће што се из те зелене оазе више неће чути његова гитара и староградске мераклијске песме. А многи у нашем граду остаће ускраћени

за ексклузивне информације из политике и уметности, јер их је он доносио право са извора и саопштавао много раније него што ће то учинити јавна гласила.

Мало је правих хедониста, а Миланче је један од њих јер је знао да се без задршке весели и ужива у животу. Волео је, као мало ко, лепе жене и уживао њихову љубав, а захваљујући њему, нашим улицама је прошетало доста лепотица. Није могао да одоли ни доброј храни, ни укусном пићу. Није му била важна количина хране коју ће појести већ њен квалитет. Волео је и сам да је спрема и непрестано је трагао за зачинима како би је учинио што укуснијом. Деценијама уназад се прочуо по начину на који је спремао гљиве, а научио је да ретким и укусним сосовима учини укусним сваку намирницу коју је сам бирао. Док му је био жив Света Николић – Ковица, проводили су дане и ноћи на Нишави ловeћи рибе, посебно сомове, а од њихове припреме направили би право славље. А шта тек да се каже о пићу: само врхунска ракија, вино, пиво могли су да се нађу на његовом столу. Волео је да сам пече ракију, а знао је да је уз помоћ миришљавих травки учини још бољом. Посебно је било уживање да се посматра како са Ганетом Мурџом, Војом Кикијем, Јовом Швраком, а касније и неким млађим пријатељима, полако дегустира нечији производ и расправља о њему.

И само набројане особине би биле довољне да успомене о њему дуго живе. Али, због млађих треба да кажемо да потиче из старе грађанске белопаланачке породице. Отац Драгутин – мајстор Дракче је био врстан модни обућар који је почео да прави каријеру и у неким западносрбијанским варошима и Београду. Рат га је натерао да се са породицом врати у завичај и после тога га више неће напуштати. По формирању Обућарске задруге постаће моделар, а са Цеком Дореке (због куће и кафане крај реке), Влајком Студом остао је упамћен по песми и шали која се ширила из њихове посебне мајсторске радионице. Мајка Томка му је била изузетна домаћица код које су многе младе девојке испекле тај тешки занат. Миланче је гимназију учио у свом граду у оно најтеже послератно време. После матурирања одлази код стрица Душка у Сарајево, тамо уписује и завршава Вишу педагошку школу, групу за српскохрватски језик. Како је успео да буде примећен, са групом млађих људи добија запослење у сарајевском дневном листу „Ослобођење“, жени се и добија сина, коме по ујаку првоборцу даје име Младен. Како је и по темпераменту био рођен за новинара, брзо је стицао углед, те ће га непосредно по оснивању преузимати и ТВ Сарајево. У Босни се одлично снашао, али је настојао да се домогне Београда и пошто је већ постао „име“, почетком седамдесетих година прошлог века прелази у „Спорт и свет“, а потом и у „Вечерње новости“. Његови лични квалитети су се подударили са оним што тражи тај лист и брзо ће стицати углед. Праћење филма посебно му је одговарало и ту ће се усталити, а издвајало га је то што није много теоретисао већ је јасним језиком настојао да филм представи читаоцима

и пробуди гледаоце у њима. Стекао је имиџ у тој области и захваљујући томе пропутовао је Југославијом и светом извештавајући са свих познатих наших и светских фестивала. Правио је прилоге и на друге теме, што није остало незапажено, те ће добити и највеће признање које новине дају својим радницима – постао је уредник културне рубрике. Стално дружење са глумцима подстакло га је да се и сам огледа као драмски писац, четири комада су му приказана широм земље, а главних рола су му се прихватили таква глумачка имена као што су Ружица Сокић, Оливера Марковић, Сека Сабљић и Марко Николић, а биће му редитељ и славни Александар Ђорђевић. Бела Хамваш, мађарски мислилац и писац, му је постао окупација у задње време, посветио му је једну драму, која је, нажалост, остала неизведена. Још да додамао да група његових пријатеља припрема за објављивање Миланчетове изабране текстове.

Тако Миланче, као мало који Белопаланчанин, има чиме да се поноси, али истовремено сви такви наши суграђани постају и дика свога краја. Увек је био спреман да помогне завичај, али не би се могло рећи да је овај то знао и да прихвати. Како било да било – рачуни су сведени. Ипак, онај простор за смех и радост, који је Миланче тако сјајно попуњавао, задуго ће остати празан.

Бора Рајковић

ДОБРИВОЈЕ БОБИ ЈОВАНОВИЋ
(1940-2014)

Уочи Богојављења 2014. године остали смо без једног великог уметника Белопаланчанина.

На Крстовдан 27. септембра 1940. године у имућној породици Ђорђа - Ђоре Јовановића, познатог трговца у то време из села Дол, и Десанке Јовановић, девојачко Марковић, из Горњег Риња, у центру Беле Паланке „под кале“ као треће дете, рођен је Бобан Јовановић. После погибије оца, која до данас није разјашњена, а после Другог светског рата, он бива одвојен и од мајке Десе, брата Милета и сестре Викторије, и „бригом“ својих стричева, када је имовина подељена на равне части, послат је у дом за децу без родитеља у Сврљигу. Године 1946. ујак Владимир Ђорђевић узима га код себе у Београд и не задуго проналази прогнану Десу са двоје деце у Нишу. Самохрана мајка је ипак успела да од троје деце направи часне и поштене људе који су у својим професијама остали запамћени.

Милосав - Миле Јовановић (1935-1961), завршио је Поморску академију и био најмлађи капетан војног брода. Спашавајући живот једног од својих морнара у 26. години губи живот. Сахрањен је у Шибенику.

Викторија Јовановић-Лусинк (1936-1980), почетак своје професионалне музичке каријере започиње у КУД-у „Фрула“. Њено извођење југословенских, шпанских, грчких и холандских песама прославила су је на свим континентима. Каријеру наставља у својој другој домовини, Холандији, где је на најбољи начин песмом била амбасадор своје земље. Преминула је у Холандији где је и сахрањена на дан св. Јована 20. јануара 1980. године.

Бобан Јовановић је завршио Музичку школу „Коста Манојловић“ у Земуну, клавирски одсек, а касније и перкусије. Са својих шеснаест година почиње да свира бубњеве на тадашњим игранкама које су се одражавале на Калемегдану и у разним домовима културе у Београду. Завршавши фризерски занат пут га ипак одводи својој првој љубави, музици, и тако професионално долази у оркестар Власте Јовановића као бубњар 1959 године. Певачку каријеру започиње сасвим случајно, јер у том тренутку

оркестар није имао певача већ певачицу, а један од гостију је захтевао да му певач отпева песму. Због свог талента и раскошног бас-баритонског гласа, учећи од старијих колега, али и од своје сестре, тада већ искусне певачице, својим марљивим радом и упорношћу савладава технику певања. Постаје вокални солиста и бубњар у оркестру Власте Јелића од 1963. године. Са оркестром је снимао музику за многе домаће серије и филмове. Неке од њих су: „Љубав на сеоски начин“; „Музиканти“; „Камионџије“; „Београдске приче“; „Лопови,лопови“; „Луталица“...

Репертоар оркестра био је заснован на романсама и градским песмама. Тако једног лета, док су гостовали у Башким водама, чули су га генерали који су Јосипу Броз у Титу пренели своје дивљење. На Тари 1977. године први пут је наступио пред Титом.

Титу је речено да наступа један младић који лепо пева руске песме. Отпевао је: Кочијаш са Волге, Очи чорније, Подмосковске вечери... Тито се заинтересовао за њега и његово порекло. Рекли су му да је можда из Босне или околине Ниша, на шта је његов одговор био да није битно одакле је, јер „од данас је он за мене Мали Рус“. Тако је и остало, после тога наступао је на Брионима, „Галебу“ за Нову годину. Није се могао замислити ни један музички програм за Тита и његове званице а да није наступао „Мали Рус“.

По налогу Тита снимљена је касета за само једну ноћ, 18. на 19. јануар 1980. године. Ту су руске песме: Срце, Очи чорније, Подмосковске вечери, као и романсе Осам табмураша, Кад сам био млађан ловац ја, Песма пријатељима, Југославијо...

И тако, после хиљада скупочених поклона, касета са руским песмама које су будиле сећања на нека времена, била је последњи поклон Титу.

Снимио је доста плоча за ПГП као и за разне музичке куће у Холандији, заједно са сестром. Његов живот обележили су концерти и турнеје широм земље као и у иностранству.

Наставља каријеру у Дому војске у Београду као шеф оркестра, одакле одлази у пензију. Такође снима доста емисија „Како смо забављали Тита“, гостује у „Жикиној шареници“ у Белој Паланци, Телевизија Пирот снимала је специјалну емисију на Белопаланачком врелу о њему.

Можда један од већих успеха које би требало поменути јесте турнеја по Немачкој и Аустрији 2007. године и то у Бранау, Хитлеровом родном месту.

Поред многих истакнутих музичких награда, треба посебно навести Златно гудало, Медаља рада, Естрадна награда Србије.

Из љубави према Белој Паланци и пријатељима које је стекао, Бобан је све више времена после пензионисања проводио у својој кући у Паланци. Пренео је ту љубав и својој породици, супрузи Цици, и ћерки Викторији. Иако је свој живот провео у Београду, никада није изоставио на својим наступима и у интервјуима да са поносом каже да је рођен у Белој Паланци.

Бобан је преминуо 19. јануара 2014. године. Песма пријатељима, за коју је сам писао текст, остаје као лични печат и сећање на њега: У животу све је, ето тако,/ неком тешко, а некеме лако./ Своју тајну неком мораш рећи,/ песма тугу и све боли лечи...

Викторија Јовановић
мр дипл.етномузиколог